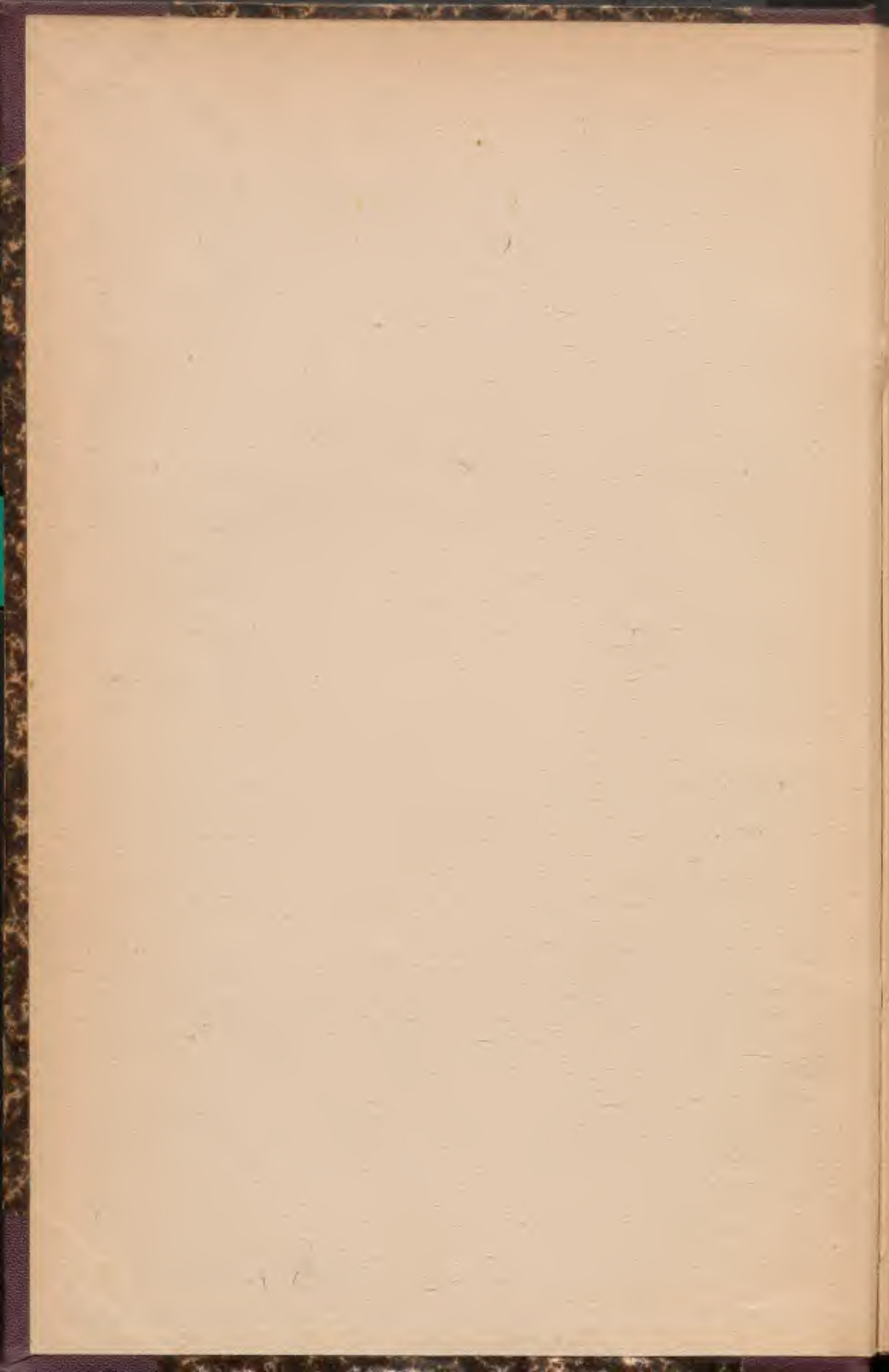
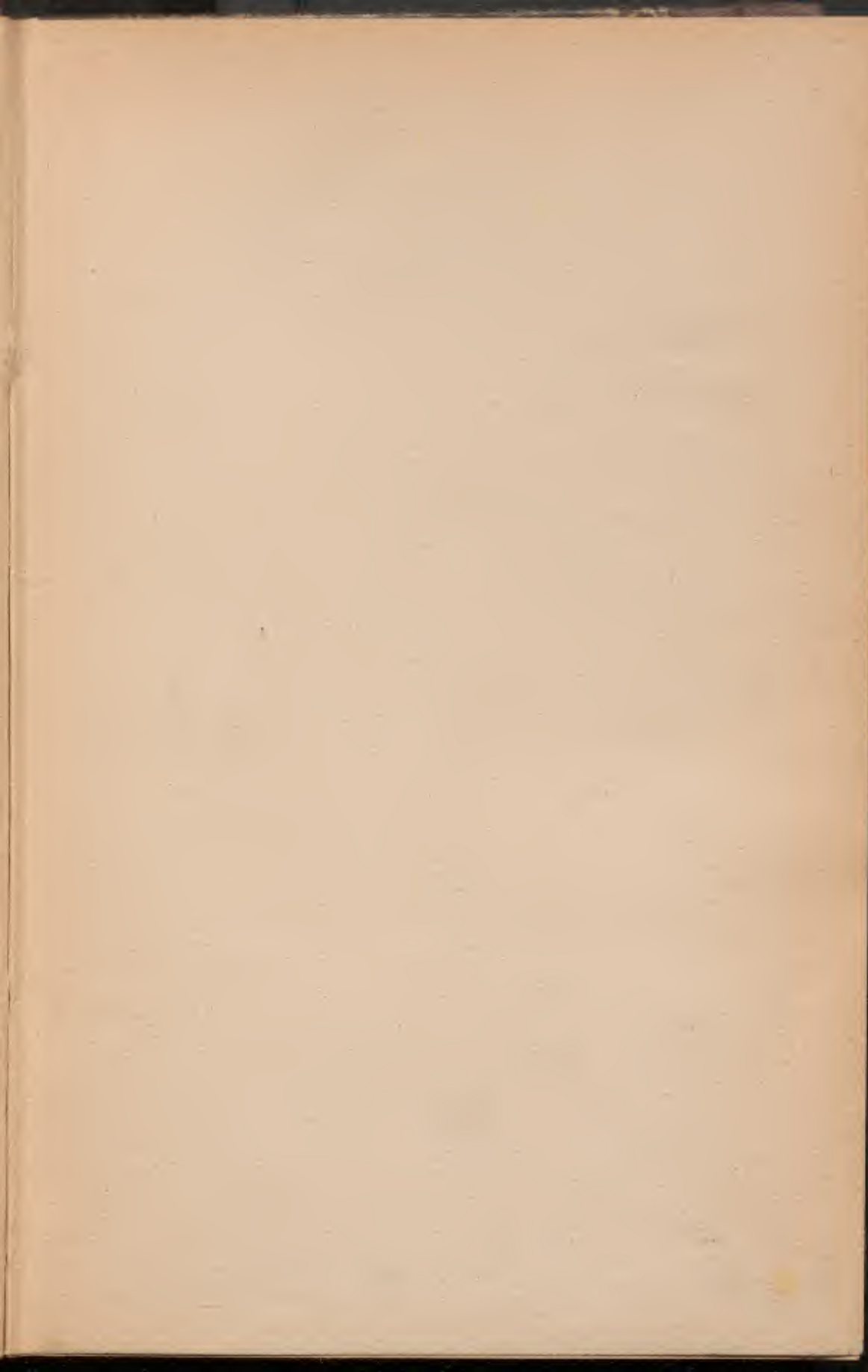
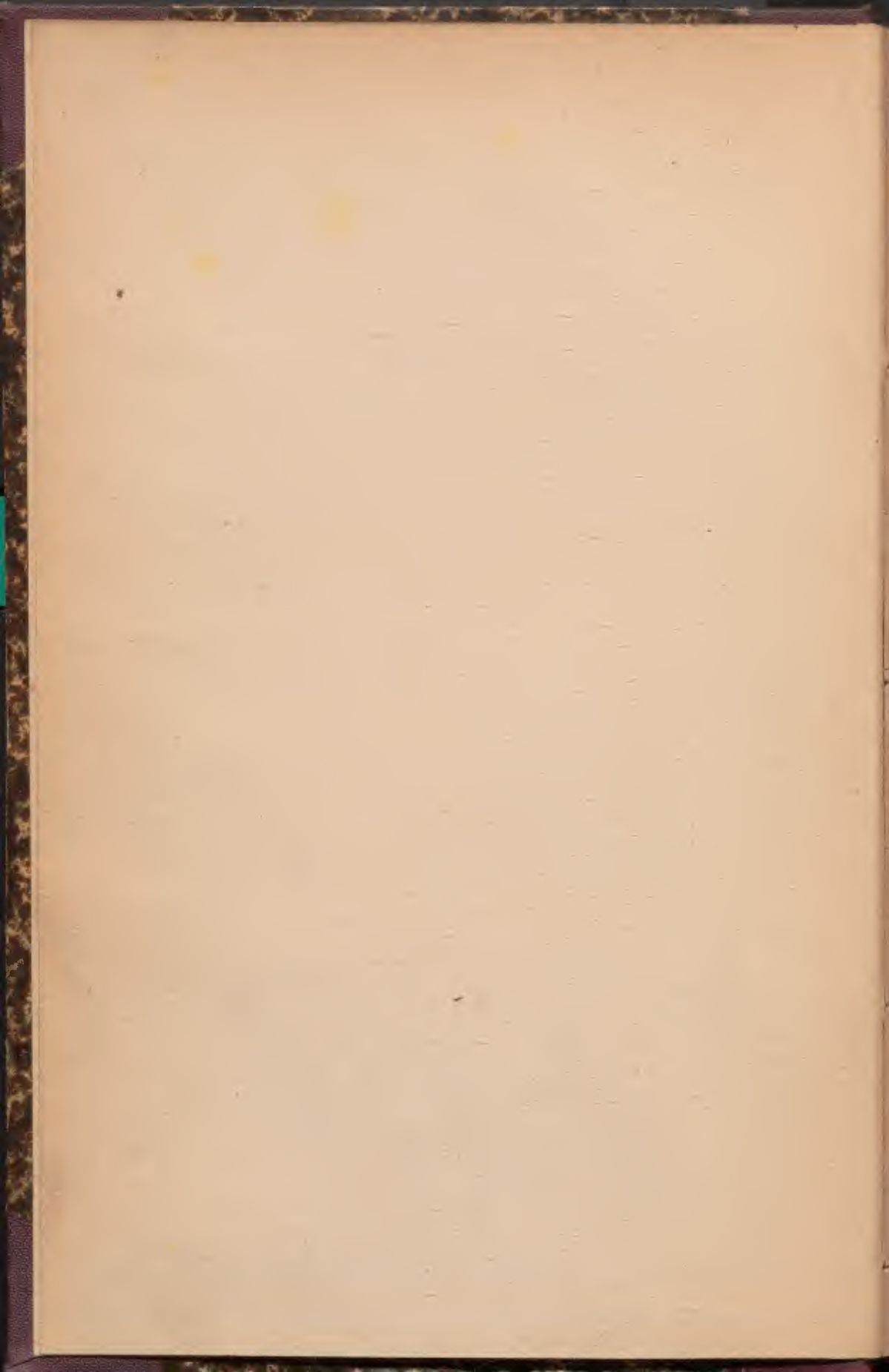

I-484

ԱՐԱՔՍ

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ ՀԱՆԴԵՍ

1890

ԵՐԲՐԴ ՏԱՐԻ

ԳԻՐՔ Ա

ՅՈՒՆԻՍ

Ս. ՊԵՏԵՐՅԱՆԻԳ
ՏՊԱՐԱՆ Ի. Ն. ՍԿՐԻՊՏՈՐԱՎԻ
1890.

Дозволено цензурою. С.-Петербургъ, 15 апрѣля 1890 года.

Типографія И. Н. Скороходова (Надеждинская, 43).

Մ Ի ԵՐԿՈՒ ԽՕՍԷ

Ինչպէս յայտնի է, «Արաքսի» իւրաքանչիւր գրքի մէջ գնում ենք այս կամ այն գրութեանը վերաբերող զանազան նկարներ, թուով 8-10, զլիսաւորապէս հայկական կեանքից: Սակայն նախորդ գրքում մենք զետեղել էինք նոյնպէս և մի քանի գեղարուեստական նկարներ, որոնք, ինչպէս տեղեկանում ենք, լաւ ընդունելութիւն են գտած մեր ընթերցողների կողմից:

Ի նկատի առնելով գեղարուեստական նկարների կրթիչ նշանակութիւնը ժողովրդների լուսաւորութեան գործում, մանաւանդ մեզ, հայերիս, նման մի ժողովրդի համար, որը, ընդհանուր առմամբ, գեղարուեստական միջոցներից զուրկ է, մենք «Արաքսի» այս տարուան առաջին գրքից սկսեալ բացում ենք մեր հանդիսում և գեղարուեստութեանը յատկապէս նուիրած մի բաժին, որտեղ դնելու ենք սոսկ գեղարուեստական զանազան նկարներ: Այս նկարները, անտարակոյս, իրենց իմաստի կողմից մասնաւորապէս ոչ մի կապ չեն ունենալու հանդիսի մէջ տպագրուելիք գրութեանների բովանդակութեանց հետ: Գեղարուեստական բաժնի մէջ, պարզ է, որ աշխատելու ենք ընել առաջնակարգ նկարիչների գործերը, որոնցով իսկապէս հայ ընթերցողը, ի միջի այլոց միջոց կ'ունենայ ծանօթանալու արդի գեղարուեստութեան զանազան ներկայացուցիչների արտագրութեանց հետ:

«Գեղարուեստական բաժնում» յայտնի նկարիչների ընտրելագոյն նկարների օրինակների հետ միատեղ կ'տպենք նաև թէ տրուելիք նկարների և նկարիչների մասին զանազան բացատրութիւններ և թէ գեղարուեստական նկատողութիւններ: Անշուշտ, մենք բաւականանալու չենք միայն հայ, ուրիշ նկարիչների գեղարուեստական գործերով, այլ հարկ եղածին պէս կ'ընենք և եւրոպացի նկարիչների ստեղծագործութիւնների նշանաւորները: Այս գրքի նկարների մասին մենք կ'ստանք յաջորդ գրքի մէջ տրուելիք նկարների հետ միասին: Աւելորդ չենք համարում նաև յիշել, որ յետագայ գրքերում, գեղարուեստական

բաժնուժ, կզենեք ի միջի այլոց բացի Յ. Այվազովսկու զոր-
ծերից, նաև Լյու Մղոսեանցի և Բաշինջաղեանցի նկարներից:

Խօսք չկայ, որ մեզ ցանկալի էր «Արաքսում» դնել շարունակ
այնպիսի նկարներ, որոնք իրենց իմաստի կողմից միանգամայն
համապատասխանէին հանգիսի նպատակին, որպէս և սպա-
սելի է. բայց չնայելով մեր աշխատանքին, զանազան զրազ-
րութիւններին, այնուամենայնիւ մինչև այսօր մենք կարող
չեղանք ձեռք բերել հայ աշխարհի գիւթիչ բնութեան զանազան
տեսարանները և նկարները. սակայն նպատակ ունենալով «Ա-
րաքսի» միջոցով ներկայացնել մեր ընթերցողներին մաս առ
մաս Հայաստանը և պատկերազարդ, ուստի մենք մեր այս
ցանկութիւնը իրազօրծելու համար ձեռք ենք առնելու նորա-
նոր միջոցների, որպէս զի օր առաջ կարող լինենք բաւակա-
նութիւն տալ ընթերցող դասակարգի և այս կարեւոր պահանջին:

Իւրաքանչիւր պարբերական հրատարակութեան յաջողութեան
գլխաւոր պայմաններից մինն է համարվում ի միջի այլոց և որո-
շեալ ժամանակին հրատարակուելը, սակայն սա որքան լաւ տպա-
ւորութիւն է թողնում ընթերցողի վերայ և նորա հետաքրքրու-
թիւնը զարթեցնում, այնքան էլ կարեւոր և շահաւէտ է հրատա-
րակչի համար. բայց չնայելով այս իրողութեանը, հայ պարբերա-
կան մամուլի մէջ երբեմն, եթէ չասենք, յաճախ, տեղի են ունե-
նում այս տխուր երևոյթները:

«Արաքսը» իր երեւալու օրից սկսեալ, հակառակ մեր բոլոր
ցանկութեան, երբէք նշանակեալ ժամանակամիջոցում չէ հրատա-
րակուել, այլ իւրաքանչիւր անգամ մի կամ երկու ամսով շարունակ
ուշ: Ընշուշտ սա ունի իր զօրաւոր պատճառները, որոնց առաջ
առնելը միշտ մեր ուժից վեր են եղել, օր, յիշենք այստեղ միայն
այն այգեւէքները, որոնք տեղի ունեցան ներկայ գրքի նկատմամբ:

«Արաքսի» այս գիրքը մենք, ինչպէս խօստացել էինք, ամե-
նայն գիւրդութեամբ կհրատարակէինք մայիսի վերջին, եթէ նախ
տեղի չուենար միակ ուսու գրաշարի երկշաբաթեայ հիւանդութիւնը,
յետոյ «Արաքսի» գործածելիք թղթի պակասութիւնը, որից մին-
չև գործարանի հասցնելը, նորից մօտ 20 օր կորուստ ունեցանք.
այնուհետև գիրքը բոլորովին պատրաստ էր յունիսի 18-ին և մենք
մտադիր էինք լոյս ընծայել, ինչ նոր արգելք առաջ եկաւ յան-

ձինս պարոն գրաքննիչի, որի բացակայութիւնը ստիպեց մեզ յետաձգել «Լրաքսի» այս գրքի հրատարակութիւնը մինչև օգոստ. 6: Իսկ այնուհետև ուշացաւ մինչև այսօր, սեպ. մէկը, հայկական շարժումների մասին մտքրած գրութիւնների պատճառով:

Թերևս աւելորդ էլինի յայտնել մեր ընթերցողներին, որ «Լրաքսը» նախ տպագրւում է և ապա տպագրուած թերթերը ներկայացնւում գրաքննչին, որի թոյլտւութիւնից յետոյ միայն վերջնականապէս տպագրւում են հանդիսի մաքուր թերթերը:

Սենք յուսով ենք, որ հայ ընթերցողը ի նկատի առնելով մեզ շրջապատող այս բոլոր ձախորդ պայմանները, հայ մարդին յատուկ բարեսրտութեամբ ներողամիտ կ'գտնուի դէպի մեզ մեր ակամայ տեղի տուած պարտազանցութեանը: Միայն այսպիսի յարաբերութիւնների վերայ վստահացած, («Լրաքսը»), որպէս գեռ նոր հրատարակութիւն, կարող կ'լինի յարատեւել իր գոյութիւնը մեր ներկայ գրականական ոչ նախանձելի ասպարիզում: Ենչուշտ, («Լրաքսի») ընթերցողի ներողամտութեանը մենք դիմում ենք և հանդիսի այլ պակասութիւնների համար, որոնցից անշուշտ նա ևս չէ կարող զերծ լինել: Իսկ մենք էլ մեր կողմից աշխատելու ենք մեր ջանքին չափ գրաւել հայ ընթերցողի համակրանքը, որը անշուշտ, մեզ համար շատ թանգէ լինելու: Եստակ «Լրաքսի» կատարեալ յաջողութիւնը հայ ժողովրդի ընդարձակ համակրանքից և ուշագրութիւնից է կախուած. տայ Եստուած, երկու կողմից էլ յաջողութեամբ կատարուի մեր այս բաղձանքը, որով միայն «Լրաքսը», հաստատ հողի վերայ կանգնած կ'լինի, որը և անշուշտ, մեր փայլայած ցանկութիւնն է:

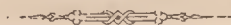
Գալով մասնաւորապէս «Լրաքսի» բովանդակութեանը, պէտք է ասենք, որ մենք ամեն կերպ աշխատած ենք նորան հետաքրքրական դարձնել նիւթերի կողմից, սակայն առանց շեղուելու մեր գլխաւոր նպատակից՝ զբաղուել գլխաւորապէս Տաճկահայաստանի հայ ժողովրդի ուսումնասիրութեամբ:

Իւրաքանչիւր անաչառ ընթերցող, նախ քան խոստօրէն քննադատելու «Լրաքսը», մոռանալու չէ, որ մեր հանդէսը տարին լոյս է տեսնում երկու անգամ և ամեն մի գիրքը բաղկանալու է 12 տպագրական թերթից, ուստի, պարզ է, որ 12 թերթից բաղկացած վեցամսեայ մի հանդիսում խիստ դժուար է գոհացում տալ խոստա-

պահանջ թէև բարեմիտ ընթերցողի բոլոր պահանջներին, որքան էլ նոքա իրաւացի լինէին. օրինակ, եղան մարդիկ, անշուշտ բարի զգացմունքից գրգրուած, թէ ի՞նչու «Արաքսի» առաջին տարուայ երկու գրքում բացի Տօլստոյի մի առակից չկային և այլ բեւտրիստիական մեծ գրուածներ, սակայն դոքա մոռանալու չէին, որ 33 թերթից (Ա. տարին մենք 9 թերթ աւել տուինք, որով և վնաս ունեցանք անշուշտ) բաղկացած երկու գրքերում արդէն տպած էինք Շէքսպիրի «Աիր թագաւորը», որը 14 թերթի ծաւալ ունեցաւ, ուրեմն մնացեալ 18 թերթերը (մօտաւորապէս մի թերթ բռնած էր Տօլստոյի առակը) պէտք է՝ որ վերջապէս յատկացնէինք և այն գրութիւններին, որոնք թէ հանդիսի գլխաւոր նպատակին էին վերաբերում և թէ հանդէսը հետաքրքրական դարձնելու համար գրականական ուրիշ բաժիններին:

Այսու ամենայնիւ իրազեկ ընթերցողը, յուսով ենք, տեսնում է, որ մենք մեր գլխաւոր նպատակին ծառայելուց զատ և աշխատում ենք մեր կարողացածին չափ «Արաքսին» աւելի թարմ կերպարանք տալ: Անշուշտ, այս ուղղութեամբ առաջ ընթանալով, մանաւանդ ի նկատի առնելով մեր ժամանակակից կեանքի բարդ ու բազմակողմանի պահանջները հայկական և ընդհանուր քաղաքակրթական տեսակէտով, «Արաքսը» շարունակ կոկոսելու և յառաջագիմելու ընթացքի մէջ է գտնուելու թէ բովանդակութեան կողմից և թէ տեխնիկայի: Անտարակոյս, եթէ միայն ընթերցող դասակարգը չինայէ մեզ իր բարերար աջակցութիւնը, մենք «Արաքսը» նաև տպագրութեան և նկարների կողմից օր առաջ մտադիր ենք դնելու այնպիսի պայմանների մէջ, որ մրցել անգամ ամենաշքեղ եւրոպական հրատարակութիւնների հետ:

Ի նկատի առնելով հայկական խնդրի առիթով յառաջացած իրաց այժմեան յուզիչ վիճակը, յոյժ կարեւոր գտանք արտատպելու «Արաքսի» ներկայ գրքում (157—169 էր.) «Հայաստան» լրագրի անցեալ տարուայ յունուար համարից ի Տէր հանգուցեալ Ներսէս պատրիարքի հռչակաւոր ատենախօսութիւնը, որը արած է նա Բերլինի վեհաժողովից Ամեն. Խրիմեան Հայրիկի և Պերայ. Խորէն Նարպէյի վերադառնալուց յետոյ:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՆԴՐԻ ԱՌԻԹՈՎ:

Սորանից մօտաւորապէս մի քսան երեսուն տարի առաջ Հայ ժողովրդի կեանքով և Հայաստան երկրով հեռաքրքրուող անձանց թիւը ու բաղձանքը այնքան սահմանափակ և համարեա չնչին էր, որ սակաւները զիտէին, թէ գոյութիւն ունի մի ստուար մեծամասնութիւն Հայ ժողովրդի, որը ապրում է իր հայրենի երկրի վերայ. բայց թէ ի՞նչ վիճակ ունէր այդ Հայ երկրադորժ ժողովուրդը, ի՞նչ պայմանների մէջ էր ընթանում նորա խորհրդաւոր կեանքը աւաղակաբարոյ ցեղերի մէջ և վերջապէս ի՞նչ ապագայ էր սպասում այդ համակրելի ժողովուրդին—գրեթէ ոչ ոք զիտէր և գիտենալու էլ կարիք չէր գրացվում: Այդ ժամանակները Հայաստանը և Հայ ժողովուրդը վերացական անուններ էին համարվում բոլորի համար և դոքա միայն Հայոց պատմութեան մէջ գոյութիւն ունէին: Հայ ազգը այդ միջոցում, չնայելով որ ամեն ուրեք լրագրներ էին հիմնվում ու երբեմն ազգութեան վերայ ճառեր խօսվում, քաղաքականապէս խոր քնի մէջ էր մտնում. նրան այդ քնից սթափեցնելու համար, այն էլ, մի շատ չնչին ժամանակամիջոցում, ուժգին հարուած էր հարկաւոր: Աւ աս՜ա՛ այն, ինչ որ Հայ ժողովրդի յառաջագէժ ոյժերը անկարող եղան տարինելով առաջ անելու, արաւ ժամանակը, որը միանգամայն բոլորը վերափոխեց ու Հայ ժողովրդի կենաց շրջանը դրեց իր կանոնաւոր շաւղին մէջ:

1876 թ. ռուս-թուրք պատերազմը, անշուշտ, զօրաւոր ազդեցութիւն ունեցաւ տաճկահայերի վերայ մասնաւորապէս և ամբողջ Հայութեան վերայ ընդհանրապէս: Այդ ժամանակ խկապէս կենդանութիւն առաւ «Հայկական խնդիրը» որը այժմ այնքան յուզում է Թուրքիային, որքան նոյն և արեւմտեան Աւրոպային: Յայտնի է, որ շնորհիւ և բարեհաճութեամբ Աղէքսանդր Բ. Մարդասէր կայսեր, Սան Ստեփանոյի մէջ կնքուած դաշնագրի 16 հրրորդ յօդուածով, Թուրքիան պարտաւորվում էր բարւոքիչ տաճկահպատակ հայերի վիճակը: Այնուհետև Բերլինի դաշնագրութեամբ Թուրքիան աւելի ևս մեծ պար-

տաւորութիւն յանձն առաւ մեծ պետութիւնների առաջ ան-
յապաղ մտցնելու պահանջուած բարենորոգումները հայաբնակ
դաւառներում և ապահովելու հայերի կեանքը չէրքէզների
և քրտերի դէմ:

Սակայն այդ ժամանակից անցել է ամբողջ տասն և երեք
տարի և Ռերլինի դաշնադրութեան 61 երրորդ յօդուածը ոչ
միայն չէ դործադրուել, այլ աւելի ևս անտանելի է դարձրած
երկրագործ հայ ժողովրդի կացութիւնը իր մայրենի հողի
վերայ: Այդ օրից սկսած Տաճկահայաստանը հայ մարդի հա-
մար խօսքի բուն նշանակութեամբ արիւնահեղութեան և հարս-
տահարութեան կատարեալ ասպարէզ է դարձած, ուր աւազա-
կաբարոյ քրտերի ու չէրքէզների արիւնարբու հրոսակները էլ
ոչ հայի սրբութիւն—եկեղեցին են թողնում, ոչ հայ օրիորդների
կուսութիւնը և հայ կնոջ համեստութիւնը յարգում, ոչ ար-
տեր ու կալուածներ, և տուն ու տեղ խնայում, այլ բոլորը
պատահածին պէս քանդում ու պղծում, այրում ու աւերում,
սպանում ու թալանում ոչ միայն կալուծատէրը և վաճառա-
կանը, այլ և խեղճ մշակը ու երկրագործը, պանդխտութիւնից
վերադարձող թշուառ բանուորը ու ուսուցիչը, զեղջուկը ու
դեռահաս մանուկը: Իսկ թուրք տգէտ և մոլեռանդ պաշտո-
նեաները, որոնք, որպէս մի պատուհաս, կոչուած են կառավա-
րելու անմեղների արիւնով ներկուած մի արդիւնաւոր երկիր
իր քրիստոնեայ ազգաբնակութիւնով, իրենց կաշառակերու-
թիւնով, օրինազանցութիւնով, զանազան լրբութիւններով և
գարշելի միջոցներով հօ աւելի ևս հարստահարում են բնիկ հայ ժո-
ղովուրդը և ոյժից միանգամայն ձգում: Աւ այլապէս էլ սպա-
սել անկարելի է, քանի որ Թուրքիան փոխանակ Ռերլինի դաշ-
նադրութեան համաձայն երկրի մէջ բարենորոգումներ մտը-
նելու, իր հպատակ հայերին պաշտպանելու քրտերի և չէր-
քէզների դէմ, ընդհակառակը Աւրոպայի քթի տակ ամենասոս-
կալի ծանր միջոցներով հայերի վնասելուն ու երկրից նոցա նո-
ւազացնելուն է նպաստում և այդ խաղաղ ժողովրդի տեղ չէր-
քէզներ բնակեցնում, որով աւելի ևս անտանելի կացուցանում
թշուառ ժողովրդի վիճակը:

Ի հարկէ տասներեք տարուայ ընթացքում Աւրոպան շատ
առիթներում կարող էր ստիպել Թուրքիային զործադրել նորա

յանձն առած անյետաձգելի պարտաւորութիւնները հայերի նկատմամբ, սակայն ինչպէս փաստերը շարունակ ցոյց են տալիս, Ներսիսյան խիստ սառն է վերաբերում իրեն վերաբերելիք այդ յօդուածի պաշտպանութեան վերայ. այլ նա կարծես այն ժամանակն է ուզում մի երկու խօսք ասել ու մի կերպ շարժուել, երբ Հայաստանցի անպաշտպան երկրագործը թշուառութեան անդունդի մէջ այլ ևս անկարող լինելով տանել թրքական լուծը, համարձակվում է դիմել զէնքի ոյժի, գէթ այդպիսով մի կերպ ազատութիւն դնէ սպառնացող օրհասից:

Անշուշտ, եթէ Թուրքիան հասկանար իր կենսական շահերը, եթէ նա ճիշտ ըմբռնէր իրեն կատարելիք դերը դէպի իր հպատակ ազգութիւնները և ըստ այնմ ապահովէր իր կազմակերպութիւնը, որպէս այդ վայել է ներկայ դարու ամեն մի օրինաւոր պետութեան, հասկանալի է, որ նա այնպիսի անմիտ և ապերախտ կերպով չէր վերաբերուի դէպի իր ընտիր ու խաղաղ հայ հպատակ ժողովուրդը, որը չնայելով և իր 2-3 միլիոն թուոյն, իր արդիւնաւէտ աշխատանքով պետական զանձին աւելի զանձ է նպաստում, քան Թուրքիոյ բոլոր միւս հպատակ ազգութիւնները միասին վեր առած: Մի՞թէ Թուրքիան իր պետական մարդիկներով մինչև հիմայ չէ կարողանում հասկանալ այն մի ամենատարրական ճշմարտութիւնը, որ իւրաքանչիւր պետութեան ոյժը նորա հպատակ ժողովրդի բարօրութեան մէջ է կայանում. ուստի որքան կանոնաւոր, և ծաղկած վիճակի մէջ լինի մի պետութեան հպատակ ժողովուրդը, այնքան ևս նոյն պետութեան ոյժն ու զօրութիւնն է աւելանում և հաստատ դիրք բռնում: Ընդհակառակը մի տէրութիւն կրէ՛ք չէ կարող երկար ժամանակ գոյութիւն ունենալ և նա ոյժից օր առաջ կընկնի, երբ նորա հպատակ ժողովուրդը խեղճ, հարստարուած ու կեղեքուող պայմանների մէջ է անցկացնում իր վիճակը: Մի՞թէ փորձերից և շարունակ իրողութիւններից յետոյ Թուրքիան դեռ չգիտէ որ հպատակներին հարստահարելը, նոցա միշտ կեղեքելը ու անարդարութեան մասնելը վերջապէս սաստիկ զրգռում է առաջ բերում նոյն իսկ ամենախաղաղ և զէնքից խուսափող ժողովրդի մէջ. իսկ թէ շարունակ զրգռումները որ աստիճան փնասակար և տխուր հետևանքներ են առաջ բերում, դա ևս

կարծում ենք պարզ պէտք է լինի իւրաքանչիւր մարդու, և ոչ միայն պետութեան:

Այդ ծանր և տխուր հետեանքները այժմ օր օրի վերայ աւելի բնական և զգալի են դառնում, քանի որ ինքը Թուրքիան է մեծ եռանդով նպաստում դոցա երևան գալուն: Մինչև այժմ Թուրք պաշտօնեաները իրենց կեղեքումներովը ու օրինաց պարտադանցութիւններովը հանդերձ այն աստիճան լիբը քայլ չէին արած, որ Թոյլ տային իրենց անտես առնել սուլթաններից շնորհուած առանձնաշնորհումները և արձակ ու համարձակ յանդգնութիւն ունենալ ոտք կոխել մոլի ամբոխով ու զինուորներով հայու նուիրական սրբավայրերը և տեղի տալ այնտեղ իրենց պիղծ ու ստոր արարմունքներին: Իհարկէ այսպիսի դէպքերում, խաղաղ ժողովուրդը տեսնելով ամեն ինչ սրի ու հրոյ ճարակ անելուց յետոյ և իր դարաւոր աւանդութիւնների ու սրբավայրերի դէմ զազանային սոսկալի բռնաբարութիւնները, անկասկած, նա այլ ևս հարկաւոր առիթներում անկարող է զսպել իր խոհականութիւնը ու կրքերը և զէնքը ձեռքին չպաշտպանել իր ամենաօրինաւոր իրաւունքները:

Ընթերցողներին լրագրութիւններից անշուշտ յայտնի են այն յայտնի և խիստ յուզիչ դէպքերը մեր հայրենակիցների հետ, որ այժմ մեր աչքի առաջ տեղի են ունենում Տաճկահայաստանի վանազան յայտնի և անցայտ կենդրոններում: Աւաշկերտ, Էրզրում, Վան, Մուշ ևն, ևսայն, ահա այն կենդրոնները, ուր մեր հայրենակիցների արիւնն է հոսում, սրբավայրերը պղծվում և հայ օրիորդների ու տիկնանց կոստութիւնը ու ամօթխածութիւնը անտես առնվում զազանային վայրի արարմունքների առաջ:

Այս բոլոր դէպքերի, մանաւանդ Պօլսոյ մէջ տեղի ունեցած հուժկու ժողովրդային ցոյցի պատճառով, նորից եւրոպական քաղաքականութեան հոգածութեան առարկայ է դառնում Հայկական խնդիրը: Նորանոր խժոժութիւնների առիթով, ոչ միայն հայերը, այլ և ամենահեռաւոր երկրների հասարակութիւնները սկսում են յուզվել և մեծ հետաքրքրութեամբ սպասում, թէ արդեօք ի՞նչ էլք կ'արուի այս բոլորին և վերջ կ'լինի դէթ այժմ Թուրքիոյ հայերի տանջանքներին թէ ոչ:

Հայկական խնդրով հետաքրքրվում են բոլոր պետութիւնները, մանաւանդ, ինչպէս և սպասելի է, Անգղիան և Ռուսաստանը: Օր չէ անցնում, ինչ եւրոպական թերթերում տպագրուած չ'լինին ընդարձակ զրութիւններ, առաջնորդող յօդուածներ Հայկական դատի պատճառով: Անգղիացոց և ռուսաց թերթերը ընդհանրապէս մեծ համակրութեամբ են խօսում հայերի մասին և Թուրքիոյ ուշադրութիւնն են դարձնում այս եղելութիւնների առաջն առնելու վերայ:

Հեռագիրներից և ղանազան թղթակցութիւններից յայտնի է, որ մեծ տէրութիւնները, մանաւանդ Անգղիան, իրենց դեսպանների միջոցով խիստ ծանուցադրեր են ուղղել Հայկական խնդրի առիթով Բարձրագոյն Վրան: Յայտնի է նոյնպէս, որ Պօլսոյ Խորէն պատրիարքը վերջին դէպքի առիթով սուլթանին ներկայացրած հրաժարականը ոչ մի կերպով չէ ուղւում յետ վեր առնել, այլ պնդում է միշտ իր հրաժարման վերայ: Չ'հայելով սուլթանի երկիցս առաջարկութեանը, Աջդեան պատրիարքը հրաժարվում է մինչև անգամ ժամանակաւորապէս վարել պատրիարքական աթոռը, քանի որ տէրութիւնը չէ համաձայնում ընդունել պատրիարքի ներկայացրած պայմանները, որոնց հիման վերայ սուլթանի կառավարութիւնը պարտաւորուելու է երեք ամսուայ ժամանակամիջոցում կատարել այն բոլոր բարձի թող արած խնդիրները, որոնք յիշած է պատրիարքն իր ներկայացրած յիշատակագրերի մէջ:

Մեծ պետութիւնների ծանուցադրերից յետոյ, սուլթանը, ցանկանալով իբր գոհացում տալ իր հպատակ հայերի պահանջներին և այդպիսով հանգստացնել վերջին դէպքերի առիթով առաջ եկած հասարակութիւնների յուզիչ վրդովմունքները, կազմել է անուանի հայերից մի յանձնաժողով Հայաստանի մէջ իբր մացնելիք բարենորոգման ծրագիրը մշակելու համար: Այդ անուանի հայերն են ի միջի այլոց. զանձային նախարար Յակոբ փաշան, արտաքին գործոց նախարարի օգնական Արթին փաշան, արդարադատութեան նախարարի օգնական Վահան էֆէնդին, Սերվիէէն էֆ. Լայն: Սորա հանգէպ, Երևովի ապարանքում սուլթանի նախադահութեան ներքոյ կազմուած է մի այլ յանձնախումբ, որը քննելու է «Հայաստանի բարենորոգման միջոցները մշակելու առիթով կազմուած յանձնա-

ժողովի ծրագիրը: Այս երկրորդ յանձնախումբը կազմուած է Տերվիշ և Ֆէվտէզ փաշաներից և թրքացած Շահպազ էֆէ: Ինչպէս եւրոպական մամուլը հաղորդում է, հայերից կազմուած յանձնաժողովը իր առաջին աշխատութիւնը արդէն ուղարկած է քննիչ յանձնաժողովին, որը, չնայելով առաջ բերուած բարենորոգումների համեստ կերպարանքին, այնուամենայնիւ կարծում են, թէ դժուար համաձայնուի նոցա հետ:

Մեր կարծիքով, դոնէ որքան որ զիտենք և ճանաչում ենք այժմեան Թուրքիային, ներկայ պայմաններում այս բոլոր յանձնաժողովներից և զանազան խոստումներից յօգուտ տաճկահայ գիւղացուն քիչ ոչ մի բան յուսալու չէ շատ և շատ յարգելի պատճառներով: Նախ այս վերջին տասներեք տարուայ ընթացքում այսպիսի յանձնաժողովներ նոյն հայկական խնդրի առիթով կազմուել ու լուծուել է շատ և շատ անգամ և, անշուշտ, միշտ բացասական հետեանքով երկրորդ, յանձնաժողովները միայն այն ժամանակ են ունենում իրենց կարեւորութիւնը ու նշանակութիւնը, երբ յիշուի կազմվում են իսկապէս դործ տեսներու և ոչ թող վիշելու ու խաբեբայութեան նպատակով ժամանակ շահելու մանաւանդ որ քաղաքական յանձնաժողովի անդամները լինելու են մի որոշ քաղաքական սկզբունքի տէր անձինք և ազատ մտածելու ու դատելու համար խուսափելու վիճակի մէջ չեն դնուելու, բայց թէ այս բոլորը, մանաւանդ վերջին երեւոյթը, որ աստիճան սեղմուած զրութեան մէջ է դանկում Թուրքիայում, դա կարծեօք ոչ ոքի համար գողտնիք չէ, ուրեմն ի՞նչ կարելի է սպասել մանաւանդ, այնպիսի մի յանձնաժողովից որի առանց այն էլ խղճալի աշխատութիւնները ևս կոչուած են քննադատուելու այնպիսի մոլեռանդ և տգէտ անձինք, ինչպէս են Մերվիշ փաշայ և իր ընկերք: Օրծաղելին այն է, որ այս քննիչ-մասնաժողովի անդամներից մինն էլ աղգուրաց Շահպազ էֆէ է, որի միակ ներկայութիւնը այդ խմբում զղուանք է աղգում:

Եթէ այժմեան Թուրքիոյ պետական անձինքների մէջ, որոնք անտարակոյս բարձրագոյն պաշտօնների գլուխ են անցած, գտնվէին իրենց մոլեռանդութեամբ հանդերձ քաղաքական հասուն գլուխներ, կամ բարձրագոյն եւրոպական կրթութիւն առած մանսագէտներ, դեռ ևս կարելի էր փոքր ինչ

բան յուսալ, բայց ցաւը հէնց նորա մէջ է կայանում, որ Թուրքիոյ արդի պետական անձինք բոլորն էլ՝ Քեամիլ և Սալիա փաշաները իրենց պարագլուխ ունենալով, (է հարկէ բացի հայերից, որոնք ներկայ պայմաններում ոչինչ էլ չեն կարող անել, որքան էլ նոցա չյանձնեն Հայաստանի բարենորոգումների ծրագիրներ կազմելու), տոգորուած են ասիական փթած հին դադափարներով, և մոլեռանդութեան ու ազիտութեան սարսափելի տխուր հետեանքներով։ Այսպէս, Թուրքիան օր օրի վերայ պայտիսի տխուր պատկեր չէր ներկայացնի իր ամեն մի խնդրում, մանաւանդ Տաճկահայաստանի նկատմամբ։

Այսպէս, մենք ի նկատի առնելով, որ Սուլթանի յանձնաժողովներից և նորա պետական մարդիկների քաղաքականութիւններից բնաւ երբէք բան յուսալու չէ, ինչ խոստումներ էլ որ չանեն, մանաւանդ որ գործի գլուխ գանձող արդի պետական անձերն իրենց հայատեացութեամբ ևս դեռ Օւլթուքիոյ խնդիրների ժամանակից լաւ յայտնի են, ուստի միակ և եթ միջոցն է հայկական խնդիրը ճշապահօրէն պարտաւորութեան շարժման յանձնել, այս տեսակէտով պատրիարքական փոխանորդի առաջին գործը սա է լինելու. օր առաջ ոյժ դրուելու է այս խնդրին և անդադար դորա իրականացման համար աշխատելու։ Սորա հետ միասին ազդու միջոցներով հրաւիրելու է Սուլթանի Բարձր ուշադրութիւնը ժամ առաջ հրահանգների հանելու Տաճկահայաստանի մէջ տիրող անխիտութիւնը վերջ տալու նպատակով, որպէս զի թշուառ ու տառապալ հայ ժողովուրդը գէթ մի վայրկեան հանդիստ ունենայ իր մայրենի հողի վերայ։ Մենք ցաւում ենք, որ Աբդուլ Համիդի նման խելացի սուլթանը տարիներով առաջ աչք է դոցել տեսնելու տաճկահայի թշուառութիւնը ու նորա անտանելի վիճակը, որով և առիթ տուեց վերջապէս խեղճ երկրագործ հային իր անտիրական վիճակում գէթ ինքը իրեն զէնքը ձեռքին պաշտպանէ իր պատիւը, ստացուածքը և կեանքը անօրէն աւաղակների և կաշառակիր ու մոլեռանդ տաճիկ պաշտօնեաների դէմ։ Մեր հաստատ համոզմունքն է, որ տաճկահայը երբէք չէ կամեցել ներկայ պայմաններում զատուել Թուրքիոյ պետութեան շրջանակից, այլ նա իր մայրենի երկրի վերայ կեղեքիչ և հարստահատուած վիճակից ցանկանալով ա-

դատուիլ և մարդավայել կեանք վարել, հազար անգամ իր վեհապետի օգնութեան է դիմել զանազան աղերսներով, բայց քանի որ նոյն տէրութեան շահերին նպաստարար այս օգնութիւնն ևս մերժուել է հայ զիւղացուն, ուրեմն միթէ զարմանալու տեղիք կայ, և միթէ բնական չէ, որ հայ զիւղացին ստիպուած լինէր վերջ ի վերջոյ պահպանողական դիրք բռնելու և ի դէպս յարձակողականի անցնելու:

Հայ զիւղացու շարունակ հարստահարութեան վերայ, մեծ պետութիւնները ի հարկէ պարտաւոր էին և պարտաւոր են մեծ ուշադրութիւն դարձնել, քանի որ նոքա Ռերլինի գեսպանաժողովում կազմած 61 յօդուածով այդ պարտաւորութիւնն յանձն են առած իրենց վերայ: Բացի սորանից 1878 թ. յունիսի 4-ի դաշնադրութեամբ, որով Սիպրոս կղզին անցաւ Անգղիոյ ձեռքը, Սկիտորիայ թագուհու կառավարութիւնը մասնաւորապէս յանձն առաւ հսկելու և աջակցելու Տաճկահայաստանում բարենորոգումներ մտցնելուն մէջ: Բայց աշխարհին յայտնի է, որ այս ուղղութեամբ ոչինչ չեղաւ և հայ զիւղացու թշուառութեան մէջ Անգղիան ևս իր մաս յանցանքը ունի: Այս տեսակէտով իհարկէ Անգղիան գէթ այժմ, եթէ նա չէ ուղղում օպերախտ զանուել գէպի հայ զիւղացին, զօրաւոր միջոցների ձեռք զարնելու է թէ իր պարտաւորութիւնները կատարելու Սիպրոսի դաշնադրութեան համաձայն և թէ մեր թշուառ ժողովրդի դատը պաշտպանելու համար:

Մեր կարծիքով, այժմ աւելի քան երբէք նպատակադրմար է թէ մեծ տէրութիւններին ընդհանրապէս և թէ Անգղիային մասնաւորապէս յիշեցնելու իրենց պարտքը, ուստի Տաճկահայոց պատրիարքարանը թող ամեն միջոցներ ձեռք առնի հրաւիրելու տէրութիւնների ուշադրութիւնը իրենց այս պարտաւորութեան վերայ և խնդրէ միջազգային գեսպանաժողով կազմել հայկական թերի մնացած խնդիրը վճռելու:

Գործի մեծ կարեւորութիւնը ժամանակի չէ սպասում, ուստի սկսելու է իսկոյն, մանաւանդ որ Անգլիան ու Ռուսաստանը կաջակցեն տաճկահայերին իրենց այս խնդրում: Յանկանք ուրեմն շուտով իրադրութեամբ տեսնել հայ ժողովրդի բարօրութիւնը առաջ բերող դրական միջոցները:

Ս. Է. ԱՄԻՆԾԻՆ

ՕՐՀՆՈՒԹԻՒՆ ՍՐԲԱԼՈՅՍ ՄԻՒՌՈՆԻ

Ներկայ 1890 տարւոյ սեպտեմբեր 30-ին ի տօնի Վարազայ Ս. Խաչի՝ ըստ յաջողելոյ Տեառն Աստուծոյ՝ Վեհափառ և Սրբազնագոյն Կաթողիկոսն ամենայն Հայոց Տ. Տ. Մակար մտադրեալ է Ս. Միւռօն օրհնել:

Ս. Միւռօնի օրհնութիւնը Հայաստանեայցս եկեղեցւոյ նուիրական արարողութիւններից առաջին լինելով, Վեհ. Հայրապետը բարեհաճեցաւ կանխաւ ի լուր ամենեցուն հրատարակել, որպէս զի ցանկացող բարեբաշտ հոգեւորականք և աշխարհականք ըստ նախնի սովորութեան ի ժամանակին ժամանեն ի Մայր Աթոռս և վայելեն Ս. Միւռօնի օրհնութեան շնորհը:

ԱՄԵՆԱՊԱՏԻԻ ԽՐԻՍՏԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿԻ ԵՐԹԱՆԱՍՆԱՄԵԱՅ
ՏԱՐԵԴԱՐՁԻ ԱՌԻԹՈՎ:

Ներկայ տարուայ ապրիլ ամսի 4-ին կատարուեցաւ Հայ ազգի ամենաժողովրդական ու նշանաւոր անձի եօթանասնամեայ տարեդարձն: Ով զործում է այսօր Հայութեան հասարակական ասպարիզում, ով որ հետաքրքրվում է Հայութեան կենսքով նորա բաղմագիմի երեւոյթներում, նա անշուշտ այդ օրը սրտանց մասնակցել է այդ մեծ անձի տարեդարձի հանդիսին, և մտղթել պատկառելի ծերունուն դեռ շատ երկար և երկար տարիներ ի շահ Հայ դործին:

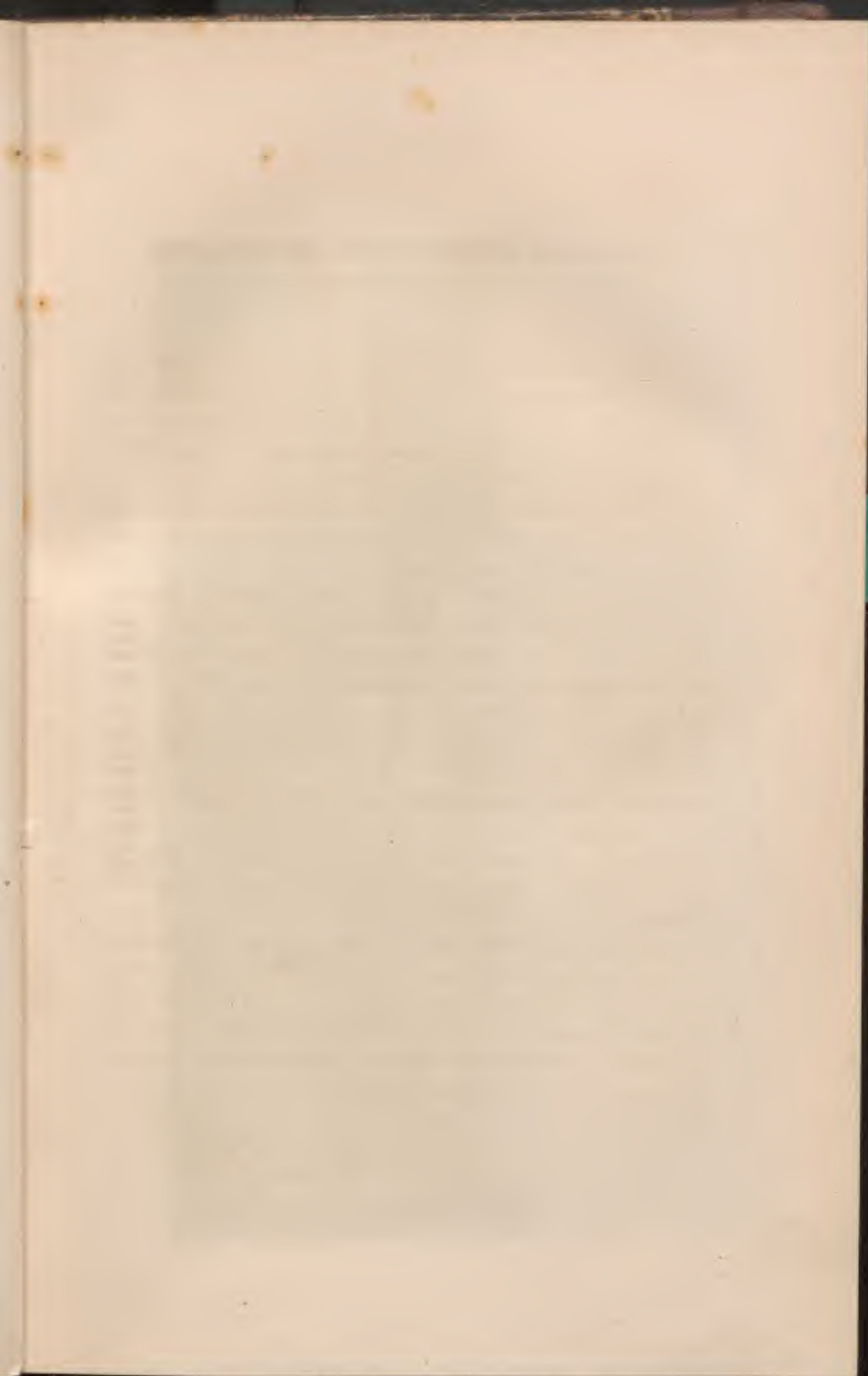
«Արաքսի» առաջին տարուայ երկրորդ զրքում մենք արդէն տպագրած ենք Պէր. Սը. եպիսկոպոսի գողտրիկ զրջով զրուած Խրիմեան Հայրիկի հետաքրքրական կենսադրութիւնը, որը նախընտրելի է միւս կենսադրութիւններին մէջ իր լիութեամբ և ճշգրտութեամբ:

Միւսնայն զրքում խօստացել էինք յաջորդ զրքերից մինում տեղաւորել Հայրիկի զործունէութեան ընդարձակ տեսութիւնը իբրեւ եկեղեցականի, զրադէտի և աղքային վարչական գործիչի:

Եյս մեր խօստումը մենք անշուշտ կատարելու էինք այս զրքում, սակայն մեզնից անկախ պատճառներով դա այժմ ևս յետաձգվում է կարճ ժամանակով:

«Արաքսը» որ դեռ իր երեւալու օրից ողջունում էր Խրիմեան Հայրիկին, ինչպէս մարմնացած Հայութեան տիպարի, անտարակուսելի է, որ թէև փոքր ինչ ուշ, այնուամենայնիւ այսօր ևս այս տարեդարձի պատեհ առիթով նուիրական պարտականութիւն է համարում մտղթել Վասպուրականի Արծունին դեռ շատ երկար ու երկար տարիներ:

ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ԴԱՅՏ

Հրաբ. «Արարատ» Հանդիսի

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

Ինչպէս յայտնի է, այսօրուան օրս զանազան պետութիւնների Հպատակ Հայերի յառաջագիմութիւնը և ինքնաճանաչութեան զազափարի զարգացումն ներգաշնակ վիճակի մէջ չեն գտնվում: Եթէ փոքր ինչ լրջօրէն նայենք, կտեսնենք, որ ամենուրեք յաճախ տեղի են ունենում մի կարգ ձախուրդ պայմաններ այս ու այն ներքին ու արտաքին պատճառներից յառաջացած, որոնք խիստ վատ ազդեցութիւն են ունենում մեր ժողովրդի յառաջագիմութեան վերայ և որոնք արդէլ ևս լինում նորա ինքնաճանաչութեան կանոնաւոր զարգացմանը:

Այսպիսի բացասական պատճառները, անշուշտ բնական են ամեն ազգի կեանքում, մանաւանդ փոքր և այն էլ Հպատակ ազգութիւնների մէջ նոցա ինքնաճանաչութեան առաջին քայլերում: Եւ որքան բարդ ու մութն են այս պատճառները, այնքան աւելի ևս նոցա թողած վնասակար հետեանքը անժխտելի են, սակայն այսպիսի ազդերի տոկոսութիւնից և բարոյական ներքին ոյժիցն է կախուած ուսումնասիրելու այս պատճառների շարժառիթները և կարողացածին պէս դիմադրել սպառնացող վտանգին ու վերացնել այդ վտանգները առաջացնող պայմանները: Այսպիսի դէպքերում, քաղաքականապէս ոչ զարգացեալ ժողովրդների մէջ ի հարկէ, երևան են զալիս գործելու հասարակութեան յառաջագէմ ոյժերը, որոնց մէջ նշանաւոր տեղ են բռնում կրօնի ներկայացուցիչները, որոնք մօտ առնչութիւն ունենալով ժողովրդի առանին կենաց հետ, նորա միակ մատչելի ոյժերն են ներկայանում:

Մասնաւորելով մեր խօսքը Հայ ազգի կրօնական ներկայացուցիչների մասին, պէտք է ասել, որ Հայ հոգեւորականութեան դերը Հայ ժողովրդի մտաւոր և բարոյական կեանքում, էլ չենք ասում կրօնական, միշտ նշանաւոր է եղած և լինելու է,

քանի որ մինչև այսօր էլ մեր ներկայ պայմաններում նա է այսպէս թէ այնպէս մեր ժողովրդի՝ եթէ ոչ ամբողջի, գէթ ստուար մեծամասնութեան՝ մտաւոր առաջնորդողը հանդիսանում: Աւստ շատ հասկանալի է, ըստ որում մի ժողովուրդ, որի ստուարագոյն մեծամասնութիւնը երբ դեռ գտնվում է քաղաքակրթութեան ստորին աստիճանի վերայ, երբ ազգային ինքնաձանաչութեան դադարի անգամ՝ նորան համարեա անըմբռնելի է, մանաւանդ երբ այսպիսի մի ժողովուրդ չունի և քաղաքական անկախ դրութիւն, պարզ է, որ այդ ժողովրդի ազգային կրօնական կրթական խնդրում միակ գործիչը ներկայանայ հոգեորականութիւնը in corpore. Սորանից հետևում է և այն, որ այսպիսի ժողովրդին ծառայելու համար այժմեան պայմաններում ինքը կեանքը արդէն ցանկացողը համար գծել է և այս ուղիղ ճանապարհը—հոգեորական ասպարէզը:

Ուրեմն քանի որ հայ հոգեորականութեան կոչումը այսքան նշանաւոր է ու ազդեցիկ և ընդարձակ դործունէութեան համար նպաստարար, անշուշտ սպասելի է, որ այս կոչման պատկանող անձինք օգտուելու են իրենց պատկառելի գիւրջից և աշխատելու իրենց ստանձնած նուիրական պաշտօնին մէջ շօշափելի վարկ տալ ժողովրդի կենսական հարցերին, որով միևնոյն ժամանակ ազդի առաջ կբարձրացնեն և իրենց կոչման նշանակութիւնը ու հետևապէս աւելի պատուաւոր դիրք կ'բռնեն:

Այսպէս գործունէաց հայ հոգեորականը մեր կեանքի պայմանների շնորհիւ մօտ յարաբերութիւնների մէջ գտնուելով հայ զիւղացու, արհեստաւորի, նոյն և վաճառականի հետ, կարող է մեծ դիւրութեամբ կենսական նշանակութիւն ունեցող շատ գործեր աւանդել ի շահ իր հօտի կարիքներին: Բացի կեանքի պայմանները, նոյն ինքը ժողովուրդը իր ուղղափառ եկեղեցովը հանդերձ հայ հոգեորականին դրած է դարերից ի վեր, նոյն իսկ քրիստոնէութեան ազդովն ընդունելու օրից սկսած այնպիսի մի վիճակի մէջ, որ հայ քահանայի և հայ մարդի մէջ կազմուել է այն բարոյական մեծ կապը, որը կայ և այժմ մայրենի հողի վերայ: Աւստ կապը ամենուրեք զօրաւոր է եղած այն ժամանակները, երբ իրենք հոգեւոր հայրերը կարողացել են շարունակ բարձր պահել իրենց կոչումը արժանավայել գործերով: Այս կապը միշտ աւելի ազդեցիկ է

եղև այն ժամանակ օրինակ, երբ Հայ ժողովուրդին որևէ վտանդ է սպառնացած թէ ներսից և թէ դրսից: Այս սա շատ բնական է: Անհատի, հասարակութեան, նոյն և ազգի բարոյական մեծութիւնը աւելի աչքի է զարնում այն ժամանակներում, երբ կեանքը ուժեղ մաքառում է առաջ բերում և ժողովուրդին ձգում լարուած վիճակի մէջ. սակայն որքան բարեբաղդ և որքան մեծ է այն ժողովուրդը, որի մէջ նորա ազգային բարոյական մեծ արտայայտութիւնները երևան են դալիս կամ կանոնաւոր զարգացում ունենում ոչ միայն ճգնաժամերում, այլ նորա կեանքի և խաղաղ ընթացքի միջոցներում:

Եթէ այսպիսի մի երջանիկ վիճակի մէջ ընթանալ և Հայի ներքին կեանքը, խօսք չկայ, որ նա այժմեան իսկ ցիր ու ցան վիճակի մէջ ազգային կրօնական — բարոյական տեսակէտից կ'կազմէր այն մարմինը, որը պահպանելով նորա զոյութիւնը, իւրաքանչիւր բարեկիրթ Հայի բաղձանքը համարելու էր և որին բնաւ սպառնալ չէին կարող ոչ Նիւ-Նորքի և Անգլիայից հեղեղած ոսկիները և ոչ կաթոլիկութեան աղգաձնաս վարտապետութիւնը, և ոչ այլ և այլ վտանգներ:

Ահա թողնելով մի կողմը քաղաքակրթութեան այն ամեն տարերքը, որոնց միջոցաւ կարողութեան չափ ազդը այժմ իր բարոյական կեանքի զարգացմանն է ձգտում, մեղ կարելու և անհրաժեշտ է միևնոյն ժամանակ յառաջադիմութեան ներդաշնակ հոսանքի առաջը չառնելու համար ուշադրութիւն դարձնել և այն բնական ոյժի վերայ, որը ներկայումս իր դործունէութեամբ ազգի զոյութեան պահպանմանն աւելի քան ուլ կարող է նպաստել:

Այդ ոյժը, պարզ է, որ Հայ հոգևորականութիւնն է: Այժմ տեսնենք թէ նա որքան է համապատասխանում մեր ներկայ կեանքի պահանջներին: Այս հարցին պատասխանելու համար, աւելորդ չէր լինի, մի թոյլ Հայեացք ձգել և մեր մօտաւոր անցեալի վերայ: Խօսք չկայ, որ սորանից մօտաւորապէս մի քառասուն, յիսուն տարի առաջ Հայ հոգևորականութիւնը ընդհանուր առմամբ կրթութեան և զարգացման կողմից համեմատաբար աւելի տգէտ և աւելի նեղ Հայեացքների տէր էր, քան այժմ մեր օրերում, թէև կենդադաւորութեան կողմից

աւելի համեստ ու պարկեշտ. միւսնոյն ժամանակ դիտելու է և այն, որ այն ժամանակուայ հայ հասարակութիւնն էլ աւելի ևս սահմանափակ ու նեղ կեանքով էր ապրում և այժմեան հայերից քաղաքակրթութեամբ և ազգային ինքնաճանաչութեամբ աւելի ստոր աստիճանի վերայ գտնվում: Այսպէս, հայ հոգեւորականը սորանից կէս դար առաջ չնայելով իր սահմանափակ կրթութեանը, նա այնուամենայնիւ ներքին աշխարհահայեցողութեամբ, մտաւոր պաշարով համարեա միշտ բարձր էր կանգնած իր հօտի վերայ, որի պատճառով էլ հայ հոգեւորականի վարքն էլ, անշուշտ, ժողովրդի աչքում միշտ բարձր էր: Աւ իսկապէս ասած ժամանակակից հայի կեանքն էր զծել այդ ճանապարհը իր հոգեւոր հովուի համար, ըստ որում ժողովրդին վերաբերեալ ինչ գործեր կամ խնդիրներ չյարուցուէին, միշտ հայ հոգեւորականը մասնակից էր այդ բոլորին. առանց նորան ոչ մի հանգէս, ոչ մի գործ կատարել չէր կարելի, ինչու որ հայ հոգեւորականը խօսքի բուն նշանակութեամբ իր հօտի հասարակական մարդը, գործիչն էր ներկայանում: Ով որ փոքր ի շատէ ծանօթ է մեր թէ մօտակայ և թէ հեռաւոր անցեալի հետնա անշուշտ միւսնոյն եզրակացութեանն է զարու: Վեր առնենք նոյն իսկ մեզ, ուստահպատակ հայերիս. մեր հասարակական կեանքի, մամուլի սկզբնապատճառները, դեռ այնպիսի մի ժամանակ, երբ տասնեակ թուով բարձրագոյն ուսումնաւարտներ ունէինք, համարեա թէ կրկին հոգեւորականներն ևն ներկայանում յանձինս Պարբիէլ քահանայ Պատկանեանցի, Ստեփաննոս քահ. Մանգինեանցի և այլոց: Սակայն ժամանակի ընթացքում օր առաջ յառաջագիւծութեան հոսանքի ազդեցութեան ներքոյ հայ հոգեւորականը կրթութեան կողմից շարունակեց մնալ իր սահմանափակ նախկին շրջանին մէջ, այն ինչ ժողովուրդը դարաւոր թմրութիւնից սթափուելով սկսեց կամաց կամաց յառաջագիւծել և դեռ վաթսուանական և եօթանասնական տարիներում հայ աշխարհական դասը արդէն անհամեմատ գերազանցում էր հոգեւորական դասից, ի հարկէ ընդհանուր տեսակէտից նայելով, ըստ որում, ի պատիւ մեր հոգեւորականութեան ասելու է, որ նորա մէջ մեր ակնարկած ժամանակն էլ, եղել ևն բացառութիւններ, որոնց առաջ ճշմարիտ հայը միշտ երախտագիտութեամբ է լցուած:

Այսպէս ժամանակի հետ փոխուել են և փոխվում և մեր կեանքի բազմակողմանի կենսական պահանջները: Աթէ կէս դար առաջ հայ հոգեւորականներից պահանջվում էր միայն իր եկեղեցական պարտաւորութիւնների մէջ անխախտ լինել և փոքր ի շատէ օրինաւոր վարք ունենար, այժմ մեր օրերում բացի այս պարտաւորութիւններից, պահանջվում է նորանից զլիսաւորապէս և մի որոշ աստիճանի զրական կրթութիւն, լայն աշխարհահայեցողութիւն, որ նա կարող լինի թափանցելու, հասկանալու իր հօտի կարիքը և ըստ այժմ բաւարարութիւն տայ այդ պահանջներին. այլապէս, ինչպէս նա կարող է հոփուել մի հասարակութիւն, որը մօտաւորապէս նրանից բարձր է և որի շահերը նա հասկանալ չէ կարող: Ուստի որ հայ հոգեւորականը կարող լինի իր հօտի յառաջադիմական գործին ծառայել, նորա մէջ գիտակցութիւն զարթեցնել, լուսադրեցութիւն ունենալ, նորա մէջ կրօնական զգացմունքը վառ պահել տալ և ազգային եկեղեցու պայծառութեանն նախանձախնդիր դարձնել, պէտք է որ նա՝ լինի քահանայ, վարդապետ, եպիսկոպոս իր կոչմանը համապատասխան ուսմունք ու կրթութիւն ունենայ, և գործունէութեան սէր զգայ ազգային եկեղեցական ասպարիւղում:

Այժմեան հայ հոգեւորականներից կեանքը մեծ պահանջներ ունի, մեր ժողովուրդը յառաջադիմական այն աստիճանների վերայ է գտնվում, որ նորան նորա ամեն մի քայլում ղեկավար, առաջնորդ է հարկաւոր, առանց որին նա անել վիճակի մէջ է ընկնում: Որին պարաքն է կամ ո՞վ աւելի միջոց ունի ժողովուրդի հետ ամեն օր շփուելու, նորա վիճակին աեղեակ լինելու, եթէ ոչ հայ քահանան. ահա, որտեղ է և ինչ պայմանների մէջ է ներկայանում հայ հոգեւորականի զօրութիւնը:

Այսպէս, հայ հոգեւորականութիւնը այժմեան մեր պայմաններում կարող է մեծ դեր խաղալ հայ ժողովրդի մօտաւոր և բարոյական կեանքում, եթէ միայն նա ըմբռնի իր կոչման էութիւնը. և անշուշտ ըմբռնելու է ու ամեն ճիշդ գործ դնելու այդ ուղղութեամբ ընթանալու իր ասպարիւղում:

Մեր կեանքի ներկայ բարդ պայմանները ուրեմն ինքնին պահանջում են օր առաջ հոգեւորական կոչման մէջ տեսնել ուսեալ և կրթեալ եկեղեցականներ, որոնք որ կարող լինեն ժո-

ղովըզի մտաւոր առաջնորդները ներկայանալու նորա բազմա-
զիմի կենաց խնդիրներում:

Այս տէսակէտով խիստ ուրախալի երևոյթ է, որ այս կա-
րեւոր հարցի վերայ ուշադրութիւն է դարձրել վերջին ժամա-
նակներս և թէ ժողովուրդը, մամուլը և թէ մասամբ մեր
բարձրագոյն հոգեւորականութիւնը: Աւստի յուսալի է որ այս
ուղղութեամբ ընթանալով զործը, մի ժամանակամիջոցից յե-
տոյ մեր հոգեւորականների մէջ կկազմուի ուսեալ եկեղեցական-
ների մի դասակարգ, որը ժամանակի պահանջմանց համաձայն
կոչուած կլինի առաջնորդելու մեր ժողովուրդը նորա կրօնա-
կան պարտաւորութեանց հետ միասեղ և նորա քաղաքակրթա-
կան գործում ուսեալ եկեղեցականութեան արագ զարգացմանը
ջօշափելի դարի տալու համար, խիստ ցանկալի կլինէր, որ
բայցի Ներսիսեան դպրանոցի և Պէտրդեան Ճեմարանի ընթաց-
աւարտներից, որոնց վերայ է իսկապէս մեր յոյսը, քահանայա-
կան կոչում ընդունէին և արքունի բարձրագոյն դպրոցներում
աւարտած երիտասարդները, որոնց ներկայութիւնն մեծ դրա-
ւական կարող է լինել ի նպաստ նոցա գործունէութեան:

Այսպէս ցանկանալով ապագայում հայ ազգին լուսաւոր
ու իրենց կոչման համապատասխան ու արժանաւոր եկեղեցական-
ներ ունենալու, այժմ դառնանք մեր ներկայ հոգեւորականու-
թեան: Մի երկու խօսքով կարելի է ասել, որ ներկայ հայ
հոգեւորականութիւնը, թէև ընդհանուր առմամբ միանդամայն
չէ համապատասխանում ազգի իրական պահանջներին, բայց
այնուամենայնիւ ի նկատի առնելով որ ձեռի մի շարժումա-
քով հնի տեղ իսկոյն նորը չէ կարելի կանգնեցնել, որքան էլ
այդ ցանկալի լինէր, պէտք է ամեն միջոց դորձ դնել օգտուել
դէթ եղածից որքան միայն կարելի է, քանի որ կեանքն է դա պա-
հանջում, մանաւանդ որ իրենց կոչման անհամապատասխան
նկատուած հոգեւորականների մէջ ևս կայ մի որոշ թիւ հո-
վիւնների, որոնք թէ և անտարբեր են վերաբերվում դէպի ի-
րենց շուրջը կատարուող երևոյթները, հօտի ազգային—եկե-
ղեցական կարիքը և իրենց հօտին առաջնորդելու փափաք ևս
չեն ցոյց տալիս, այնուամենայնիւ դժբա ևս իրենց ասպարի-
զում կարող են նշանաւոր ծառայութիւններ անել, եթէ
միայն դոցա ղեկավարիչ մի ոյժ, մի մարմին լինի, դեռ թող

մի կողմը ևս այն, որ այժմ էլ մեր հոգեւորականների մէջ կան բացառութիւններ տասնեակ թուերով, որոնք միանգամայն պատիւ և յարգանք են բերում իրենց զասին*):

Մեր ազգութեան զլիաւոր խարխիսը լինելով հայ առաքելական եկեղեցին, մանաւանդ մեր կեանքի ներկայ պայմաններում մեր բարոյական պարտականութիւնն է աշխատելու հայ ժողովրդի աչքում ըստ կարելոյն բարձր հեղինակութեան մէջ պահել տասնութհինգարուց աւելի սրբադործուած հայի այդ նուիրական հաստատութիւնը: Արքան սերտ կապով կապուած լինի հայ մարդը իր եկեղեցու հետ, որքան եկեղեցին պարտ ու պատշաճ վիճակի մէջ գտնուի, այնքան ևս կարելի է պնդել, որ ազգի գոյութեան ամենակենսական տարրերը ապահովուած կլինեն: Մենք հայերս ասիացի ժողովուրդ ենք, մեր ժողովրդի մեծամասնութիւնը, որը այսօր ապրում է իր հայրենիքում հողագործութեամբ, իր կրօնի, եկեղեցու մէջ է տեսնում իր ազգութիւնը. այլապէս էլ կարելի չէր սպասել քանի որ նա զուրկ է և գարեկից ի վեր զուրկ է եղել լուսաւորութեան ամեն միջոցներից. սուրան իբր ապացոյց ի միջի այլոյ այն, որ այսօր հայ մարդը, հայ ղիւղային երբ թողնում է իր եկեղեցին ազիտութեամբ կաթոլիկ վարդապետութեան դիրքը ընկնելով, նա այլ ևս զաղարում է իրեն հայ համարել, այլ անուանում է ֆրանք. այս տխուր երևոյթը առանց է

*) Սակայն ցաւելով յիշատակելու ենք և այն, որ մեր մէջ այժմ էլ արդի հայ հոգեւորականութեան մէջ եղած ընդունակ և գործունեայ հոգեւորականներից ևս շատ յաճախ չեն կարողանում օգտուել: Յիշենք շատ օրինակներից միւրը. Մեզնում շարունակ գանգատվում են, որ և շատ իրաւացի է, թէ կրօնափոխութիւնը տաճկահայատակ հայերի մէջ աճում ու տարածվում է սոսկ այն պատճառով, որ մենք չունենք գործունեայ և ընդունակ հոգեւորականներ, որոնք կարող լինէին գնալ հայաստան դիմաւորելու օտարակրօն բազմաթիւ քարոզիչներին ազգայնաս գործունէութեանը: Բայց սորա հանդէպ ի՞նչ ենք անում: Հարկ եղած միջոցները քչից շատից անտարբերութեանը մատնուած հոգեւորականների մէջ գտնվում են արժանաւոր եկեղեցականներ, ընդունակ հովիւներ. և ի՞նչ էք կարծում, սոցա ո՞ր են ուղարկում: Տաճկահայաստան, կամ նոյն իսկ Այնթափ և Վիլիկիոյ այլ հայաբնակ վայրերը, ուր որպէս սոցո՞ւններ, վխտում են կաթոլիկ և բողոքական վարդապետութիւնների անթիւ քարոզիչները և ուր կրօնական մրցութեան մէջ է լողում տեղոյն ազգաբնակչութիւնը, ոչ այլ այդ գործունեայ և եռանդոտ հայ հոգեւորականներին ուղարկում են կամ անմիա նուիրակութիւններով այս ու այն քաղաքը կամ հեռու ովկիանոսների միւս կողմը... Հովուելու բախտախնդիր մի խմբակ հայերի. սորանից յետոյ արի ու մի զարմանար մարդկանց գործերի վերայ. փոխանակ գործունեայ հոգեւորականին ուղարկել հայրենիք պաշտպան և օգնական լինելու երեսի վերայ ձգած անտերունջ հայրենակիցներին, այս բոլորը անտես է առնվում և ուժ համար. մի խումբ բաղդախնդիրներ...

եկել ազգային եկեղեցու անդամների հալածումից թէ կաթո-
լիկ հոգեւորականների մոլեռանդութիւնից, դա մեր խնդրին
չէ վերաբերում, ըստ որում մենք արձանագրում ենք այստեղ
սոսկ փաստը: Ոչ միայն հայերը, այլ բոլոր մահմետական աշ-
խարհը, որը շրջապատած է մեզ ամեն կողմից, նա ևս իր ազ-
գութիւնը, ինչպէս յայտնի է իր կրօնի մէջ է դտնում: Ի՞նչու
միայն ասիացի ազգերի վերայ մատնացոյց լինել, այսօր նոյն
խակ եւրոպիոյ զօրաւոր ազգութիւնները իրենց ազգային կեն-
սական շահերը պաշտպանելու խնդրում շատ յաճախ կրօնի
ոյժին են դիմում: Եթէ այս այսպէս է մեզնից անհամեմատ
զարգացեալ և զօրաւոր անկախ ազգերի համար, ապա ի՞նչու
մենք բացառութիւն պէտք է կազմենք. քանի որ բացի այդ
մեր ներկայ վիճակը, նոյն խակ մեր կեանքը, պատմական անց-
եալը մեր ազգութեան դիտաւոր յենարանը եկեղեցին է դասած.
ուստի ի նկատի առնելով մեր ներկայ վիճակը, մեր համեստ
կարծիքով ամեն մի հայ, ամեն մի գործիչ, ի՞նչ կուսակցու-
թեան էլ նա պատկանի, ինչ հայեաղքների տէր էլ լինի,
եթէ միայն նա ուզում է վարթեցնել հայ մարդի մէջ ինքնա-
ձանաջութեան և դիտակցութեան զաղափարը, եթէ, ճշմարիտ,
նա ուզում է ծաղկած ու մշակուած տեսնել հայ լեզուն ու
գրականութիւնը, եթէ նա ցանկանում է նորան յատուկ յատ-
կանիչները զարգացնելով ազնիւ հայ տեսնել նորա մէջ, ան-
շուշտ, ամեն մի այսպիսի գործիչը կամ ճշմարիտ հայը պար-
տաւոր է միջոցներ որոնելու ապահովել հայ ժողովրդի մէջ
նախ և առաջ նորա ազգային եկեղեցական կեանքը:

Այսօր եթէ հայ ազգը ցիրուցան վիճակի մէջ դեռ պինդ
է մնում է իր ազգութեանը, եթէ նա շարունակում է խօսալ
ու զրել իր մայրենի լեզուով, եթէ այսօր դեռ անաղարդ են
մնում մինչև անգամ հեռաւոր վայրերում ազգային աւան-
դութիւնները և ւրվորութիւնները, եթէ հայ անունը դեռ
չէ ջնջուել լուսաւոր երկրներում ապրող հայերի մէջ ևն, այս
բոլորը անշուշտ հեռեանք են հայ մարդի ազգային—եկեղեցա-
կան ուղղութեան, այսինքն այս բոլորը դեռ շարունակում են
դրոյութիւն ունենալ սոսկ շնորհիւ հայ ազգային—առաքելա-
կան եկեղեցուն. թող այսօր հայ ժողովուրդը դաւարի յաճա-
խելու իր ազգային եկեղեցին, թող ազգային—կրօնական զգայ-

մունքը սառի նորա մէջ, թող թուլանայ ամեն մի կապ հայի կրօնական սրբատեղիների հետ և չյափշտակուի նա հայ եկեղեցու վեհ վարդապետութիւնով ու նորա նշանաւոր ազգային հայրապետներով, այն ժամանակ և ինքնին կ'վերանան մեր ուսումնարանները, լեզուի, ազգային գրականութեան տարածումը հանդերձ մամուլով, իսկ այդ դէպքում հայի գիտակցութեան և ինքնաճանութեան մասին խօսելն էլ հօշարժէ:

Այսպէս քանի որ այժմ մեր ազգի գոյութեան միակ խարիսխը ներկայանում է ազգային եկեղեցին, ուրեմն պարզ է, որ հայ եկեղեցին ամենուրեք զանուկուէ իր պարտ ու պատշաճ վիճակի մէջ, հայ ժողովուրդը ունենալու է արթուն եկեղեցականներ, հայ հասարակութիւնները ամենուրեք սերտ կապով կապուած են լինելու Ս. Եջմիածնի հետ շնորհիւ հայ հոգեւորականների բարոյական ազդեցութեան. հայ նուիրակների յաճախ ներկայութիւնը և նոցա քարոզները աւելի մոտեմութիւն և ազգային—կրօնական համերաշխութիւն են զարթեցնելու յիւրուցան հայերի մէջ, մի խօսքով իւրաքանչիւր հայ պատկուռանքով և ակնածութեամբ վերաբերելու է իր եկեղեցին, Ս. Եջմիածինը և հայ եկեղեցու Պետր: Սակայն ցաւօք սրտի, հակառակ այս բոլոր իրաւացի և բնական պահանջներին, ի՞նչ ենք մենք տեսնում և ինչ տեսարանների ականատես լինում շնորհիւ թէ մեր եկեղեցականների ազիտութեան, թէ անտարբերութեան և որ ամենազլխաւորն է հայ հոգեւորականութեան վերայ Բնա—հայտ—նի—ն լինելուց և դիպիպինայի Բնադրակ Բացակայ—նի—նեց:

Այսօրուան օրս որ դիւղի, քաղաքի, երկրի, տերութեան հայ հասարակութիւնները վերցնէք, ամերուրեք դոցա եկեղեցական կեանքում միայն ախուր իրողութիւնների, տարածայնութիւնների և ազգամլաս երեւոյթների կհանդիպէք. համարեա դժուար է ցոյց տալ մի հասարակութիւն, որի եկեղեցական կեանքը իր բնական, անդորր վիճակի մէջ անցնի: Եւ այս բոլորը գլխաւորապէս առաջ է դալիս ոչ այնքան մեր հոգեւորականների ազիտութիւնից, նոցա անպատրաստականութիւնից, այլ գլխաւորապէս նոցա վերայ հսկողութեան չլինելուց և դիպիպինայի բացակայութիւնից, բայց թէ որքան է

տուժում ընդհանրապէս հայութիւնը, իսկ մասնաւորապէս հայի յառաջադիմութիւնը այս շարունակ վէճերից ու տարաձայնութիւններից, դա ինքնին պարզ պէտք է լինի իւրաքանչիւր ընթերցողին: Սակայն տգիտութեանը մատնուած հայ ժողովրդի հոգեւոր հովիւի թէ տգիտութեան և թէ գլխաւորապէս անտարբերութեան պատճառով որքան կորուստներ է ունենում հայութիւնը կրօնափոխութիւնների միջոցաւ, դա ևս պարզ է. այսպէս, շնորհիւ մեր հոգեւոր անտերունջ վիճակին և անպարտաճանաչ հոգեւորականութեան, այսօր մեր եկեղեցին ու նորա հօտը շարունակ հարուածներ են կրում ամենուրեք և ամեն կողմից. թէ եկեղեցիները շատ տեղեր սակաւ առ սակաւ փոքրաթիւ աղօթողներ են ունենում, թէ հայ մարդն է սառում դէպի իր եկեղեցին, թէ ազգային կրօնական զգացմունքն է թուլանում նորա մէջ և վերջապէս կամ անտարբերութեան մատնվում կամ կրօնափոխութեան դիմելով ազգային եկեղեցուն ու նորա անդամներին թշնամի դառնում: անշուշտ այսպիսի դէպքերում, ոչինչ զարմանալու բան չկայ, եթէ այսօր զանազան կրօնի ներկայացուցիչները իրենց ուշադրութիւնը մեզ վերայ են դարձրած և հարմարաւոր դէպքում հարկերներով անջատում ազգային եկեղեցու զրկիցն նորա անդամներին:

Ա. Լճմիածինը, որ մեր ազգային եկեղեցու կենդրոնավայրն ու հիմքն է, կազմում ուր յառած են ամենուրեք ցրուած հայերի յոյսն ու տենչանքը, որը և այս պատճառով բարոյական պարտականութիւնունի հոգեւորապէս պահպանելու ու մխիթարելու հայ ժողովուրդը, որտեղ էլ նա չ'դառնուի, կարծում ենք, որ ոչ միայն պէտք է, այլ նաեւ պարտաւոր է մանաւանդ ներկայ անցաջող հանգամանքներում մասնաւոր ուշադրութիւն դարձնել իրաց այս ախուր կացութեան վերայ և ամեն կերպ ջանալ ապահովելու հայ ժողովրդի ազգային եկեղեցական կեանքը: Եթէ հայ ժողովրդի այսպիսի անձուկ վիճակում Ա. Լճմիածինը աշխատէ մասնաւոր հոգս անել զանազան պարտ ու պատշաճ միջոցներ որոնելու ամենուրեք տեղի ունեցող այս ախուր երեւոյթների առաջը առնելու և աջակցելու իր հօտին նորա հոգեւոր կարիքների մէջ, անշուշտ, նա սորանով նշանաւոր ծառայութիւն արած կլինի թէ ժողովրդին նորա կրօնա-

կան աղգային կեանքում և գոյութեան խնդրում և թէ կրօնական Մայր Աթոռին:

Օձանաղան երկիրներում ցիրուցան բնակութիւն հաստատած հայ ժողովրդի եկեղեցական գործերը բարդ ու պատշաճ վիճակի մէջ գնելու և նորան աւելի սերտ կապով կապելու համար Ս. Էջմիածնի հետ, անտարակոյս, նախ և առաջ կարեւոր է դիմել հայ ժողովրդի աղգային-եկեղեցական կեանքի լայն շրջանին: Սա անհրաժեշտ է, ինչու որ մենք մեզ թոյլ ենք տալիս ենթադրելու, որ Ս. Աթոռը ոչ միայն շատ տեղերում ծանօթ չէ իր հոգեւոր հօտի կրօնական կացութեան հետ, այլ նոյն իսկ Ս. Էջմիածնից մի քանի քայլ անգամ հեռու վայրերում տեղի ունեցող տխուր դէպքերի հետ ծանօթանում է միայն կամ վտանգը սպառնաճ ժամանակը կամ վտանգին մօտալուտ վերջին ըոպէներին. որպէս օրինակ յիշենք «Նոր-Վարի» յունիսի տասներկու թուահամարում Հին-Նասիւիջեանից հաղորդած այն լուրը որ Նրասիի ամերիկացիները Վլադիվոստոկ և Վամբարբեանդ գիւղերը, որոնցից առաջինն ունի 27 և վերջինը 50 տուն զուտ հայ բնակիչ, չունեն ոչ եկեղեցի և ոչ քահանայ և չգիտեն անգամ հայերէն լեզուով խօսել և ահա այս թշուառ մեր հայրենակիցների անմխիթար վիճակի վերայ միայն այս օրերս է ուշադրութիւն դարձրած և Վեհափառ Հայրապետին տեղեկագրած:

Եւս առաջադրուածները, որի անհրաժեշտութիւնը ակրնյայտնի է, և բոլոր լինելու է կրօնական տեսակէտից, անշուշտ, մեր առօրեայ կեանքի մէջ շատ տխուր և հետաքրքրական տեսարաններ երևան կը հանէ ու կ'ապարդէ ընդհանուրի առաջ. և որքան շուտով ձեռնարկել այս ուսումնասիրութեան, այնքան աւելի մեծ և արդիւնաւէտ կ'լինի հայ ժողովրդի բարոյական գործին արած ծառայութիւնը. այս կրօնական ուսումնասիրութիւնը մենք կարծում ենք, բնաւ դժուար պայմանների մէջ գնելու չէ աղբիւս Հայրապետ Տ. Տ. Մակար սրբազնագոյն կաթողիկոսին սոսկ այնու, որ իւրաքանչիւր թեմի ուսումնասիրութիւնը, կարելի է յանձնարարել թեմական առաջնորդներին, որ նոքա ձեռնհաս եկեղեցականների միջոցաւ ձեռնարկեն այդ ուսումնասիրութեանը, համաձայն եկեղեցու Պետից տրուած հրահանգին, իսկ այն հայաբնակ վայրերը,

որոնք ոչ մի թեմի չեն պատկանում, օրինակ Բողաբորի, Ռու-
մինի, Աւստրո-Մաճառատանի, այդ կողմերի Հայերի ու-
սումնասիրութիւնը կարելի է յանձնել Ս. Լըմիաճնից ուղար-
կուած մասնաւոր նուիրակի, որը և միեւնոյն ժամանակ այցե-
լելով ու հովուելով տեղի Հայերը նոցա մէջ կարող կ'լինի
վառել նոցա ազգային-կրօնական զգացմունքը դէպի Մայր
Եթոսը: Նոյն այս կերպով վարուելու է և Պարսկաստանի,
Հնդկաստանի ու Բիրմանիոյ Հայերի նկատմամբ, իսկ ինչ վե-
րաբերում է տաճկահայաստանի Հայերի կրօնական ուսումնասի-
րութեան, սա հօ դործունէութեան մի ամբողջ աշխարհ է,
այնքան այստեղ մոռաւոր ու նիւթական ոյժ ու եռանդ է հար-
կաւոր ոչ միայն պահպանելու հայ հօտը Հայաստանեայց եկե-
ղեցու զրկում ու վանազան կրօնների ներկայացուցիչների ճան-
կերի ու խարդախութիւնների դէմ, այլ նաեւ նշանաւոր
մրցութեան ձեռնարկելու յիշեալ կրօնների ներկայացուցիչների
քարոզութիւնների դէմ: Տաճկահայաստանի կրօնական ու-
սումնասիրութիւնը միանգամայն յանձնարարելու է Վ. Պօլսոյ
Պատրիարքին, որը շնորհիւ իր քաղաքական դրութեան աւե-
լի նպատակայարմար միջոցների կարող է դիմել այս ծանր դոր-
ծում:

Անտարակոյս երբ ուսումնասիրած տեղեկագիրները ստա-
ցուին Ս. Լըմիաճնում, այն ժամանակ, մեզ թոյլ ենք տալիս
յուսաւ որ Տ. Տ. Մակար կբարեհաճէ կազմել մի մասնախումբ
դործին տեղեակ ու ընդունակ հոգեւորականներից, որոնց աջակ-
ցութեամբ ձեռնարկելով ուսումնասիրութեան նիւթերին, կը
մշակուին միջոցներ, և կ'ձեռնարկուին նոցա դործադրութեան՝
համաձայն հայ առաքելական եկեղեցու և հայ ժողովրդի ազ-
գային-կրօնական ամենակենսական շահերին:

Յուսանք, որ Վ. հափառ Վաթողիկոս Տ. Տ. Մակար կ'բա-
րեհաճէ ուշադրութիւն դարձնել որդիական ակնածութեամբ
արած մեր այս առաջարկութեան վերայ, որի դործադրու-
թեամբ յաւիտեանս երախտագէտ կը կացուցանէ բովանդակ հայ
ժողովուրդը դէպի Հայ եկեղեցու ներկայ Հովուապետը:

ՄՇԵՏԻ ՀԱՅԵՐ

Հրատ. «Արարա» հանդիսի

Տ Ե Ղ Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

Մ Ո Ւ Յ

Մուշ քաղաքը, որը Հայաստանի զլխաւոր քաղաքներից մինն է հաշվում, գտնվում է 39° երկայնութեան և 39° լայնութեան աստիճանների վերայ/Հաստատուած է Սիմ-բարձր լեւան ստորոտում: Նա ընկած է երկու փոքր բլուրի մէջ, որոնց միջով անցնող վտակը քաղաքը բաժանում է երկու մասի. այսպիսով Մշոյ գիւղքը ձորի մէջ է: Հայերը իրենց բնակութիւնը հաստատած են արեւելեան կողմի բլուրի վերայ, այն ինչ հակառակ կողմը—արեւմտեան բլուրի վերայ, որ բացօթեայ և աւերի լաւ տեղն է, դրաւած են թուրքերը: Ենմիջապէս քաղաքի սահմանից դուրս սկսվում է Մշոյ ընդարձակ և հըռչակաւոր դաշտը իր բազմաթիւ հայ գիւղերով: Այդ լայնատարած դաշտը, որ անուանի է իր արդասաբեր հողով, զանազան կողմերից ոռոգուած գետերով և առուներով, շրջապատուած է ձիւնապատ, շղթայակապ լեռներով. դաշտի հարաւային մասը ողողում է իր օձապառցիտ սահանքով Մեղրի-գետը, Ղարասու, որն իր սկիզբն առնում է Բղնունեանց լեռներում, իսկ դաշտի հիւսիսակողմում անցնում է Արածանին, Մուրաղչայ: Արածանու ակունքները գտնվում են Սարնոյ Բինդեօլ կոչուած լեռների մէջ. դաշտի կենարօնում այդ երկու գետերը միանում են և Արածանի ընդհանուր անունն են կրում: Մշոյ դաւառի բնակիչները, բացառապէս, հայեր և քրդեր են, իսկ քաղաքինը հայ և թուրք. վերջինների մեծագոյն մասը ծագմամբ քուրդ են, սակայն մասամբ տիրող տարրի ազդեցութեան ներքոյ, մասամբ դաւանութեան միութեան շնորհիւ, ժամանակի ընթացքում, ձուլվել է թուրքերի հետ և իրեն բոլորովին թուրք է համարում: Քաղաքի ընդհանուր բնակչաց թիւը հասնում է, մօտաւորապէս, 2,500 տան, որից 1,000 տուն հայեր են, իսկ մնացեալը թուրք: Հայերը ապրում են 5 առանձին թա-

ղերում, իսկ թուրքերը 6, սակայն, ինչպէս ասացինք, թուրքերի բնակուած տեղը ամեն կողմից գերազանց է հայերից, որոնք ամփոփուած են ձորի մէջ միմեանց մօտ, այն ինչ թուրքերը զրաւած են դաշտի սկիզբը և այնտեղ շինած իրենց տները: Մուշը Բաղէշի կուսակալութեան մէջ է գտնվում և նորա սանջակներից մինն է, կազմում, ուստի կառավարվում է մուտեսարիֆով. այս սանջակի մէջ գտնվում են հետևեալ կայմակամիները՝ Բուլանդ (նախնի Ապահունի) Խնուս, Սարգո, Գինջ, ուրեմն Տուրուբե-րանի մեծ մասը: Մուշը օժտուած է առողջարար և կազդուրիչ օդով: Ձմեռը սկսվում է նոյեմբերի կիսից և շարունակվում է, զրեթէ, հինգ ամիս, միայն զատիկից յետոյ են տեղի ունենում ճանապարհների կանոնաւոր հաղորդակցութիւնները, երբ բնութիւնը բոլորովին բացվում է իր ձմեռային շղարշից: Գարնանը տեղում են օրհնածիր և յորդառատ անձրևներ, լեռները զարգարվում են հոտաւէտ և գեղեցիկ ծաղիկներով, դաշտերը պարտանում և զուարթանում են թարմ գալարով, այգիները ճոխանում մրգաւէտ ծառերով. լեռների բարձրաւանդակից ձիւնահալին յորդառատ առուները իջնելով ցած, թափվում են ձորի խորքում հոսող գետը, որը խլացուցիչ և սարսափելի աղմուկով անցնում է քաղաքի միջով: Այդ լեռները և մանաւանդ ձորը, կարելի է ասել, տարուայ մէջ շարունակ եօթ ամիս միակ զրօսավայրերն են քաղաքացիների համար. ամառը բարեխառն է, միայն յուլիսի և օգոստոսի կիսին տօթեր են լինում, բայց հէնց որ երեկոն մօտենում է՝ ամբողջ գիշերը փչում է զովարար հովը, որ իր ախորժութեամբ միանալով ծաղիկների բուրման հետ՝ մոռացնել է տալիս բոլորովին ցերեկուայ տօթը, մաքուր, ականակիտ, սառոյցի պէս պաղ աղբիւրների ջրերը, թէ քաղաքում և թէ շրջակայքում պատահում են ամեն քայլափոխի մէջ, որոնք ախորժալի տպաւորութիւն են թողնում շոգից նեղուող մշեցու վերայ:

Մշոյ երկրի արտադրած հացահատիկների բոյսերը զանազան են, սակայն որոնց մէջ նշանակելի են գլխաւորապէս, ցորեն, կորեկ, գարի գրգրը: Առատ տարիներում ցորենի գինը շատ էժան է, կօտը, որ 20 ֆունտ է կշռում, աժէ 30—40 կոպ. իսկ երաշտ տարիները ցորենի կօտը վաճառվում է 1 ոք, 50 կ. և աւելի. այդ սոսկալի զանազանութիւնը գների մէջ գիւրաւ

բացատրվում է տեղական հանգամանքներից և կախուած է ժողովրդի կացութեան պայմաններից, մի կողմից զորա պատ-
ճառը օրինաւոր ճանապարհների բացակայութիւնն է, որոնք
ձմեռուայ ժամանակ համարեա ընդհատվում են. այնպէս որ,
եթէ մի նահանգում հացահատիկների պակասութիւն է զգաց-
վում, միւս նահանգից ուր հունձքը առատ է եղել հնարաւոր
չէ լինում փոխադրել հացահատիկների պաշար, միւս կողմից
ժողովրդի մէջ չկան փոխադարձ և ինքզնութեան համար
հաստատութիւնների. իսկ ճնշող հարկերը ստիպում են նորան
ամենաէական գնով վաճառել իր գոյութեան համար անհրաժեշտ
պիտոյքները վաշխառուներին, որպէս զի իր ժամանակին հա-
տուցանէ թուրք հարկապահանջին ծանր հարկերը. դորա մէջ
պէտք է որոնել պատճառը, որ եթէ մի տարի առատութիւն
չեղաւ, հետեւեալ տարին դները անհամեմատ բարձրանում են
և զիւղացին ստիպուած է հնգապատիկ բարձր գնով գնել իր
վաճառած ցորենը վաշխառուից: Անցեալ տարի լրագիրները
հազորդում էին, թէ Մշոյ աշխարհում սով է. այդ սխալ էր
և չափազանցութիւն՝ սով չէր կարող լինի, ինչու որ ցորեն
շատ կար, բայց թէ նա ժողովուած էր հարուստների շտեմա-
րաններում և գների բարձրութեան պատճառով անմատչելի
էր զիւղացուն. այդպիսի տառապալից տարիներում զիւղացին
ստիպուած է պահպանել իր գոյութիւնը. մի տեսակ հացահա-
տիկով, որ կոչվում է զրլգը. սորանից պատրաստած հացը լի-
նում է աւաղուտ և հում, և զժուարամարս, այնպէս որ նա
անսովոր մարդի ստամոքսը փաստում է: Միւս բոյսերից յա-
ջողաբար մշակվում են կտաւատ, շուշմա, ծխախոտ և այլն:
Ծխախոտի մշակութեամբ զիւղաւորապէս պարսպում են թուր-
քերը: Ծխախոտից մեծ շահեր է ստացվում և գա կազմում
է Թուրքիայի զիւտաւոր թէ արդիւնաբերութեան և թէ ար-
տահանութեան ճիւղը: Նոյնպէս յայտնի է, կապալով ծխախոտի
մենավաճառութիւնը յանձնած է եւրոպական ընկերութեան,
որը ունի իւրաքանչիւր քաղաքում մասնաձիւղեր իր պաշտօ-
նեաներով, որոնք գնում են արդիւնաբերողներից ծխախոտը,
ուղարկում որոշ կեդրոնները, հսկում, որ նա վաճառուի փա-
թեթներով. զանցաւորներից ոստիկանութեան միջոցով պա-
հանջում են տուգանք: Չնայելով այդ հսկողութեանը զրեթէ

բոլորը ծխում են անփաթեթ ծխախոտ, որովհետեւ դա տասնապատիկ էժան է: Այգեպանութեամբ, պարապում են, զխաւորապէս, քաղաքացիները, խաղողի այգիները քաղաքում տընկած են լերան զառիվայրների վերայ, վաղը ամենեին երկիւղ չունի մրսելուց, ուստի ձմեռը նա մնում է բաց օդի տակ. զարնան սկզբին նորան կտրում են և շուրջը փորում: Հայերը այգիներից ստացած արգասիքը՝ դինին, լուբը, մրդերը տանն են գործածում: Մշոյ ամենամեծ այգին ամենաշատը քսան կարաս (մօտ վեց տակառ) դինի է տալիս. այգիները մշեցու համար մի տեսակ ամարանոց են: Չատկից յետոյ նորանք տեղափոխվում են այգիները և մնում են այնտեղ մինչև այգեկութի վերջանալը: Ընկոյզը բրինձ, ափիոն, բամբակ մշակելու փորձերը թէև եղի են, բայց ներկայումս դորանք չեն կազմում ժողովրդի արդիւնաբերութեան ճիւղերը, մասամբ, ի հարկէ, այդ կախումն է հողից և կլիմայից, բայց կայ և ուրիշ պատճառ, այդ բոյսերի մշակութիւնը յոյժ մանրակրկիտ է. անտեսական նեղ վիճակը և բարոյական հարուածները, ճնշումները մտքիւ են գիւղացու մէջ մի տեսակ անտարբերութիւն, յուսահատութիւն և ծուլութիւն: 'Սեղումս տասանորդական տուրքերից' հայ գիւղացիները շատ անգամ պարարտ մարգագետինների խոտը կիսով չափ թողնում են անքաղ, որովհետև թուրք միւլտագիմները խոտի փոխանակ պահանջում են դրամ և այդ գնահատում են ուղեցածին պէս. այդպիսի արարմունքներից և անիրաւութիւնից յետոյ, էլ ինչ սիրտ կրմայ: Բայց ցաւը դորանում չէ, գրաւ դրած հողերը օր ըստ օրէ անցնում են թուրքերի ձեռքը, հարկերը խստութեամբ են պահանջվում, ոչ մի տեղից հայը չը սպասելով իր վիճակի բարւոքման, փախչում է իր հայրենի հողից, դիմում է դէպի պանդխտութեան. ծերեր, կանայք և երեխաներ, ահա որոնք են համարեա մնում գիւղերում:

Պատմում են, որ հնումը Մշոյ լեռները ծածկուած են եղել անտառներով, ներկայումս, ցաւօք սրտի, պէտք է ասել, որ դորանք բոլորովին դատարկուած են այդ բնական հարստութիւնից. ժողովուրդը առանց արգելքի սպառել է այդ անտառները թէ վառելափայտի և թէ շինութիւնների համար. հիմայ իբր վառելափայտ գործ են ածում կաղնին: Վաղնու

ոստերը նոյնպէս առանձին են վաճառվում և կոչվում են ցախ, վերջապէս իբր վառելափայտ գործ է անում ևս կաղնու արմատները, շէնքերի համար գործածվում է բարտի ծառը, տախտակը փոխադրվում է Սողանըղի անտառից: Մշոյ լեռներում կան երկաթի հանքեր, աղահանք, քարածուխի հանք: Պաւը կոչված լեռնոտ վայրի երկաթի հանքը ժողովրդի ձեռքումն է, Մշոյ դաշտում կան նշաններ նաւթի գոյութեան, սակայն ինչպէս և միւս բոլոր բնական հարստութիւնների արդիւնագործութիւնը, դա էլ բարձի է թողի արած: Մշոյ երկրում կան ամեն տեսակ ընտանի կենդանիներ և վայրենիներից դայր, աղուէս, նապաստակ: Այստեղ առաջ ենք բերում կենդանիների մի քանի արտադրած նիւթերի գներն, որոնք զլիսաւորապէս արտահանվում են. ոչխարի ճերմակ բուրդ, օխան 18 զրուշ, սև և անըւայ տեսակը 8 զրուշ, դովն թաց կաշին լիւրը 20-25 զրուշ, եզինը թէ թաց և թէ չոր լիւրը 20 զր. ոչխարինը և այծինը թաց և չոր, 5-6 զր. սանսարի կաշին, որ գործ է անում մուշտակի համար, սևագոյնը, հատը 35-40 զրուշ, դայրի, աղուէսի կաշին հատը 10-15 զր. վերջենի դինը փոփոխական է և կախում ունի տարիից. նապաստակ շատ սակաւ է ճարվում: Կեղուապահութիւնը ճնշուած է ծանր հարկերով, իւրաքանչիւր փեթակից կառավարութիւնը պահանջում է երեք զրուշ, ինչպէս և իւրաքանչիւր ոչխարից. մեղրի լիւրը վաճառվում է 25 զր: Կեղուապահութեամբ, զլիսաւորապէս, պարապում են լեռնացի հայերը՝ Սասունիցը և Պաւըցիք, որոնց այդ պարապմունքը աւելի ձեռնասու է:

Մշոյ նահանգի հոյ աղագոնակութեան զբաղմունքներն են՝ երկրագործութիւն, արհեստաւորութիւն և վաճառականութիւն. թուրքերը, մասամբ կալուծատէրեր մասամբ պաշտօնեաներ են արքունի հիմնարկութիւններում. ուսմիկ դասակարգը մշակում է իրանց բոստանները, ծխախոտի արտերը, խաղողի այգիները և դորանցով հայթայթում է ապրուստի միջոցները. թուրքերը յափշտակել են նոյնպէս իրանց ձեռքը ձորի գետակի բոլոր ջրաղացները. քրդերի մի մասը հողագործ է, միւսը աստանդական կեանք է վարում. պարապում է խաշնարածութեամբ և աւաղակութեամբ: Մշոյ դաշտի արգաւանդութիւնը յայտնի է. նա շրջակայ գաւառների շտեմարանն է. առատ տա-

րիններին զիւղացին արտերից ստանում է մէկին տասը, միջակ տարին մէկին հինգ կամ վեց, կան տարիներ, երբ արդէն հասած հասկերը չորանում են և ճարակ դառնում արեւելեան քամուն, որին ժողովուրդը անուանում է մահու քամի: Անդարձակ արօտատեղիներում իւրաքանչիւր զիւղացի իրան պէտք եղածին չափ տուար է պահում: ոչխար, կով, դոմէշ, եզ, այծ և այլն: Արմտիքը տեղից տեղ փոխադրելու համար դործ են ածվում սայլեր, իսկ ձմեռը սահնակ, որտեղ սայլի ճանապարհ չըկայ, ապրանքները փոխադրում են ձիերով, ջորիներով և էշերով: Մշոյ ընդարձակ դաշտի վերայ կայ, մօտաւորապէս, 120 հայաբնակ զիւղ, որոնց բնակիչները պարապում են երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ: Երկրագործութեան մէջ, ըստ մեծի մասին, ընդունուած է միրիպայութիւնը: Այդ մի տեսակ ընկերական ձեռնարկութիւն է, որը կայանում է քաղաքացու և զիւղացու մէջ հետեւեալ պայմանով. հողատէր միրիպան տալիս է սերմը և վճարում հողային տուրքերը, իսկ մշակութիւնը յանձն է առնում զիւղացին, տասանորդը վճարելուց յետոյ, հատոյթը համահաւասար բաժանում են: Հողային տուրքերը շատ ծանր են, օրինակ մի կալուածատէր, որի կալուածքը կառավարական մատեաններում գնահատուած է 25 հազար ուրբի և պարունակում է 2,500 արտաւար հող՝ վճարում է 100 ուրբ, տուրք, այն ինչ այդպէս բարձր գնահատուած կալուածքի տէրը ուրախ կրլինէր, եթէ 5 հազար ուրբի կարողանար վաճառել իր կալուածը: Մշոյ վաճառականութիւնը և արհեստները աննախանձելի պիճակի մէջն են, արտահանվում են, սովորաբար, հում վաճառողէններ՝ կաշի բուրդ, ծխախոտ և մեղրամոմ աննշան քանակութեամբ: Ներածեալ ապրանքների արժէքաւոր քանակութիւնը հասնում է մօտ 60 հազար լիրայի. (յիսան մօտ 9 ուրբի է) և են, շաքար, մշակած կտաւեղէն, բրդեղէն բամբակեղէն, չուխա, քարիւղ և այլն: Ապրանքները արտահանվում և ներածվում են Սարնոյ վերայով Տրապիզոնի նաւահանգիստից: Արհեստները և վաճառականութիւնը, կարելի է ասել, բացառապէս, հայերի ձեռքումն են, զիսաւոր արհեստներն են՝ զինագործութիւն, մուշտակագործութիւն, դերձակութիւն, կօշկակարութիւն, տաւաղագործութիւն, ձուլածութիւն և այլն: Մուշը Սարինից

48 ժամ հեռաւորութիւն ունի, Բաղէշից 12 ժամ, Խարբերդից
40 ժամ, Լըրիզայից և Տիգրանակերտից 50 ժամ:

Մշոյ սանջակը, ինչպէս ասացինք, կազմում է Հայաստանի
Տուրուքերան կոչուած նահանգի մեծ մասը: Տարօնը կամ Տու-
րուքերանը պատկանում էր Մամիկոնեան իշխաններին, այստեղ
էին նրանց ամրաշէն բերդերը (Մուշեղի, Վահանի, Աստղիան
և Ողկան բերդեր) իրանց պայազատութիւնը արտաքին թշնա-
միներից պաշտպանելու համար, այստեղ էին նրանց շքեղա-
զարդ պալատները, սքանչելի ապարանքները, այստեղ էին նը-
րանց պաշտած սրբավայրերը, իսկ հիմայ սոսկալի և շարու-
նակ, վայրենաբարոյ ազգերի հրոսակների աւերումներից յե-
տոյ ամեն ինչ աչքից արտասուէր և սրտից հառառանք է
կորցում: Բարձր բերդերից մնացել են այժմ աւերակների բե-
կորները, որոնք, կարծես, ողջում են որբացած հայի վեճակը:
Հնումը երկրի աէրը բարձրակառոյց բերդից հսկում, հովանա-
ւորում էր իր հաւատարիմ հպատակներին, իր սիրած ժո-
ղովրդին, իսկ այժմ բերդի աւերակն է հովանաւորում և պատ-
սպարում աւազակ քրդերին և վայրենի բուերին, քարուքանդ
պարիսպներ, մառախլապատ կամարներ և խոնաւ ստորերկրեայ
անցքեր՝ ահա բերդերի մնացորդները, նշանաւոր մարդկանց
ծննդավայրեր կամ բոլորոգին չը կան կամ որոնք էլ կան, նո-
քա էլ թուրքի դիւղեր են, կամ թուրք կալուածատէրերի
սեպհականութիւն, սրտի բաբախմամբ ուղղում ես հանդիպել,
դոնէ, մի հեաքին, մի նշոյլին այն վաղեմի ժամանակներից մնա-
ցած, սակայն դորա փոխարէն տեսնում ես սոսկալի իրակա-
նութիւնը՝ խեղճ դիւղացուն բարոյապէս և նիւթապէս ճըն-
շուած, այստեղ մի գերդաստան ջրտաշունչ ձմեռից նեղուած,
այնտեղ մի ուրիշ ընտանիք անօթութիւնից կամ հարստա-
հարութիւնից հողեսպառ, դառնացած և վշտացած հեռանում
եւ այն տեղից, որ հեռուից եղել է փայփայելու և փարելու
վայր: Տարօնը հնումը հռչակուած էր իր վանքերով, վանքերի
մասին առանձին հոգացողութիւն ունէին թէ բարձրագիւր հո-
գեւորականները և թէ տիրող իշխանները: Վերջինները բաշ-
խում էին վանքերին բազմութիւ դիւղեր, առատ հողեր, զար-
դարում էին վանքերը անօթներով, թանկագին եկեղեցական
զգեստներով, վանքերումն կից եկեղեցու պետերը կառուցա-

նում էին անկեղացեացիներ, հիւանդանոցներ, պանդուխտների իջևաններ, վանքերի, տաճարների դաւիթում էին հանդստանում մահից յետոյ իշխանների մարմինը, այստեղ էին կանգնում նրանց դամբարանները. այժմ այդ փառաւոր անցեալից մնացել են կամ բոլորովին աւերակ, կամ խարխուլացած վանքեր անպաճոյճ և կիսաքանդ շինութիւններով. ուսումնասէր և ժողովրդասէր հոգեւորականներին փոխարինել են անդործ և ուղէտ վարդապետներ:

Բայց ժողովուրդը իր անցեալի հոյակապ մնացորդների հետ կապուած է ջերմ կապերով, վանքերը նորա պաշտած ուխտատեղիները և, միեւնոյն ժամանակ, հազուադէպ վճռաւայրերն են. նա սրահում է նրանց, նա չէ զլանում իր կարողութեան չափ նպաստել վանքերին: Տարօնի նշանաւոր վանքերի թուումն է՝ Ս. Աարապետի վանքը: Իննսկեան Ս. Աարապետի վանքը գտնվում է Մշից ութ ժամ հեռաւորութեան վերայ, Մշոյ դաշտի հիւսիսարեւմտեան կողմում: Լերան բարձրաւանդակի վերայ կառացուած է Յովհաննէս Մկրտչի հոյակապ տաճարը, իսկ ստորոտում գտնվում են վանքի փակահանքերը, որտեղ պահվում են վանքապատկան տուարի նախիրները և ոչնաւորների հօտերը: Հայ վանքերի մէջ Ս. Աարապետի վանքը յայտնի է իբրեւ նշանաւոր սրբավայր: Գարունը սկսելուն պէս զատիկից յետոյ բազմաթիւ հայ ուխտաւորներ զանազան երկիրներից հեռովհեռէ դալիս են Ս. Աարապետի վանքը իրանց ուխտը կատարելու: Աւարդավանին, Պայծառակերպութեան տօնին, շուքով և փառաւոր կերպով կատարվում է վանքի տօնախմբութեան հանդէսը: Ամկասից այդ օրը դալիս են ուխտաւորութեամբ բազմաթիւ ձիաւոր երիտասարդներ, մշեցիք, դաշտեցիք մի շաբաթ առաջ են ուղեւորվում վանքը, որպէս զի ներկայ լինին հանդիսին և տեսնուեն եկող հայերի հետ, իմանան զանազան լուրեր, հեռաքրքրուեն նրանց կեանքով, պատմեն իրանց վիշտերը, շարժեն եղբայրակիցների կարեկցութիւնը: Մանրավաճառները, մրգավաճառները, խոհարարները, շտապում են տանել վանքը ապրանք, մրդեղէն, ուտելեղէն, որովհետեւ այդ շաբաթուայ մէջ լինում է վանքի շուրջը շահաւէտ առեւտուր և տօնավաճառ: Ամեն տեսակ զուարճութիւններ անպակաս են այս հանդիսաւոր օրերին:

Մէկ տեղ տեսնում ես քէֆ են անում, երգում, միւս տեղ նուազուածուների ներգաշնակութեամբ մի մեծ խումբ երիտասարդների և օրիորդների շրջան են կազմում և պարում, փոքր ինչ հեռու լարախաղացը զբաղեցնում է ամբօխին, դուրսը զինախաղութիւն է, շատերը երիտասարդներից ցոյց են տալիս իրանց հունարը հրացանաձգութեան մէջ: Այս հանդէսներում հաւասարապէս հայերի հետ ուրախանում են և այլազգիները, որք չափազանց անպատկառ կերպով են վերաբերվում դէպի սրբատեղիները. ամեն մի շնչին թուրք թոյլ է տալիս իրան լիտի անկարգութիւններ անել, վանահայրի խնդիրքները ոչինչ նշանակութիւն չունեն. այդպիսի անկարգութիւններ պատահում են և միւս վանքերում տօնախմբութիւնների ժամանակ. շատ անգամ դորա պատճառով հայերի և այլազգիների մէջ պատահում է իրարանցում: Ինչպէս ասացինք Ս. Սարապետ եկող ուխտաւորների թիւը Ռուսիայից շատ է, առաջին տեղը դրանց մէջ բռնում են Նոր-Նախիջևանցիք, որոնք իրարու դերազանցում են նուիրատուութիւնների մէջ, եթէ փոքր ինչ դրանք ուշանում են և հասնում են զատկից յետոյ կամ սովորականից սակաւ են գալիս, վանքի միաբանութիւնը արքունում է թէ վանքի եկամուտների և թէ սեփական արգիւնքի պակսերը համար:

Իացի այդ նուիրատուութիւններից վանքը ստանում է իր վիճակներից, մօտաւորապէս, 600 քիւս ցորեն (քիւսն 8 կօս ունի), վանքի վիճակներն են՝ Բուլանդ, Մշոյ դաշտը, Վարդօ և Խնուս և իր սեփական արգերից 400 քիւս: Վանքը ունի մօտ 1,000 ոչխար, որոնցից 500 կթվում են, ունի բազմաթիւ թանկադին եկեղեցական անօթներ և, ի միջի այլոց, 1,000 լիւրայի չափ պարտք: Վանքը շրջապատող լեռները ծածկուած են կաղնիով. կաղնին միաբանութիւնը դործ է անում վառելափայտի համար. կաղնու վերայ յունիսի մէջ իջնում է մի տեսակ քաղցրահամ հիւթ, որից պատրաստում են մանանայ կամ կաղվին և բուր: Վաղվինը այսպէս է պատրաստվում՝ կաղնու տերեւները չորացնում են, թափ են տալիս գերան իջած քաղցր հիւթը, մաղում են, յետոյ լցնում են պարիկի մէջ և դնում տաք տեղ, հիւթը հեղձհետէ հալվում է և կպչում. բուրը պատրաստում են այսպէս՝ կաղ-

նուկ կտրած ճիւղերի տերեւները լուանում են և ստացուած քաղցր ջուրը եփում են մինչև թանձրանալը:

Ս. Արապետի վանքի թէ արտաքին և թէ ներքին տեսքը վայելուչ է, վաստակաւոր վանահայրերը, ըստ երեցութին, միշտ աշխատել են նորոգել քայքայուած տեղերը և աւելացնել նորանոր շէնութիւններ, ինչպիսին է մի ընդարձակ շէնութիւն իր առանձին սեփական բակով դպրոցի համար, որ մինչև այժմ կիսակառոյց է և ծառայում է ուխտաւորների օթեանելու համար: Վանքի նուիրական սրբութիւնն է Յովհաննէս Մկրտչի գերեզմանը. վանքից դուրս գտնվում են Սուրբ Յարութեան տաճարը, որը կասուցել է Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը, Օհնոբի, Թօթիկ ճգնաւորի գերեզմանները եօթը խոտաճարակաց նահատակութեան վայրերը: Վանքի դաւիթում հանգչում են Մամիկոնեան տոհմի մի քանի իշխանների կմախքները: Ս. Յովհաննու վանքը գտնվում է Մշոյ հարաւարեւմտեան կողմը, երեքուկէս ժամ հեռաւորութեան վերայ. այս վանքում պահվում են Յովհաննէս Մկրտչի մասունքները, Քրիստոսի ոտները օձած իւղի շիշը և մի կտոր Ահնաց փայտից. այս սրբութիւնները Հայաստան իր հետ բերել է Թադէոս առաքեալը և ամփոփել է ներկայ վանքի սահմանագծից փոքր ինչ հեռու. այդ սրբավայրը հիմայ էլ կայ, դա վանքի շրջապատից փոքր ինչ հեռու է և ներկայացնում է մի փոքրուած տարածութիւն երկու քառակուսի սաժէնի չափ և պարսպուած է: Ս. Յովհաննու վանքի զինաներն են՝ Տիգրանակերտի դաշտի գիւղերը, որ կոչվում է ժողովրդի լեզուով *Ներքին դաշտ*. և Սիլվան ու Խիան կոչուած քրդախօս տեղերը: Վանքը միջին թուով իր վիճակներից ստանում է 200 քիլա ցորէն: Վանքի ժառանգաւորաց դպրոցում սովորում են գաւառացի տղաներ, լեռնաբնակ հայեր. դպրոցը անկանոն և ողորմելի վիճակի մէջ է և, շատ անգամ, դրոշվում է միաբանների և ուսուցչաց մէջ ծագած անհամաձայնութիւնների և խռովութիւնների պատճառով. սակայն որքան մեծ կարեւորութիւն ունի փոքր ի շատ է օրինաւոր կերպով կրթել այդ պատանի լեռնականներին, որոնք մի քանի տարի վանքում տիրացութիւն անելով, դարձեալ ցրվում են իրանց ծննդավայր գիւղերը, յայտնի է ինքն ըստ ինքեան:

Մէկ ժամ ու կէս հեռաւորութեամբ քաղաքից, հարաւարեամեան կողմը, լեռներում գտնվում է Ս. Առաքելոյ վանքը, որ կոչվում է և Թարգմանչաց վանք, որովհետեւ այնտեղ պանծացել են զրական գործունէութեամբ սքանչելի և երանելի Թարգմանիչները: Առաքելոյ վանքի նուիրական սրբութիւններն են. Ղուկաս ու Մարկոս աւետարանիչների գերեզմանները. վանքի մէջ նոյնպէս Թաղուած են Մովսէս Խորենացին և նորա եղբայր Մամբրէ վերծանողը, վանքի շուրջապարսպից դուրս արեւելեան կողմ Ղաւիթ Անյաղթի գերեզմանն է, որի վերայ մինչև այժմ կանգուն է փնում մի սքանչելի փառահեղ խաչքար. վայելուչ արձանագրութեամբ սոյն բովանդակութեան, թէ գերեզմանում ամփոփուած են Անյաղթ Փիլիսոփայի նշխարները: Վանքի գլխաւոր հնութիւնն է զեպի սեղան տանող դուռը, որը շինուած է աքանոս փայտից և ամբողջապէս փորագրուած է հիանալի քանդակներով, որոնք ներկայացնում են սպառազինուած հետիոտ և հեծելազօրքի թափակիր և շքեղազգեստ իշխանների պատկերներ. վերեւում փորագրուած է, թէ դուռը շինուած է Ղուկաս քանդակագործի ձեռքով 12 դարում: այս թանկագին և փառաւոր հնութեամբ, պատմում են վանքի միաբանները, թէ անգղիացի ճանապարհորդները հիանալով ուզեցել են ձեռք բերել և առաջարկել են մեծ գումար:

Այս հռչակաւոր վանքը չունի փոքր ի շատէ, կանոնաւոր դպրոց. երբեմն գծուար տարիներին եկամուտի և հասոյթի ստիպութեան պատճառով դպրոցը փակվում է, որովհետեւ այդ ժամանակ վանքը չունի միջոցներ ուսուցիչներին վարձ հատուցանելու համար և ստիպուած է յետ ուղարկել իրանց տուն աշակերտներին, որոնք, ըստ մեծի մոսխն, սասունցիք են, որովհետեւ վանքի գլխաւոր վիճակը Սասունն է: Առաքելոյ վանքը, ինչպէս ասացի, շատ մօտ է քաղաքից, միւս կողմում, մօտիկութեան պատճառով զատիկից յետոյ շարունակ մինչև աշան վերջերը, սովորաբար, մէջիք թէ հայ, թէ թուրք դալիս են այստեղ գուարձանալու, քէֆ անելու և շատ ուրախ ժամանակ են անցկացնում: Վանքի ինչպէս տաճարը, նոյնպէս և շինութիւնները կարօտ են նորոգութեան, բայց կարելի է մտածել նորոգութեան մասին, երբ տարեց

տարի վանքի եկամուտները պակասում են, իսկ կառավարութիւնից պահանջուած հարկերը աւելանում: Միւս վանքերն են՝ Մասնայ վանքը, սորա տաճարը բոլորովին քայքայուած է: Մասնայ վանքը տափարակ դաշտի վերայ գտնուելով, համեմատապէս աւելի է ենթարկուել վայրենի ազգերի հրոսակներին և կողոպտումներին: Վանքը ունի ընդարձակ հողեր, այս վանքում պահվում են նոյնպէս Յովհաննէս Մկրտչի մասունքները: Մասնայ վանքից մի ժամ հեռու գտնվում են Սուրբ Սահակայ վանքի աւերակները, նախնի Աշտիշատի տեղում շինուած է Վերիկ գիւղը, վերջինի անունով ժողովուրդը կոչում է և վանքի աւերակները:

Հիմայ մի համառօտ հայեացք ձգենք կրթական վիճակի և հասարակական կեանքի վերայ: Յայտնի է, որ Հայաստանի բազմահայ և իրանց զիրքով նշանաւոր գաւառներում ուսում և կրթութիւն են ծաւալում Միացեալ ընկերութիւնները: Մշում ընկերութիւնը ունի արական և իգական դպրոց, երկուսի մէջ ուսանում են մօտ երկու հարիւր աշակերտներ և աշակերտուհիք. արական դպրոցը կոչվում է կենտրօնական, որովհետեւ պատրաստում է գիւղական դպրոցների համար ուսուցիչներ. դասընթացքը վեց տարուայ է, աւանդվում են երեք լեզու, հայերէն, ֆրանսերէն և ատաւրկաներ. մանկավարժութիւն չէ դասախօսվում: Չնայելով, որ դպրոցը կրում է կենտրօնական անունը, նորա մէջ ուսանում են, զխառնութեամբ, քաղաքացոց երեխանները, շատը վաճառականի որդիք: Այս վերջինների վերայ ծնողների խրատները և օրինակները աւելի մեծ ազդեցութիւն ունեն և շատ շուտ են արմատախիլ անում ասուցիչներից աւանդուած ինքնաձանաշութեան հրահանգները: Թաղական ծաղկոցները անմխիթար կացութեան մէջ են, նրանց թէ արտաքին և թէ ներքին վիճակը ողորմելի է. դպրոցը չունի ոչ նաւարան, ոչ գրատախտակ, մութն է, խոնաւ, ցուրտ. աշակերտները փսիաթի վերայ են նստոտած բոլորը մի սենեակում. դասադրքեր չկան, աշակերտները ստանում են դասադրքեր ոչ թէ ուսուցչից, այլ ծնողներից, այնպէս որ մէկը սաղմոս է կարգում, միւսը ժամագիրք, երրորդը հեգարան, չորրորդը մայրենի լեզու և այլն. ուսուցիչները պարտաւորվում են միեւնոյն ժամանակ տիրացութիւն

աներ, բոլորոցին կախում ունեն թաղականներից, վերջինները պահանջում են ուսուցչից կատարեալ հնազանդութիւն. պատահում է, որ ուռձիկն էլ են կտրում. ազնիւ և գործունեայ մարդուն դժուար է այդ ասպարիզում ծառայել և, մեծ մասամբ վարժապետութիւն են անում այդ աղաների կլքերին և արտերին փայփայող անձինք: Պիւղերում երբեմն պատահում են անձնանուէր ուսուցիչներ, որոնք զիւղում ունեն հեղինակութիւն, երիտասարդները այդպիսիներին շատ են յարգում և սիրում: Հասարակական հաստատութիւնները նոյնպէս յուսահատութեան մէջ են, ինչպէս և ամբողջ ժողովուրդը. ներկայացուցիչները արդարացնում են իրանց սոյն խօսքերով «ինչ նշանակութիւն ունի մանր խնդիրներով պարապել, երբ ժողովուրդի գոյութեանը սպառնում է կորուստ, երբ բոլոր մեր բողոքները հարստահարութիւնների մասին փնտում են առանց հետևանքի» և, յիշաւի, Մուսաբէգի եղեռնագործութիւնների ժամանակ, երբ ժողովուրդը շատ յուզուած էր, նորա պարագլխները երեսփոխաններից պահանջում էին, խանդարելով նիստը, որ ժողովը աւելի լուրջ ուշադրութիւն դարձնի կատարուող անցքերի վերայ. և թողնի մի կողմ զանազան կաշառակեր և օրինազանց քահանաների պատժելու խնդիրները: Երեսփոխանական ժողովները լինում են առաջնորդի նախագահութեամբ և աշխարհականի ատենապետութեամբ և ունին Մուշ երկու բաժին՝ քաղաքական և կրօնական: Առաջավորութեան անտեսական խորհրդարանում որը մէջլիսի իդարէի է կոչվում, հայերից ևս կան ներկայացուցիչներ:

Ավերեհ:

ՏԱԺԿԱՅԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐԴԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ

Վան խնդիրներ, որոց վրայ խորհրդածել է և տեսութիւններ արտայայտել առաջ, պէտք է զգուշաւոր և մանրակրկիտ ուսումնասիրութեան առարկայ ընել զայնս. այս կարգի խնդիրներէն մին կը հանդիսանայ մեր երկրի հողագործ դասուն նիւթական թէ բարոյական արդի կացութիւնն: Արկրագործական հարցն ամեն աշխարհի մէջ ալ կը յուզուի, զի իւրաքանչիւր ազգ այսօր որոշապէս ըմբռնած է թէ իւր հարստութեան գլխաւորագոյն աղբիւրն երկրագործութեան և նորա յարակից ճարտար արուեստից մէջ պէտք է որոնել. բայց մեր և օտարաց կացութեան և խորհելու եղանակին մէջ հիմնական տարբերութիւն մը կայ. օտարք՝ երկրագործական խնդիր ասելով ընդհանրապէս կը հասկանան այն գիտական միջոցներու կիրառութիւնն՝ որոցմով կարելի կը լինի ամ ըստ ամէ հողի արդիւնաբերութիւնն բազմապատկել, բերքերու որակն ազնուացնել, և ձեռաց ծանր աշխատութիւնն մեքենական ոյժով փոխանակել. իսկ մեր երկրագործական խնդիրն այդ չէ. այդ կարգի առաջգիմական ձգտմանց յաջողութիւնն թէպէտ այլոց համար ապահովեալ՝ մեզ համար սակայն լոկ երազ մ'է տակաւին. երկրագործական հին դրութեան յեղաշրջումն, եթէ ոչ իսպառ անկարելի, դէթ բաւականէն աւելի հեռի է մեզմէ. գոհնք առ այժմ այն նահապետական դրութենէն, որ հին բարի ժամանակաց քաղցր յիշատակն կը զարթուցանէ ի մեզ. այո՛, մենք «Աոր արօրով գործեմք զերկիր». շողին, մեքենայն սատանայի հնարքներն և մեզ համար: Բայց մենք նոյն իսկ այդ նախնական դրութեամբ չ'ենք կարող յաջողել: Մինչ հարիւրաւոր տարիներ առաջ, մեր նախահարք մեզմէ քիչ շահելով հանդերձ, իրենց կենաց ամբողջութիւնը կամ մեծագոյն մասն հայրենի վառարանին շուրջն կ'անցունէին ամուսնոց և զաւակաց անոյշ սիրովն օրօրուելով, մենք այժմ՝ նոցա սերունդը—նոյն միտիթարութենէն զրկուած ենք և որ ցաւալին է՝ դեռ հազիւ կենաց զարունն թեւակոխած, բաժ-

նուեկով ընտանի յարկէն, թողլով ամեն ինչ որ մեր սրտին
կը խօսի, նժգեհական կենաց սկզբնաւորութիւնն կ'ընենք և
յաճախ անգամ այդ վիճակին մէջ մեր կենաց լապտերն կը
շիջանի զուրկ ծնողական կամ ամուսնական խնամքէ, հեռի
բարեկամներէ, մեր միակ բնկերն, միակ յուզարկաւորն կը լինի
ղարկալ քահանայ մը, և մենք կ'երթանք հանգչել «Պալլաքը»
ներու հինաւորաց հանգստարանն, ուր մեր վըայ կը հսկեն
միայն երկնուղեշ լոյստներէ և նոճիներ: Հայրենեաց մէջ ստա-
յուածոց տէր լինելով հանդերձ, ի պանդխտութեան աշխա-
տութեանց ամենէն նուաստն, ամենէն տաժանելին ստանձնելու
յանձնառու կը լինինք. ահագին ծանրութեամբ բեռանց ներքեւ
հեն'իհէ կ'ըլլով, դեռ երիտասարդ՝ ծերութեան նշաններն կը
կրենք. Ֆիզիքական անխնայ աշխատութեամբ և առողջապա-
հիկ կենաց բացարձակ բացակայութեամբ վաղ ընդ փոյթ կը
կորսնցունենք մեր բնաձիր կորովն. կրբեմն իսկ, չը գիտեմ որ-
պիսի պարագայներու ազդեցութեամբ ողորմութեան ձեռն կը
կառկառենք փողոցներու անկիւնն. և այս ամենն՝ մինչ անդին
ի հայրենիս մեզ կ'սպասեն մշակելի արտեր, այգիներ և այլն
և այլն: Արդ սոյն բոլոր դառն իրողութեանց առջև «ինչո՞ւ»
մը զետեղել պէտք է, որոց ամբողջութիւնը կը կազմէ մեր
երկրագործական հարցը, որն որ, ինչպէս յայտնի է՝ շատ ու
շատ տարբեր է եւրոպացւոց երկրագործական հարցէն: Յի-
շալ «ինչու»ներուն գոհացուցիչ պատասխաններ գտնել, մա-
նաւանդ զանոնք բառնալու համար գործական առաջարկներ
ներկայացնելն մեր երկրագործական հարցն լուծել քսել է: Իս-
կապէս գիտուն և տնտեսագէտ անձաւորութեան պէտք ու-
նինք որք երկրին չորս կողմը ճամբորդելով, ժողովուրդին վի-
ճակն սւտումնասիրեն, թշուառութեան բուն գաղտնեաց թա-
փանցեն և պաղքճապէս կարող լինին իրենց ըմբռնած եղանա-
կաւ հիմնական բարեփոխումներ ի գործ դնել. ի հարկէ այդ
կարգի բարերար անձնաւորութիւններ իրենց ձեռնարկին մէջ
լիովին յաջողելու համար պաշտօնական հանգամանք կրկու-
են. մեր երկրին մէջ դժբա կը պակսին դժբաղդաբար, և քանի
որ իրաց վիճակն անփոփոխ է, առանց ո՛նէ յաւակնութեան,
կը համարձակենք մի քանի իրողութիւններ պատմել մեր երկ-
րագործ ժողովուրդի նիւթականին նկատմամբ և այս առթիւ

ընդհանուր և պարզ տեսութիւն մ'ընել, սոյն դասու բարոյականին վրայ խօսելն ուրիշ առթի վերապահելով:

Պաւառացւոց պանդխտութեան գլխաւոր կեդրոնավայրն Պօլիսն եղած է և է: Հոն կը դիմեն վանեցիներ, մէնցիներ, բաղնիշեցիներ, սեբաստացիներ և այլն, որով իւրաքանչիւր հետաքրքիր մարդ կարող է նոցա վիճակն ուսումնասիրել փոքր ի շատէ: Եւրօքանի մը ամիս շարունակ իրենց վարած կեանքին և զանազան ներքին խնդիրներուն հետեւինք ուշադրութեամբ, առանց մեծ ճգանց կրնանք ըմբռնել պանդխտութեանց գլխաւորադոյն պատճառն. ամիսն կամ երկու ամիսն անդամ մը պանդխտին կը ներկայանայ խոժոռ դիմօք մարդ մը, բարկութեամբ կը խօսի, աղմուկ, շփոթ յառաջ կը բերէ, պանդուխտն կը շուարի, կը յուսահատի, վերջապէս պատասխան մը տալ, ճար մը խորհել պէտք է, անձանօթ անձն կը մեկնի զրեթէ. շարունակ դժգոհ, գէթ յարտաքուստ այդպէս ցոյց կուտայ, նորա դէմքն բնաւ չը ծիծաղիր, խստաբարոյ լըջութիւն մը, զրեթէ անգթութիւն մը կ'արտայայտէ: Ար հարցնես, «Մարտիրոս աղբար, Վարդան աղբար, այս մարդն ո՞վ է, ի՞նչ կ'ուզէ» — Եւ իսկ, աղա, Բօլխասն է, պարտք ունիմ, պարտքս կ'ուզէ: Միայն պանդուխտ մը կրնայ ըմբռնել այդ Բօլխասն բառին իսկական նշանակութիւնն և նա միայն կրնայ զգալ սորա ազդած սոսկումն. այս բառն բաւական է լուծելու պանդխտութեանց խնդիրն. և արդարեւ պանդուխտներու հարիւրին իննսուն և հինգն պարտքի համար կը դիմեն օտարութեան. թէ կը յաջողին իրենց նպատակին հասնել, պարտքերնուն ազատել, զոնէ իրենց կենաց վերջին մասն հանգստութեամբ անցունել, սոքա տարբեր խնդիրներ են. փորձառաբար զիտենք որ մինչև տասն և հինգ և աւելի տարիներ չարաչար տշխատութեամբ Պօլիս բնակող պանդուխտներ կան, որոց ի հայրենիս վերադարձած պահուն, ճիշդ նոյնչափ պարտք կայ որչափ ի սկզբան և երբեմն իսկ աւելի: Պաւառացւոց պանդուխտ դասուն պարտքերն շատ կը նմանին դիցաբանական Խօթնազլիեան վիշապին, որոյ մէն մի զլուինն կ'է կտրուէր՝ տեղը Խօթն հաս ևս կը բռնանէր: Երդ խօսքերնիս ամփոփելով, մեր զրեթը կը բաժնենք Հինգ գլխաւոր կէտերու. (ա) Թէ յաջողութեան տարիներու մէջ երկրագործին շահածն մեծ բան մը չարժէր

ՔՈՒՐԴԵՐԻ ԽՈՒՍՐ

Հրատ. Արաբոյ Հանդիսի:

(բ) Թէ նորա կամքէն անկախ պարագայներ փոխառութիւն ընկելու կ'ստիպեն զինքն (գ) Թէ փոխառնուած դրամն հատուցանելու անյաղթելի դժուարութիւններ կան (դ) Թէ երկրագործութեան յետադիմութեան զլիսաւոր պատճառն է պանդխտութիւնն և (ե) Թէ ի՞նչ դարմաններ կրնան լինել պանդխտութեան առաջքն առնելու համար:

Առաջին կէտն լաւ մը բացատրելու համար օրինակ մը առնունք: Ենթադրենք Թէ ղիւղացի մը հինգ ֆլէցորէն սկրմանելու մեծութեամբ արտ մը, տուն մը, ջուլիտ մը եղ և երկու հարկւր տուար ունի: Կնչպէս յայտնի է՝ հողի պտղաբերութեան աստիճանն շատ մը տեղական հանդամանքներէ կախումն ունենալով՝ առհասարակ ամեն գաւառի մէջ նոյնը չը լինիր, իւր մեծագոյն պտղաբերութեան աստիճանն ի Հայաստան և ի Փոքր Ասիա 16 առ մէկ, իսկ նուազագոյնն՝ 2 առ մէկ և միջինն՝ զոր պիտի ընտրենք մեր օրինակն բացատրելու համար, մէկին տեղ վեց կամ հօթն է միայն, չափելու դրութիւնն ալ կանոնաւորեալ չ'է, և արդէն իսկ կանոնաւորութիւն չ'ակնկալուիր, ըստ որում նոցա հեղինակն տգէտ ժողովուրդն է: Թէպէտ երկրին զանազան նահանգաց մէջ ի կիր առնուած չափերն ընդհանրապէս իրարու նմանութիւն մ'ունին՝ բայց մանրամասնութեանց մէջ կը տարբերին, նոյն իսկ միւսնոյն գաւառի չափերն հեռի են լաթաքէրական ճորտ-Նի-ն ունենալէ. օրինակի համար մէկ ըստ 22 կամ 24 օխա, իբր Թէ 22 և 24 թուերուն մէջ տարբերութիւն չը լինէր, կամ տարբերութիւնն կարեւորութիւնէ զուրկ լինէր: Մենք ի ստորեւ կը նշանակենք երկու զլիսաւոր չափական աղիւսակներ, մեր ծանօթութեան սահմանին մէջ, մին Վանայ կուսակալութեան և միւսն Փոքր-Ասիոյ մէջ կը գործածուի:

Վանայ կուսակալութեան Ի Փոքր-Ասիա գործածելի

մէջ գործածելի

1 քիւէ = 8 չափ	1 քիւէ = 16 ըրպլաու
3 չափ = 6 կամ 7 լիտր,	1 ըրպլաու = $3\frac{2}{3}$ լիտր կամ 22—24 օխա
1 լիտր = 6 օխա	1 լիտր = 6 օխա

Արդ մեր ենթադրած երկրագործ իւր հինգ քիւէնոց արտէն

պիտի ստանայ 35 քիլէ ցորեն, որմէ $12\frac{1}{2} \frac{0}{0}$ ($\frac{4^3}{8}$) պէտք է վճարէ կառավարութեան իբր տասանորդական տուրք, 5 քիլէն պահէ յաջորդ տարուան սերմին, $4\frac{1}{2}$ քիլէ՝ ընտանեաց տարեկան սնունդին, սոցա բոլորին գումարն՝ $13\frac{7}{8}$ քիլէն վերցիշեալ 35 քիլէէն հանուելով, երկրագործին ձեռք կը մնայ $21\frac{1}{8}$ քիլէ: Յորենէն զոյացեալ յարգն անասնոց պիտոյից կը գործածուի, հետեւաբար շահու աղբիւր չը կրնար նկատուիլ: Տուարն, զոր վերի օրինակին մէջ 200 հատ կնթաղբիցինք՝ կէս առ կէս մաքի և այծ է. ի գաւառս, մանաւանդ ի Հայաստան, տուարաց տեարք իրենց ձեռքով չ'են բուծանիր տուարներն. այլ անոնք որ աղքատ լինելով գուրկ են ստացուածքէ՝ սոցա բոլոր հողն կ'ստանանն և ամեն խնամքն կը տանին, ի փոխարէն տարեկան շահ մը տալով կալուածատիրոջ. իւրաքանչիւր մաքիի փոխարէն զիւղացին կ'ստանայ տարին երկու օխա իւղ և երկու օխա պանիր, իսկ իւրաքանչիւր այծի փոխարէն $1\frac{1}{2}$ օխա իւղ և 1 օխա պանիր, որով 200 տուարէն պիտի ստանայ 350 իւղ և 300 օխա պանիր, իւղէն ու պանիրէն 50-ական օխա իւր տան գործածութեան յատկացնելով՝ կը մնայ 300 օխա իւղ և 250 օխա պանիր: Գիւղացիք իրենց մաքիները տարին միանգամ և եթ կը խուզեն, իւրաքանչիւրն մէկ օխաէ աւելի չ'արտադրէր, ուստի 100 մաքիէն՝ 100 օխա բուրդ, արդ մեր ընտրած օրինակին մէջ զիւղացւոյն եկամուտի աղբիւրներն վերցիշեալներն լինելով՝ ի ստորե նշանակենք նոցա ամբողջութիւնն և արժէքն

21 $\frac{1}{8}$ քիլէ ցորեն	= քիլէն 80 զրուշի հաշուով	2253 ղշ.
100 օխա մաքիի բուրդ=օխան 5 զրուշէն		500 »
300 օխա իւղ	= » 5 »	1,500 »
250 օխա պանիր	= » 2 »	500 »

Ընդ ամենը չորս հազար եօթը հարիւր յիսուն

երեք զրուշ 4,753 ղշ.

Ընդ անցինք հաշուարկան արդոյ: — Սկիւրը նշանակուած տասանորդական տուրքէն զատ, կայ նաև զինուորական տուրքն. Թուրքիոյ մէջ ամեն արու քրիստոնեայ առանց տարիքի խտրութեան պարտաւորեալ է վճարել զինուորական տուրքն

որ թէպէտ տարեկան 35 զուրուշէ՝ սակայն իւր յարակից ծախքերովն 50 զուրուշն կը յանգի. արդ եթէ գիւղացին գոնէ երկու արու զաւակն ունի, զինքն ալ միասին հաշուելով տարին պարտի վճարել 150 զուրուշ: Այնմէ կամ ոչնայ տուրք մ'ալ կայ, ոչնար զուրու տարին $3\frac{1}{2}$ զուրուշ կը վճարուի, արդ 200 ոչնարին 700 զուրուշ: Ասլու-աշահան Գո-րդ, կառավարութիւնն ինքն կ'որոշէ կալուածներու արժէքն, և $\frac{4}{1000}$ տուրք կ'ստանայ. եթէ գիւղացւոյն տունն ու արան միասին արժէն 2,000 զուրուշ, տարին պարտի վճարել 80 զուրուշ: Սոցա բոլորին գումարն՝ 930 զուրուշ, գիւղացւոյն տարեկան հասոյթէն զեղջիւրով կ'ունենանք 3,823 զուրուշ: Հայ գիւղացւոյն տուրքերն տակաւին չը վերջացան, կը մնայ քուրտին ևս վճարել: Փոքր Ասիոյ դաւառներն այս արտասովոր տուրքէն ազատ մնացած են, սա պարզ պատճառաւ որ իրենց երկրին մէջ քուրտ չ'կայ. բայց մենք հոս մեր խօսքը կը մասնաւորենք Հայաստանի դաւառաց, որոց իւրաքանչիւրն առաւել կամ նուազ պարտաւորեալ է սոյն տուրքն վճարելու. ճշդիւ չը գիտենք թէ իւրաքանչիւր դաւառ ի՞նչ կը վճարէ, կամ աւելի շատակը խօսելով չ'ենք ալ կարող գիտնալ, ըստ որում քմահաճոյքէ կախումն ունենալով ամեն տարի կրնայ փոփոխութեանց ենթակայ լինել: Միայն թէ մասնաւորաբար ծանօթ լինելով Վանայ շրջակայ գիւղորէից ոմանց վճարած տուրքին՝ զայն յառաջ պիտի բերեմ հոս. այս գիւղերն են—Աավաշուց, Բախնիր, Սարէ, Բախուանց, Մջկանց, Խորտունց, Տապ, Մուլք, Յիւր, Որիզ: Ամառուան եղանակին մէջ այս գիւղերու բարձրավանդակներուն վրայ կը բնակին վրանաբնակ քրդեր Տի-պէրեան և Ալիանեան ցեղերէն. սոքա աշնան մօտ կը դադրեն աւելի տաք կլիմայներ, ուր ձմեռելէ զինի, դարնան եղանակին կը վերադառնան իրենց նախկին բնակավայրերը: Սոյն քրդերուն իւրաքանչիւր գիւղացի ընտանիք պարտի տարին վճարել մէկ քիլէ ցորեն, մէկ մաքի, երեք ռիս իւղ և երկու ջուխտ բրդէ դուլպա, որոց բոլորին արժէքն 150 զուրուշէ աւելի կը լինի. և եթէ սոյն գումարն ևս գիւղացւոյն շահած դրամէն զեղջուի, ամեն յաջողութեան տարի պիտի մնայ իրեն միմիայն 3,673 զուրուշ: Թէ ինչո՞ւ և ի՞նչ իրաւամբ քուրդն գիւղացիներէ տուրք կը պահանջէ և գիւղացին կը համակերպի

նմա, տեսականապէս չ'է կարելի այս հարցն լուծել. բայց գործնական կենաց մէջ գիւղացին կրնայ ապացուցանել թէ ինքն ոչ մեքենայ է և ոչ ապուշ, այլ համակերպելէ զատ ուրիշ ճամբայ չ'ունի: Տեղական կառավարութիւնը կը պատուիրէ որ ըստ օրինի բացի իրմէ ոչ ումեք տուրք վճարուի, գիւղացւոյն ուղաճն ալ այդ էր. բայց քուրդն ասոր վրէժն կը լուծէ գողութեամբ, աւարառութեամբ. կը բողբոջուի կառավարութեան. եթէ դէպքը գիշերայն տեղի ունեցած է՝ վկայ չը գտնուիր որ հաստատուի :¹⁰ զի ամեն ոք կը քնանար. եթէ ցերեկ ժամանակ տեղի ունեցած է՝ վկայից վկայութեանց մէջ ինչ ինչ հակասութիւններ :¹¹ Նշմարուելով դարձեալ չը հաստատուիր. հետեւեալ երկու չարեաց փոքրագոյնն ընտրելով խոհեմութիւն է քրդին համակերպել: Ահռ անցեալ տարի Սարէ գիւղին գիւղացիք երկու հոգիէ բաղկացեալ պատգամաւորութիւն մը կը ղրկեն Աղթամարայ Աթոռիկոսին, յայտարարելով որ երկու տեղ տուրք չ'են կարող վճարել—կամ քրդերուն կամ կառավարութեան վճարելուն. Աթոռիկոսն խորհուրդ կուտայ որ միմիայն կառավարութեան վճարեն, նոքա ալ այնպէս կ'ընեն, բայց քրդերն գիշեր մը կուգան խեղճերուն 17 ոչխարն կը յափշտակեն մինչ նոքա ի քուն էին: Սարէ միայն Հինգ տունէ բաղկացեալ գիւղ մ'է: Այս դէպք ունէ արդիւնք չ'ունենար, ի չգոյէ վկայից: Երգ բոլոր վերոյիշեալ նկարագրէն դիւրին է մակաբերել թէ յաջողութեան ամեն պայմաններով, մէկ կողմէն արհեստին յառաջդիմութեանց նկատմամբ կատարեալ տգիտութիւն և միւս կողմանէ տեղական անյաղթելի պարագայերի երկրազործին առիթ չ'են տար օգուտ քաղելու հողին արդիւնքէն, և նա կը հարկադրի միայն համեստ շահերով բաւականանալու:

Անցնինք երկրորդ կէտին. — Ռամկական առածը կ'ըսէ «Քահանայն միշտ կարկանդակ չ'ուտար»—Ամեն տարի յաջող չ'երթար. եթէ ձախողութեան և յաջողութեան տարիներու վիճակագրութիւնն ունենայինք՝ առաջինք վերջիններէն աւելի պիտի երևէին. սորա պատճառն կրնանք մասամբ իւրեք դարձեալ տգիտութեան վերագրել. զի հողէն ամեն ինչ կ'առնենք առանց սպառումի ունէ կերպիւ փոխարինելու. բնութիւնն միայն պիտի վերանորոգէ հողին ղօրութիւնն, արեգակ ծա-

գելու է, յորպառատ անձրևներ տեղալու են, ցօղ իջնելու է, հողմունք պէտք է փչեն այս ինչ կամ այն ինչ ուղղութեամբ, միասին բերելով աղաղուն տերևներ, զօսացեալ ճիւղեր եայլն. վերջապէս շատ մը բնական զօրութիւններ հաւաքաբար իրենց գործակցութիւնը նուիրելու են հողին որ կարենայ իրմէ պահանջուած արգիւնքն արտադրել. և եթէ չը նուիրեն... մենք բնական զօրութեանց վըայ իշխելու կարողութիւն ունինք: Իբր միջանկեալ պարագայ յիշենք աստ թէ, վերջերս Նւրոպայէն եկած կարգ մը երկրագործական դեղօրէք արդէրուեր են Պոլսոյ մաքաստան մէջ իբր քնասակար հանրային առողջութեան, չը գիտենք թէ ուրիշ ստացեր են այդ համբաւաւոր դասը: Անցնինք սակայն մեր խնդրոյն, ձախող տարի մը կրնայ երկրագործին հաշիւներն վեր ի վայր շրջել. կառավարական տուրքերն մէկ կողմէն, անօթութիւնն միւս կողմէն, և ուրիշ բազմադիմի պէտքեր ամենքը միասին զինքն կը նեղեն. եթէ նուազութիւնը սոսի աստիճանին բարձրացած է՝ դրամ չ'օգտեր, միմիայն մէկ ընտանիքի համար 2—300 և աւելի ոսկիներ պէտք են տաքնապն անցունելու համար. իսկ եթէ նուազութիւնը չափաւոր է՝ գոնէ 50—60 ոսկի մը ունենալու է. արդ ի չգոյէ սոյն դրամին՝ փոխ առնուլ պէտք է. կը դիմէ յայնժամ վաշխառուին. կարելի չէ երեւակայել թէ ի դաւառս զիւղացիք ի՞նչ սակով փոխառութիւն կ'ընեն. բաւական է ըսել թէ 30—40 ոսկեոյ դրամադիւով վաշխառուներ քանի մը տարի զիւղացւոյ հետ դործ ընելով իրենց բողբը կը շինեն, մինչ անդին խեղճ զիւղացին կը տուժէ. չէք հաւատար եթէ ըսեմ թէ զիւղացին հարիւր առ հարիւր կամ հարիւր յիսուն առ հարիւր սակով դրամ կը գտնէ և ի՞նչ ընէ, դրամատեարք այնչափ անգութ են որ եթէ օրինաւոր տոկոսով դրամ փնտռելու կ'ընէ՝ ոչ մէկ տեղ կարող է գտնել: Արդ եթէ վաշխառուն մէկու մը 20 ոսկի փոխ տայ՝ տարի մը յետոյ 40 ոսկի ստանալու պայմանաւ պարտամուրհակ կ'ընդունի. դրամը կորսնցունելու երկիւղ ալ չ'ունի, զի արդէն պարտաւիրոջ կալուածներն իրաշխաւորութեան տակ առած է: Արդ զիւղացին պիտի կրնայ յաջորդ տարին պարտքն ամբողջովին վճարել. գուցէ անյաջող լինի հունձքն, կամ նոյն իսկ եթէ յաջող ալ լինի ոչ ապաքէն տուրքեր կան վճարուե-

լիք, տան ուտեստ և այլ ծախքեր ունի. դոցա բոլորն զեղ-
ջելով ի՞նչ պիտի աւելնայ իրեն որ մուրհակն ազատէ. բայց
եթէ այն տարին չը վճարէ, մուրհակն պէտք է վերանորոգուի,
և 40 ոսկւոյ տեղ արձանագրուի 80 ոսկի. յայնժամ զիւղա-
ցին կը մտածէ, կը մտածէ, և իբր նոր իմն Արքիմէտէս յան-
կարծ կը գոչէ «էվրէքա էվրէքա»—գտայ. այսչափ մարդ Պո-
լիս կ'երթան շատ դրամ կը շահին, ինքն ինչու չ'երթայ, քիչ
ժամանակ պանդխտութիւն կ'ընէ, ամբողջ պարտքը վճարելէ
զատ, բաւական ալ դրամ կը հաւաքէ և շուտով հայրենիք
կը վերադառնայ. ծրագիրն պատրաստուած է. առաջին բա-
ժանումն ծանր կ'ըլլայ, վերջապէս արտասուքներ կը հեղուին,
համբոյրներ կը փոխանակուին, զիւղացին Աստուծոյ ապաւի-
նած ճամբայ կ'ելնէ, բայց երբ անդամ մը Ա. Պոլիս կը հաս-
նի՝ ի՞նչ յուսախաբութիւն...: Առաջին տեղն ուր կը զիմէ
Պոլսոյ մաքսատունն է, զի հոն պիտի գտնէ իւր հայրենակից-
ները, իրեն նման դժբաղդ պանդխտներ. ի՞նչ զործի պիտի
ձեռնարկէ այս նորեկ պանդխտն—անշուշտ բեռնակրութեան
—զի ազկէ դուրս ուրիշ գործ ձեռքէն չը գար. իրեն կ'ըսուի
թէ օրականը հինգ զրուշ պիտի լինի. հինգ զրուշ. եթէ այդ
դրամն ամբողջովին խնայէ իսկ՝ տարին հազիւ տասն և հինգ
ոսկի ի հաշիւ իւր պարտուց վճարում կրնայ ընել. մինչդեռ
դարձեալ մայր գումարը պիտի մնայ, մուրհակն վերանորոգել
հարկ պիտի ըլլայ, տոկոսն պիտի բանի Բաղադրեալ Կոնստան-
դուպոլիս կանոնով. բայց արդէն հինգ զրուշն հազիւ իւր
օրական ուտեստին կը բաւէ, ինչպէ՞ս կարելի է տարեկան տասն
և հինգ ոսկւոյ խնայողութիւն ընել. էհ, վերջապէս անդամ
մը եղածն եղած է, պէտք է սկսել կենսամարտն, չարաչար աշ-
խատիլ ուտեստի համար. երբ բօլեսաճին դայ՝ մուրհակին
վրայ քանի մը ոսկի ևս աւելացնել և ճամբեր, տղայք երկիրն
են թող անոնք աշխատին և պարտքն հոգան մասամբ, մինչև
որ մեր պանդխտ եղբայրն Պոլսոյ մէջ աւելի յարմար գործ
գտնէ, ամիսներն կ'անցնեն, բաղձացեալ յաջողութիւնն չ'այ-
ցելէր մեր նժգեհին. ի՞նչ յուսախաբութիւն, լաւ չէ՞ր միթէ
բնաւ Պոլիս չը գաղթել հայրենիքի մէջ աւելի կրնար շահել.
արդարեւ Պոլսոյ մէջ շատ ոսկի կար, այդ ուղեղ էր, բայց
ինքն միայն այդ ոսկւոյ պարկերն կրելու վիճակեալ էր...: Տա-

րինքեր կ'անցնին, իւր վիճակին փոփոխութիւնը խիստ ան-
նշան է, հիմայ մի քիչ բան—ամիսն 50 զրուշ—կրնայ խնայել,
այդ ալ բօլեւածիլն տոկոսն է. օրին մէկը պանդուխտն ցուրտ
կ'առնէ, գլուխը կը ցաւի, մարմինը կը տկարանայ. զարմանալի
բան. երկիրը ձմեռ ժամանակ երգիքի վրայ կը պառկէր և չէր
հիւանդանար. այս Պոլիսն ի՞նչ տեսակ կլիմայ ունի. Պատը
գիւղէն Սթամպօլ կ'անցնիս, ճամբայն հարբուխ կ'առնես:—
Ի՜հ, Պոլիս ծովեզերեայ քաղաք է, օդն միշտ ենթակայ է փո-
փոխութեան, զոյշ կենալ պէտք է. Պոլիս հարուստի քաղաք
է, դու աղքատ մարդ, կենաց պայքարին մասնուած, տաքին
ցուրտին չը նայելով այսպէս հիւանդ կը լինիս—այսպէս մեր
պանդուխտն կը հիւանդանայ: Եթէ մի վաճառականի քով
կ'աշխատէր՝ վաճառականը կ'ըսէ «Այժմ որ հիւանդ ես, ինծի
չես կարող այլ ևս ծառայել, դնա՛ աղեկցիր, յետոյ դարձեալ
եկ, եթէ տեղդ ուրիշ մարդ բերուած չ'է զքեզ կ'ընդունին»:
Այս խօսքերով և հանգարտ խղճմտանքով կը ճամբէ դնա.
բայց զիտէք առողջութեան ժամանակ ի՞նչպէս կ'աշխատէր
խեղճ բեռնակիրն. ձմրան ամենասաստիկ եղանակին, կարճ
պարեգօտ մը հազած սառսռալով, դողդոջելով օրն ի բուն կը
վաղէ մէյ մը Ալալթիա Պանք օթոման, մէյ մը գըռէտի Ափո-
նէ, մէյ մը Պալք բաղար, մէյ մը շուկայ, այժմ հեռագ-
րատուն, քիչ վերջ նամակատուն, այսպէս մինչև երեկոյ, և
ի՞նչ կ'ստանայ ի փոխարէն այս աշխատութեանց, ամիսն եր-
կուսակէ. հիւանդութեան ժամանակ կամ խանի մ'անկիւնը
զաղըալի անկողնոյ մը մէջ՝ կամ եթէ բարեբաղդէ՝ ազգային
հիւանդանոցին մէջ կը հեծէ. թէ որ հիւանդութիւնն ան-
յուսալի է՝ Պալքըլն իրեն պատրաստ է, իսկ եթէ յոյս կայ՝
յայնժամ բժիշկն կը յանձնարարէ նմա հայրենիք վերադառ-
նալ. բայց ճամբու ծախք՝ 10 տարի աշխատել է չ'է կրցած
ճամբու ծախքն իսկ աւելցնել. հայրենակիցներն իրենց մէջ
դրամ կը հաւաքին և զինքն հայրենիք կը ճամբեն. երբ հայ-
րենի տուն կը հասնի՝ ուրախութիւն և տրտմութիւն իրար
կը խառնուին. տոսն տարուան ժամանակամիջոցին մէջ որպիսի
փոփոխութիւն. կայտառ. մարդն, զեղներ, մարեր, բոլորովն
ծերացեր է, զոնէ քսակն պարսփոտ ետ դարձաւ. յուստիս-
բութիւն, մի տասն փարսց իսկ չ'կայ»:

* * *

Ինչպէ՞ս կ'ուզէք ուրեմն որ այսպիսի պարագայներու մէջ մեր երկրագործութիւնը զարգանայ, մեր ժողովուրդը յառաջագիմէ, պանդխտութեանց շարքը դադրի: Պիւղաղի երկրագործն քիչ շատ բարեկեցիկ ապրելու համար երեք ամենատարական բարեփոխմանց պէտք կայ:

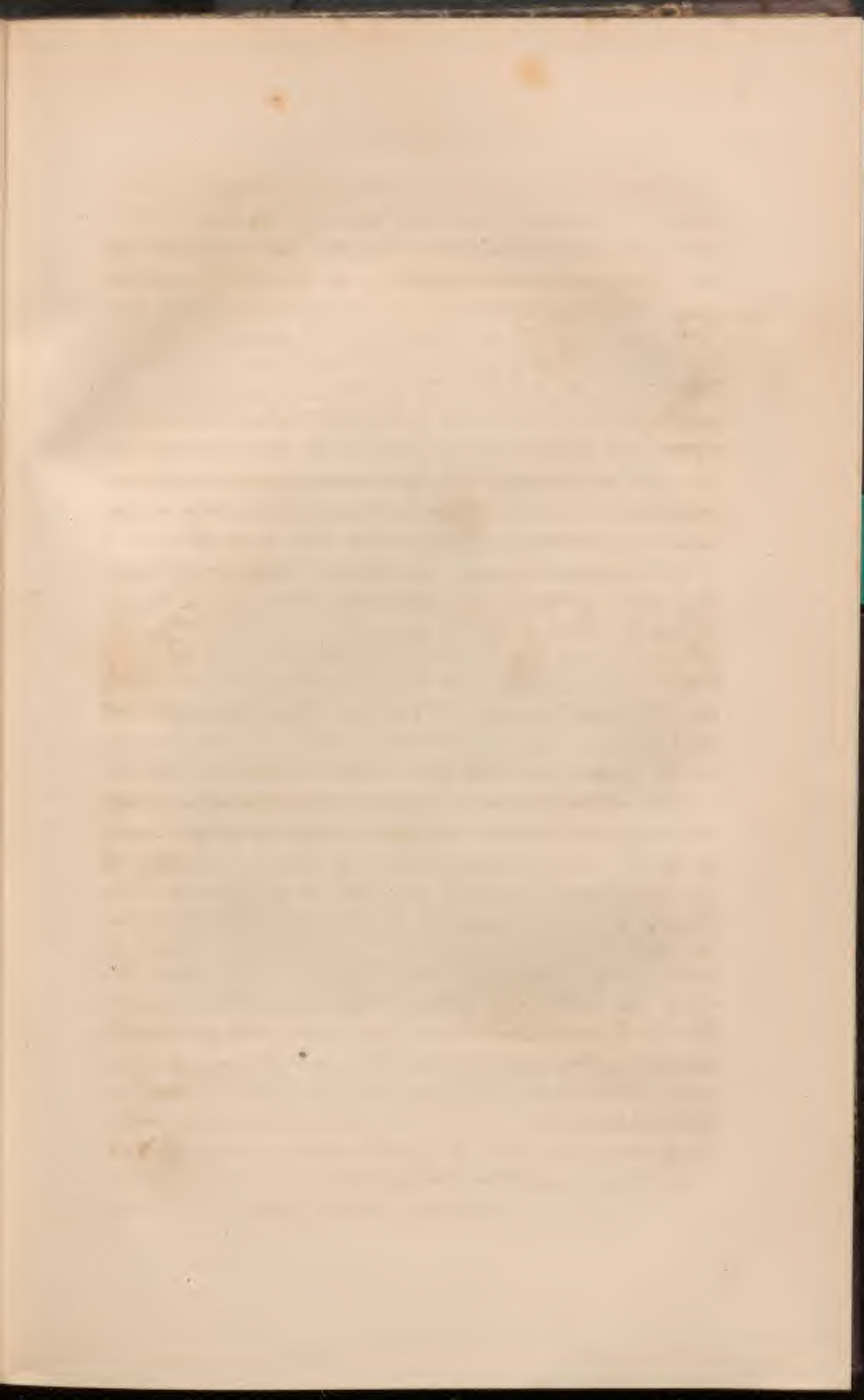
Ը. Պէտք է Կ. Պոլսոյ Երկրագործական Պրամանտունն զօրացնելով՝ իւր նպատակին ծառայեցնել. այս գաւառաց բոլոր գլխաւոր քաղաքներուն մէջ մասնաճիւղեր բանալով՝ առ առաւելն 90% տոկոսով դրամ փոխ տալ գիւղացւոց և իբր ապահովութիւն՝ նոցա ստացուածքն զրաւ առնուլ:

Բ. Վրդերու հարստահարութեանց միանգամ ընդ միշտ վերջ տալ, զի կառավարութիւնն ինքզինքն խաբած կ'ըլլայ և իրեն իսկ վնասած՝ եթէ կը կարծէ թէ հարստահարութիւնք վերջացած են և ամենուրեք կենաց և ընչից ապահովութիւն կը տիրէ, մինչդեռ ամենօրեայ դէպքեր հակառակը կ'ապացուցանեն:

Գ. Երկրին գլխաւոր կեդրոնները ծովեզերքին հետ երկաթուղիով կամ վերջապէս խօսքի ընդարձակ նշանակութեամբ օրինաւոր խճուղիներով միացունել, որպէսզի խեղճ ժողովուրդնին ձեռքի ապրանքը քիչ շատ բան մը արժէնայ և իւր աշխատութիւն յումպէտս վատնուած չ'ըլլայ:

Մինչև որ այս երեք նախնական բարեփոխումներն ի դործ չը դրուին, ժողովրդի նիւթականն ամենեին չը կրնար յեղաշըջիլ ի լաւ անդր, մինչդեռ երկրագործական նոր դրութեանց կիրառութիւնն, և առ այս հարկ եղած բազմազիմի բարեփոխումներն յաւիտեան կը մնան իբրև երազ:

ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ, ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՆԻԿՈՄԻԴԻՈՅ

Հրատ. «Արարատ» հանդիսի

Կ Ե Ն Ս Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

ՍՏԵՓԱՆԵՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

ԱՌԱՋՆՈՐԳ ՆԻԿՈՄԻԴԻՈՅ

Մեծ մարդոց փառքը պէտք չէ՛ դատել
նոցա աստիճանի բարձրութիւնէն, հապա ի-
րենց բեղձնաւոր գործերէն որ ի նպաստ հան-
րութեան:

Ղշմարիտ առաջնորդ մ'է սա, որ բոլորանուէր կ'աշխատի
իւր ժողովրդի բարեկազմութեան համար և հայրենասէր մ'է
բոլոր հոգւով, այլ առանց երբէ՛ք արտասանելու ազգ, հայ-
րենիք, ազգութիւն և հայրենասիրութիւն բառերը: Ալ խորշի
այս բառերէն և Անդրաշի կոմսի նման, այն հաւատքն ունի
թէ մեծ մասամբ այս մեծ բառեր հնչեցնել սիրողներն ո՛չ այլ
ինչ բայց եթէ դժուծ փառասէրներ և ողորմելի գործիչներ են,
որ իրենց կարծեցեալ ազգասիրութիւնը վաճառքի պէս կը
ծախեն: Իւր ժողովրդի համար շատ անգամ ծայրայեղ զրո-
կանաց և ծանր վտանգներու ենթարկած է իւր անձն, առանց
յաւախելութեան, առանց ցուցամոլութեան:

Այս է ահա կատարեալ նկարագիրն այս եկեղեցականին, որ
ի ստորեւ պիտի տեսնուի իւր օրինակելի կենսադրութենէն:

Ստեփաննոս եպիսկոպոս Յովակիմեան ծնած է ի Նիկովի-
զիա 1846 թ. յունիսի 12-ին, և մկրտութեան անունը դրուած
է Սուրէն: Պատանի հասակում իւր հօր որոշմամբ կ'երթայ
մերձակայ Արմաշի վանքն ուսանելու, անդ Սուրէն մի կողմէ
կը սովորի և միւս կողմէ տիրացութիւն կրնէ ըստ ժամանա-
կակից սովորութեան: Վանքի նշանաւոր միաբաններէն Պէտրդ
վարդապետ, որ յետոյ վահանայր եղաւ, խռովութեան պատ-
ճառաւ կը հեռանայ Չմիւռնիա և ապա իւր մօտ կը կոչէ
Սուրէն տիրացուն: 1865-ին Շահնազարեան Վարապետ վար-
դապետ Փարիզէն Պոլիս երթալուն, հիւանդութեան պատ-
ճառաւ կը հարկադրուի մնալ ի Չմիւռնիա առաջնորդարանի

մէջ, ուր ինն ամիս շարունակ կը խնամուէի տիրացու Սուրէնի ձեռամբ: Շահնազարեան, Սուրէնի եռանդուն հոգածութեան համար, շատ կը սիրէ զնա, իւր կենաց քաղցը և տխրալի պատահարները կը պատմէր նմա և իբր վերջաբան միշտ սա խօսքերը կը կրկնէր «Արայէ՛դ կ'երեւի որ վարդապետ լինելու համար ծնած ես, ուստի ապագային նայէ որ Խրիմեանի ազգասիրութիւնն ունենաս, բայց անոր պէս եռանդով ցոյց չը տաս աշխարհի, ամեն գործոցդ մէջ ունեցիր լիակատար խոհականութիւն և լուութիւն: Չէ՛յթուհի պատերազմի ժամանակ մեծաքանակ դրամ հաւաքեցի, քանի՛ցս Նապոլէոնի ներկայացայ, այլ այն ժամանակ ոչ ոք իմացաւ և հիմա է որ կը պատմեմ»: Ինն ամսուան կենակցութենէ յետոյ Շահնազարեան լալով և շնորհակալու զգացմամբ կը մեկնի Չմիւռնիայէ ի Պոլիս, նուիրելով նմա իւր լուսանկարն աշխարհական հագուստով: Տիրացու Սուրէն այն օրէն իւր սրտի վրայ կը քանդակէ Շահնազարեանի այդ խրատը յամենայնի հետեւելով այնմ:

Պէտքդ վարդապետ Արմաշ վերադառնալուն՝ իւր հետ կը տանի Սուրէն, այլ սա չկարենալով կենակցել միաբանութեան հետ կը հեռանայ Ս. Պոլիս, ուր քիչ ժամանակէն կ'սպառէ իւր դրամն, որով կը պարտաւորի երթալ Զուգուր-Չէշմէ խանն ապրել բալուցիներու հետ, զորս կը ճանաչէր Արմաշէն: Աիրակի օրերը բոլոր բալուցիք կը հաւաքուէին խանի մէջ և Սուրէն իբր վարդապետ քարոզ կը խօսէր նոցա. և իւր ոգեւորիչ զգացմամբ ամենու սիրտը գրաւած էր: Թէ և 23 տարին կ'անցունէր, սակայն տակաւին ուսման ջերմ փափաք մ'ունէր և այս նարստակի համար կը դիմէր ուր կարելին էր: Պատրիարքի տեղակալն յանձն առաւ որ Սուրէն յաճախէ Մայր եկեղեցւոյ վարժարանն, այլ նոյն միջոցին Արմաշն միաբաններէն մէկը իբր խռովարար մը ամբաստանելով Սուրէն, տեղակալն յետ կ'առնու իւր որոշումն և Սուրէն վերստին կը դատապարտուի յուսահատութեան:

Նւ օր մ'էւս Շահնազարեանի բարիացակամ հոգին իրեն ապաւէն կոչելով կը դիմէ Շահնազարեան վարժարանն և դրաբառ աղերսադիր մը կը մատուցանէ Խառքիւղի քարոզիչ և վարժարանի խնամակալութեան նախագահ Ներսէս եպիսկոպոս Արժապետեանին: Ներսէս ի նկատ առնելով նորա

ուսման՝ բռնն սէրը, հակառակ աշակերտի ամէն անյարմարութեան կրնդունէ զնա իբր աշակերտ, այլ իւր լաւ հայկաբանութեան համար կը տնօրինէ, որ ի փոխարէն ինքն ևս միանգամայն հայկաբանութեան օգնական դասատու լինի: Այսպէս ահա Սուրէն իբր աշակերտ և իբր դասատու կրնդունուի Շահնազարեան դպրոցի ժառանգաւորաց ճիւղին մէջ, ուր սակաւ ատենէ մը յետոյ կսկսի կիրակի օրերն քարոզներ արտասանել ժառանգաւոր աշակերտաց: Ներսէս իրեն քարտուղարն և սարկաւազն կրնէ զնա, մինչ տակաւին դպրոցի մէջ էր: 1871-ին, երբ դեռ դպրոցական էր Սուրէն սարկաւազ, Ներսէս կ'ընտրուի առաջնորդ Նիկոմիդիոյ և նոյն թուին կը մեկնի իւր նոր պաշտօնավայրն, հետը տանելով նաև Սուրէն սարկաւազ իբր իրեն ձեռնասուն աշակերտն և օգնական. «դպրոցը պիտի թողուս և դաս, պէտք ունիմ քեզի, և աւելի պէտք ունիմ զե Նիկոմիդիացի ես»: Այսպէս Սուրէն իւր հոգեւոր հօր, Ներսէս Վարժապետեանի հետ կ'երթայ Իզմիտ*), ուր կը լինի նորա աջ բաղուն և այդ ժամանակէն կ'սկսի իւր դործունէութեան շրջանն որ երթալով իրաւամբ առաւելութիւն մը ստացած ունի մեր նախնի և ժամանակակից մի կարգ գործիչներու բաղդատմամբ:

Տաղ-Ղեւդ:—1872-ին Սուրէն սարկաւազ, Ներսէս եպիսկոպոսի հրամանաւ, կ'երթայ Տաղ-Ղեւդ խռովեալ ժողովուրդն խաղաղելու, եկեղեցւոյ բեմէն քարոզներ կը խօսի, բացատրելով նոցա բարեկեցութեան անհրաժեշտ պայմաններն, և երբ կը յաջողի տիրանալ զիւղացիներու սրտին, անմիջապէս կը ձեռնարկէ հանդանակութեան և այնու կը կառուցանէ դպրոց մը, զոր ցայն վայր չունէին Տաղ-զեղցիք: Ի նկատ ունենալով վիճակին չքաւոր և անկանոն կացութիւնը Ներսէս կսկսի յուսահատիլ: Առաջնորդարանի նորոգման համար իւր գորպանէն կը ծախսէ 1,200 ուլքի և այս չի յաջողեր ստանալ զաւառի ազգ, սնտուկէն, միւս կողմէ ևս 1,500 ուլքի թեմի աղղային տուրք կը պարտէր պատրիարքարանին, որ շարունակ ձանձրոյթ կը պատճառէր Ներսէսին, իւր պահանջումներով:

*) Նիկոմիդիայ այժմեան գործածական անունն է Իզմիտ:

Առաջնորդական վիճակի բարեօրոման համար 'Ներսէս կը խորհի իւր ձեռնասունի հետ ընդարձակ շրջագայութիւն ընել ամեն կողմ: Թեմի կէս մասն ման դալէ յետոյ կը վերագառնայ Իզմիտ, ուր Սուրէնը վարդապետ կը ձեռնադրէ 1873 թ. փետր. 21-ին և յետոյ, անմիջապէս, նորընծայ Ստեփաննոս վարդապետի հետ կը շարունակէ իւր շրջագայութիւնն, կ'ընէ ինչ որ կարելի էր ընել այդ կարճ ժամանակում: սակայն իւր հաւատքն ու եռանդը տկարացած էին այնպիսի խղճալի առաջնորդութեան մը վրայ, ուստի կ'որոշէ հեռանալ. և մի օր կը դառնայ իւր ձեռնասունին. «Ստեփան վարդապետ, երկու տարի չկայ առաջնորդութիւնս, բայց ահա այսօր պարտքերուն մէջ կը խեղդուիմ, այս ընթացքով պիտի պարտաւորիմ Պոլսոյ տունս ալ ծախել: Այլ չեմ կրնար մնալ. պաշտօնս քեզ կը յանձնեմ ու ես Պոլիս կ'երթամ այլ ևս չգալու պայմանաւ: Եւ արդարեւ Ներսէս 1873 մայիսի վերջին կը հեռանայ Իզմիտէն, իրեն փոխանորդ նշանակելով Ստեփաննոս վարդապետ Յովակիմեանը:

Ստեփաննոս վարդապետ քսանեօթնամեայ հասակում կընդունի այն քայքայուն թեմի հովուութիւնն զոր յուսահատօրէն լքած էր Ներսէս: Մինչև այդ տարիքն Ստեփաննոս ստացած էր այն խոհականութեան և փորձառութեան ճշմարիտ գիտակցութիւնն որ իւրաքանչիւր հանրային մարդու զործունէութեան ուղեցոյցը լինիլ պարտի:

Պիտէր թէ առաջնորդանիսա քաղաքում կենալով անկարելի է իրական ծառայութիւն մատուցանել իւր վիճակի ժողովրդեան, որ ամենուրեք թէ՛ նիւթապէս և թէ՛ բարոյապէս շատ ցաւալի կացութեան մէջ կը գտնուէր, գիտէր թէ քաղաքէն չէր կարող ծառայել այն գիւղացւոց, որ եկեղեցի չունէին, որ դպրոց չունէին, որ բաղնիք չունէին, որ ջաղացք չունէին, որ առողջարար ջուր չունէին խմելու, որ թշուառ գաղթական էին և տուն չունէին, և որք մի խօսքով այս ամենի հետ միասին և ոչ ալ դրամ ունէին, ուստի կը վճռէ մէկդի թողուլ դրիչն ու մեղանն, որ մեր առաջնորդներու միակ գործունէութիւնն է, և իւր կեանքն անցունել գիւղացւոց մէջ և գիւղացւոց համար: Վաւառադլիսի ամեն ժողովներն և գործերը կարգ ու կանոնի տակ կը դնէ ըստ սահմանա-

դրութեան, իրեն փոխանորդ մը կը նշանակէ և այնպիսի անօրինութիւն կը հաստատէ որ վիճակի ամեն պաշտօնական թղթակցութիւններն կամ ուղղումներն անպատճառ իւր գիտութեամբ լինի և ամեն թուղթ իւր ձեռքէն անցնի ուր և լինի ինք: Այս դրութիւնն հաստատելէն յետոյ այլ ևս հոգ չունէր եթէ ամբողջ տարին իսկ բացակայ մնար քաղաքէն:

Նիկոլայիս.—Ներսէսի մեկնելէն մի երկու ամիս յետոյ Ստեփաննոս վարդապետ Նիկոմիդիոյ հայ հասարակութենէն կը հանգանակէ 1200 ուրբի և միւսնոյն տարին կը նորոգէ քաղաքի երկսեռ վարժարաններն: Ապա այլ և այլ ժամանակի ընթացքում շինած է եկեղեցւոյ խաչկալը, հիմնած է բաղնիքի օղտակար ընկերութիւններ, որպէս են Ասքանազեան, Աղքատախնամ, Հայկուհեան, Բարեգործական, Ուսումնասիրաց, Բարեսիրաց, Վարաց դասի, Թանգարանի և այլ ընկերութիւններ, որոցմէ իւրաքանչիւրն ըստ կարողութեան մատուցած է արժանաւոր ծառայութիւն, սակայն ամենէ աւելի յիշատակութեան արժանի է Բարեսիրաց ընկերութիւնը զոր կը կազմէ առաջնորդը ձկնորսներէ և այլ համաստիճան տղէտ մարդիկներէ, նպատակ ունենալով պարսպել և վայելչապէս զարդարել հայոց ծառազարդ գերեզմանատունն, ուր 1877-ին առաջնորդի կամեցողութեամբ մեծ հանդիսիւ թաղուեցան 6—7 երեւելի անդլիայի զինուորականներ: Անկէ ի վեր ամեն տարի անգլիական շոգենաւ մը յատկապէս կ'երթայ Նիկոմիդիա այցելելու այդ քաջ զինուորականաց դամբարանին: Ստեփան վարդապետ տղէտ ձկնորսներու օժանդակութեամբ դեղեցիկ պարիսպ մը կը քաշէ գերեզմանոցի չորս կողմն և քսան վայրկեան հեռուն լեռը փորել տալով կը յայանուի ընտիր ջուրի առատաբուխ ալ մը զոր խողովակներով բերել կուտայ մինչև գերեզմանատուն, ուր դրան առաջ մարմարիոնի դեղեցիկ աղբիւր կը շինուի: Այսօր այդ ջուր քաղաքի ընտրեալոցն ջուրը կը համարուի և ամեն ոք անկէ կը զործածէ խմելու բաց աստի դուրսէն և ներսէն կը նորոգէ Նիկոմիդիոյ եկեղեցին, որ իւր ներքին դեղեցկութեամբ եթէ ոչ գերեզանց, անտարակոյս, հաւասար է Պոլսոյ ամենագեղեցիկ եկեղեցիին, և ներքին նորոգութեան ամբողջ ծախքն կտանայ Վրիգոր Ասկանեան բարեգործ անձէ մը նախապէս ամեն ջանք և համոզում թափելով:

Ստեփաննոս տակաւ առ տակաւ կը ձեռնարկէ ընդհանուր վիճակի բարւոքման, կը յաջողի վճարել Ներսէս եպիսկոպոսի 1,200 ռուբլի անձնական պարտքն, զոր թեմը կը պարտէր նմա և նմանապէս հատուցանել նորա ժամանակէն մնացեալ պատրիարքարանի 1,500 ռուբլին: Այս չնչին հաշիւներ տեսնելէ յետոյ 1874-ին կսկսի այն մեծ շրջապայութեան, որ Կասն և Եթն տարիէ ի վեր կը շարունակի տակաւին:

Արաբապետ.—Նիկոմիդիոյ վիճակի ամենէ հայաշատ քաղաքն է այս, ուր կը գտնուի աւելի քան 2000 հայ տուն: Մինչև 1874 թուականն այդ բաղմամբիւ հայ աղբաբնակութիւնը ունէր միայն մի երկու ողորմելի ուսումնարան աղայոց համար, իսկ իգական սեռն բացարձակապէս զուրկ էր ամեն ուսումէ և կը թուլթենէ միանգամայն. փոքր և մեծ աղջիկներ իրենց ժամանակը կանցունէին փողոցի փոշիի և ցեխերու մէջ, որպէս ցարդ սովորական է տեսնել արարատեան դաշտի գրեթէ ամեն գիւղերում: Վանայք ծոյլ էին և անպարտաճանաչ տնային տնտեսութեան և մաքրակեցութեան մասին. իսկ արք պարբերական յարաբերութիւն ունենալով Պոլսոյ հետ, իւրացուցած էին առաւելապէս մայրաքաղաքի կենաց վատթար յատկութիւնները. գինեմոլութիւնն և խաղամոլութիւնն նոցա սիրելի առարկայն էին, որով զուրկ կը մնային մարդկային պարտաճանաչութեան զիտակցութիւնէն. թէև տատ պարտինք խոստովանիլ թէ այդ զիտակցութեան պակասութիւնն ընդհանուր է մեր ազգի մէջ:

Ստեփան վարդապետ, որ նախապէս իւր Հոգևոր Հօր Ներսէս Վարժապետեանի հետ այցելած էր ամբողջ վիճակի, անտարակոյս նշմարած լինելու էր Աղաբաղարի հայոց այդ կացութիւնն, որովհետև 1874-ի սկզբին երբ առաջին անգամն իբր առաջնորդ կ'երթայ այդտեղ, իւր հանրային քարոզներով և պաշտօնական զօրութեամբ կ'արծարծէ ընկերային բարեկազմութեան խնդիրը: Արական սեռի վարժարանները ըստ կարելոյն կանոնաւոր ընթացքի մէջ կը դնէ և կը կատուցանէ առաջին աղջկանց վարժարանն Սուրբ Առաքաւորի թաղի մէջ, որմէ անմիջապէս յետոյ կը հաստատէ կիրակնօրեայ լսարաններ կանանց համար: Վիւրին է երևակայել որպիսի դժուարին դործ մ'է կանանց լսարանի հաստատու-

Թիւնն այնպիսի երկրի մը մէջ ուր կանայք և ոչ իսկ կարգալ զրեւ զիտէին. այնուամենայնիւ կարելի եղած պայմաններով յառաջ վարեց այդ նշանաւոր ձեռնարկն և կամաց կամաց նմանօրինակ լսարաններու Թիւը հասուց չորսի, իւրաքանչիւր Թաղի համար մէկ լսարան: 1887-ի սեպտեմբերին բազմ ունեցայ տեսնել այդ լսարաններն, որոց համառօտ մի նկարագրին, այն ժամանակ, ըրի «Արեւելքի» մէջ. շատ ընթերցողներ և մասնաւորապէս Խրիմեան Հայրիկ հիացմամբ կը կրկնէր Եղմիսի առաջնորդի այդ գործը:

Միրակի օր մ'էր մի բազմամարդ ընտանիքի տուն հիւր էի. դիւրաւ կարելի էր նկատել Թէ իզական սեռի համար արտակարգ օր մ'է այդ: Տնային ամեն գործ հապճէպով կը կատարէին և կ'շտապէին կերակուրի, Թէև տեղեակ էի որ լսարան ունին. սակայն երբեք չ'էի երեակայէր Թէ իրենց այդ ստիպողականութիւնը լսարանի համար լինէր. ուստի հետաքրքիր էի իմանալ: Տան ծերունին, Ստեփան աղա Թումբուլեան պատասխանեց «Օ, չէք դիտէր. ամեն կիրակի կնիկներու մեծ օրն է. լսարան կ'երթան. կէս օրին քաղաքի ոչ մէկ տան մէջ կնիկ չ'ս կրնար գտնալ. ամենքը հոն են. անիրաւները շատ անգամ մեզի անօթի կը ձգեն ու կը Թողուն կ'երթան»: Յիւրաքանչիւր, որպէս յետոյ շատեր ևս հաստատեցին, ժամ 12-ին տունի մէջ դժուար Թէ իզական սեռի անհատ մը գտնուի: Ամենքը դուրսն կ'ընեն տունէն, և եօթնամեայ աղջիկէն սրկսեալ մինչև զառամեալ պառաւն կը դիմեն լսարան: Այս օր տակաւին չկար, այլ լուսամուտէն կը նշմարէինք սպիտակ շրջաւրջներով կանանց բազմութիւն մ'որ հապհատէ կանցներ փողոցէն՝ ակնածութեամբ: Ի տես այս երեոյթին խորհրդաւոր վարանք մը պատած էր ուշա. կը խորհէ Թէ այսպիսի Թերակիրթ հասարակութեան կանայք ի՞նչ զօրութենէ մղեալ արդեօք զարգացեալ Ամերիկայի կանանց նման այնպէ՞ս ջեմաղկն եռանդով ու սիրով կը գիմեն այդ կրթական վայրերը:

Երական սեռին իրաւունք չկայ ներկայ լինել կանանց լսարաններուն, սակայն իբր օտարականի արածնութիւն արուած էր ինձ: Ժամ 12-ն անցել էր երբ հասանք Ա. Սարապեա Թաղի լսարանն, ուր շուրջ 700 կանայք և աղջիկներ հաւաքուած կային. ընդարձակ սրահի բոլոր նստարանները զրաւեալ էին

և շատեր ոտքի վրայ կը մնային: Հանդիսականք երեք դասի բաժնուած կ'երևէին, դպրոցական օրիորդներ, բուն երգեցիկ խումբ, և սովորական բաղմութիւն: Ամենի առաջ զրուած կային զբքեր, թուղթ և զրիչ: Վարդապետ մը կ'ընթեռնուէր աւետարանի այն կտորն, որ կը բացատրէ արանց և կանանց ամուսնութեան նշանակութիւնն ու պարտաւորութիւնն: Ապա քարոզիչն սկսաւ պարզ ոճով բացատրել իւր կարգացած աւետարանի իմաստն, առաւելապէս ծանրանալով մայրական պարտաճանաչութեան վրայ: Իւր քարոզն աւարտելէ յետոյ մեկնեցաւ վարդապետն և կանայք միահամուռ սկսան նուագել նախ ազգային երգեր, շարականներ և պատարագի ժամասացութիւն, կովիսսեան շատ մը երգեր, որոց զոյութեան վրայ իսկ չէի խորհէր այս հեռաւոր երկրում, յաճախակի կը ցընցէին մարդուս հոգին դուրս ելնելով Ագաթաղարի կանանց դաշնականացն բերանէն: Մի խօսքով եւրոպական քաղաքակրթութիւն կեանքէն, եւրոպական սովորութեան հետի եղող այս կանայք և ատամնաղուրի պառաւներն անգամ բերանացի դիտեն նուագել մեր ժամանակակից զրեթէ բոլոր ազգային երգերն, դիտեն թնդացնել օղը մեր հարց հոգեցունց շարականներով և պատարագի քաղցրաւոր արարողութեամբ: Արգեցողութիւնն յաճախ կ'ընդհատի փոքրիկ աղջիկներու բեմասացութեամբ այլ և այլ նիւթերու մասին: Մայրերն ու պառաւներն ուրախութեան անսահման ժպիտով կը դիտէին իրենց զաւակներն և անտարակոյսէ որ կը վառէին ուսման սիրով: Ասկէ յետոյ կ'սկսէին ընթերցանութիւնն, կորաքամակ պառաւներն իսկ նստարանի առաջ նստած կարգաւ դրելու դասեր կ'առնէին: Վերստին կը թնդար սրահն կանացի բարձրաթուիչ երգեցողութեամբ և այս ընթացք կըտեւէր մինչև ժամ չորս և երբեմն հինգ, որմէ յետոյ կ'աւարտէր լսարանն:

Լսարաններու շնորհիւ այսօր Ագաթաղարի իգական սեռն զրեթէ ամբողջովին դիտէ նմանապէս կարգաւ և զրել և մինչ 1887 թուականն քահանայ կամ վարդապետ քարոզներ կուտար լսարաններու մէջ, իւրաքանչիւր քարոզի համար ստանալով մէկ ոտբլի, անկէ ի վեր կանայք են որ լսարանի բացման ժամանակ աւետարան կը կարդան և քարոզներ կը խօսին: Սոսկի փան եպիսկոպոսի սոյն նշանաւոր հաստատութեան շնորհիւ

այժմ բոլորովին կերպարանափոխ եղած է Ատաբաղարի կանանց բարձր ու վարժքն, և իդական սեռն աշխատութեան մեծագոյն բաժինն ունի ընտանիքի պահելու մասին: Աւելի աշխատասէր և աւելի գործունեաց է քան արական սեռն և ամուսնոյ մը գործերն եթէ ձախորդութեան մատնուած լինին, կ'ինն է որ իւր ձեռագործներով կը խնամէ տունը: Ասարանի բացումէն ի վեր կանայք միանգամայն կազմած ունին զանազան ընկերութիւններ, որոցմէ մին իւր դրամով վարժուհի կը պահէ: Իդական սեռի այս յառաջագիմական ձեռնարկութեանց առթիւ խտտապարանոց պրերն ամօթահար եղած էին, առաջնորդն քաղցրութեամբ կը դատապարտէր նոցա յոռի ընթացքն, մինչև որ նոքա ևս սկսան կազմել մի քանի կրթական և առաւելապէս մոլութեանց դէմ մաքառելու, և շահասիրական ու խնայողական ընկերութիւններ, այնպէս որ այսօր ամեն Ատաբաղարցի հայ փոքրէն մինչև յետին ծերունին ու և է ընկերութեան անդամ է: Եթէ պատանի է, մինչև 35—40 տարին բաւական դրամ հաւաքած կը լինի ընկերութեան սնդուկին մէջ, եթէ ծերունի է իւր մահէն յետոյ իւր զաւակներու և ընտանիքի համար կարեւոր դրամադրուի կը թողու ընկերութեան մօտ: Ահա այս ընտիր պայմաններն, որով հասարակութիւն մը կարող է յառաջադիմել հզօրապէս, և որոնք Նիկոմիդիոյ Առաջնորդի գործունէութեան առաջին և զլիաւոր նպատակը կը կազմեն: Ուստի 1874-ին երբ կ'երթայ Ատաբաղար չի գոհանար լոկ լսարանի և վարժարանի հաստատութեամբ, հազա նոյն ժամայն կրթականի հետ միասին ի նկատ կառնու և առողջապահականն և նիւթականը: Վարդերը, կարելի է ըսել, զուրկ էին հաստատուն եկամուսներէ:

Բնդարձակ քաղաքում հայք իրենց մասի մէջ չունէին բաղնիք և կանայք միշտ հարկադրեալ էին երթալ հեռուն թուրքաց թաղի խորերն բաղնիքի համար, որով յաճախակի հայ կանանց համեստութիւնը կը վերաւորուէր թուրք սրիկաներէն: Առաջնորդն սոյն չարիքի առաջին առնելու հաստատուն որոշմամբ, կը ձեռնարկէ բաղնիքի շինութեան, զոր Ներսէս ևս կը փափաքէր երբ առաջնորդէր: Վրամ չկար, սակայն Նիկոմիդիոյ առաջնորդի լեզուն և նամանաւանդ դերազանց գործնականութիւնը քարերէն իսկ կարող է դրամ

Հանել: Միւսնոյն տարւոյ սկիզբին, այն է 1874-ին, կ'սկսի Հան-
գանակութեան և միանգամայն բաղնիքի Հիմնարկութեան:
Այս առթիւ պարբերաբար կը ժողովէ 30,000 ուրբի և ծանր
նեղութիւններէ յետոյ կը կտուցանէ փառաւոր բաղնիք մը,
և եկամուտն, տարեկան 2,500—3,000 ուրբի ալ կը ժողովն-
ջնուորէ դպրոցին: 30,000 ուրբի հաւաքել աղքատ ժո-
ղովրդէ մը դիւրին բան չէ: Տեղացիք կը պատմէին թէ Ստե-
փան վարդապետն ինքն անձամբ ցերեկները խանութէ խա-
նութ և գիշերները, քաղաքի մէկ կամ երկու նշանաւոր մար-
դոց հետ, տունէ տուն շրջելով Հանգանակած է այդ ահազին
գումար: Բաղնիքն աւարտելու միջոցներում, ձմեռը թէև կը
մօտենայ, այլ առաջնորդը կը վճռէ անպատճառ աւարտել սա-
կայն 3,000 ուրբի կը պահսէր և տեղացիք ալ ստակ չէին ու-
զեր վճարել մինչև ամառ: Ստեփան վարդապետ որ ամեն
անկարելի բաներու ճարը անմիջապէս դանելու ընդունակու-
թիւնն ունի, կիրակի օր մը կը ծանուցանէ թէ երեքշաբթի
օր կանանց համար մասնաւոր քարոզ պիտի խօսի, ուստի որ-
չափ կին ու աղջիկ կայ, թող դան Ս. Արապետի եկեղեցի:
Երեքշաբթի օր եկեղեցին կը խռնուի կանանց հոծ բազմու-
թեամբ, առաջնորդը կանչած կը լինի նաև քաղաքի բոլոր քա-
հանաներն և երբ եկեղեցւոյ մէջ կը տիրէ ընդհանուր հան-
դարտութիւն կը հրամայէ փակել ժամի դռները: Այս դառ-
նալով կանանց նախ նպատակաւոր ընտիր քարոզ մը կ'ար-
տասանէ, նախանձախնդրութեան ողւով կ'ոչեւորէ բոլոր կի-
ներն և այնուհետև կը յարէ, «բաղնիքը լմնցնելու համար 300
ոսկի կը պահսի, ձեր ամուսիններն ալ ստակ չնն տար Հիմն,
ըսելով թէ ստակ չունինք: Ար ատենամ որ դուք ձեր ամու-
սիններէ շատ հարուստ էք, ամենուդ վիզը ոսկի շարոցներ
կ'երևին, չեմ կ'արծեր թէ դուք անոնց պէս արծաթասէր
ըլլաք որ դրամ չտաք բաղնիքն աւարտելու համար, Հիմն
ամենքդ ալ մէկիկ առջևէս պիտի անցնիք, մկրտող Տէր-բա-
բայի ձեռքը տուած եմ, ով շատ ունի շատ պիտի առնեմ և
ով քիչ քիչ Սակայն թէ որ դուք ձեր աղատ կամքով մեր
ուզածէ աւելի տաք ալ աւելի շնորհակալ պիտի ըլլամ»:
Բոլոր կանայք միահամուռ կը ձայնէն «որչափ ոսկի ուզէք,
հայր սուրբ, պատրաստ ենք տալու»: Աւ անմիջապէս իրենց

աղատ կամքով ոմանք կը պոկեն իրենց վրէ ոսկիներն, ոմանք իրենց մատանիներն և այլք իրենց ուէ գոհարեղէնն. և այսպէս կէս ժամուան մէջ առաջնորդը կը գանձէ 3,000 ռուբլի արժէքով ոսկի և հետևեալ օր կը շարունակէ շինութիւնն և ձմրան միջոցին գլուխ կը հանէ այդ մեծ ու գեղեցիկ բաղնիքն: Երեկոյին ամբողջ քաղաքն կ'իմանայ առաջնորդի խաղ և ամեն ոք խնդալէն կը ճաթի: Պոռնիկագունդ և ծիծաղերես կը գլմեն Ստեփան վարդապետի մօտ և շնորհակալութիւն կը յայտնեն իրեն այս անակընկալ ճարտիկութեան առթիւ: Այսօր Ատաբաղարիք մեծ երախտագիտութեամբ կը յիշեն առաջնորդի այս գործն: Հայոց թաղի մէջ աղբիւրներ չը լինելով Ստեփան վարդապետ բաղնիքի կառուցման պահուն մի քանի աղբիւր ևս կը հաստատէ, որով հայք կազատին ջուրի նեղութենէն:

Առաջնորդը սովորութիւն ունի որ եթէ ուէ տեղ երթայ և քիչ մնալու լինի ամեն օր քարոզ կը խօսի եկեղեցւոյ մէջ, իսկ եթէ շատ մնայ՝ շաբթու մէջ դարձեալ 3—4 անգամ կը խօսի: Համոզելու և ոգևորելու մեծ ձիրք ունին իւր խօսքերն, ուստի կեդրոնական վարժարանի մը անհրաժեշտ կարեւորութիւն ցոյց տալէ յետոյ, կը յաջողի բանալ: Բայ աստի կը նորոգէ Ս. Մարապետ թաղի դպրոցն և Ս. Հրեշտակապետ թաղի մէջ ևս կը կառուցանէ աղջկանց վարժարան, որով կարճ միջոցում Ատաբաղարի մէջ կը հիմնէ իգական սեռի երկու ուսումնարան: 1888-ի յունիսին աղբիւրի ջուրերն փոքր ինչ նուաղած լինելով Ստեփան վարդապետ կնիկներէ կը հաւաքէ գուլպայ, շապիկ և վերջապէս ինչ որ կանայք կրնան գործել ևս շինել կանանց սոյն նուէրները ծախելով տեղացի հայ խանութպաններուն, գոյացեալ դրամով ջուր բերել կուտայ և չորս աղբիւր կը շինէ հայոց մասում, իրարմէ հազարական մեթր հեռաւորութեամբ:

Երկրաշարժի պատճառաւ շատ տուներ և առաւելապէս աղքատ մարդոց տուններ փլած էին. առաջնորդ, չը խնայելով ուէ ջանք կարող հասարակութեան օժանդակութեամբ վերականգնել կուտայ այդ չքաւոր ընտանեաց բնակարանները: Ատաբաղարի մասին այսքանն բաւ կը համարիմ զանց առնելով Ստեփան վարդապետի անդ կատարած ուրիշ սովորական գործերը:

*

Առաջնորդն ի նշան գոհունակութեան, որ գործերն միշտ յաջողութեամբ պատկուած են անդ և բարի սերմեր տուած են, Ատաբաղարը կանուանէ Աստուածաբնալ փառաբան:

1873-է մինչև 1875 Ստեփան վարդապետ այնքան նշանաւոր գործեր կը կատարէ իւր թիմի այլ և այլ գիւղերում, որ կ'սկսի մեծ ժողովրդականութիւն ստանալ և Ներսէս որ վհատելով խոյս տուած էր անախ, սքանչացմամբ կը դիտէր իւր ձեռնասուռնի օգտաշատ գործունէութիւնն և անձնուիրական ջանքերն. ուստի 1875 յունվար 10-ին պատրիարքական փոխանորդ Յովհաննէս աւագ քահանայ Մկրեանի ձեռամբ հետեւեալ պաշտօնագիրը կը յղէ նմա. «Հոգեւոր Ծնողն մեր, Սրբալան Պատրիարք Հայրն Ներսէս, լուեալ զքաջագօտի աշխատութիւնս Ձեր ի բարեկարգութիւն վեճակիդ, գոհ եղև յոյժ, և հրամայեաց ինձ առաքել Ձեզ զցուպն (աստայն) իւր, զի այսուհետև կրեսցիք զայն ի ձեռին ի դնալ և ի դառնալն Ձեր յեկեղեցի և յայլ պաշտօնական տեղիս ի նշան լիակատար «հովուութեան»...

Թաճ ^{ԷԳ}.—Եւ մինչ այս նամակն կ'ընդունէր, ինք մի ուրիշ մեծ ձեռնարկութեան սկսած էր: Ատաբաղարէն 7 ժամ հետի Թամիլդ գիւղը կը գտնուէր. փայտաշէն խարխուլ մատուռ մը կար հոն, գիւղացիք անկարող կը գտնուէին վերանորոգել զայն, դրամի անգոյութեան պատճառաւ: Իսկ առաջնորդն բոլորովին քանդել կուտայ մատուռն և ապա կը յայտարարէ թէ «Նոր փառաւոր եկեղեցի պիտի շինենք. գիւղացիք որ մէկէն ի մէկ տեսած էին մատուռի քանդումը շուարած կ'ըսէին. «ինչ կ'ընէք, հայր սուրբ, ստակ չունինք եկեղեցի շինելու համար».—Ստակ ինչ պէտք է, դուք ինքներդ ստակ էք արդէն»: Արիակի օր մը իւր հետ կ'առնու գիւղի ամբողջ ժողովուրդն, աղջիկ, տղայ, երիտասարդ կին և պառաններն ու ծերունիները և կը դիմեն շրջակայ լեռներ: Ենդ ամեն ոք թեթեւապէս նախաձաշելէ յետոյ, ոտքի կ'ենեն և կ'ունկնդրեն Առաջնորդի քարոզին, ուր այդ նոր Մովսէսը կը բացատրէ թէ բնաւ մեղք չէ Աստուծոյ Տաճարի համար կիրակի օր աշխատելն... կիրակի օրեր մանաւանդ աւելի փափաք կ'ունենաք ողորմութիւն տալու աղքատաց, իսկ որչափ առաւել մեծ և վեհ է այն ողորմութիւնն զոր մարդ կրնայ

տալ Աստուծոյ փառաց Համար: Դուք ստակ չունիք, սակայն ձեր այս աշխատութիւն իբր հոգեբուխ ողորմութիւն մը պիտի ընդունուի Աստուծոյ կողմէ, ուրիմն այսուհետեւ մենք ամենքս կիրակի օրեր այս լեռները պիտի գանք և ինչ հում նիւթ որ պէտք է եկեղեցւոյ շինութեան, մեր ուսերու վրայ չալիած դեղ պիտի տանինք»... առաջին օրինակն ինք կուտայ, ում կը հետևի և դիւղացւոց ոգևորեալ բազմութիւնը: Աղջիկներն իրենց գոգնոցներու մէջ աւազ լեցուցած, կանայք իրենց մէջքերը քարտաշներու կտրած քարերով բռնաւորած և արք վիթխարի դերաններ ուսի վրայ առած կ'սպասեն առաջնորդի հրամանին ճանապարհ ընկնելու, և առաջնորդն նախ կ'օրհնէ ժողովուրդն և ապա բազկատարած կը գոչէ «Օգործս ձեռաց մերոց ուղիղ արա ի մեզ Տէր, և զգործս ձեռաց մերոց յաջողեա մեք»: Այնուհետև խնդաղին ամբօխն վայր կ'իջնէ լեռնէն իւր բազմատեսակ բեռներով: Այս ընթացքով ահա Ստեփան վարդապետ քիչ ժամանակում, առանց մէկ դրամ ծախսելու կը պատրաստէ շինութեան քարը, աւաղը, կիրը, փայտն, և այլն: Սոյն կարևոր պատրաստութենէն յետոյ կ'սկսի հանդանակութեան այրերէն և կիներէն միանգամայն: Այս առթիւ կ'երթայ և Ատաբաղար, ուր ևս բաւականաչափ հանկանակելէ յետոյ կը դառնայ Թամլըզ և կը ձեռնարկէ քարաշէն եկեղեցւոյ մը հիմնարկութեան, չորս հարիւր քառակուսի կանգուն տարածութեամբ: Սովորական օրերն ըստ կամայ էր ձրի աշխատութիւնն, սակայն կիրակի օրեր փոքրէն մինչև տարեց եղող երկսեռ դիւղացիք իբր պարզ մշակ կը բանէին Ստեփան վարդապետի տեսչութեան ներքեւ: Այս եղանակաւ Թամլըզ գիւղն կունենայ քարաշէն փառաւոր եկեղեցի: Շինութիւնն կրբ մօտ էր աւարտելու կիրակի օր մը առաւօտեան յանկարծ կը փլի կամարի մի մասն, առանց ուէ արկած մը պատճառելու: Առաքել պատուելի անուն բողոքական մը յարմար առիթ համարելով զայս՝ թղթակցութիւն մը կը դրէ բողոքականաց Աւետարանը լրագրին թէ, Նիկոմիդիոյ առաջնորդը կիրակի օր ժողովուրդն աշխատացնելուն համար Աստուած բարկանալով եկեղեցին փլցուց: Առաջնորդն վերստին կ'սկսի կործանեալ կամարի շինութեան և կիրակի օր մ'ի գլուխ կը հանէ բոլորովին: Ապա իւր մօտ կը կանչէ Առաքել պատուելիին և

կ'ըսէ «Ծօ՞ ճւրտեղէն խմացար որ Աստուած վրաս բարկանալով եկեղեցին փլցուցիր է, Պաբրիէլ Հրեշտակալն՝ ար քեզ լուր բերաւ. Հիմա ալ անմիջապէս կը Հրամայեմ քեզ որ Աւետարանը դրես թէ Ստեփան վարդապետը կիրակի օրով ժողովուրդն աշխատցնելով աւարտեց եկեղեցին, և սակայն եկեղեցին չը փլաւ այս անգամ»։ Կը Հասկնամ թէ դուք պատուելիներդ ինչու այսքան նախանձախնդրութիւն կը ցուցնէք կիրակի օրուան սուրբ պահելուն. կ'ուզէք ժողովրդին պարապ ժամանակ վասակցնել տաք որպէս զի քարոզելով նոցա Հաւատացեալներու թիւը բազմացնէք»։

Թամիլդի եկեղեցւոյ օծման առթիւ տեղացիք 21 կառք կը զրկեն ընդ առաջ Ստեփան վարդապետի յԱտաբաղար, ուր կը զտնուէր այդ պահուն։ Առաջնորդն այդ Հանդիսին կը Հրաւիրէ Ատաբաղարի նշանաւոր Հայերն, քսան կառքերը կը դնէ նոցա տրամադրութեան տակ, ամեն դէպք կը կարծէր թէ միւս մէկ կառքի մէջ ալ ինքն պիտի նստի, սակայն Աստուածածնայ օժեալ պատկերն միայն կը զետեղէ անդ և նշան կրնէ ճանապարհ ընկնելու։ Ամեն կողմէ կ'սկսին ձայնիլ «Հապա դուք չէք նստիր, Հայր սուրբ»։ Այս ոտքով պիտի դամ կը պատասխանէ Ստեփան վարդապետ։ Սայծակի արագութեամբ լուրը կը տարածուի քաղաքի մէջ թէ առաջնորդն ոտքով կ'երթայ մինչև Թամիլդ, եթէ ժամի ճանապարհ։ Անմիջապէս մի երկու Հաղար անձինք առաջնորդի այս վարմունքէն չափազանց ողբերեալ կը Հետեւին նմա վեթիսարի թափոր մը յօրինելով մինչև Թամիլդ։ Առաջնորդի նպատակն ալ այդ էր, նոյն երեկոյ իսկ մասնախումբ մը կը կազմէ և Հետեւեալ օրն եկեղեցւոյ օծման Հանդիսին այդ ուխտաւորներէն կը ժողովէ 3000 ռուբլի, որով կը դնէ նորակառոյց եկեղեցւոյ Համար արծաթեայ սպասներ և կարևոր զարդերը։

Այնուհետև կը նորոգէ տեղոյն վարժարանը, զոր շինել տուած էր Յովհաննէս ամիրա Տատեան, բաց աստի կը կառուցանէ երկու ջաղացք, որոց եկամուտն ալ կը յատկացնէ դպրոցին։

Մէջի-Մէջի.— Օրուա թրքական զիւղ մ'է այս և կրննի Ատաբաղարի և Թամիլդի միջև։ Թամիլդի եկեղեցւոյ շինութեան առթիւ Ստեփան վարդապետ ստէպ անցուղարձ կ'ընէր

այդտեղէն: Գլխաւորէր այդպիսի ժողովրդասէր մարդ տեսած չը լինելով, շէյխէ մը աւելի կը պատուէին զնա: Ամեն անցնելուն կը խնդրէին որ փոքր ինչ հանգիստ առնու իրենց զիւղի մէջ: Այդ դէպքում առաջնորդը բոլոր զիւղացիները կը ժողովէր հովատուն ծառերու ներքեւ և կ'ըսէին քարոզ խօսիլ նոցա: Մի անգամ ևս այցելելով ճամփն սարգի ոստայնով պատած կը դնէ պատերն, անմիջապէս երկար աւել մը բերել կուտայ և ինքն անձամբ կը մաքրէ սարդոստայններն. և բուռն քարոզով կը կշտամբէ զնոսա թէ ուղղափառ մուսուլմանի չի վայելէր որ այս աստիճան խարխուլ և անմաքուր վիճակի մէջ պահէ իւր սրբավայրն: Գլխաւորէր միահամուռ կ'աղաչէն առաջնորդին որ իրենց զլուխ կենալով շինել տայ 'նոր ճամփն և դպրոց: Ստեփան վարդապետ յանձն կ'առնու, սակայն այս առթիւ պէտք էր կառավարական արածութիւն ստանալ: Օր մը Ատաբաղարի զայմադամ Գլխաւորէր բէյ կը պատրաստէ մեծ խնջոյք ի պատիւ առաջնորդին և ոյլ երեւելի մարդոց: Սեղանի ամբողջ սպասները արծաթէ կը լինին: Ճաշի միջոցին կը տեսնէ որ Ստեփան վարդապետ չ'ուտէր: Ստեփան վարդապետ կը պատասխանէ մօտաւորապէս «Բէյ էֆէնտի, այս համակ արծաթեայ սպասները կը յիշեցունէ ինձ խեղճ Աջլիւթլիւ մուսուլման դեղն, որ ոչ ճամփ ունի ազօթելու և ոչ դպրոց, աղջիկներն ու տղայք մինչև իրիկուն կը թափառին փողոցներու մէջ, կը խնդրեմ որ կամ հրաման տաք ինձ որ երթամ շինեմ նոցա ճամփն ու դպրոցն և կամ դուք խօսք տաք ինձ թէ յանձնառու կը լինիք շինել: Մինչև որ հաւանական պատասխան չ'առնում Ձեր վսեմութենէ չեմ կրնար մասնակցիլ սեղանին...» Գլխաւորէր բէյ ծերունի մ'էր կը պատասխանէ. «Բեսպոտ էֆէնտի, մուսուլմանէ մ'աւելի նախանձախնդրութիւն կը ցուցնէք մուսուլմանութեան նկատմամբ, աղիւ խօսք կուտամ Ձեզ թէ յանձնառու կը լինիմ շինել տալ այդ զիւղի դպրոցն ու ճամփն: Եւ խոստումը կը կատարէ, բայց յաջա այդ մահմետական հասարակութեան իրենց դպրոցն ու ճամփն շինողը Նիկոմիդիոյ առաջնորդն է: Ի նշան երախտագիտութեան պատգամաւորութեան մը միջոցաւ ամեն պատրաստականութիւն կը յայտնեն առաջնորդի հրամանաց հնազանդելու: Ստեփան վարդապետ նոցա զիւղը հան-

գիպելով կ'ըսէ նոցա՝ «մարդկային պարտք» միայն կատարեցի, թէ որ իմ կատարած լաւութեան փոխարէնը կուզէք հաստուցանել անպաաճառ, ուստի ձեր ձեռքէն եկած լաւութիւնն ըրէք ձեր զրացի հայ գեղացիներուն: Ինչ որ նոցա ընէք, ինձ ըրած պիտի լինիք»:

Հայոց Գեղ.—Նիկոմիդիա թէև մերձաւորագոյնն է Վ. Պոլսոյ, սակայն այս հանդամանք ու է բարերար արդիւնք չի մատուցանէր այդ դաւառին, և ընդհակառակն Նիկոմիդիոյ վիճակն ուրիշ հայ վիճակաց բաղդատմամբ աւելի շատ անպատեհութիւններու ենթակայ է բարեկեցիկ կացութեան հասնելու, որովհետև ամբողջովին կազմուած է գաղթական հայերէ ոլք յետին չքաւորութեան մէջ պարբերաբար եկած հաստատուած են այդ կողմեր: Այդ գաղթականներէ ոմանք հին են և ոմանք նոր:

Թուրքո-ռուս պատերազմի սկզբին, Տրապիզոնի կողմերը կատարելագէտ հարստահարեալ և ծայրացի թշուառութեան դատապարտուած 75 հայ ընտանիք կ'ապաւինին Նիկոմիդիոյ դաւառն, զուրկ նիւթական ամեն ապրուստէ, զուրկ մինչև խսկ անկողինէ: Ստեփան վարդապետ իւր համայն ունի կը կեդրոնացնէ այդ տարաբաղդ ազգայնոց վիճակի վրայ: Անմիջապէս կառավարութենէ ձրի հրամանադիր կ'առնեն նոր զիւղ մը հաստատելու և ինք անձամբ դործի զուլս կանգնելով կը հիմնարկէ զիւղ մ'այդ մերկ ու ողորմելի գաղթականաց համար և կ'անուանէ զայն **Հայոց-Ղեղ**: Այնուհետև ժողովրդի ֆիզիքական աշխատութեան շնորհիւ և ընդհանուր հանգանակութեամբ կը կառուցանէ փայտաշէն մատուռ մը, քահանայ չիար՝ քահանայ կը ձեռնադրէ, եկեղեցւոյ համար սպասներ ու զարդեր կը գնէ, վարժարան կը հիմնէ և այս առթիւ ուսուցիչ բերել կուտայ դուրսէն:

Հայոց-գիւղի հիմնարկութեան առաջին տարիները, երբ առաջնորդն մի երկու հոգեւով այդ զիւղն կ'երթայ, ժողովուրդը տակաւին այն աստիճան աղքատ էր, որ կերակուրի ամանն մէկ տունէ կը բերէին, դառն ուրիշ տունէ ևայլն: Իսկ այսօր 13—14 տարի յետոյ իւրաքանչիւր տնուորը կ'ապրի օրինաւոր բարեկեցութեամբ, կրնայ մէկ անգամն 15—20 օտարական հիւրասիրել: Ժողովուրդը կըբաղի երկրագործութեամբ և եր-

ջանիկ կեանք կը վարէ և այս կարճ միջոցում այնքան աճած է, որ դրեթէ մօտ է կրկնապատկուելու: Գլուղն ամփիթէատրոնի ձև ունի. Ստեփան վարդապետ զիւղի մէջտեղն բաց թողած էր այն ժամանակ, ապագային փառաւոր եկեղեցի և ուսումնարան շինելու մտադրութեամբ, և ասկէ 4—5 տարի առաջ կը խորհի ձեռնարկել քարաշէն եկեղեցւոյ մը կառուցման: Եյս առթիւ հարկ լինելով հրամանագրի, Նիկոմիդիոյ կառավարիչ փաշան կուտայ իւր կատարեալ հաւանութիւնն և առաջնորդի բաղձանաց համապատասխանող պաշտօնագիր մը կը յղէ Բ. Վրան ու պաշտօնագրի թուահամարն ևս կը զըկէ պատրիարքարան, որպէսզի սա Ֆիրմանն առնու Բ. Վոնէն ըստ օրինի: Սակայն այդ հրամանագիր դեռ կը մնայ անկատար՝ քանիցս առաջնորդը նամակներ գրած է ի պատրիարքարան որ երթան Ֆիրմանն առնուն, բայց ում հոգն է «ի՞նչ կըլլայ, զիւղ մը եկեղեցի չունի եղեր, աս ալ բան է» կը մտածեն մեր ազգային մեծ վերանորոգիչները: Առաջնորդն յոյսը կտրած պատրիարքարանէն վերստին կը խնդրէ փաշային, որ կը պատասխանէ «է՛ջէնտիմ, յանցանքը ձեր պատրիարքարանին է, սիրով հետամնւտ չեն ըլլար գործին, միայն թէ կարելի է, կ'երթան կը հարցնեն ու դուրս կ'ենեն. իսկ այդպէս գործ չ'տեսնուիր»:

Արամ-Գեղ.— Հայոց-Գեղէ ճաստատութենէն մի երկու տարի յետոյ վերստին կ'սկսի զաղթականութեան հոսանք Տրապիզոնի Օրդու գաւառէն. մօտ 40 հայ ընտանիք, յետին ծայր չքաւոր, կը գիմէ Նիկոմիդիա և կը ճաստատուի Պէրեզլի գիւղի մօտ Գարաառ-յի Գըլլէնթլը ըստած տեղն: Ստեփան վարդապետնոյն ժամայն կ'երթայ այդտեղ և կարելի եղած միջոցաւ նոխ կը պատսպարէ զնոսա. ստիպողական գործով մը կը մեկնի շուտով և քիչ միջոցէն կը վերադառնայ նորէն. ճանապարհին, երբ կը հասնի ծանօթ թուրք գեղն, գեղի երեւելէք կուգան Ստեփան վարդապետի օտքը կ'ընկնին յայտնելով թէ նոյն օր իրենցմէ շատեր գիւղն դալու ժամանակ չեւքէզները կողոպտած են իրենցմէ մեծաքանակ թանկագին իրեղէններ, և կը խնդրեն որ զեւպօտը այս բանի ճարը տեսնէ: Առաջնորդն անմիջապէս իւր ուղեկիցներէ մին, որ նմանապէս չեւքէզ մ'էր, կը զըկէ չեւքէզաց գեղի մեծերուն: Առաջնորդի սուրհանդակն

անդ Հասնելով կը ժողովէ չերբէզաց պետերը և կը յայտնէ թէ Հայոց դեսպոտը սաստիկ բարկացած է և զիս ղրկեց ձեզ իմաց տալու որ եթէ այդ թուրքերէն յափշտակուած իրեղէնները չը վերադարձնէք, ձեզի ամենուղ այս երկրէն պիտի աքսորէ, որովհետեւ Ստամբուլ երթալուս Սուլթանի Սատրազմի Հետ կը տեսնուի...»։ Խսիցն իրեղէնները կը գտնուին և կը բերուին թուրքաց զիւղն հրե գեռ այնտեղ էր առաջնորդն։ Գիւղացիք հիացած վարդապետի այս կարգի զօրութեան վրայ մեծ ու փոքր կը դիմեն իւր մօտ և կը հրաւիրեն ճամփն որ քարոզ խօսի իրենց, և միանգամայն երախտագիտութեամբ կը յայտնեն թէ պատրաստ են իրենց անձը նուիրել Հայոց դեսպոտին։ Ստեփան վարդապետ օգուտ քաղելով այս յարմար պարագայէն, իւր քարոզի մէջ կ'ըսէ, «Հիմա այստեղ մօտը ունինք նոր Հայ գրացիներ, որ բոլորովին աղքատ են և զուրկ բնակարաններէ, ես ալ հոն կ'երթամ գիւղը շէնցնելու, օգնութեան կարօտ են, ուստի թէ որ ինձի աղեկութիւն մ'ընել կուղէք, անոնց օգնեցէք, և Հաշտ ապրեցէք նոցա հետ...»։ Առաջնորդի մեկնումէն յետոյ այդ թուրքերն իրենց սայլերը կը լծեն, ձիերը կը պատրաստեն և լեռն երթալով կը բեռնաւորեն զայնս շինութեան գերաններով ու ճանապարհ կ'ընկնեն դէպ նորեկ Հայ գաղթականաց բնակավայրը, այնուհետեւ շատ պարագայից մէջ թուրք գիւղացիք կարելի եղած աջակցութիւնը կը մատուցանէին Հայ գաղթականաց։

Իսկ Ստեփան վարդապետ անդ Հասնելէ յետոյ կ'աշխատի գիւղի Հաստատութեան, գործի զլուխ անցած իբր գործաւոր կը բանեցնէ մեծ ու փոքրն թէ՛ այր և թէ՛ կին Հաւասարապէս, կը կառուցանէ երկսեռ դպրոց և փայտաշէն մատուռ, կը ձեռնադրէ և քահանայ մը։ Ալիւրն աղալու Համար ջաղացք մը կը շինէ և եկամուտը կը յատկացնէ ուսումնարանին, բաց աստի խորհուրդ կուտայ գիւղացւոց որ լեռնէն 3,000 շագանակի և այլ պտղատու ծառատունկեր բերելով անկէն գիւղի շուրջը և արգիւնքը յատկացնեն դպրոցին։ Առաջնորդն այս գիւղն ամենայնիւ բարեկարգելէ յետոյ, անունը կը դնէ Արաճ-գէղ։

Արամ գեղէն վերադարձին կը հանդիպի իւր վիճակի ամենէ աղքատ գիւղն, ուր կար հին ու խարխուլ վարժարան մը, և բոլորովին կը նորոգէ զայն։

Օվաճըգ.—Այս գիւղ 1,000 ուսուցիչի վաղը՛քի պարտք ունէր, որի համար քսան տարիէ ի վեր ծանր տոկոսներ կը վճարէր շարունակ, քանի մը գիւղերէ իւր գանձելի առաջնորդական տուրքէն կը հաւաքէ 1,000 և այսպէս իւր քսակէն կը հատուցանէ այդ պարտքը:

Այս դէպքով բոլորովին կը տիրանայ ժողովրդի սրտին և այնուհետև գիւղի մեծերն ամեն իրիկուն իւր մօտ կը հրաւիրէ, կը համոզէ թէ դպրոցն եկամուտ չունի և հաստատուն կալուած պէտք է. հանգանակութեան կը ձեռնարկէ և ժողովրդի ձրի աշխատութեան հետ միասին եկեղեցւոյ պարսպի մօտ կը շինէ չորս խանութ, իբր սեփականութիւն դպրոցի:

Սակայն ինչ որ եկեղեցիէն և դպրոցէն աւելի կենսական կարևորութիւն ունէր Օվաճըգի համար, ջուրն էր այդ: Գիւղը բաւական տարիներ այրեցաւ մեծ մասամբ, ջուր չկար կրակի առաջին առնելու համար: Ոչ միայն կրակի այլ և խմելու համար նոյն իսկ ժողովուրդը սաստիկ կը նեղուէր. կար միայն սակաւաջուր աղբիւր մը, որի մօտ կանայք ժամերով կ'սպասէին որ հերթն իրենց գայ. և այս առթիւ, բնականաբար, կանացի սոսկալի կռիւներ տեղի կունենային յաճախ: Ստեփան վարդապետ երկրաչափ բերել կուտայ և ամբողջ գիւղն այր թէ կին իւր առջև ձգած մօտակայ լեռան ժայռերը ծակել տալով ջուրի առատաբուխ ակ մը կը դանէ և ջուրն խողովակներով գիւղ բերել կուտայ. և այսօր գիւղի ամեն կողմ կառուցուած են աղբիւրներ, որ լիառատ և առողջարար ջուր կը մատակարարէ գիւղացւոց և իրենց անասուններուն:

Առանձնէգ.—Գեղատեսիլ ընդարձակ գիւղ մ'էր այս լեռանց բարձր ստորոտի վրայ. ինչպէս ամենուրեք նոյնպէս և այստեղ Ստեփան վարդապետ կ'ուզէր թողուլ իւր դործունէութեան հետքը, նախ եկեղեցւոյ համար կը շինէ զանգակատուն, ապա ի նկատ առնելով գերեզմանատան լքեալ վիճակն, ժողովրդի հետ միասին շրջակայ անտառները կ'երթայ և 3,000 ծառ կտրել տալով ցանկով կը պատէ գերեզմանոցն և յետոյ կը զարդարէ: Տեղւոյն վարժարանը բոլորովին զուրկէր եկամուտէ, Ստեփան վարդապետ երկու հոգի իւր հետ առած կը պտափ գիւղի բոլոր տուններն, մէկ տունէ շերամ, միւս տունէն ու է գործուած, զօր. գուլպա, կաւա, գորշոց, գիշերանոց հանդա-

նակելով մի մասն կը ծախէ և միւսներն վիճակահանութեան կը դնէ անդլիացւոց, որ այդ միջոցին իրենց զրահաւոր նաւերով կը զանուէին ի Նիկիոմիդիա, և այսպիսի եղանակաւ կը գանձէ 2,500 ուրբէ և կը դնէ անդ եղող մետաքսի գործարանի շէնքին կէսն, իբր սեփականութիւն վարժարանի. և դպրոցն տարեկան 500 ուրբէ է աւելի եկամուտ կ'ստանայ իւր այդ անշարժ կալուածէն: Այս միջոցաւ Ստեփան վարդապետ կ'ազատէ ուսումնարանն իւր ողորմելի կացութենէն և կը բարեկարգէ ըստ կարելոցն:

1886 նոյեմբեր 22-ին Ասլանբէզ կ'այրի ամբողջովին մետաքսի գործարանէն զատ: Անմիջապէս Սուլթան Համիդ կայսրն, որ մեծ բարեսիրտութիւն ունի այսպիսի պարագայից մէջ, 10,000 ուրբէ կը զրկէ այդ տարաբաղդ հայերուն և Եւր հովանաւորութեան տակ եղող կայսերական յանձնաժողովն ևս շուրջ 20,000 ուրբէ կը զրկէ թուրքէ և հայէ կազմեալ պատուիրականութեան մը միջոցաւ: Պոլսոյ հայ լրագիրներն այրուէն դեռ քանի մը օրեր յետոյ և ոչ իսկ այս առթիւ հրաւեր կը կարդային հայութեան օղնելու իրենց այրիացաւեր հայրենակիցներուն, մինչդեռ «Արեւել» լրագիրն նոյն միջոցին ամենայն օր ահագին սիւնակներ կը նուիրէր Ֆրանսական թատերական խումբի դերասանուհիների նկարազրութեան: Պարտիզակի Տէր Պրիգոր քահանայն կը պատմէր ինձ թէ «Արբաղանը, Ասլանբէզի այրման ժամանակ մեր զիւղն, գիշեր միջոցին բոլոր քահանաները հետն առած տունէ տուն շրջեցաւ ու հայ ժողովեց, բեռնաւորեց ձիերու վրայ և միասին մեկնեցանք դէպ Ասլանբէզ, աղայի մը պէս կուլար շարունակ, նամանաւանդ երբ հասանք գեղն և բոլորովին այրած դտանք. ամբողջ օր ոտքի վրայ էր և մօտ 30 ժամէ ի վեր նստած չէր և ոչ ալ պատառ մը բան բերանը դրած ունէր: Չէի կրնար բաժնուիլ իրմէ, չէի թողուր նստեմ և անթութենէ կը տանջուէի, մութն արդէն կոխելու վրայ էր, ալ չը գիմանալով յանդգնեցայ ըսել, սրբազան քիչ մը բան ուտենք: Ո՛ւր է հայ որ ուտենք» պատասխանեց բռնն սրտամտութեամբ. «հայէն աւելի ի՞նչ կայ, ըսի, ամեն կողմերէ լեցուն հայ բերած են» «Այն մեր հացը չէ, յարեց առաջնորդը, այլ այս թշուառ մարդոցն է, իրաւունք չունինք պատառ մ'իսկ ուտելու. «Գիշեր էր արդէն վերադար-

ձանք ձիով. ճանապարհին միայն զգաց սրբազանն իւր սաստիկ յողնութիւնն, առուի մը քով իջաւ և դեթեան զօրաց պէս պառկելով սկսաւ ջուր խմել բերնով աման չը լինելուն պատճառաւ. 35 ժամ վերջ միայն հաց կրցաւ ուտիլ:

Հետեւեալ օրը շրջաբերական զրկեց թեմի կողմերն, որ հացով, հազուստով, անկողինով և առհասարակ ամեն հնարաւոր կերպիւ նպաստեն հրկիզեալ գիւղացւոց. 5,000 կտոր հանդերձեղէն այս առթիւ կը հաւաքուի Նիկոմիդիոյ գաւառէն. բաց աստի առաջնորդն Արմաշի միաբաններէն երկու վարդապետ կը զրկէ իւր թեմի զիւղերը զրամ հանգանակելու: Դրամ ժողովէն յետոյ կը վերադառնան Արմաշ, առանց իրենց հանգանակութեան հաշիւն և դրամն տալու. շատ ժամանակէ մը ետքն մի մասը կուտան, իսկ միւսն կ'մնայ տակաւին: Փանիցս, այս նկատմամբ, կը դրուի Արմաշի վանահօրն, սակայն ի զուր: Տարի մը վերջ այն է 1887 հոկտ. 25 թուականաւ անորոշ նամակ կը գրէ Եղմիտի թաղ. խորհրդոյ ատենապետ Ռուբէն Պապաստադալեանի, թէ դրամի մէկ մասն ասոր, մէկ մասն անոր, մէկ մասն Պոլիս և մէկ մասն ալ առաջնորդին զրկած է. միւս մասերու առթիւ կարելի չէ բան մ'ըսել քանի որ անորոշ են, սակայն ես առաջնորդէն տեղեկացայ թէ ինք ու է դրամ ընդունած չէ Արմաշի վանահայրէն:

Յիշատակելու է նմանապէս և այն, որ Արմաշու նախկին վանահայրն, որ Նիկոմիդիոյ առաջնորդի բռնն հակառակորդն է, անանկ կը կարգադրէ որ ի նպաստ Ասլանբէգի հրկիզելոց Նդիպտոսէն և Պոլսէն հանգանակուած 3,000 ռուբլի գումարն առաջնորդի ձեռքը չ'ընկնի, այլ ինքը դործածէ եկեղեցւոյն և զպրոցի շինութեան վերայ, որ դեռ չէ սկսուած, թէև քանի մը տարիներ անցան: Այսպէս ահա Ասլանբէգ իւր թշուառ կացութեան մէջ օգնութիւն ստացաւ կառավարութենէն, Նիկոմիդիոյ վիճակէն և 500 ռուբլի չափ Քմիւռնիայէն Մուրատեան Միլքիսեղէկ սրբազանի ձեռքով. իսկ հայութեան օգնութիւնէն համարեա զուրկ մնաց բոլորովին. երեք հազար ռուբլի նոյն միջոցին և եթ հարկ էր հասցնել իւր տեղն. անտարակոյս այս էր և նուիրատուներու միակ բաղձանքը ևս. բայց ինչ կրնաս ըսել... չորրորդ տարին կը լրանայ և դեռ այդ դրամն ի Պոլիս կը մնայ. գիւղացիք երեք չորս

անդամ Պոլիս եկած են ստակն խնդրելու պատրիարքէն, սուկայն միշտ ետ են դարձել ձեռնունայն մօտաւորապէս հարիւր ուրբի ալ ճանապարհի ծախք ընելով այդ ամեն երթեկուծեանց համար: Վերջերս միայն երբ խնդիրն յերևան ելաւ աստ, պատրիարքն ուղած է այդ դրամով շինելիք դպրոցի յատակադիծը: Անշուշտ սա ալ դեռ անկախ պիտի մնայ, Աստուած զիտէ մինչև երբ:

Այս յունուար ամսում Քրիստոսի Անուանակոչութեան տօնի օրն, բարեկամի մը հետ մեկնեցանք Ասլանբէզ գիւղն, արևն մայր էր մտել երբ գիւղ հասանք, մատուռի դռուն բաց լինելով տակաւին, ներս մտանք, երկսեռ խումբ բազմութեամբ լի էր եկեղեցին և վարդապետ մը քարոզ կը խօսէր. Ստեփան եպիսկոպոսն էր: Վերահրաշ տպաւորութիւն մը զգացի. աշխարքէն հեռու տարաբաղդ գիւղի մը մէջ և այն ալ հանդիսաւոր տօներուն, թեմին հովուապետը Աստուծոյ սեղանի առաջ իւր քարոզներով կը մխիթարէր ժողովուրդն: Այսպիսի պարագայից մէջ մարդ պէտք է անձամբ ներկայ գտնուի, որպէսզի զգայ և հասկնայ թէ ինչ մեծ մխիթարութիւն է այդ:

1880 թ. հոկտ. 17-ին բոլոր երեսփոխանք հաւաքուելով ի Նիկոմիդիա միահամուռ պաշտօնապէս առաջնորդ կը հռչակեն զՍտեփան վարդապետ Յովակիմեան, որ մինչև այդ ժամանակ Ներսէս պատրիարքի տեղակալն կը համարուէր, թէև պատրիարքարարանն ըստ օրինի ուրիշ ընտրելիաց ցանկ ևս զրկած էր:

Պարբերակ.—1,300 տունէ աւելի է այս զուտ հայկական գիւղն և կը գտնուի Նիկոմիդիոյ գէմ ծոցի հանդիպակաց կողմն: Ունէր իբր յիսուն տարի առաջ շինուած երկսեռ վարժարան մը որ քայքայման վտանգաբեր վիճակի հասած էր այլ ևս. բաց աստի արդէն անբաւական էր պարփակելու գիւղի բոլոր աշակերտները: Ստեփան վարդապետ իւր մտադրութիւնն կը յայտնէ նոր դպրոց մը շինելու, այլ տեղացիք կը պատճառաբանեն յետաձգել առժամանակ մի: Ասոր վրայ առաջնորդն 10—15 բանուոր կը կանչէ և գիշերայն կը հրամայէ փլցնել վարժարանն, արշալոյսին գիւղացիք կ'արթննան և կը տեսնեն որ առաջնորդը կը փլցնէ դպրոցն. «հայր սուրբ, հապա տղաքնիս հիմա ուր պիտի երթան կարգալու, կը

Հարցնեն զիւղացիք, «եկեղեցւոյ մէջ, մինչև որ շինենք նոր դպրոցը, կը պատասխանէ Ստեփան վարդապետ: Ամբողջ զիւղն արդէն այդտեղ հաւաքուած լինելով հետաքրքրութեան համար, առաջնորդը եկեղեցի կը հրաւիրէ զնոսա և անդ իրեն յատուկ ճարտասան լեզուաւ քարոզ խօսելէ յետոյ 9,000 ռուբլի հանգանակութեան տումար կը բանայ և անդէն կ'սկսի ստորագրել տալ: Քանի մ'որ վերջ կը ձեռնարկէ դպրոցի հիմնարկութեան 1,000 քառակուսի կանգուն տարածութեամբ: Հետեւեալ կիրակի օր քարոզէն յետոյ զիւղի մի քանի հազար երկսեռ բազմութիւն—զինուած, ուրազներով, կացիններով և սղոցով— և բոլոր քահանայները իւր ետեւ ձգած՝ կ'երթայ մէկ ժամ հեռի անտառապատ լեռները, շինութեան կարևոր փայտերն բերելու: Ամեն ոք հետն առած ունէր քիչ շատ ուտելիք, ուստի նախ հանգիստաւոր լեռնային խնձրք կը կատարեն. Ստեփան վարդապետ քաջալերական խօսքերով զիւցազնական սիրտ ու հոգի կը ներշնչէ ամենուն, որմէ յետոյ բոլորեքեան աղջիկ, կին, երիտասարդ ու ծեր ցնծութեան աղաղակներով կ'սկսեն դործի, և սղոցներու, ուրազներու և կացիններու ձայները միախառնուելով զիւղացւոց ուրախագին աղմուկի հետ կը թնդացնէր անտառն. Առաջնորդն ևս նոցա հետ միասին կ'աշխատէր: Արբ ամեն ոք կը պատրաստէ իւր բեռն, Ստեփան վարդապետ կը դառնայ քահանայից ըսելով քարձրացուցէք սա գերանը, տեսնեմ... ուսիս վրայ դրէք և դուք ալ տակը մոռէք, որ ճամբայ ելնենք...» Ապա, կը դռնէն հաղարաւոր ձայներ, և կը հետեւին իրենց քաջարի վարդապետին: Աւ այս ընթացքով բեռնադրուած՝ ինք և իւրայինք զիւղ կը մտնեն մինչև դպրոցի կառուցման վայրն: Ասկէ զատ, ուրիշ շատ անգամներ ևս Ստեփան վարդապետ լեռները կը գնայ նոյն նպատակաւ:

Այսպիսի եղական ջանքերով ահա Ստեփան վարդապետ ի գլուխ կը հանէ Պարտիզակի դպրոցն որ այսօր թէ՛ վիճակին մէջ և թէ՛ ուրիշ զաւառների նմանը չունի իւր հսկայ և փառաւոր շինուածքով. և որ կարծէ աւելի քան 30,000 ռուբլի: Այս վարժարանն հիմա կը գտնուի ընդ տեսչութեամբ Եղիշէ վարդապետ Պուրեանի, եղբայր Պետրոս Պուրեանի, որ համեստ և աշխատասէր անձ մ'է և ամեն հոգ կը տանի վարժարանի բարեկարգութեան: Մէկ տարի առաջ տեսայ այդ

ուսու մնարանն. 1,200 է աւելի աշակերտ կայ. հայր Վուրեան ցոյց տուաւ մահմետական աշակերտ մը զոր ծնողքն իրենց զիւղէն զրկած են Պարտիզակի դպրոցը կարդալ սովորելու. տղան մաքուր հայերէն կը խօսէր ու կը կարդար: Ուրիշ մահմետականներ ևս առաջարկած էին հայոց այս վարժարանն զրկել իրենց սղաքը: Ուսումնարանի գեանայարին թատրոն է. ունի շնորհքով բեմ և ընդարձակ թատերասրահ նստարաններով հանգերձ, բարեկենդանին և մեծ տօներին դպրոցի տղայք ներկայացում կուտան այգտեղ, ուր գիւղական խուռն հանգիստեհներ կուգան այգպիսի գէպքերում:

1881 թուին աւարտած է այս մեծ դպրոցն, որի ամբողջ շինութեան միջոցին ներկայ և մասնակից էր Ստեփան վարդապետ առաւօտէն մինչև երեկոյ, իբր վերակացու միշտ քաջալերական խօսքեր ուղղելով թէ ձրի և թէ վարձուոր աշխատողաց:

Պարագէլէն.—Տարեկրական կարդաւ անկարելի է ներկայել աստ Նիկոմիդիոյ առաջնորդի անթիւ և բեղմնաւոր ձեռնարկութիւններն, որովհետև դորա համար երկար և ընդարձակ ուսումնասիրութիւն պէտք է, սակայն այդ մեծ գործունէութեան ճշգրիտ նկարագիրն ընելու նպատակաւ ջանացի շրջել բոլոր տեղերն և իբր ականատես մը ստորագրէք: Զկայ գիւղ մ'ուր չ'երևի առաջնորդի գործունէութեան ականաւոր հետքն, արդիւնք անկեղծ և անձնութրական իղձերուն: Պարագէլէն չ'ունէր աղջկանց վարժարան, բնականաբար և ոչ ալ ու է դրամադուլիս: 400 ուրբի առաջնորդական տուրքէն առնելիք ունէր գիւղի վրայ, կը հաւաքէ իւր այդ ստակն. միւս կողմէ հանգանակութիւնն կրնէ, մէկ մաս մ'ալ ուրիշ տեղէ կը ծարէ և սոյն հաւաքական դրամով ու ժողովրդի երբեմնակի ձրի աշխատութեամբ կը կառուցանէ աղջկանց ուսումնարանը:

Այս դպրոցի համար անշարժ կալուած մը գնելու որոշում կուտայ, և սոյն նպատակաւ բարեկամութիւն կը հաստատէ մերձակայ Ադհիսար թուրք գիւղի մահմետական ծերունի բաղնետէրին հետ. երկայն ժամանակ կը համոզէ զնա, որ բաղնիքն իրեն ծախէ, ի վերջոյ ծերունին խօսք կուտայ բաղնիքն աժան զնով վաճառելու հայոց դեսպոտին (առաջնորդին), որի նկատմամբ առանձինն սէր և պատկառանք սկսած էր տածել:

Ստեփան եպիսկոպոս 1888-ին հանգանակութեամբ մի քանի հազար ուրբի կը գանձէ և կը գնէ այդ նշանաւոր բաղնիքն, որի նման նոր մը 15,000 ուրբիով հազիւ կարելի է շինել: Բաղնիքն և իւր տարեկան եկամուտը կը սեփականէ դպրոցին:

Արծիւի պէս կը սրանայ անդ, ուր կրօնափոխութիւն լինելու դէպքեր պատահին: Նիկոմիդիոյ դաւառն մերձաւորագոյն վիճակն լինելով Պոլսոյ հետ, կրօնափոխութեան առաքեալներն խելքին փշելուն պէս իսկոյն կ'արշաւեն այդտեղ: Եւ սակայն ամեն անգամ ևս անյաջող ելած են շնորհիւ Ստեփան եպիսկոպոսի: Պիւղական երկպառակութեան մ'առթիւ ոմանք կաթողիկ կը լինին, առաջնորդն վըս կը հասնի, դարձի կը բերէ կրօնափոխներն, և այս պատճառաւ այնպիսի սոսկալի վտանգի կ'ենթարկի, որ քիչ կը մնայ դաշունահար սպանուէր պիտի:

Արմաւիր.—Սպանման վտանգէն ազատելէն յետոյ կը մեկնի Աէյվէի կողմն, ուր Ազար փոքրիկ գիւղին մօտ զաղթական հայեր հեռզհեռէ դալով բնակութիւն հաստատած էին: Ստեփան վարդապետ անդ երթալով, գիւղն բարեկազմութեան մէջ կը գնէ և կ'անուանէ Արմուիր: Ապա Չալքեան Եղեշէ անուն հարուստ ծերունիին սիրտը վառելով Աստուածապաշտութեան և ազգասիրութեան ջերմեռանդ զգացմամբ, 20,000 ուրբի ծախսել կուտայ նմա և կը կառուցանէ եկեղեցի, որմէ յայն վայր զօրկ էին գիւղացիք: Նաև, առաջնորդի խորհրդով, Չալքեան իւր բոլոր շարժական և անշարժ կալուածներն ազգին կը կտակէ ողջութեան ժամանակէն: Սակայն 1888-ի վերջին պատրիարքարանի հրամանաւ այդ կողմերն զրկուած անարժան վարդապետ մը, Չալքեանի ազգականներէն կաշառուելով, կը փոխէ բարի ծերունւոյն միտքը. այրել կուտայ հին կտակն և նոր կտակաւն իւր ամեն ստացուածքը կը յանձնէ ազգականաց: Մահէն յետոյ միայն խարդախութիւնն յերևան կ'երևնէ: Առաջնորդն դատաստանի միջոցաւ ի վերջոյ կը յաջողի ստացուածքի մէկ երրորդ մասն միայն ազգային սեփականութիւն դարձնել:

Պաշ.—Ստեփան վարդապետ 1883-ին կը մեկնի Ս. Լճմիածին եպիսկոպոս օծուելու, սակայն Պէորգ կաթողիկոսի վերահաս մահուամբ կը պարտաւորի ետ դառնալ ի Պոլիս, ուր

կը մնայ քանի մ'օր: Այս միջոցին Փոքր Ասիոյ մէջ Նիկոմի-
զիսցէն մի քանի օր հեռի եղող Պոլու քաղաքի հայոց միջև
ծանր խռովութիւններ կային. և տեղացի շատ նշանաւոր ան-
ձինք բանդարկուած էին զերար մասնելուն պատճառաւ: Պո-
լուի թեմն առաջնորդ չունէր որ երթար խաղաղէր: Ներսէս
մերձակայ վիճակի մը առաջնորդին գրել էր այս մասին. այլ
ապարդին: Վաղարկապորտ եկեղեցականներով լի է Ա. Պոլիս,
որոնք բամբասելու, ինտրիգաներ սարքելու, գործեր խառ-
նակելու համար միայն կ'ապրին և սակայն երախտադիտութիւն
կը ծախեն ազգին: Ներսէս պատրիարքը կը գիմէ այդ ամեն
եկեղեցականաց, որ Պոլու երթան, այլ ի զուր, ուստի Ստեփան
վարդապետ, որ ճիշտ այդ միջոցին կը դառնար Եջմիածնէն, հրա-
ման կ'ընդունէ Պոլու երթայ. «Ամենուն հրամայեցի, խնդրեցի,
որ երթան այդ խեղճ մարդիկը հաշտեցնեն, բայց պարապը
եղայ, ոմանք կը մերժեն և այլք 50 ոսկի (մօտ 500 ուրբլի)
ճանապարհածախս կուզեն... հոգ չէ նորէն դուն դնայ...»: Աւ
Ստեփան վարդապետ առանց ունէ ճանապարհածախք առնի-
լու իւր թեմի մէջէ կամաց կամաց անցնելով կը հասնի Պո-
լու, ուր մեծ դժուարութեամբ վերջ կուտայ խռովութեանց,
կը հաշտեցնէ թշնամի կուսակցութիւնները, կ'ազատէ բան-
դարկեալներն և ապա ի նշան հաշտութեան, ըստ խնդրանաց
տեղացւոց, պատարագ կը մատուցանէ: Այս առթիւ 40 ուրբ-
լի ժամոց կուտան Ստեփան վարդապետին, այլ սա չի ընդու-
նէր և այդ աղքատ ու օտարական անդի մէջ. ևս հանդա-
նակութիւն բանալով 500 ուրբլի է աւելի դրամ կը հաւաքէ
և վերոյիշեալ 40 ուրբլին ալ վրան դնելով կը գնէ սրճարան
մը և կը սեփականէ դպրոցին, որ մինչև այն ժամանակ չունէր
ո և է կալուած ու հաստատուն եկամուտ: Այս սրճարանն
ամեն տարի մօտ 200 ուրբլի հասոյթ կուտայ դպրոցին: Բաց
աստի կը յաջողի նաև եկեղեցւոյ համար սպաններ շինել տալ:
Այսպէս, ամեն հնարաւոր բարեկարգութիւն ներմուծելէ յետոյ
կը վերադառնայ:

Վերջը երկրորդ գրքում:

Պ. Տենայթաբեանց:

ԱՍՊԵՏՆ ԱՍՏՈՒԱԹԱՏՈՒՐ ԶՈՒՆԴ

Հրատ. «Երասբա՛ն Հանդիսի»

ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ԶՈՒՆԴ

Վերջին ժամանակ Թուրքիոյ Հայոց կրթական կենաց համար ծնունդ առաւ այնպիսի մի մեծ երեւոյթ որ արժանի է ընդհանուր հայ ազգի խորին ուշադրութեան: Ասպետան Աստուածատուր դը Գունդ ի վաղուց սահմանած ունէր եղական տեսակի հիմնադրութիւն, որի գոյութեան մասին հազիւ թէ երկու ամիս առաջ սկսան լուրեր տարածուիլ: Հիմա, այլ ևս փարատած է ամեն տարակոյս և կատարելապէս ստոյգ իրողութիւն մ'է թէ այդ պատուական անձի գրամադէսի տոկոսով, ամենայն տարի մշտնջենաւորաբար, մի երկու տասնեակ հայազգի և ազգային ուղղափառ եկեղեցւոյն պատկանող աղքատ երիտասարդներ պիտի ուսանին Ներսիսիոյ Համալսարանաց մէջ, իւրաքանչիւրն ընդունելով տարեկան երկու հազար ֆրանքի թոշակ մը:

Այս մասին թողով ի ստորեւ խօսիլ ընդարձակօրէն, սա չափն միայն արժէ նկատողութեան առնուլ թէ ց'այսօր սակաւ գտնուի ունէ կտակ կամ բարեգործութիւն որ այս աստիճան ազդօգուտ և այսչափ խորհրդաշատ յղացում ունեցած լինի: Յայտնի է թէ Թուրքիոյ Հայք, տակաւին ներկայ դարու սկիզբին, ունէին քիչ շատ իրենց յասուկ զբաղմունքութիւնը, մինչդեռ Ռուսիոյ Հայերն դեռ յիսունական թուականին, բան մը չունենալէ զատ, մեծ մասամբ ևս անտեղեակ էին մայրենի լեզուին, և Թուրքիոյ Հայք, հակառակ իրենց կրթական անբաղգասկի առանձնաշնորհմանց, այժմ շատ յետ մնացած են Վաւկասիոյ Հայերէն: Սորա պատճառը գլխաւորապէս վերագրելու է այն տարբերող հանգամանքներուն, որ ծագումն ստացան այդ բաժան հասարակութեան դաստիարակութեան եղանակին միջև: Թուրքիոյ Հայք, զուրկ մնալով հիմնադրապէս ուսեալ տարրերէ, չը կարողացան արժանաւոր ուղղութիւն տալ իրենց դպրոցներուն հետեւաբար և իրենց հանրային

ղարգացման, իսկ Ռուսիոյ հայք՝ ընդհակառակն օժտուելով այդ առաւելութեամբն՝ Հիմնական փոփոխութիւն մը յաջողեցան յառաջ բերել իրենց կենաց մէջ, հարկաւ գլխաւորապէս շնորհիւ բանիրուն հայ համալսարանական տարրին:

«Ջոնդեան Հիմնադրութեան» շնորհիւ ևս համալսարանականաց յաւիտենական հոսանք մը դիմելով Հայաստան՝ անտարակուսելի է թէ քիչ ժամանակէն պիտի բարեփոխուի թրքահայոց հանրային կացութիւնը:

Այսպիսի վեհ ձեռնարկի մ'առթիւ հարկ անհրաժեշտ պարտաւորութիւն մ'է ընդ միշտ արձանադրեալ պահել նորա հիմնադրի մանրախոյզ կենսագրութիւնն իբր նուիրական յիշատակ թէ՛ մեր ապագայ սերնդեան և թէ՛ մանաւանդ այն անթիւ ուսումնատենչ երիտասարդաց որ իւր սաները լինելու բաղձին պիտի արժանան դարուց ի դարս պարբերաբար:

Ահա այս տեսակէտէն մղեալ հայ հասարակութեան ընթերցող դասին կը ներկայենք յիշատակաց արժանի սոյն կենսագրութիւնը:

Ասպիտն Աստուածատուր դը Ջոնդեան ծնած է 1825 օգոստոս 14-ին: Իւր հայրն ներեալ է Ջոնդեան հնազոյն մի ընտանիքէ որ, Հայաստանի յարստեւ ասպատակութեանց և Անի քաղաքի աւերման ժամանակ ժՊ. դարու մեծ զաղթականութեան հոսանքի հետ, նախ կը դիմէ Ահաստանի Պալեցիա գաւառն, ուրիկց ապա Նիկոլ եպիսկոպոսի կրօնական հալածանաց պատճառաւ, ուրիշ շատ ընտանեաց հետ ի միասին կը հեռանայ և կը հաստատուի Բուլիովինայի Սուչաւա քաղաքը: Իւր հայր, ինչպէս նաև իւր համազգիներէն շատեր, կը զբաղէր անասնաբուծութեամբ և անասնոց ընդարձակ առուտորով Աւստրիոյ մայրաքաղաքին հետ: Իսկ մայրը կը պատկանէր դը Պրունկուլ գերդաստանին, որ իւր ազնուականութեան տիտղոսն ընդունած է Մարի Թէրէզա կայսրուհիէ: Չորս ու կէս ամեաց հասակի մէջ իւր մայրն կորուսանելու դժբաղդութեան կ'ենթարկի:

Փոքրիկն Աստուածատուր, այսպէս մնալով որք իւր միամօր քրոջ հետ, կ'սկսի մեծնալ իւր մեծ-մօր և ամուրի հօրեղբօր դորովալիւր խնամոց տակ որովհետև հայրն, գործին պատճառաւ շարունակաբար բացակայ լինելով, ազատ ժամա-

նակ չէր ունենար մասնաւորապէս զբաղելու իւր զաւակի դաստիարակութեամբ: Մանկութեան տարիքէն սկսեալ իւր բարեբարոյ ընթացքով ու սրամտութեամբն սիրելի ու պաշտելի կը դառնայ ազգականաց և քաղաքի բոլոր ծանօթ շրջանին: Չորս տարի յաջողապէս կը շարունակէ իւր դասընթացն Սուչաւայի հայոց վարժարանի մէջ և բարքի ու յառաջդիմութեան առաջին մրցանակ կ'ստանայ: Այնուհետև կը մտնէ տեղւոյն գերմանական դպրոցն: Առ ժամանակ մի յետոյ, իւր հօր որոշմամբ կը պարտաւորի կիսատ թողուլ և ելնել այդ ուսումնարանէն:

Հայրը, վերջին ուղևորութեան պահուն ի Վիեննա, այցելելով Միլիթարեանց դպրոցն կ'որոշէ իւր զաւակն անդ զրկել, պայմանաւ որ լուրջ և միանգամայն զուտ ազգային դաստիարակութիւն տրուի նմա, առանց կրօնական ստիպումներ ի դործ գնելու տղայի մտաց վրայ: Հօր սոյն որոշում կարի անհաճոյ տալաւորութիւն կ'ազդէ բոլոր ազգականաց որք, իբր անարատ ազգասէր և բուռն նախանձախնդիր հայ եկեղեցւոյ սրբազան աւանդութեանց, կը վախենային թէ մի՞ գուցէ այն տեղի դաստիարակութեան շնորհիւ խախտի նորա հաւատքը: Սակայն հայրն բոլորովին կը հանգստացնէ նոցա սիրտը, բացատրելով ամեն պայմաններն, և ապա Աստուածատուր կը զրկուի Վիեննա, 1837 թուին:

Անգամ մը, կը մտաբերեմ, Ասպետն զը Ջուէնդ յուզեալ զգացմամբ կը պատմէր այդ առաջին բաժանման սրտաճմլիկ տեսարանն և կը յիշէր հօր սոյն հանդիսարու խօսքերը. «Գնա՛, զաւակս, Աստուծոյ և հօրդ օրհնութիւնը թող քեզ հետ լինի միշտ: Չը ծուլանաս բնաւ, և աշխատէ լուրջ կրթութեան հետեւել որպէս զի ապագային նշանաւոր մարդ լինիս, եթէ ոչ աղէկ զիտցիր թէ զինուոր գրել պիտի տամ քեզ, որովհետև չեմ կամենար որ դու՛ ալ ընդգրկես իմ արհեստն, որ այնքան դառնութիւններն *) պատճառած է ինձ...»: Արտասուլաթոր աչօք այս անկեղծ ու գորովալի խօսքերն արտասանելէ յետոյ

*) Հատ անգամ անասնոց մեծամեծ կոտորած եղած է և առևտրական այլ ձախորդութիւններ, որոնք խորին վիշտ պատճառած էին իրեն:

կը գրկախառնէ իւր փոքրիկ զաւակն, որ փոխադարձաբար ուսուցչի ձեռամբ շարադրած վերջին մնաս բարեւի ճառ մը կ'ուղղէր իւր հօր, որդիական սիրոյ և երախտագիտութեան զգացմամբ զեղուն:

Այսպէս փոքրիկն Աստուածատուր կը թողը այն ամենն, որ սիրելի էր իրեն և տասն մէկ ու կէս տարեկան հասակի մէջ դաստիարակի մը հետ կը մեկնի դէպի Վիեննա: Ճանապարհին մտաբերելով իւր ազգականներն ու ընկերակիցները կուլար յաճախակի: Յայնժամ ի Ռուկովինա տակաւին երկաթուղի չը լինելուն պատճառաւ, ութ օրուան երկարաձիգ ուղևորութենէ յետոյ հազիւ կը հասնի Վիեննա և կընդունուի Միլիթարեան դպրոցի առաջին դասարանը: Իւր ուշիմութեան ու ջանասիրութեան շնորհիւ տակաւ առ տակաւ կ'սկսի փայլուն յառաջդիմութիւն գործել ուսման բոլոր ճիւղերու, մասնաւորաբար պատմական և փիլիսոփայական ճիւղերու մէջ: Սակայն հօր անփոխարինելի կորուստն դառն ակնթարթամբ կը պատէ իւր համայն էութիւնն. այնուհետեւ տեսակ մը տարտամ տխրութիւն և բուռն զգացում մը յարստամ վեր ի վայր յուզելով նորա թարմ հոգին այդ օտար կեդրոնի մէջ, կ'ազդէ նաև իւր առողջական վիճակի վրայ: Ազդուրման նպատակաւ ճանապարհորդութիւն կրնէ ի Մոխրիա, Գրաց քաղաքը կ'իջևանէ, ապա իւր առողջութիւնը կատարելապէս կազդուրելու համար կը մեկնի Չմիւռնիա: Ժամանակէ մը վերջ Չմիւռնիայէն կ'անցնի Ա. Պրլես և ապա դարձեալ Վիեննա: 1850 ին, այն է տասն երկու տարուան բացակայութենէ յետոյ ուղղակի կը վերադառնայ իւր մայրենի քաղաքը: Չերնովիցի մէջ բարեկամէ մը կը տեղեկանայ թէ հետեւալ օր պիտի կատարուի իւր քրոջ ամուսնութեան հանդէսն, ուստի զիշերայն սաստիկ սառնամանի օդով բալխիր նստած կ'շտապէ ի Սուչաւա: Անգ կ'առնու վարսավիրայի խանութի մը առաջ, որ երբեմն իւր հօր վարսավիրան էր և մագերը կը յարդարէ, վարսավիրան պատահաբար կիմանայ ով լինելն և ամեն ինչ ձգելով կը վազէ հայոց մօտակայ եկեղեցին աւետելու նորա գալուստը, միւս կողմէն քոյրը կուլար այդ պահուն որ ամուսնութեան հանդիսաւոր վայրկենին իրմէ հեռու կը գտնուի իւր կաթողին եղբայրն: Աւետաբեր լուրն կայծակի արագութեամբ

կը տարածուի եկեղեցւոյ մէջ և ազգականք կշտապեն խանութ և կ'առաջնորդեն բնակարանն, ուր լի էր հանգիստականաց խումուն բազմութիւն: Զոյլ ի հոյլ զարգարուն օրիորդաց միջև իւր քոյրն կը փնտռէր այլ չէր ճանաչէր, մինչև որ բերկրապատար քոյրն առաջ անցնելով կը զրկախառնուի իւր կարօտակէղ միակ հարազատին հետ:

Սուչաւա վերադառնալուն պէս, ըստ զրաւոր խնդրանաց և թախանձանաց տեղւոյն նշանաւոր ազգայնոց, իւր վրայ կ'առնու հայոց վարժարանի վերին տեսչութեան պաշտօնն ընկերակցութեամբ իւր ազգական Պօն Լիւսս դը Պրունկուլ ազնուականին: Տողորեալ հայասիրական զգացմամբ, կը ջանայ իւր արեւակիցներու նոր սերունդն զարգայնել կատարելապէս ազգային ոգւով և ոյժ ապա հայ լեզուին որ տակաւ անհետանալու վրայ էր: Այս նպատակաւ կը յաջողի կառավարութենէն արտօնութիւն ստանալ, որ հայոց վարժարանի շրջանաւարտ աշակերտներն առանց քննութեան, այլ միայն տեսչութեան վկայականաւ, իրաւունք ունենան մտնել կառավարական դպրոցներու երրորդ դասարանն: Ասով Ասպետն Ջուլնդ բնականաբար մեծագոյն բարութիւն կը մատուցանէ իւր հայրենակցաց, որ այնուհետև հայ տղաները, փոխանակ ուղղակի պետական դպրոց երթալու, կը մտնէին նախ հայոց վարժարան, ուր պատեհութիւն կ'ունենային ընդունելու ազգային դաստիարակութիւն, ուսանելով հայ լեզուն և հայոց պատմութիւնն: Իրաւամբ ուրախալի դործ մ'է այս, որով այսօր կրնայ մխիթարուիլ Ա. դը Ջուլնդ:

Որչափ և մեծ սէր ունենար իւր մայրենի երկրին վրայ, սակայն մի տեսակ սրտնեղութիւն կ'զգար անդ մնալով. մի ժամանակ մեծափարթամ ընտանեաց զաւակ էր, իսկ հիմա պարտաւորեալ էր անշուք կեանք մը վարել: Իւր անձնասիրութեան շատ ծանր կը թուէր իւր արդի կենցաղն և լաւազոյն կը համարէր օտար երկրի մը մէջ աննշան ապրիլ, քան Սուչաւա մնալ: Այս մտածումներէն մղեալ՝ 1853-ին կը հեռանայ և վերջնապէս կը հաստատուի ի Պոլիս, ուր սակաւ ժամանակի մէջ, իւր համակրելի բնաւորութեան և ընտիր կրթութեան շնորհիւ կը ծանօթանայ Ա. Պոլսոյ բարձր դասի բոլոր հայ ընտանեաց հետ, սակայն մասնաւոր սէր ու յարգանք

կ'սկսի վայելել Պարաքէհիա գերդաստանէն, ուր կրնդու-
նուի իբր ընտանեաց անդամ ցերեկները կը զբաղէր վաճա-
ռականութեամբ, իսկ երեկոյեան հոգ կը տանէր տան կրտսեր
ղաւակի դաստիարակութեան: Վարձատե ժամանակէ մը յետոյ
Պարաքէհիայի անդրանիկ տղայի Աբրահամի (հիմա Աբրահամ
փաշա) հետ կ'ուղեւորի Փարիզ: Ճանապարհին՝ Վիեննայի
մէջ կը հանդիպի Աբրահամ փաշայի քեռայր՝ Նուպար փա-
շային: Եւ այդ օրէն սերտ բարեկամութիւն կը հաստատուի
սոյն երկու ականաւոր անձնաւորութեանց միջև:

Անցազրի խնդրի մը պատճառաւ առ ժամանակ կը պար-
տաւորի մնալ ի Վիեննա: Իւր անցազրին Սուլաւայէն մինչև
Վ. Պոլսոյ համար էր Փարիզ երթալուն՝ աւստրիական հիւպա-
տոսարանը կը ծանուցանէ թէ հարկ չկայ կրկին վաւերազրե-
լու, այդպէս կարելի է Փարիզ երթալ սակայն այդ պահուն
անցազրի բացարձակ խտութիւն լինելով Վիեննայի ոստիկա-
նութիւնը դժուարութիւններ կը յարուցանէ, իբր թէ քա-
ղաքականութեան կասկածելի անձ մը լինէր: Աստուածատուր
զը Տօւնդ այս առթիւ ուղղակի կը ներկայանայ Աւստրիոյ
ներքին գործոց նախարարին, յոր առաջ հզօրապէս կը պաշտ-
պանէ իւր իրաւունքն: Նախարարը մոիկ կրնէ հաճութեամբ,
այնուամենայնիւ պինդ կը մնայ օրինաց յայտնի կանոնադրու-
թեան վրայ. և այս անգամ իբր կատարեալ համադմամբ, կ'ա-
ռարկէ թէ բացարձակ պատճառներ ունի տարակուսելու իւր
վրայ «որովհետեւ, կը յարէ նախարարն, որպէս ձեր վկայական-
ները կատարցուցանեն բարձր ուսում առած էք և այն ևս մեծ
յաջողութեամբ, կատարելապէս լաւ կը խօսէք գերմաներէն,
ֆրանսերէն և իտալերէն, ուսումնասիրած էք լատիներէն, ու-
լահերէն և թուրքերէն լեզուները, իսկ մենք պէտք ունենք
ձեզ նման մարդոց: Երգ ինչո՞ւ չէք մտած կառավարական պաշ-
տօնի մէջ. և բնականաբար չէք կարող պատճառաբանել թէ այս
տապաբէզն նուազ պատուաբեր և նուազ երեւելի է քան երի-
տասարդի մը մենտորի պաշտօնն: Ձեր այդ ընթացքն անտարա-
կուսելի ապացոյց մ'է թէ դուք չէք համակրիր կառավարու-
թեան և հակառակ էք անոր»: Նախարարի այս ճարտարամիտ
գիտողութեան պ. զը Տօւնդ ևս ոչ նուազ սրամտութեամբ
կը պատասխանէ, հաւաստելով նախարարին նախ և առաջ,

Թէ ինք շատ կըսիրէ իւր ազգն. հետեաբար անկարող է միևնոյն զգացմամբ Թէ աէրուԹեան ծառայել և Թէ ազգին ուղիղ սրտով: Վարձեալ կը յաւելու Թէ ինք արծաթասէր է, և չունենալով բարձր պաշտպանութիւն չը պիտի կարենայ յառաջդիմել զիւանադիտական ասպարէզի մէջ և Թէ հետեաբար աննշան դիրքի մէջ պիտի ստիպուի ապրիլ, մինչդեռ ինքզինքն տալով վաճառականութեան—իւր նպատակակէտին,— կը հաւատայ Թէ մի օր կարենայ օգտակար լինել Թէ իւր անձին և Թէ Հանրութեան և միաժամանակ դիւրակեցիկ և անկախ կենցաղ մ'ունենալ. «Ահա այն երկու պատճառները, կը յարէ պ. դը Ֆուենդ ժպտելով, որ կ'առաջնորդեն բանականութեանս՝ կենաց այս կամ այն ասպարէզի ընտրութիւնն կատարելու նկատմամբ»: Նախարարն Ռառն Արաւս զգածեալ այս անկիղծ խօսքերէն, անմիջապէս հրաման կուտայ տնօրինել անցազրի կնճիռը:

Ա. դը Ֆուենդ այսպէս ինքնակամ հրաժարելով իրեն առաջարկուած դիւանադիտական ասպարիզէն մեծ սխալ մը կը գործէ, որովհետեւ ինք ի բնէ աւելի դիւանադիտական յատկութեամբ օժտեալ էր քան Թէ վաճառականական, և Երրահամ փաշայի հետ կը մեկնի Փարիզ, ուր շատ շուտ կը յուսալիւրդի:

Թուրքո-ռուս պատերազմի առթիւ պահ մը չէր համարձակուած վաճառականութեան հետեւել անակնկալ ձախորդութիւններէ վախնալով: Սակայն եւրոպական աէրութեանց միջամտութեան շնորհիւ վաճառականի կացութեան վիճակն ապահովուելէ զատ առեւտրական ընդարձակ և յաջող դործեր ևս կը բացուին: Այս միջոցին իւր հօրեղբօր որդին պ. Պէորդ Ֆուենդ Ա. Պոլսէն նամակ նամակի հաւել կը գրէ իրեն անմիջապէս վերադառնալ ի Պոլիս, առեւտրական ընդարձակ գործի ձեռնարկելու: Պ. Ա. դը Ֆուենդ բնականաբար կը փափաքի ձգել Փարիզ և մեկնել ի Պոլիս և այս առթիւ քանիցս նամակ կը գրէ Վարաբէհիային հրաժարելու իւր պարտաւորութենէն, բայց Վարաբէհիա զանազան յուսալիւր խոստումներով կ'ստիպէ մնալ մինչև որոշեալ ժամանակամիջոց մի, որով կը փախցնէ իւր նպատակակէտի սոյն ընտիր առիթը:

Պատերազմէն յետոյ, և երկը տարուան բացակայութենէ վերջ կը վերադառնայ, ուր ի նորոյ, դարձեալ կը ձեռնարկէ

վաճառականութեան: Աւ կարճատե ժամանակը ընթացքում կը վաստիկ ընդհանուր համակրանք և յարգանք առևարական բոլոր շրջանակներու մէջ: Աինածելի անձնաւորութիւն մը կը դառնայ ոչ միայն հայոց, հայա նաեւ Ա. Պոլսոյ աւստրիական զաղթականութեան համար, որոյ նշանաւորագոյն և ամենէն սիրեցեալ անդամներէ մին կը լինի: Մասնաւոր յարգանք կը դրաւ նոյնպէս Օսմանեան կառավարութեան մօտ, որի հետ փայտի ընդարձակ և կարեւոր վաճառականութիւն մը հաստատած ունէր, իւր ամենամտերիմ բարեկամ և կայսերական աւագ ճարտարապետ Պալեան Նիկողոս բէյի միջոցաւ:

Պ. Ա. դը Ջոնսի, առևտրական սապարէզի վրայ, աւանձինն ոյժ կուտայ փայտի մեծաքանակ վաճառականութեան: Իւր կորովամոտութեան և յարատեւութեան շնորհիւ կը հանդիսանայ աւստրիական փայտերու միակ ներմուծողն համայն արևելից մէջ: Միմիայն ինքն է որ Թուրքիոյ կայսերական պալատներու և նաւարանի շինութեանց և մինչև իսկ Սուէզի ջրանցքի ու Նգիպոսի երկրագործական ընկերութեան մատակարարած է այդ կարգի նիւթեր, փոխադրելով զայնս իւր շոգենաւով և նաւերով:

Ի բնէ արդարասէր և կատարելապէս խղճամիտ լինելով իւր յանձնառութեանց դործադրութեան և կնճռալի գործոց մէջ, որ շարունակ կը պատահէին իւր երկարատե վաճառականութեան միջոցին, միշտ ջանալիր եղած է խոյս տալ անձողոպրելի դժուարութիւններէ և կամ պատուաւոր եղանակաւ ի զլուխ հանել ամեն ինչ: Այսպէս՝ կայսերական պալատներու շինութեանց համար Օսմանեան կառավարութիւնն 15,000 ոսկի կը պարտէր պ. Ա. դը Ջոնսի, և երեք տարուան յապաղումէ վերջն ևս կուղէ քոնսոլիդով հատուցանել այսինքն իսկական արժեզինի 78⁰/₁₀ մնասով: Այդ շինութեանց առթիւ մնացած ուրիշ պարտքեր ալ կային և որովհետեւ Նիկողոս Պալեան վախճանած էր, ուստի պարտասեւաք իւր հօրմէն— Սարապետ Բէյէն կը պահանջէին: Պետական դանձն անձուկ վիճակի մէջ լինելով Սարապետ Ամիրա ճարահատեալ խոստում կուտայ կառավարութեան քոնսոլիդով դոհացնել պարտաւերերը: Սարապետ ամիրայի թշնամիներն պատեհ առիթ կը համարին բոլորովին խորտակելու գնա, ուստի երբ նոյն

Ժամանակի աւստրիական դեսպան բառն Պրոկէշ դ'Ստոէն այս մասին բացատրութիւն կը պահանջէ նախարարաց Ժողովէն, սա իւր կողմէ պատասխանադիր յղելով դեսպանին, խորհուրդ կուտայ որ պ. Ա. Ջոնզի եթէ բողոքագիր մ'ուղղէ Վարապետ ամիրայի նկատմամբ, պիտի կարենայ 15 օրուան ընթացքում դեսպանատունէն առնել իւր 15,000 ոսկոյ պահանջքն ամբողջապէս: Վեսպանն սոյն պարագայն կը ծանուցանէ պ. դը Ջոնզի, այլ նա վեհանախարար կ'ըսէ Վաւագոյն կը համարիմ պահանջքիս 100-ին 78-ը կորուսանել քան թէ բարեկամիս նկատմամբ գէշութիւն մը գործէր: Աւ յանձնառու կը լինի ահադին վնասով քոնսլիդ առնել ի սէր բարեկամութեան: Բայ աստի Նզիպտոսի երկրագործական ընկերութեան հետ բանակցութեան մանելով մեծաքանակ փայտ կը զրկէ նմա, որ յետոյ անհաստատ կը դառնայ իւր խօսքի վրայ, այս պատճառաւ այդ ապրանքն անորոշ վիճակի մէջ կը մնայ: Այդ միջոցին հեռագիրը կը հաղորդէ Նեղոսի մերձաւոր յորդումն. կառավարութիւնն անմիջապէս կ'սկսի թումբերով պատել տալ Նեղ սն և շատ բարձր զինով կ'առաջարկէ պ. Ա. դը Ջոնզի զնել իւր դերանները: Պ. դը Ջոնզի իւր նախկին բերանացի խոստման վրայ հաստատ՝ մի անգամ ևս կը զեկուցանէ երկրագործական ընկերութեան, որ նոյն ժամայն առաջուան անհամեմատ ստորինն արժէքով կ'առնէ ապրանքը և ապա կը փոխանցէ կառավարութեան 100,000 Ֆիլորինի շահ մ'ընելով զոր կրնար և իրաւունք ալ ունէր ընելու պ. Ա. Ջոնզի, քանի որ ընկերութիւնն առաջի անգամ խախտեցաւ իւր պայմանի մէջ...

Ահա այս և նմանօրինակ բաղմամբիւ պարագայից մէջ, Ասպետն դը Ջոնզի շատ անգամ ի վեր հանելով իւր մարդկային զգացման վսեմութիւնն հանդէպ վաճառականութեան իսկ, առակի կարգն անցած էր. և սոյն բացառիկ առաւելութեանց շնորհիւ կը շահի ամեն անոնց մեծարանքն որոց հետ յարաբերութեան մէջ կը գտնուէր: Այս պայմաններու մէջ անգամ կը տիրանայ բաւական մեծ հարստութեան մը:

1872 ին Ասպետն Ա. Ջոնզի կ'ամուսնանայ Կ. Պոլսոյ պատուաւոր ընտանիքի հայ օրիորդի մը հետ: Այլ որչափ և ամենայնիւ երջանիկ՝ սակայն իւր անդաւակ կացութիւնն ծանր

վելտ կը պատճառէ իրեն: Սոյն նպատակաւ ընդարձակ ուղեորութիւն մը կը կատարէ յԱւրոպայ, և կը տեսակցի այդ ճիւղի բոլոր նշանաւոր մասնագիտաց հետ, գեթաղգաբար ի զուր կ'անցնին իւր համայն ջանքեր: Մի տեսակ յուսախաբութեան ենթարկեալ այդ վիճակէն, այլ ևս յագեցած կ'զգայ ինքզինք ամեն կարգի շահընկալութենէ, որով և 1876-ին վերջնականապէս կը լքանէ առևտրական ասպարէզն և այնուհետև ընթերցմամբ կ'սկսի զբաղել և միանգամայն բազմաթիւ յայտնի և անյայտ բարերարութիւնների մատուցանել, ըստ իւր բնածին սովորութեան: Ազնուափայլ Ասպետի այս առաքինութիւնն հանրածանօթ է ոչ միայն մեր՝ այլ նաև շատ մը իւրօրպական ազգաց, որոց լրագրութիւնն ժամանակ առ ժամանակ մեծամեծ գրուածութիւններով յիշատակած է նորա բարի անունն և բարեգործական վեհ հոգին:

Իւր բարեգործական նպատակներն և ձեռնարկները նկարագրելու համար ընդարձակ թերթերու պէտք են և միանգամայն զրեթէ անհնարին է, որովհետև զերծ լինելով ցուցամոլութիւնէ, իւր բարի գործոց մեծազոյն մասն գաղտնապէս կատարածէ և կը կատարէ, որպէս կը հաստատէ այն համակրական բուռն զգացումը զոր Ս. Պոլսոյ, Հայաստանի և այլ կողմերու հայ հասարակութիւնը կը տածէ այդ ազնիւ անձի վերաբերմամբ: Սա չափն միայն բաւ է դիտել տալ թէ, եթէ օտարաց առաջ բարեգործի մեծ համբաւն կը վայելէ, հասարակութիւնն ուրեմն առատասիրտ եղած լինելու է դէպի իւր ազգն զոր, բովանդակ էութեամբ, սիրած է մանկութենէ ի վեր: Արդէն դժուար է և նոյն իսկ հարկ չկայ վկայութեան համար յառաջ բերել այդ փաստերն քանի որ իւր արդի մեծ ձեռնարկն իբր իւր հայրենասիրտական ճշմարիտ զգացման լրումն և անմահութեան պսակը կարելի է համարել ամենայն իրաւամբ:

Օտար հպատակ լինելուն պատճառաւ, ըստ սահմանադրութեան չէր կարող ազգային պաշտօններու մէջ գտնուիլ, սորա համար է որ իւր անուն ազգային վարչական գործոց մէջ այնքան չէ կրկնուեր, այնուամենայնիւ այս մասին նաև կատարած է յիշատակելի դերեր: Ռեռ առաջին անգամ Փարիզ եղած ժամանակ, կը յուզուէր Մուրատեան կտակի և նոյն վարժարանի խնդիրն, պ. Ջոնզո մի շարք յօդուածներով հզօ-

րապէս կը պաշտպանէ մեր ազգային իրաւունքները, Մասիս մէջ: Իւր այս զրութեամբ ընդհանուր ուշադրութիւն կը գրաւէ ի Պոլիս, ուստի երբ կը վերադառնայ, Ա. Պոլսոյ բոլոր զրազէտ և բարձր դասերը կը հետաքրքրուին և փափաք կ'ունենան ծանօթանալ նորա հետ: Բայ անտի խորին մտերմութիւն ունեցած լինելով Շահնագարեանի հետ, նորա առաջարկութեամբ կը թարգմանէ գերմաներէնէ Ergaenzungsblatt-ի մէկ զրութիւնն որ ընդհանուր տեղեկութիւններ կը պարունակէր հայոց պատմական և ժամանակակից բոլոր դէպքերու, հայ լրագրութեան, հայ զաղթականութեան և, ի վերջոյ, ազգազրութեան մասին: Մինչև այդ ժամանակ եւրոպական զրականութեան մէջ հայոց վերաբերմամբ լոյս տեսած ամենէ նպաստաւոր զրութիւններէն էր այդ, զոր ապա, Պ. Տունդի Փարիզէն մեկնելէն յետոյ, Շահնագարեան կը հրատարակէ զբքոյլի ձևով: Պ. Տունդի զրական աշխատութեանց մէջ առաջին տեղը կը գրաւէ Առաքել պատմիչի դաղիւրէն թարգմանութիւնն նոյն չափ ստուար և հետաքրքիր ծանօթութիւններով, արդիւնք երկարամեայ մանրախոյզ հետազօտութեանց և ուսումնասիրութեան: Սակայն յետոյ ինկատի ունենալով որ Բոռսէ ևս թարգմանած էր, արժան կը համարէ այնպէս անտիպ թողուլ, թէև լաւագոյն էր հրատարակուած տեսնել, որովհետև Բոռսէինն պարզ թարգմանութիւն է, մինչդեռ պ. Տունդինն, ինչպէս յիշեցինք, թարգմանութենէն դուրս յաւելցուցած է իւր կողմէ բազմախոյմանի ուսումնասիրական ծանօթութիւններ, որ մեծ կարեւորութիւն կրնան ունենալ մեր պատմական հետազօտութեանց համար: Պ. Տունդ զրազիտութեան քաջալերող և զրատելի լինելէ վատ, հմուտ պատմաբան է նաև, և մեր պատմիչներու մէջէն առանձինն ուշադրութիւն կ'ընծայէ Առաքել պատմիչին, որն որ, կրէր մի անգամ մասնաւոր կարեւորութիւն տուած է ոչ միայն պատերազմական դէպքերուն և իշխանաց արարքներուն, այլ և բուն ժողովրդի ներքին կեանքի զանազան երեւոյթներուն: Նմանապէս լատիներէնէ թարգմանած է Ֆլորուս հեղինակի Հռովմէական պատմութիւնը:

Պ. Տունդի ազգային մեծագոյն գործերէն մին եղած է Ա. Փրիշի Հիւանդանոցի անկեալ կացութեան զերակաղմութիւնն: 1860 ին երբ Թուրքիոյ հայք Օսմանեան կառավարու-

Թենէն ընդունեցին տեսակ մը ազգացին ինքնավարութեան նոր օրէնքն՝ Սահմանադրութիւնն՝ իրաց վիճակն բոլորովին կերպարանափոխ եղաւ և ամեն զործ ժողովրդի իրաւատութեան ենթարկուելով, վերջ տրուեցաւ զօրաւոր անհատներու բռնակալ կամայականութեան: Ի մէջ այլոց, այդ ժամանակ յայտնի կը լինի Ս. Փրկչեան Հիւանդանոցի անկերպարան և տխուր վիճակն: Պ. Մատաթիա Վարադաշեան իւր «Աէր» թերթի մէջ հոգեյոյզ յօդուածաւ մը ընդհանուր ուշադրութիւն կը հրաւիրէ այդ նուիրական հաստատութեան վրայ և իւր խօսքն կ'աւարտէ հետեւեալ տողերով. «...Փրկչի ներկայ վիճակին վրայ ողորմած ակնարկութիւն մ'ընելու կը հրաւիրենք այն բարերար անձերն որք կարողութիւն ունին լինելու և եղած են և կը հաւատանք թէ միշտ պիտի լինին հայր անոր մէջ պատասպարուած ողորմելիներուն»: Միւս կողմէ «Նկարագիր Ս. Փրկչի Ազգ. Հիւանդանոցի» անուամբ ուրիշ նոր գրքոյի մը աւելի սոսկալի գոյներով կը նկարագրէր այդ հիմնարկութեան վիճակը: Իրաց այս կացութեան մէջ առաջին անգամ լինելով պիտի ընտրուէր Սահմանադրական առաջին հոգաբարձութիւնն, և ժողովրդի հաւատքով այս «ողորմելիներու բարեգութ հայրն» պ. Զուռդ միայն կրնար լինել ուստի Պարոն-Յիւն Ս. Փրկչի Հիւանդանոցին կը գրէ սա պէս «Ի վերջոյ 1860 նոյեմբերին Հիւանդանոցի Սահմանադրական առաջին հոգաբարձութիւնը կազմուեցաւ և այս հոգաբարձութեան տտենապետն և ամենէն աւելի եռանդուն և զործօն անդամն եղաւ պ. Զուռդ, յարասե զործակցութեամբ Շխեան Ղուկաս աղայի»: Պ. Զուռդի առաջին գործն եղաւ հիմնովին բարեփոխել ամեն ինչ: Արձակեց շատ մը պորտաբոյծ և անձեռնհաս պաշտօնեայներ, որ պաշտպանութեամբ անդ մտած էին լոկ ամասկան առնելու համար:

Հիւանդանոցի հասոյթի մեծ մասն այդ կարգի պաշտօնէից կը տրուէր, որով պատասպարեալ հիւանդները, զառամեալները, խեղադարձերն անօթի կը մնային: Ահա թէ Ս. Փրկչի պատմութիւնն ինչպէ՞ս կը գրէ և այս առթիւ... «Վարեոր բարեկարգութիւններ ըրաւ, աւելորդ պատասպարեալները ճամբելով ծախսերը պակսեցուց: Նշմուտքը կարգի գրաւ: Մաքրութեան, առողջապահութեան, ուտեստից աննպականութեան և

կանոնաւորութեան մասին ալ օգտակար տնօրէնութիւններ ըրաւ: Իրական բարիք մը եղաւ՝ այս հոգաբարձութեան ներքեւ օրն երկիցս տաք կերակուր կարենալ տրուելը,—բարեբախտութիւն մը յորմէ շատ ժամանակէ ի վեր զուրկ մնացեր էին և այս հոգաբարձութենէ ետքն ալ զուրկ մնացին... Հինգ ամսի միջոցում բոլոր պատասպարեւոյ հանդերձներն և անկողինները վերէն ի վար շինեց, մսիթարութիւն որ այնչափ զգալի էր որչափ անկողինք դարձահոտ, փտտալ և անդործածելի էին. հանդերձները պատառոտուն և բզկի բզկի, ճերմակեղէնք հին և պակաս, այնպէս որ ըստ թուոյ պատասպարեւոյ դէթ մէկ շապիկ և մէկ շապկոններ չկար...»: Ա. Փրկչի Հիւանդանոցը մինչև այս ժամանակ էապէս չէր ծառայեր իւր նպատակին. հիւանդներն ալ կողմնակցութեամբ կ'ընդունուէին և այս ևս առաւելապէս Ա. Պօլսէն, մինչդեռ պանդուխտ և չքաւոր հայերն, վերաւոր և թշուառ հայ բեռնակիրներն խաներու մօտ մնալիւններում կ'ըմբռնէին զուրկ ամեն տեսակ առողջարար սնունդէ, զուրկ ու է խնամատարութենէ: Պ. Գունդ վերջնականապէս կարգի պատասպարեալները հեռացնելով ընդհանուր հրաւէր կը կարգաց «խաներու աղտոտ անկիւնները տառապող պանդուխտներուն՝ ամենայն վստահութեամբ դիմել ի հիւանդանոց, մանաւանդ հիւանդութիւնն իրենց վրայ չը հինցուցած: Այս հրաւէր լսելի եղաւ. դարման և պատասպարան խնդրելու եկող հիւանդաց թիւն զգալապէս աւելցաւ»:

Հիւանդանոցի մէջ հիմնեալ կայ վարժարան մը Հայաստանի և Ա. Պօլսոյ անտէրունջ որք աղայոց համար: Այդ ուսումնարան չէր ծառայէր իւր նպատակին, յաճախ կը մերժուէին աղքատ որբերն և թոշակաւոր ու ձրի աշակերտներ կ'ընդունէին Ա. Պօլսէն: Պ. Գունդ այդտեղ ևս արմատական տնօրէնութիւններ ըրաւ, ճամբեց բոլոր թոշակաւոր և քիչ շատ կարող ծնողաց աղաքներն, նոցա փոխարէն անպատասպար որբերն հրաւիրելով. ապա «միջնակարգ ուսումններն և լեզուաց տեսակները զեղջեց, և հաստատեց կօշկակարութեան, դերձակութեան, դարբնութեան և հիւսնութեան արհեստները, որոշելով իւրաքանչիւր ձիւղի համար մէկ մէկ վարպետ բռնել և մէն մի վարպետին 10—15 աշակերտ յանձնել որոնք դպրոցի մէջ նախնական ուսումներ և եթ սորվէին. հայերէն, ֆրանսե-

ընդ, աշխարհագրութիւն, թուաբանութիւն աղբ, պատմութիւն և այլն: Բաց աստի որք աղջկանց համար ևս դպրոց մը կը սահմանէ:

Պատմութիւնը կը յիշէ թէ պ. Գուռնդի Հոգաբարձութիւնն, գրամական նեղութեան և պատրիարքարանի անտարբերութեան պատճառաւ, կը հրաժարի և պ. Գուռնդ կը մեկնի Ֆրանսա: Պատմութիւնը կըսէ նաև թէ՛ պ. Գուռնդի օրով Հիւանդանոցն ենթարկեցաւ Հիմնական բարեփոխութեան և թէ՛ նորա օրով քաջած գրամական նեղութիւնն ցոյց տալու համար սա միայն կը բաւէ յիշել թէ քանիցս Վաղաքական ժողովոյ և Տնտեսական խորհրդոյ դիմելով կըսէր. «փոխանակ 7—800,000 զուրուշի, կարող ենք 350,000 զուրուշով մատակարարել Հիւանդանոց, բայց այն իսկ չենք կրնար գտնել և մեր զրպանէն 70—80,000 զրուշ տալ հարկադրած ենք»:

Ազնուափայլ Ա. Գուռնդի առանձինն յիշատակութեան արժանի մէկ յոյժ գնահատելի գործն եղաւ կազմութիւնն Հայ նշանաւոր Տիկնանց Խնամակալութեան մը, որ ստանձնեց առհասարակ Հիւանդանոցի մաքրութիւնն, զգեստեղինաց և կահ կարասեաց մասին խնամատածութիւն և մասնաւոր հոգատարութիւն նամանաւանդ կանանց մասի վրայ: Ա. Գուռնդի Հոգաբարձութեան այս ձեռնարկ ամենայն մասամբ նախախնամութիւն մը եղաւ այդ զթութեան յարկին համար: Տիկնանց սոյն խնամակալութիւնն տարեկան մօտ 4,000 ռուբլի կը հանգանակէր և կը մատակարարէր տարաբաղդ պատասպարեալներու պիտոյից, սակայն երկար կեանք չունեցաւ, և պ. Գուռնդի անտարբեր յաջորդաց ընթացքէն զգուած՝ քայքայուեցաւ այդ օգտաշատ ընկերութիւնը: Ա. Փրկչի պատմութիւնը կը շարունակէ և յաւելուլ թէ «Սահմանադրութեան առաջին Հոգաբարձութեան կրած գծաւարութեանց մեծադոյն ապացոյցն այն էր որ երբ հրաժարեցաւ, ոչ ոք համարձակեցաւ անոր տեղը բռնելը, Եւ արդարեւ մինչև 1863 առանց Հոգաբարձութեան կառավարեցաւ. պատրիարքարան և աղբի երեւելի անձինք միացած հազիւ հազ կը կարենային գործ տեսնել և ի վերջոյ չը գիմանալով կը հրաժարին և Հիւանդանոցն կատարեալ անիշխանութեան կ'ենթարկի մինչև որ 1863 նոյեմբերին կը կազմուի սահմանադրական երկրորդ Հոգաբարձութիւնն,

դարձեալ պ. Աստուածատուր Բունդի ատենապետութեան ներքեւ։ Սորա ժամանակ Նդիպտուի Խտիֆն 4,000 ուռքի կը նուիրէ Հիւանդանոցին և 2,000 ևս Սուլթան Ազիզի մայրը։ Հոգաբարձութեան խնդրանքը, կայսերական կառավարութիւնն կը հրամայէ ելեմոից նախարարութեան, որ Հայոց Հիւանդանոցին անխափան վճարուի մի զինն որ երկար ժամանակէ ի վեր դադրած էր։ Պ. Բունդի այս երկրորդ հոգաբարձութեան օրով ուրիշ շատ նուէրներ մատուցուեցան Հիւանդանոցին, հարկաւ իւր Ատենապետի ազդեցութեան և եռանդուն դործունէութեան շնորհիւ։

Հիւանդանոցի բոլոր հասոյթը պատրիարքարան կ'երթար, իսկ պատրիարքարանն մասամբ կէսն և յաճախ աննշան դումարներն կը յանձնէր հոգաբարձութեան։ Պ. Բունդ տառապեալ և շուարեալ, զանազան առաջարկներ կը մատուցանէ պատրիարքարանին Հիւանդանոցի բարեկեցութեան նկատմամբ, և չը զիմանալով նորա անտարբեր ընթացքին և իւր անձնականէն բրած մեծամեծ ծախքերուն, կը հրաժարի վերջնապէս։ Թէ՛ առաջին և թէ՛ երկրորդ հոգաբարձութեան ժամանակ, յորում հիւանդանոցը զրամական ծանր նեղութեանց մէջ էր, պ. Ա. Բունդ ամենայն զոհողութեամբ նպաստած է անոր պահպանութեան և վտանգեալ դոյրութեանը, և այս ամենէ զատ, իւր անձնական ծախքով շինել տուած է խելագարութեան պատասպարանը։

Ասպեան Բունդ մեծ բաժին ունինաւ Նուպար-Շահնազարեան վարժարանի հաստատման խնդրի մէջ։ Պարսպետ վարդապետ Շահնազարեան վախճանելով կը թողու 10,000 ուռքի արժէք ունեցող զանազան գոյքեր և իրեն կտակակատար կը նշանակէ զՆուպար փաշան և Ներսէս եպ. Վարժապետեան։ Նուպար փաշա շատ գոհ չի մնար սոյն պարտականութիւնէն, որ բաւական զժուարին էր, որովհետեւ գոյքերն զիրք և նմանօրինակ բաներ էին առաւելապէս։ Պէտք էր դրամ ընել զայնա և ապա տալ շահեցնելու մինչև որ վարժարան մը պահպանուելու չափ դրամագլուխ կազմուէր։ Ներսէս եպիսկոպոս Վարժապետեան որ ազդային դործով մը Նդիպտոս դացած էր, այս առթիւ կը տեսակցի Նուպար փաշայի հետ։ Փաշան յիս երկար խորհրդածութեան իւր մտերիմ բարեկամի

Պ. Բոլնդի խորհրդով ի յիշատակ իւր սպանեալ եղբայր Առաքելի 30,000 ռուբլի ևս կը բարդէ Շահնազարեանի դրամադրի վրայ և անմիջապէս կը բանայ Նուպար—Շահնազարեան հռչակաւոր դպրոցը։ Բայ աստի 7,000 ռուբլի կը նուիրէ շէնքին համար և 14,000 Ֆրանքով ևս կը գնէ Ֆիլիքայի գործիքներ։ Այնուհետև ի Փարիզ պ. Բոլնդին խորհուրդ կը հարցնէ թէ զով արժան է Խնամակալութեան անգամ ընտրել և նորա մատնացոյց բրած անձանց կը յանձնէ ուսումնարանի իշխանութիւնն։ Նրբ պ. Բոլնդ տակաւին ի Փարիզ կը գտնուէր, փաշա խնդրած էր որ ինք ստանձնէ Խնամակալութիւնն, ուստի, Պոլիս վերադառնալուն, կրկին նամակաւ միենոյն խնդիրն կը յարուցանէ և պ. Բոլնդ կրնգունի այս անգամ վեց տարի շարունակ կը վարէ վարժարանի Խնամակալութեան Ատենապետի պաշտօնը ջերմագին հոգ տանելով անոր բարգաւաճման։ Բստ վկայութեան նոյն իսկ կայսերական լիսէի ուսուցչոյ, որ կը դասախօսէին անդ ևս, Նուպար—Շահնազարեան վարժարանն այդ միջոցին Պ. Պոլնդ բարձրագոյն դպրոցն էր և բարձր՝ նոյն իսկ լիսէէն։ Պ. Բոլնդ լոկ իբր Ատենապետ չէր, հապա նաև ճշմարիտ պաշտպան և հովանաւորող դրամական ամեն ճգնաժամերուն փրկած է վարժարանն նեղութիւններէ և, այս եղանակաւ մեծ և փոքր քանակութեամբ, դրամական զոհողութիւններ մատուցած է։ Սեց տարիէ վերջ, պարտաւորեալ լինելով Ներսիս մեկնել, կը հրաժարի։ Տասնեակ տարիներ անցել են անկից ի վեր և տակաւին թէ ժողովրդի և թէ ժամանակակից աշակերտներու սրտին մէջ շատ թարմ և շատ կենդանի է մնացել պ. Ա. Բոլնդի կատարած երախտագիտութիւններն, զոր վերջերս բռն և սրտաշարժ կերպիւ յերևան հանեցին նոքա Ազնուափայլ Ասպետի ողբացեալ տիկնոջ մահուան առթիւ։

Օրէնքն ըստ կարելոյն ոչնչացած է երբեմն պ. Բոլնդի բարեգործութեանց հանդէպ, որմէ համակրեալ ժողովուրդն յազգային պաշտօն կը կոչէր զնա։ Միաձայն քուէով Բէյիւքտէրէի*) թաղական խորհրդոյ ատենապետ կ'ընտրուի և չորս

*) Բէյիւքտէրէն Պ. Պոլնդ գեղեցկագոյն արուարձանն է Սուփորի մէջ, և գեսպաններու, և մեծահարուստ եւրոպացի և հայ դաս

տարի կը պաշտօնավարէ. այսուհետեւ միշտ կընտրուէր բայց ինք հրաժարական կուտար: Այժմ ևս հակառակ իւր կամաց, անցեալ տարի ժողովուրդն, իւր սէրն ու յարգանքը արտայայտելու զգացմամբ, վերստին ատենապետ ընտրեց: Եւր այս պաշտօնավարութեան միջոցին ևս, աւելորդէ ըսել թէ, չէ խնայած դրամական ու է աջակցութիւն տեղւոյն ազգային դործոց մէջ:

Ասպետն Ջոնսը, որ ամենայնիւ փափաքող եղած է մեր ազգային բարեկեցութեան, կ'ուզէր նաեւ որ իւր արհուսիրտ լծակիցն ևս միևնոյն զգացումն ունենայ արդեամբ: Պ. Ջոնսը կ'արծածէ անոր սրտին մէջ այն անկեղծ և սուրբ զգացումն զոր մանկութենէ ի վեր արդէն կը կրէր ինք: Այս պարագայից մէջ ահա Ազնուափայլ Տիկին Նեկտար ջերմ պաշտպան կը հանդիսանայ Հայաստանի իգական սեռի դաստիարակութեան գործին: Երկար տարիներ կը վարէ Ազգանուէր Հայուհեաց ընկերութեան Ատենապետի պաշտօնն և զանազան զոհողութեամբ կը ջանայ բարւոքել և ընդարձակել կանանց կրթութիւնն Հայաստանի և Արեւիկոյ մէջ, ուր այդ ընկերութիւնը կը յաջողի բանալ 7—8 վարժարաններ: Ահա այսպէս ինք մի կողմէ և իւր արժանայիշատակ ամուսինն միւս կողմանէ ըստ կարողութեան և բուն հաւատքով կ'աշխատէին Հայաստանի երկսեռ ժողովրդի դաստիարակութեան գործին. և այս տարուան փետրուարին երբ վախճանեցաւ այդ առաքինազարդ տիկինն և մարմինն Փարիզէն ի Պոլիս փոխադրեցաւ, վշտագիր ամուսնոյն հետ միասին նորա մահն ողբացին Պոլսոյ բոլոր հայ ժողովուրդն և նամանաւանդ Հայաստանի հայուհիք, և հոգեհանգիստ կատարուեցաւ Արեւիկոյ և բուն Հայաստանի մէջ: Սոյն կէտի վրայ դժուար է այլ ևս ծանրանալ, և արդէն պարագաները բացորոշապէս կը հաստատեն Ողբացեալ Տիկնոջ արդիւնալից գործունէութիւնը: Այս տարաբաղդ մահուան առթիւ Պոլսոյ և զաւառացի հայ ժողովուրդն իրականապէս ցոյց տուաւ իւր դիտակցական խորին երախտադիտութիւնն և անկեղծ համակրութիւնն առ Ասպետն Ջոնսը, յուզարկաւորութիւնն ազգային սուգի կեր-

տակարդի ամբարնոցն է. շատ մը հայ ընտանիք հաստատուն բնակութիւն ունին այստեղ:

պարանք առած էր և հազարաւոր հայեր և օտարազգիք ու տւտրիական դեսպանը կը հետեւէին պսակազարդ դադաղին, որոյ համար վշտակիր ամուսինն փառաւոր դամբարան մը կը կառուցանէ Պերայի հայոց զերեզմանատան մէջ:

Վերջին թուրքօ-ռուս պատերազմէն յետոյ, Բեռլինի դեսպանախորհրդի պահուն ևս ոչ նուազ կարեւոր դործեր կատարած է:

Վսեմափայլ Նսպետի այս ընդհանուր գործունէութեան ճակատը կը բարձրանայ Ֆոնդեան Հիմնարկութիւնն—Fondation Chevalier Czunt—որոյ բացատրութեան համար քանի մը տողեր միայն նուիրեցինք ի վերեւ: Նսպետն Ֆոնդ, համամոտութեամբ իւր Տիկնոջ, կատարած է իւր անուն կրող այն Հիմնարկութիւն, որոյ նպատակն է հայազգի չքաւոր—ուշիմ պատանիներ և երիտասարդներ զրկել Նւրոպիոյ համալսարաններն և բարձրագոյն վարժարաններն մէկ մէկ մասնազիտութիւն ուսանելու, ինչպէս է օրինակ. Նստուածաբանութիւն, մանկավարժութիւն, երկրագործութիւն իւր զանազան ճիւղերով, բժշկութիւն, փաստաբանութիւն, դեղարուեստ, ճարտարապետութիւն ևսլին, և այս՝ իրենց յօժարութեան և միանգամայն, ժամանակի պահանջներու համեմատ: Ֆոնդեան ուսանողները, տարեկան 2,000 Ֆրանք ընդունելով, մինչև հինգ տարի պիտի խնամուին Հիմնադրի թողած դրամազլխի շահով: պայմանաւ որ արժանաւայել կերպիւ յառաջ երթան իրենց ընտրած մասնազիտութեան մէջ, ապա թէ ոչ պիտի զրկուին և նոցա տեղ նորեր ընտրուին: Ուսումնաւարաներու փոխարէն նոր երիտասարդներ պիտի նշանակուին և այսպէս, պարբերաբար պիտի շարունակուի անսահման ժամանակաւ: Վանդիտաներու ընտրութիւնը պիտի կատարէ պատրիարքարանը, հրապարակային մրցմամբ: Ֆոնդեան սաներու մին Նւստրիոյ և մին Հունգարիոյ հպտակներէն պիտի առնուին՝ հետզհետէ, պայմանաւ որ լինին Հայ եկեղեցւոյ անդամ, հայախօս և տեղեակ՝ ազգային պատմութեան. և այս երկու սաներու ընտրութիւնը պիտի կատարէ Պոլսոյ Նւստրօ-մաճառական հիւպատոսարանը: Իսկ մնացեալ սաներու ընտրութիւնը պիտի լինի Թուրքիոյ, Ռուսիոյ, Պարսկաստանի, Հնդկաստանի և այլ կողմերու հայոց մէջէն:

Զուեղեան Հիմնարկութեան նիւթական մատակարարութիւնը կը պատկանի աւստրո-մաճառ կառավարութեան, մի շարք պայմաններով որ նշանակուած են Հիմնարկութիւնն վաւերացնող և նուիրագործող կանոնադրի մէջ: Այնուամիայն Ասպետը լինելով աւստրո-մաճառական Հպատակ, իւր ծրագրած Հաստատութիւն վաւերացուցուած է Աւստրիոյ և Հունգարիոյ կառավարութեանց կողմէ: Զուեղեան Հիմնարկութեան վաւերացումը Վիեննայի և Փէշտայի կրթական նախարարութեանց կողմէ առանձին առանձին կատարուելէ յետոյ, այն վաւերացեալ Պանոնագրէ Հինգ օրինակ պիտի պատրաստուի և մէկ մէկ օրինակ պիտի դոնուի Աւստրիոյ կրթական և կրօնական նախարարութեան, Հունգարիոյ կրթական և կրօնական նախարարութեան, Կ. Պոլսոյ աւստրո-մաճառ Հիւպատոսարանի և Պոլսոյ Հայոց պատրիարքարանի մօտ, և Հինգերորդ օրինակն ևս Հիմնադրի կամ նորա նշանակելիք լիազօր խնամակալի մօտ:

Աւստրիական օրէնքով, Հիմնարկութիւն մը, իբրև բարոյական անձնաւորութիւն, օրինական դոյութիւն ունենալու Համար պէտք է որ իրեն յատկացեալ դրամադրուին ունենայ, ուստի իւր Հիմնարկութեան օրինական դոյութիւն և անդառնալի Հանգամանք տալու Համար Ասպետն Զուեղ 60,000 Փրանք յանձնած է այժմէն, յայտարարելով թէ իւր կտակաւ ևս իւր Հարստութեան մեծագոյն մասն սոյն Հիմնարկութեան կը թողու: Զուեղեան Հաստատութեան դրամադրուիւր պիտի շահագործուի Աւստրիոյ առաջնակարգ բանքայի մը մէջ կամ Աւստրիոյ պետական արժեթուղթերով: Աւ սաներու ընտրութիւնն ալ պիտի սկսի կատարուել Հիմնադրի մահուանէն վերջ: Սա իւր կտակաւ կ'անուանէ առաջին լիազօր խնամակալն, որ Հիմնարկութեան նիւթական մատակարարութիւնն պիտի ունենայ իւր ձեռքին, աւստրո-մաճառ Հիւպատոսարանին ամեն տարի Հաշիւ ներկայացնելու պարտաւորութեամբ: Առաջին խնամակալին մահէն յետոյ, յաջորդները պիտի ընտրուին նոյն Հիւպատոսարանի կողմանէ և պատուաւոր դիրք վայելող վստահելի անձնաւորութեանց մէջէն: Խնամակալութեան ծախքն ալ դրամադրուի Հասոյթով պիտի հոգացուի: Նմանապէս սաներու թիւը Համեմատական պիտի լինի դրամադրուի

Հասոյթին. և եթէ ու եւ է պատճառաւ տարի մը յաւելեալ
դրամ մնայ Հասոյթէն, այդ աւելցուածն պէտք է բարդուի
մայր դրամագլխի վրայ:

Հիմնագլխին ու եւ է պայման կամ պարտաւորութիւն չի
գներ իւր սաների վրայ, սակայն յոյս կը յայտնէ թէ անտա-
րակոյս պիտի աշխատեն ազգին օգտակար անդամներ լինել,
իրենց ստացած Համութիւններէն բաժին պիտի Հանեն իրենց
Համարիւն Հասարակութեան, և օրինակելի վարքով ու բար-
քով և Հանրօգուտ ծառայութեամբ պատիւ պիտի բերեն ի-
րենց «Հօր» յիշատակին, որովհետեւ Ազնուափայլ Ասպետն, զա-
ւակ չունենալով, իւր տպագայ սաներն կը նկատէ իբր իւր
խիւս ~~պատկերն~~. նոցա բարեկեցութեան Համար խորհած է ար-
դէն երկար տարիներ. այնուհետեւ նոյնպէս իրեն կէտ նպա-
տակին ըրած է նոցա բարեկեցութիւնը:

Տունդեան սանունք, անշուշտ գնահատելով իրենց վեհօղի
բարերարին տուած անկասկութիւնն, բռնազբօսիկ օրէնքներէն
շատ բարձր և նուիրական Համարելու պարտաւոր են նորա
սուրբ փափաքն և եւրոպական Համալսարաններէն պարբերա-
բար վերագառնալով դէպի Հայ ժողովրդեան գիրկը, իրենց
բարերարի օրինակին Համեմատ, պէտք է որ ազգին օգտակար
լինելու ջերմ բաղձանք մ'ունենան:

Աղբացեալ Տիկին Տունդ ևս իւր, մօտերս բացուած, կտա-
կաւ կը յայտնէ թէ՛ երկար ժամանակէ ի վեր կը խորհէր
Տունդեան Հիմնարկութեան վրայ, և թէ իւր անձնական
Հարստութեան և թէ իւր ամուսնոյն Հարստութեան մեծա-
դոյն մասը կը թողու այդ Հիմնարկութեան, եթէ իւր ամու-
սինէն յետոյ վախճանելու լինի, և սա միակ պայմանաւ որ
ընտրելի սաներէն մին իւր սեռէն լինի. այսինքն Տունդեան
Հիմնարկութիւնն ունենայ և Հայ ուսանողուհի մը, որ եւրո-
պայի Համալսարանաց մէջ Հետեւելով ու եւ է մասնագիտութեան,
օգտաւէտ դառնայ Հայ իգական սեռի յառաջդիմութեան գործին:

Շատ և շատ ընդարձակ տեղ կրնայ զբաւել եթէ շարու-
նակէնք մի առ մի թուել և այն ամեն ծառայութիւններ,
զոր Ասպետն Տունդ մատուցած է ուսման, եռանդեամբ գոր-
ծակցելով անոր: Արժանաւորապէս կատարած է իւր ազգի և
իւր կառավարութեան միւս պաշտօններն կամ լաւ ևս է ըսել

արդարացուցած է նոցա վտահաւթիւնն այս մասին. որով և պատուած է ընդհանուրէն: Այս է պատճառն անտարակոյս, որ անուանուած է անդամ, խնամակար, պատուակալ նախադահ, պաշտպան կամ մեկենաս տասն և հինգէ աւելի մարդասիրական և արուեստագիտական ընկերութեանց և զրական տկաղէմիաներու, միանդամայն, պատուելով ի նոցանէ վկայականներով (գիրքով) և ոսկի մեդալներով:

Ասպետն Ջուռնոյ սկիզբէն ի վեր բարձր գիրք մունի Պոլսոյ աւստրիական զաղթականութեան մէջ, առաջ անոր պատուիրակութեան ներկայացուցիչն էր և հիմա՝ դեր նախադահն և ի Փարիզ աւստրիական դեսպանի միջոցաւ ներկայացած է՝ Նապոլէոն կայսեր իբր աւստրիական կայսրութեան պատուականագոյն անհատներէ մէն: Իւր յարատե ուղեորութեանց ժամանակ, օտարազգի երեւելի անձնաւորութեանց մօտ միշտ ասիթներ փնտռած է հայ ազգի վրայ խօսակցութիւն բանալ և ծանօթութիւններ տալ: Աւելորդ է ըսել ուրեմն՝ թէ Ջուռնոյ և իւր հանգուցեալ Տիկինն նաև Պոլսոյ հայ զաղթականութեան փայլուն ներկայացուցիչն էին Թուրքիոյ մայրաքաղաքի դեսպանական և միւս բարձր դասի շքաններու մէջ: Ասպետն Ջուռնոյ 17 տարիէ հետէ կը վարէ դատաւորի պաշտօն Միջազգային Վաստարանի մէջ պաշտպան լինելով ճշմարտութեան և աւստրիացւոյ շահերուն: Իրենց հաստատումէն ի վեր անգամ է նմանապէս Առեւտրական Սեփէին և պատուիրակ՝ փաթանթի Տրոց վարչութեան:

Պրանսուա Ժողէֆ կայսրն, զնահատելով պ. Ջուռնոյի արժանաւորութիւնները, երեք անգամ առանձինն հրովարտաւներով յայտարարած է նմա իւր կայսերական բարձր գոհունակութիւնը. այնուհետեւ իւր ուղեորութեան պահուն յԱրեւելս, պատուած է զնա նախ իւր Պրանսուա Ժողէֆի և ապա Նրկաթէ Թաղի շքանշաններովն: 1875 ին նորին վեհափառութիւնը մասնաւոր հրովարտակաւ կը շնորհէ նմա ժողանդական ազնուականութիւն Այսերութեան Ասպետի տիտղոսով: Սոյն մադաղութեայ ոսկեառ հրովարտակն որ կը կրէ կայսերական մեծադոյն կնիքն և կայսեր ու նախարարապետ Թաաֆէ կոմսի ինքնագիր ստորագրութիւնները, ունի լատինական հետեւեալ նշանաբանը. «Misericordia et veritas te non deserant—Ողորհ—Դիւն և

հաւարտ է թէն թէ պակասեցին» — պ. Պօլնոյի դործունեութեան համապատասխանող իսկական նշանաբան մը արդարեւ: Այստեղական սոյն հրովարտակն ըստ օրինի կը պարունակէ նաեւ պ. Պօլնոյին յատկացուած ազնուականութեան զինանշանն, որ կը պատկերէ մէջտեղն՝ Անի քաղաքի կաթողիկէն, վերը — աջ կողմի վրայ՝ Ռուբինեանց թագաւորութեան Առիւծը սուր ի ձեռքն, և ձախ կողմի վրայ՝ Բաղրատունեաց Արծիւը: Օլինանշանի երանգը կը ներկայէ հայկական կարմիր-կապոյտ պաշտօնական դրոշմը, և Պօլնոյ Ասպետին այս զինանշանի նկարագիրը մանրամասնաբար արձանագրուած է կայսերական հրովարտակի մէջ: Այս ամենէն զատ ի պատիւ իւր բարի դործոց պ. Պօլնոյ ստացած է նմանապէս Մէքլիսիէի և այլ զանազան տէրութեանց շքանշաններ:

Ահա մարդ, որ թէև ի բնէ պարկեշտ և անփառասէր, սակայն իւր խոհեմութեամբն ու կորովամտութեամբ և իւր մեծամեծ ծառայութիւններով յաջողած է արժանապատիւ ու արդիւնաւէտ դեր կատարել մեր ժամանակակից կեանքի մէջ: Եւ լոկ Պօլնոյեան հիմնադրութեամբ՝ այս ազնուաբարոյ Ասպետը արժանի է մեր ժողովրդային անսահման շնորհակալութեան: Անտարակուսելի է թէ սպառազայ հայ սերունդը յաւիտեան պիտի օրհնէ նորա յիշատակը, մեր արդի սերունդն ևս նուիրական պարտաւորութիւն համարելու է իրեն երկար կեանք մաղթել այդ կրթասէր մեծ բարերարին, որպէսզի իւր բարի ձեռնարկովն կենդանի օրինակ հանդիսանայ մեր հարուստ անձնաւորութեանց:

Վերջացնելով մեր յօդուածը, աւելորդ չենք համարում մի երկտողել յիշել, որ բարերարական այլ և այլ առիթներով ևւրոպական բազմաթիւ թերթեր ժամանակ առ ժամանակ հրատարակած ունին պ. Պօլնոյի պատկերազարդ և առանց պատկերի կենսագրութիւններն, որոնց մէջ մեծամեծ դրուատիքներով յիշատակուած է պ. Աստուածատուր Պօլնոյի բարի անունը: Այսպէս օրինակ Վիեննայի Oesterreichisch—Ungarische, Volks—Presse, Levantino, Finanz Blatt, Annunziatore, և այլն և այլն:

Պ. Տեապետեանց:

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

Հ Ա Յ Ր

ԳՐՈՒԱԳ ՄԸ ԹԱՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԷ

Ա.

Պէտք էր ապրիլը և ապրիլու համար պէտք էր աշխատիլ։ Բայց ի՞նչ ընել։ Տասն և ութ տարեկան էր հիմա Արեգնազ, սորված էր շատ մը բաներ, կամ թէ, շատ մը բաներու սկզբունքներ, այլ առ ի՞նչ օգուտ այդ ամենը, ձեռքն արուեստ մը չունէր, ո՛չ կար զիտէր, ո՛չ ձեւ։ Վարժուհի կրնար ըլլալ— հայերէնը բաւական լաւ էր — ուրիշ ոչինչ։ Վարժուհի՞, այդ մտածութիւնն իսկ սոսկում կ'ազդէր։

Ձանձրոյթ ու չքաւորութիւն կը սաստկացնէին իր մտատանջութիւնը։ Հայրը մեռած էր վեց տարի առաջ, ուրիշ ժառանգութիւն չթողլով բայց միայն պզտիկ տուն մը ի Բերա, որուն մէջ կը բնակէին Արեգնազն ու մայրը։

Հօրը մահէն ի վեր մայրն էր աշխատած ու զաւակը պահած մեծցուցած, այլ մայրն յոժը կը կորսցնէր, օրէցօր կը տկարանար, օր մը գէշ էր, օր մը աղէկ։

Հօրիկ էր աշխատիլ, բանի մը կը մտածէր Արեգնազ, բայց առանց համարձակելու այդ զաղափարին փարիլ։ Մտքովը կը դեղերէր այդ զաղափարի շուրջը, ինչպէս կենդանի մը հրապուրիչ թակարդին բոլորախբը։ Օր մը այդ զաղափարին կը մտածէր, մի քանի օր կը մոռնար զայն, յետոյ աւելի յանդգնաբար կը վերադառնար անոր։

Վերջապէս ինքն իրեն ըսաւ,--ինչո՞ւ չէ։ Պիտի ճարէր ապրուստը, թերեւս կ'ապահովէր ապագան։ Բերայի ժխորին մէջ այնքան նշմարելի էր ինք որքան գաւաթ մը ջուրի մէջ մին հոն վիտացող որդերէն։ Ո՞վ պիտի տեսնէր զինքը, զո՞վ պիտի սիրէր, որո՞ւ հետ պիտի ամուսնանար։

Եւ արդեօք, առանց զիտակցութեան, Վ՞ր հպատակէր ներքին կոչումի մը մղումին:

Ք.

Ղերասանուհի ծնած էր Արեգնազ. այդ էր իր կոչումը, զերասանուհի ըլլալ: Վարժապետի մը թոռն էր. հօրն հայրը ժամանակին համբաւաւոր ատրացուններէն մին եղած էր: Մեծ մայրը—մօր կողմէ—օժտուած է եղեր քաջ խօսելու, լաւ պատմելու ընդունակութեամբ: Թերեւս առհաւուր ժառանգական օրէնքի ծնունդ մըն էր Արեգնազ:

Փոքրիկ, հազիւ ութը տասը տարեկան եղած ատեն, հայրը մի քանի անգամ տարած էր գնա թատրոն: Լուսաբորբոք սրահը, պճնազարդեալ բեմն ու փալփլուն զգեստները թողած էին անոր մանկական մօքի վրայ խոր տպաւորութիւն. մեծցած էր այդ տպաւորութեան ներքեւ:

Թատրոն տեսնելէն յետոյ միշտ կը ժողովէր իր հասակակիցները, մանչ ու աղջիկ և անոնց հետ կը խաղար Եւալթիօ օյնի: Անկողնի սաւան մը վարագոյրի տեղ կը ծառայէր իրենց. եթէ սեղանի դանակները ձեռք ձգելու բաղդը չունենային կը գոհանային փայտի կտորներ գործածելով սուրի տեղ: Արեգնազ կը հրամայէր, Արեգնազ կը տնօրինէր ամէն ինչ:

Այժմ խելահաս աղջիկը զերասանուհի ըլլալ կ'ըզմար:

Պ.

Աշնան վերջերը, կիրակի օր մը իրիկուան դէմ Արեգնազ դրացի կնոջ մը հետ գնաց Օրթագեղ, ուր զերասանական խումբը կուտար իր ներկայացումները, «Բարեսէր ընկերութեան» թատրոնին մէջ:

Տնօրէն էֆէնտին պի-ֆէն էր. Արեգնազն անոր մօտ առաջնորդէին: Առանց երկար պարբերութիւններու աղջիկը յայտնեց իր այցելութեան շարժառիթը. կը փափագէր մանկ դերասանական խումբին մէջ:

Նորեկ էր, արուեստին անվարժ այդ զերասանուհի—ընտրելին, զայդ զգաց տնօրէնը, բայց զգաց նաև թէ այդ խոշոր, կապոյտ աչքերը, այդ նուրբ իրանը, երկայն մազերն ու քաղ-

ցրահնչակ ձայնը կրնային ժողովուրդին առկի աղբեցիկ ըլլալ քան թողմած թառմած գերասանուհիներու—«վարժ փորձառու թիւնը»:

Ու յետոյ, ամէն գերասանուհի պէտք է վերջապէս սկզբնաւորութիւն մը ընէ, և ապա վարժ ու փորձառու ըլլայ. երկինքէն գերասանուհի չիյնար:

Առանց դժուարութեան, բայց և միանգամայն առանց պայմանի, տնօրէնը Արեգնազն ընդունեց իր խումբին մէջ: Խնջ պայման կրնար դնել այդ խեղճ տնօրէնը որ մեծ դժուարութիւն կը կրէր լեյնելու համար, շաբաթն երկու անգամ, իր երեսուն երկու օթեակներու մէկ քառորդը:

Գ.

Այդ ձմեռը Վահան դեռ թատրոն չէր գնացած. Գաֆէլիապաշտ Գլխի առաջին անգամ ներկայացուցած գիշերնին թարգմանիչը զնա հրաւիրեց իր օթեակը:

Գեանասրահն ու օթեակները զրեթէ դատարկ էին. ցուրտ էր. հովը կը փչէր փայտէ շէնքին ամէն ծակոտիքներէն, այլ Վահան չզղջաց հոն երթալուն: Արեգնազի ձայնը, մեղմ ու մեղմամղձիկ, թրթռացուց իր սիրտը. գեռատի գերասանուհին կը կատարէր Մարկրիթ Սօթիէի դերը:

Երբ վերջացաւ ներկայացումը թարգմանիչն ու Վահան ուրիշ մի քանի բարեկամներու հետ պէ-ճէն ելան:

Գերասան ու գերասանուհի իրենց զգեստները շուտ մը փոխելով հոն հաւաքուեցան, առանց լուացուելու. անհնարին էր քիչ մը տաք ջուր գտնել:

— Երբ այսպէս կը ներկայացնէք, բնական է, որ թատրոնը թափուր մնայ, ըսաւ Գաֆէլիապաշտի թարգմանիչը, նեղացած սրտով: Խաղը ճղակտոր ըրիք. ամէնուդ ալ ձայնը մարած է, կարծես թէ կոկորդինդ չորցած ըլլայ:

— Իրաւունք ունիք, ըսաւ խմբապետ-տնօրէնը, բարկութեան շեշտով. կոկորդինա արգարե չորցած է: Լէֆէնտի, էֆէնտի, շաբաթ մըն է պատառ մը տաք կերակուր բերաննիս չէ մտած. սուրճին համը ի՞նչ է մոռցած ենք. շաբաթ մըն է միայն պանիր հացով կ'ապրինք:

Խոր լռութիւն ախրեց:

Վահան Հեռացաւ, գնաց տրապիզին առջև, թէյ ապսպ-
րեց:

Ամէնքն ալ իրենց գաւաթներն արդէն առած էին երբ ներս
մտաւ Արեգնազ, որ, հոգ չէր թէ պաղ ըլլար ջուրը, լաւ
լուացունէէ, մաքրունէէ յետոյ կողար իր ընկերներուն քով:
Վահան տեղէն ցատկեց և իր գաւաթը, որուն գեռ չէր դպած,
հրամցուց Արեգնազին, շնորհալի ժպիտով գերասանուհին դայն
ընդունեց:

Տնօրէն-խմբապետի վշտալիլ յայտարարութիւնը յուզած
էր հոն գտնուող այցելուներու սիրաւ, սկսան խորհիլ թէ ի՞նչ
կրնային ընել գերասանական խումբը փոքր ինչ քաջալերելու
համար, այս նպատակին հասնելու միակ միջոց մը կար. Մաս-
նախումբ մը կազմել և անոր աջակցութեամբ թատրոնը լեց-
նել, մուտքի կրկին զինելով, ի նպաստ գերասաններու արը-
ուելիք ներկայացումի մը զիշերը:

Պաճէլ Խաչատրի թարգմանիչն ու միւս բարեկամները խնդ-
րեցին Վահանէն որ, իբր ամենէն յարմար երիտասարդը, ձեռ-
նարկէ այս Մասնախումբը կազմելու:

Առանց գփուարութեան Վահան ընդունեց իրեն եղած
առաջարկը:

Շ.

Վոսփորի եւրոպական ամին վրայ, Օրթագեղի զառի վե-
րի մը կատարը, զեռնկուած է ընդարձակ տուն մը որ կը կո-
չուի «Սեղրաքին տունը»: Փայտաշէն, խարխուլ, հնկէկ այգ
բնակարանը իր բաժինն ունի հայ թատրոնի պատմութեան
մէջ: Այն թուականին ուր պատահեցաւ զէպքը զոր կը պատ-
մենք, այդ տան մէջ ապաստանած էին, վտարանդի և թշուառ,
այն գերասաններն ու գերասանուհիներն որոց համբաւն ի
Պոլիս տարածուած՝ յետոյ այնքան մեծ հռչակ գտաւ մինչև
ի Սովետ:

Մի քանի տարի առաջ Օրթագեղ Պոլսի հայոց մտաւոր
շարժումի կեդրոնն եղած էր: Հոն իր բնակութիւնը հաստատած
էր Յակոբ Պէյ Պալեան, արքունի երիտասարդ ճարտարա-
պետը: Մեծ տաղանդով, աղնուական ոգիով օժտուած այդ

երիտասարդը իր շուրջը բոլորած էր բանաստեղծն ու պատկերահանը, պատմաբանն ու լեզուագետը, երաժիշտն ու դերասանը: Ահանք կը շնչէր, ոգի կուտար զրականութեան ու արուեստին: Ամէն ուրեք ոսկի կը հոսեցնէր:

Պալեան կառուցած էր Օրթագեղի փոքրիկ թատրոնը, ոսկետուփիկ շէնք մը, զոր նուիրած էր «Բարեսէր ընկերութեան», կազմուած նոյն գեղի երիտասարդներէ: Այդ թատրոնի մէջ փայլած էին, կեանքի պիտոյքներու բոլորովին անհոգ շնորհիւ Պալեանի, դերասաններ ու դերասանուհիներ, թարգմանիչներ ու հեղինակներ:

Հիմա Պալեան մեռած էր. մահն ու դժբաղդու թիւնները անցած էին Օրթագեղի վրայէն. «Բարեսէր ընկերութեան» հիմնադիրներն ու վարիչները ցիրուցան էին: Այլ դերասանական խումբին համար այդ օրերու յիշատակը տակաւին հրապուրիչ հմայք ունէր. նա չէր կարող բաժնուիլ Օրթագեղէն, մինչև որ կատարեալ անօթութիւնը զինքն անախ չվանէր:

Այժմ Աղդաքի այդ տան մէջ ոչ գորգ մը կար, ոչ փախաթ մը, մի քանի կոորտած աթոռներ կը կազմէին տան բոլոր կահ կարասին: Իւրաքանչիւրին անկողինը կը ծառայէր իրեն իբր թիկնաթոռ կամ իբր «էպի»:

Իարխուլ տունը հիւսիսի հովերուն զիմադրելու անկարող էր, վառարաններու անհրաժեշտ հարկ կար, այլ սաւայն վառարան չկար. ճանկալ մը միայն:

Դերասանները կարգաւ կը տնտեսէին խումբին պէտքերը: Ամէն օր մին իրենցմէ կ'իջնէր զիւրին շուկան, կը գնէր քիչ մը ածուխ զոր կը գնէր փոքրիկ թաշկինակին մէջ ու կը բերէր տուն: Այդ ածուխ պիտի բաւէր մինչև միւս օր:

Նոյն օրուան տնտեսը կը հոգար նաեւ խումբին նոյն օրուան պաշարը: Շատ բան չէր այդ պաշար. երկու երեք հաց, քիչ մը պանիր, երբեմն ալ-եթէ առատ հատոյթ եղած էր—ձիթապտուղ կամ Բահնի հէլվա:

Այլ ամէնքն ալ զուարթ էին. կը խօսէին կը խնդային, կ'երգէին, կը սիրէին: Իրենց վիճակը մինչև իսկ նախանձելի կը համարուէր երբ իրիկունները խաղալով, խնդալով, թեւ ի թեւ, ձիւնին վրայ ցատկուտելով թատրոն կ'երթային կուգային:

Անհոգ էին: Անհոգութիւնը երջանկութեան մասն է:

Արկուքին ալ սրտերը ծարաւուտ էին սիրոյ, երկուքն ալ զիրար սիրեցին: Արտի տրոփումով ամէն իրիկուն Արեգնազ կ'սպասէր Վահանին: Ամէն գիշեր ընթրիքէ վերջ Վահան կ'երթար Սեդրաքի տունը:

Վահան Ատենաբաղի էր Յանձնախմբին որ գերասաններու ի նպաստ ներկայացումը պիտի տար, իր այս պաշտօն կ'արդարացնէր յաճախակի այցելութիւնները գերասաններու բնակարանը:

Արկուքն ալ զիրար սիրելու կոչում ունէին: Արեգնազի նրբնի հասակը, փափուկ մարմինը ստեղծուած էր հրապուրելու համար Վահանի ջլապինդ կազմուածքը: Անմեղունակ ժպիտ մը կը թռչտէր դեռատի աղջկան դէմքին վրայ: Անոր խոշոր սեւ աչքերու մէջ նկարուած էր բնածին մեղամաղձութիւն: Արշակունէի Վահան ի տես այդ դէմքի որ կը համապատասխանէր մտատիպարին զոր երեւակայած էր միշտ:

Բանաստեղծի սիրտ կը կրէր Վահան: Բնութեան խորհրդաւոր տեսարան մը սարսուռ կ'ազդէր նմա, տխրանուագ մեղեդի մը կը յուզէր ու կը տառապեցնէր իր հոգին:

Արարկի օր մը Վահան իրիգնադեմին զնաց գերասաններու մօտ: Անոնցմէ շատերը հօն չէին: Արեգնազ ու Վահան առանձինն մնացին:

Ձմրան պաղ օրերէն մին էր, չոր ու առողջաւէտ ցուրտը մարմնի կենդանութիւն կը շնչէր ու արիւնը կը մարակէր:

Սանդնած պատուհանին հանդէպ Վահան ու Արեգնազ յուզեալ կը դիտէին Ասիական Վոսփորի մթնշաղ տեսարանը:

Վահան իր ձեռքերուն մէջ առաւ Արեգնազի մատները, խոնարհեցուց շրթունքներն ու տաք համբոյրով պազաւ այդ բարակ մատները:

Մեղիութեամբ՝ հա քաշուել փորձեց Արեգնազ, Վահան զրկեց անոր զուլիւր, կոթնցուց զայն իր կուրծքին վրայ: Ամբողջ մարմինը զրկին մէջ առաւ, պազաւ Արեգնազի ճակատն ու երեսներն, և շրթունքներն հանդիպուց անոր շրթունքներուն վրայ:

Ութի ձայն մը լսուեցաւ. դերասանները կը վերադառնային.
խրարմէ բաժնուեցան:

Պրակը երկուքին մարմիններու մէջ էր: Արեգնազի համար
մարմնական առաջին հաճոյքն էր: Պարօտազին մնաց այդ
հաճոյքին:

Ներկայացումը, ինչպէս սովորութիւն է ըսել, «կատարեալ
յաջողութեամբ պատկուեցաւ»: Օթեակներու և դետնայարկի
գինները կրկնապատիկ դրուած էին, դերասաններու ձեռքը քիչ
թէ շատ գումար մը անցաւ:

Յանձնախմբին կողմէ հաշիւները կարգադրուելէ յետոյ
Արեգնազ Բերա գնաց, մօրը քիչ մը ստակ տալու: Մի քանի
օր չերեցաւ: Վաճան անհամբեր էր և անհանգիստ: Իրիկուն
մը ելաւ Բերա, գտաւ Արեգնազի տունը, աղջիկը դուրս չէր
ելած, մօրը հետ նստած էին: Ուրախութեամբ զերար տեսան.
Ժամ մը միասին անցուցին:

— Ս'երևի թէ բան մը ունիս, հարցուց Վաճան:

— Բան մը չունիմ, ըսաւ Արեգնազ: Գիտես, աչքերս կը
ցաւէին մի քանի օրէ ի վեր, արդէն վարժած չէի ասանկ կա-
ղով մինչև լոյս արթուն կենալու: Գեղեր կ'ընեմ կոր, շուտ
կ'անցնի:

— Անգամ մը Աճեմեանին ցոյց տուր:

— Չէ, բան մը չէ. գնձիկներ են, շուտ կ'անցնին: Քանի
մը օրէն կուգամ: Նւ գուն ալ մի' նեղուիր մինչև հոս գալու:

Վաճանի այցելութիւնէն երեք չորս օր վերջ իրիկուն մը,
ընթրիքի միջոցին, հայրը ըսաւ.

— Գիտե՞ս, ի՞նչ պատահեր է ան խեղճ աղջկան.

— Ո՞ր աղջկան.

— Սա նոր դերասանուհի մը որ եկաւ. Արեգնազ չէ՞ր
անունը.

— Ի՞նչ պատահեր է որ, հարցուց Վահան, սրտադողը ծածկելով:

— Աչքերը շատ գէշ են եղեր.

— Ի՞նչու. ի՞նչ եղեր է որ.

— Զիյանմ, աս իրիկուն շոգենաւին մէջ կը խօսէին: Աչքերուն քով կոծիծներ դուրս տուեր են եղեր, կնիկ մը ըսեր է որ ըստ-դանիս— (եղիճ) քսէ. ուրիշները փորձած աղէկ-ցածն են եղեր. խեղճն ալ ըսածին պէս ըրեր է, աչքերը բոլորովին աւրուեր են:

Սեղանէն ելլելով Վահան կառք մը նստաւ և գնաց Արեգնազի տունը:

Մեռելի տուն էր Արեգնազի բնակարանը. մայրն ու աղ-գական կին մը կը գտնուէին հոն. անձրկած էին: Արեգնազի սիրար թունդ ելաւ երբ լսեց Վահանի ձայնը: Պորովանքով, կարեկցութեամբ Վահան բռնեց Արեգնազի ձեռքերը ու հարց ու փորձեր ըրաւ: Պժբադդութիւնը ստոյգ էր. երկու օր է ալ Արեգնազ չէր տեսներ:

Վահան խոստացաւ առաւօտուն կանուխ Տոկթօր Աճեմեանը խրկել: Ինքն ալ պիտի գար իրիկունը, ամէն ինչ կարգադրելու:

— Ա՛խ, էջէնտի, Աստուած մէկ օրդ հաղար ընէ. Աստուած քեզ մօրկանդ պախշլամիշ ընէ, վերն Աստուած վարը դուն. կ'ըսէր լալով Արեգնազի մայրը:

Վահան մեկնեցաւ կէս գիշերին. յաջորդ առաւօտ կանուխ Պոլիս իջաւ. գտաւ Պոլսի առաջին ականաբոյժը, Տոկ Աճեմեանը, եւ խրկեց Արեգնազին:

Արեկոյին Վահան տեսաւ բժիշկը. պատասխանը յուսահատական էր: Պերատանուհին ունէր աչքի կեղծ մաշկ. հիւանդութիւն մը որ Պոլսի մէջ հազուադէպ է. փրկութիւնը անհնարին: Եղիճը զոր քսած էին ունեցած էր իր գէշ աղբեցութիւնը, բայց մինչև աստիճան մը:

Վահանի խնդրանքով յաջորդ օրը բժիշկն իր հետ տարաւ խորհրդակցութեան համար ուրիշ երկու բժիշկ ևս: Անոնք ալ իրեն համակարծիք գտնուեցան. փրկութիւն չկար:

Տան բարեկամն էր Վահան. շաբաթը մի քանի անգամ Արեգնազի կը հանդիպէր. անոք, անօգնական մայրն ու աղջիկը չունէին ուրիշ նեցուկ, ապաւէն: Ամէնօրեայ այդ այցելութիւններու մէջ չկար ո՛ր և է անպատեհութիւն. բամբասանքի օթեան չին Բերայի այն թաղերն ուր Հայ, Յոյն, Աւրոպացի խառնամառն զրակից են իրարու, անծանօթ իրարու. ու ոչ ապաքէն չարագոյն լեզուն ալ ահուգողով կը կարկի կոյրին ի տես:

Պարնան առջի օրերը, կիրակի մը, պայծառ արեւը Պոլսի վրայ կը սփռէր իր հեշտաբոյր տաքութիւնն ու զուարթ լոյսը, Արեգնազ նստած բաց պատուհանին առջեւ կ'ղզար թէ օրն էր հրաշագեղ: Թեթեւ հով մը կը փչէր դարնանային յորձանքներով, ու կը բերէր մինչեւ Բերայի կորստած այդ թաղը, ծլարձակ ծառերու բուրումը, կեանքի շունչը որով խմորուած էր բնութիւնը բովանդակ: Արեգնազ կը շնչէր քաղցրաբոյր օդն ու տրոփուն սրտով կ'սպասէր Վահանի:

Այս օրէն ետքը եկաւ Վահան. երկու սիրահարները նրստան պատուհանին առջեւ, ծունդ ծունդի, ձեռք ձեռքի:

— Օգը կարծեմ շատ ազուրկ՞. այնպէս չէ՞ Վահան:

— Այնպէս է. կառքով պտոյտ մը բնե՞ք մինչեւ Շիշլի:

— Արեւի՞ է:

— Ի՞նչու կ'արեւի չըլլայ. քանի՞ շաբաթներ են որ բանտարկուած կը մնաս. և կատարելապէս առողջանալու համար զուցէ դեռ մի քանի շաբաթներու ալ պէտք ունենաս: Մի՞թէ այսպէս փակուած պիտի մնաս. բնդհանուր առողջութեանդ կը մնասէ: Երթամ կառք մը ապսպրեմ:

Աւ առանց պատասխանին սպասելու դնաց դոց կառք մը բերաւ, ու քիչ վերջ, իրարու քով նստած կ'երթային Շիշլիի ճամբէն:

Ճամբան կը տարածուէր անձայրածիր, դալարաւէտ դաշտերու, կանաչազարդ մարգագետիններու մէջ անդէ: Հողէն կելլէր, կը բղկէր շունչ մը խնկահոտ, իւզաթուրմ որ արիւնի մէջ կը դնէր բնութեան վերածնունդի կեանքը, ու կը պարարէր մարմինը անպատում հրճուանքով:

Աւ հիմա, իրիկուան մօտ, կը փչէր հիւսիսակը, շատ մեղ-

միկ. ալ փայփայանք մըն էր, նման Համբոյրի մը զոր մայրը կը գնէ քնացող մանուկին ճակտին վրայ:

Եղսը կ'ողողէր ամէն կողմ, արձակ ու անարգել, կենդանութիւն սփռելով ամէն ուրեք:

Ար հրճուէր Արեգնազ.

— Ե՛ս, ի՛նչ անուշ է, ի՛նչ անուշ է, կը կրկնէր տխուր ձայնով. եւ ուռնդները կը սարսռային անդադար, անձկակարօտ ծծելով հեշտութիւնը որ կեանքը կը նորոգէ:

Առաքը կը մօտենար Շիշլիի. Թրամուէյի կայարանին երկու կողմը, բարձրաւանդակներու վրայ Հաստատուած բացօթեայ սրճարանները ամբողջովին լցուած էին սլազան ու սլատարի բազմութեամբ: Ամէն ուրեք կենդանութիւն կար: Արընթաց Թրամուէյները օձապտոյտ ճանապարհներէ կուգային կ'երթային. Գոթներն ու լափօնները իրենց աղմուկովը կը լեցնէին Շիշլին: Ժխորը կը բարձրանար այդ ամբօթէ. զուարթ ձայներու, շունդալից խօսակցութիւններու խառնուրդ, Թրամուէյի շէփօրներու գոչիւն, Բտալացի երգիչներու նուազածութիւն: Ու ամէն ուրեք կանաչ ու սպիտակ արդուզարդեր, ծաղկալից գլխարկներ, բնութեան փթթինաղարդութեան խառնուած:

Եւ Արեգնազ կը լսէր այդ ձայները, ու կ'երեւակայէր տեսարաններն որք այնքան խնդութիւն, այնքան հրճուանք կ'ազդէին իրեն ուրիշ գարուններ: Տիրազին ըսաւ.

— Բազմութեան մէջ չնստինք, Վահան, առանձին տեղ չկայ:

— Զէ, հոս սրճարաններու մէջ զժուար է մինակ տեղ մը գտնել. ես գիտեմ երթալիք տեղերնիս:

Եւ Թեւն առնելով Արեգնազը Վահան յամրնթաց ուղղեց քայլերը դէպի զուիցերական շալէ մը որ կը բարձրանար անդին, ճամբէն հեռու, ծառախիտ պարտեզի մը մէջկորստուած:

Քօսսավայր մըն էր այդ շալէն ուր կերթան անոնք որք հեռուէն կուգեն լսել աղմուկը, հեռուէն տեսնել բազմութիւնը եւ ծառերու ու ծաղկներու բոյրովը տուանձնութեան մէջ հրճուիլ: Հոն Վահան իրեն համար բանալ տուաւ պարտեզին վրայ մասնաւոր սենեակ մը զոր ծառերը կը պաշարէին: Երկու աթոռ ու փոքրիկ սեղան մը կը բաւէր իրենց. նստան

Արեգնազի հետ դէմ առ դէմ, եւ երկու գաւաթ դարեջուր բերել տուին:

Ազրեւանքի մը ծառը կը բարձրանար մինչեւ պատուհանը եւ իր ողկոյրներու զրգուիչ անուշահոտութեամբ կը լեցնէր սենեակն համայն: Արեգնազ գլուխը պատուհանէն դուրս ծռեց, եւ մանկական ուրախութեամբ որ իր դէմքին կուտար անհետացած պայծառութիւն մը, սկսաւ դռնը:

— Վահան, շատ կը սիրեմ այս ծաղիկները, փրցուր, ինծի տուր:

Վահան գաւաղանին ծայրովը իրեն քաշեց ծաղիկէնց օստերն եւ մէկ քանի ողկոյրներ փրցնելով տուաւ Արեգնազի: Հոտուտաց, համբուրեց, զայնս Արեգնազ:

— Ուրիշ չկայ, ուրիշ չկայ, կ'ըսէր:

Եւ Վահան աւարի տուաւ իր ձեռքին տակ եկած բոլոր ծաղիկները: Քիչ քիչ Արեգնազի դողը լեցունեցաւ ծաղիկներով: Ծաղիկները սփռուեցան սեղանին, աթոռներուն գետնին վրայ, եւ Արեգնազ իր սպիտակ ձեռքերուն մէջ կ'առնէր ողկոյրներն ու երեսն ամբողջ կը թաղէր անոնց մէջ, չիշտանալով երբեք այդ զգլխիչ անուշութիւնէ: Այդ բուրումն ուրախութեան տարիներու յիշատակները կ'արթնցնէր սրտին մէջ:

Վահան կրկնել տուաւ դարեջուրի բաժակներն, եւ սկսան խօսակցել: Արեգնազ մեքամաղձոտ շեշտով, աւանց սակայն գառնութեան խօսեցաւ իր վիճակին վրայ.

— Եթէ դու ալ չդանուէիր, ես ի՞նչ պիտի ընէի Վահան:

Ու մեղմիկ կը սղմէր երիտասարդին ձեռքը, այդ սեղմումի մէջ դնելով իր սիրոյ բոլոր ջերմութիւնը: Վահան փաղաքշական խօսքերով կը փոխէր խօսակցութեան նիւթը:

Իրիզնապահի զով հոմն սկսած էր թեթեւ թեթեւ փչել: Վահան ծածկեց Արեգնազը իր ճերմակ շալովը, ձեռքերը կը դողդրային զնա ծածկած ըռպէին:

Բազմութիւնը կամաց կամաց կը մեկնէր Շէշլէն, Ժոսորը կը նուաղէր, դարնայնի իրիկուան բարակ մշուշը կը տարածուէր, վերջալոյսը կը մօտենար տաիւաւ, եւ հեռու, Ոսկեղջիւրի վրայ երկինքը կը ներկուէր հրաւառ զոյներով: Վահան զգածեալ էր, չէր ուղիւր մեկնիլ հոնէ:

— Արեւիկունիս հոս ուտենք, Արեգնազ, ըսաւ յանկարծ երիտասարդը:

— Ահ, չէ, ըսաւ Արեգնազ, մայրս կ'սպասէ անհանգիստ կ'ըլլայ:

— Ի՞նչու անհանգիստ պիտի ըլլայ, քանի որ գիտէ թէ ինծի հետ ես: Այ՛ մ'ըսեր, Արեգնազ:

Արեգնազ պատասխան չտուաւ այլ, երիտասարդը դիւրաւ գուշակեց անոր դէմքէն թէ շատ ծանր պիտի ըլլար անոր այնչափ շուտ բաժնուիլ այդ սիրական վայրէն:

Վահան անմիջապէս կանչեց սպասաւորը և քանի մը տեսակ կերակուր ու զինի ապսպրեց:

Երբ կէս զիշերէն երկու ժամ առաջ Վահան ու Արեգնազ մեկնեցան Շիշլիէն, այս անգամ բայց կառքով, երկուքին ալ պտերը կարմրած էին: Արտասովոր ոգևորութիւն մը կը լեցնէր իրենց սիրտը, և սակայն երկուքն ալ բառ մը չգտան իրարու ըսելու համար: Արեգնազ, եղբւանքի ծաղիկներու փունջ մը ձեռքը, կորսուած էր խոր մտածումներու մէջ. Վահան, աչուրները կիսախուփ, խորասուզուած էր հեշտ թմրութեան մէջ, զոր աւելի կը սաստկացնէր Արեգնազի մարմնին ջերմութիւնը:

Երբ տուն հասան, Վահան իր վրայ առաւ յանցանքին բոլոր պատասխանատուութիւնը, ու Արեգնազը տարաւ իր սենեակը: Ազջկան մայրը կանուխ պառկելու սովորութիւն ունէր, և միշտ վստահաբար թող կուտար որ երկու երիտասարդները միայնակ մնան:

— Օ՛Ֆ, օ՛Ֆ, զինին շատ փախաւ, զլուխս կը դառնայ կոր, ըսաւ Արեգնազ, աս զիշեր կանուխ պիտի պառկիմ: Ինծի անկողնիս քով տար և զիշեր բարի ըսէ: Աս օրուան պէս զբօսնած չունէի շատոնցէ ի վեր. յրջափ շնորհակալ եմ քեզի Վահան:

— Բարածս բան մը չէ, Արեգնազ, ըսաւ Վահան, և կոյրին ձեռքէն բռնելով յուշիկ քովի սենեակը տարաւ:

Անկողինը հոն ձգուած էր, դեանի վրայ, սաւանը կը պարզէր իր ձիւնական ճերմակութիւնը, զերմակը մէկ քով ծալ-լուած էր:

— Շնորհակալեմ, ալ պէտք չունիմ քեզի ինքն իրենս կրնամ ընել վարժուած եմ, ըսաւ Արեգնազ, դիշեր բարի:

— Զէ, այսչափ կանուխ մեկնիլ չեմ ուզիր: Աւ քեզի բան մը զրուցեմ, այս դիշեր խենդ փափագ մը ունիմ:

— Ի՞նչ փափագ:

— Ես հանուեցնեմ քեզ ինքնիրենդ չալտի կրնաս հանուիլ, զլուխդ կը դառնայ:

— Խե՞նդ ես, Վահան, տառնի բան կ'ըլլայ:

Աւ երիտասարդը, առանց պատասխան տալու, մօտեցած էր մանկամարդ պղծկան, և ձեռքովն անոր մէջքէն գրկած, միւսովը կը քակէր Արեգնազի պատին կոծակները, հակառակ անոր տկար դիմադրութեանը: Յետոյ արագ արագ, տենդոտ ձեռուներով վերէն վար քակեց ի՞նչ, կուրծքն յայնժամ ելեցաւ իր վարդերանդ սպիտակութեամբը, մինչ երկու բոլորակ ծիծերը դուրս կը ցայտէին առոյգ ու խրոխտ: Վահան շլացում մը ունեցաւ. արիւնը զլուխը ցառկեց, ու համբոյրներով փակելով Արեգնազի բողբոջ շրթները, ձեռքովը մարեց մոմը:.....

ԾԱ.

«Բարեսէր ընկերութեան» թաւրոնի դերասաններն ու դերասանուհիները թէպէտեւ հեռացած էին Օրթագեղէ այլ իրենց յարաբերութիւնները կը շարունակէին օրթագեղցիներու հետ, այն տեղ սաէպ այցելութեան դալով իրենց բարեկամներու: Արեգնազի յղի ըլլալուն լուրը անոնք տարածեցին Օրթագեղ, աշնան սկիզբները: Պանուեցան ազնուասիրտ բարեկամներ ու բարեկամուհիներ որք այդ «ցաւալի լուրը»— ինչպէս կ'ըսէին— հաղորդեցին Վահանի հօրն ու մօրը:

Լուրը կը տարածուէր, Վահան կոտորած էր, տխուր, իր ու հօրը միջև այդ լուրի մասին խօսակցութիւն մը անխուսափելի էր: Պիշեր մը ճաշէն վերջ երբ հայր ու որդի մինակ էին, հայրը սրտին բոլոր դառնութիւնը յայտնեց:

— Հիմա ի՞նչ պիտի ընես, պէտք է դարման մը գտնել:

— Այո, ես ալ դարմանեկ կուզեմ, ըսաւ Վահան, եւ միակ դարմանը ամուսնութիւնն է:

— Ամուսնանալ Արեգնազի հետ, խելքի՞դ եկար:

— Խո՛նչ կը հասկնաս ուրեմն դարման ըսելով:

— Աղջկանն ու զաւկին ապրուստը ապահովցնել:

Վահան քմծիծաղ մը ունեցաւ, և յայտարարեց թէ ուրիշ դարման չէր գիտիր ինք բայց եթէ ամուսնութիւն:

Հայրը զսպեց բարկութիւնը, և սկսաւ խօսիլ կամաց կամաց, ողորջ ձայնով: Նկարագրեց այն տխուր ապագան որ կ'սպառնար իրեն եթէ ամուսնանար կոյրին հետ: Պարտաւոր պիտի ըլլար կաթնառ ազակ, աղախին ազակ, խոհարար ունենալ, իր տասն ոսկի ամսականովն ի՞նչպէս պիտի հոգար բոլոր այդ ծախքերը, մանաւանդ որ կոյր կին մը անկարող ըլլալով հսկել տանը վրայ ալ Աստուած գիտէ թէ ի՞նչ ծախքեր կ'ըլլան: Փայլուն ապագայի յոյս չկար, ամսականը թերեւս աւելնար փոքր ինչ, աւելի ոչինչ: Խո՛նչ պիտի ընէր:

Եւ այդ տխրեանդ նկարագրին կցեց իրենց վշտահար վիճակի նկարագրութիւնը: Մեռած էին իրենց բոլոր զաւակները, իրենց մխիթարանքը, իրենց միակ յոյսն ու ծերութեանն ապաւէնն իրենց մէկ հատիկ զաւակն էր, իրենց Վահանը, ի՞նչ պիտի ընէին եթէ նա ալ բաժնուէր իրենցմէ: Խեղճ մայրը կրնա՞ր դիմանալ այդ ցաւին:

Ու Վահանի հայրը, աչքերը լեցուած, բաժնուցաւ զաւկէն:

Հօրը խօսքերը խորին ապաւորութիւն ըրին Վահանի վրայ: Իր սիրան ալ ելաւ, ըմբռնեց թէ Արեգնազի հետ ամուսնանալով վերջնական կերպով դժբաղդ կ'ընէր իր խեղճ հայրն ու մայրը:

Ապագայի նկարագրին ալ սարսափեց զինքը: Հայրն իրաւունք ունէր, ի՞նչպէս պիտի ապրէին, իր վիճակն անտանելի պիտի դառնար:

Արեգնազի ու զաւկին ապագան ապահովելը լաւագոյն միջոցն համարեց այս գոռարութիւններէն փրկուելու համար: Խորհեցաւ թէ արդարեւ ինք չէ պատճառն որ Արեգնազ կուրացաւ, ինչ որ ալ ըլլար, այդ գժբաղդութիւնը պիտի պատահէր անոր, ի՞նչ պիտի ընէր այդ աղջիկը եթէ ինք չելլէր անոր դէմը: Արեգնազ պէտք էր գոհ ըլլար որ զաւակ մը պիտի ունենայ, շնորհիւ այդ զաւկին իր ապագան, մօրն ապագան ալ ապահովուած է. դեռ ի՞նչ կուղէ:

Այս մտածութիւններն սփոփեցին զինքը. կարծեց թէ ծանր բեռ մը սրտին վրայէն մէկգի նետուեցաւ:

ԹԲ.

Յունուարի առաջին օրերն Արեգնազ մանչ զաւակ մը ունեցաւ:

Չաւակին ծնունդը մեծ ցնցում պատճառեց Վահանի. սիրտը յուզուեցաւ. վարանումը դարձեալ պաշարեց զինքը:

Այ հիմա ամէն օր առտու իրիկուն կ'երթար Արեգնազին. չէր կարող բաժնուիլ զաւակէն: Յնդեցան իր բոլոր որոշումները: Սարսափով կը մտածէր թէ ի՞նչ պիտի ըլլար այդ զաւակին ապագան:

Իր ամբողջ կեանքի մէջ թէ՛ պիտի ծանցուէր նա: Վահան պիտի մկրտէր զնա իբր Տէրունի, այսինքն «եկեղեցւոյ զաւակ»: Մանուկ՝ պիտի կանչէին զնա Արեգնազի Թէճը. չափահաս պատանի՝ պիտի կոչուէր Վահանի Թէճը:

Ի՞նչ համարում պիտի ունենար այդ զաւակն իր հօրը վըայ ու կոյր աղջիկ մը լլկած, մայր ըրած ու լքած էր:

Մայրն ալ դժբաղդ պիտի ընէր, զաւակն ալ դժբաղդ: Եւ միթէ ձիւաղ մը չէ՞ր ինք: Սարսափեցաւ այդ մտածութիւններէն. չէ՛, կամ պէտք էր անձնասպան ըլլալ կամ պէտք էր ամուսնանալ Արեգնազի հետ:

Անձնասպան ըլլալ բայց զաւակը:

Վերջնական որոշումը տուաւ. զայն հաղորդեց կարճառօտ կերպով հօրը: Ինչոր ալ ըլլար, պարտաւոր էր ամուսնանալ Արեգնազի հետ:

Հայրը զայրոյթով ուրիշ բան չկրցաւ ըսել բայց եթէ վռնտել զաւակը տունէն:

— Դու կ'աւրանաս մեծցած, հասած զաւակդ, ըսաւ Վահան հօրը, բայց ես չեմ կրնար ուրանալ իմ երկու շաբաթուան զաւակս:

Սուրբ Սարգսին Վահան ու Արեգնազ ամուսնացան:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

I.

ՆՈՐԱ ԱՐԹՄՈՒՄ

Լռիկ նայում եմ չքնաղ պատկերիդ,
Որպէս սիրովդ կախարդուած սոխակ,
Նայում եմ պայծառ, սիրուն աչերիդ
Եւ հոգիս կարծես զգում է նոր կեանք:

* * *

Կարծես քո զգուող, քաղցր հայեացքում
Ժպտում է ինձ մի նոր սիրոյ դարուն,
Եւ հէզ, ցրտացած իմ մաշուած կրծքում
Զգում եմ նորից սիրոյ ջերմութիւն:

* * *

Կարծես իմ առջև տեսնում եմ բացուած
Մի նոր երջանիկ ծաղկալից աշխարհ,
Ուր քո վառ սիրով ճակատքս պսակուած,
Եպրում, շնչում եմ միայն քեզ համար...

* * *

Օ, օրհնեալ լինի այն քաղցրիկ ռոպէն
Երբ քեզ առաջին պատմեցի իմ սէր,
Եւ վարդ-շրթունքիցդ սիրոյս փոխարէն
Ես մի ջերմ համբոյր ստացայ նուէր...

5 յուլիսի 1889 թ.

Պերլովկա ամառանոց

II.

ՄՈՒՐԱՅԿԱՆ

Գիտե՞ս թէ արդեօք, ի՞նչ դուռն ես եկել,
Տառապեալ եղբայր, դու լի յոյսերով:
Ո՞ւմ սիրտն ես ուղղում զթուլթեամբ լցնել,
Շարժել քո անվերջ գառըն վշտերով:
Արքայափայել այդ մեծ, փառաշուք,
Բաղում յարկերով ճոխ պալատներում,
Ուր աչքըդ յառած՝ թափում ես արցունք:
Եւ խեղդուած ձայնով չոր հաց աղբսում—
Գիտե՞ս թէ արդեօք, անհող, անտրտում,
Անծանօթ թշուառ, սե աղքատութեան,
Ո՞վ է այնտեղ միշտ երգում ու խնդում՝
Անձնատուր եղած կեանքի փափկութեան.
Ո՞ւմ կեանքն է այնտեղ ցերեկ ու զիշեր
Եռում, աղմկում մոլի կրքերով:
Ո՞վ է անխնայ մաշում իւր օրեր
Հեշտասէր կեանքի զեկուլթիւններով:—

Փարթամ մեծացած գոռոզ իշխանի
Ապարանքն է դա, խղճուկ մուրացկան,
Որի ճոխ տեսքով խաբուած, երեւի,
Եկել ես Լ՛ դու, շատերի նման,
Քաղցած ու ծարաւ, ցնցոտիներում,
Դառն արատաւքով կեանքըդ ողբալու
Եւ փարթամասէր իշխանի սրտում
Ջերմ կարեկցութեան մի կայծ վառելու.
Բայց, աւանդ... զ՞ուր են, զուր այդ արցունքներ...
Այդտեղ չես գտնիլ մխիթար վշտիդ.
Անզգայ սրտից յուսալ դուժ ու սէր
Դէպի աղքատը—ցնորք է անմիտ...
Եւ մի՞թէ տխուր փորձերը կեանքի
Քեզ չեն համոզել, ո՞վ խղճուկ, թշուառ,
Որ լացն ու վիշտը ցաւազար սրտի
Չաղը ու ծիծաղ են մեծատան համար...

III.

ՄԱՏԱՂ ԵՐԳԻՉ

(Թոմաս Մուրից)

Պէպի կռուի ահեղ դաշտն է նա սլանում սիրտ առած,
Մատաղ հոգոյ, ծաղիկ կեանքի խանդն ու սէրը մոռացած.
Նա թռչում է՝ մի ձեռքումը փայլուն սուրը հայրական,
Միւս ձեռքում՝ իւր տաւիղը—միակ աղբիւր խնդութեան:

* * *

«Օ, ոգեշունչ վառ տաղերի դու իմ անդին հայրենիք,
«Իմ պապերի նուիրական դու օթեան զեղեցիկ,
«Եհա քեզ եմ բերում նուէր, ո՛վ տառապեալ, խեղճ աշխարհ,
«Ե՛ւ իմ կեանքը, ե՛ւ իմ սուրբ, ե՛ւ տաւիղըս ոսկեւար»:

* * *

Մատաղ երգիչն ընկաւ ահեղ պատերազմի փոթորկում,
Սակայն ծաղիկ հոգին տալով՝ մահուան վերջին տաղնապում
Նա շողջողուն իւր սուսերը դու ալիքները նետեց,
Եւ քաղցրաձայն տաւղի քնքոյշ, նուրբ լարերը կտրատեց:

* * *

«Օ, դուք լարեր, որքան հղօր, որքան վսեմ, համարձակ
«Հնչում էիք դուք երգիս հետ հայրենիքում սէր ու կեանք,
«Բայց ի՛նչպէս դուք այժմ այնտեղ ազատ հնչէք, խեղճ լարեր,
«Ուր տառապեալ սարկի ձեռքին խուլ հնչում են շղթաներ...»:

Եղ. Նապոյտեան.

ԿԵԱՆՔԸ

Հրճուանքը ունայն անցաւոր կեանքի
Զէ մխիթարում իմ տրտում հոգիս,
Եւ ոչ ցնծութիւնն անմիտ ցնորքի
Բերում սփոփանք խորտակուած սրտիս:
Ի՞նչ է մեր կեանքը—վաղանցիկ երազ,
Անցնող բովերով վշտի դառնութեան,
Եւ մի խաղալիկ դարձած հանապազ
Վշտի կատակին սին վայելչութեան:
Եւ ի՞նչ են երգեր, պարեր, խնջոյքներ. —
Լոկ ըսպէական ոգևորութիւն,
Սանցնի ժամանակ, և նորից հոգսեր
Պլիսիգ կթափեն վիշտ ու նեղութիւն...
Եւ ինչո՞ւ համար անդուլ աշխատանք,
Բոլոր հոգեկան դառն ըսպէներ—
Պռուել մարդկանց հետ, պահպանել մի կեանք—
Անվերջ գոյութեան այս պատիր պատկեր...
Բայց ի՞նչ է կեանքն—կռուի ասպարէզ—
Պործել խղճի դէմ, և վիշտ անքանակ,
«Եթէ լուրջ կերպով չորս կողմից նայես,
Նա է մի անմիտ և դատարկ կատակ»*)
Սանցնեն տարիքդ բայց երկու մնայուն
Պատկեր կյիշես մինչև գերեզման—
Մէկն է անհոգ ոսկի մանկութիւն,
Միւսը տանջանք, կռիւ գոյութեան...

. Յովհաննէս Մալխասեանց:

16 մարտի 1890 թ.

Ախալցխայ:

*) Լեւոնտոսով:

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

Beiträge zur etymologischen Erläuterung der armenischen Sprache
von D-r Sophus Bugge, Professor an der norwegischen Universität.
Christiania, 1889, 8°. S. 8—51.

Գոկտոր Սոփոս Բուգգէ, ուսուցչապետ Նորվեգիան Համալսարանի, վերոյիշեալ գրքոյի մէջ, յորա երախայրիքն է Հայ լեզուի ուսումնասիրութեան մէջ, յառաջ է բերում աւելի քան 114 Հայկական բառերի ստուգաբանական մեկնութիւններ, Համեմատելով Գլխաւորապէս եւրոպական լեզուների հետ:

Բուգգէ իր երկասիրութիւնը նուիրած է արեւելագէտների Համաժողովին, որը կայացաւ Վրիստինիա քաղաքում 1889 թ.

Այս գրքոյի վերջում (էջ 49-51) զետեղուած է բացատրուած կամ Համեմատուած բառերի միջուկակ հետեւեալ լեզուներից. Հայերէն, սանսկրիտերէն, իրաներէն (տասը բառ, որոնցից եօթը վեր է առած Աւեստայից, մէկը նոր պարսկերէնից և երկուսն էլ օսերէնից) ալբաներէն, յոյներէն (վաթսուն վեց բառ), լատիներէն, կելտերէն, գերմաներէն, բալտերէն (հին պրուսերէն, լիտուերէն ևն) և սլաւոներէն:

Այս բառերի ստուգաբանութիւնները ընդհանրապէս ճիշտ չեն մշակուած, ուստի և ուշադիր ընթերցողին նոքա միանգամայն չեն Համոզեցնում այն աստիճան, որ նորա մէջ կասկածանքներ չ'ծագէին. այլ ընդհակառակը գոկտոր Բուգգէի բացատրութիւնները մեծամասնութեամբ միայն կարելի է և էլ. նոքա ճիշտն ասած կազմում են ստուգաբանական Եւրոպայի լեզուների մի Հաւաքածոյ, որոնց հետ յաջող դէպքում, այն էլ զգուշութեամբ, միայն ներքի է Համաձայնել, բայց յաճախ միանգամայն անկարելի է դառնում ի միջի այլոց այն պատճառով, որ զանազան լեզուներից վեր առած բառերի Համեմատութեան մէջ ուսուցչապետը բնաւ ուշադրութիւն չ'է դարձնում այն բանի վերայ, թէ օրինակ Համեմատելի Հայերէն

բառը արգելօք հին և բուն հայկական բառ է, թէ նոր և յարտաքուստ ներմուծած: Ամեն մի լեզուադէտ կանխապէս պէտք է քննէ այս կողմից իր ամեն մի հետազոտելի բառը, եթէ միայն նա ուզում է ծանրակշիռ լինի և սխալմունքներից զերծ: Աւեր առնենք օրինակի համար մի երկու երեք հայերէն բառեր:

ա. փնէ, նոյնը և վրացական փնէն, վերջին դարիների բառ է, որը մօտ կապ ունի հայկական հին մատենադրութեան մէջ գործածուած *պնէ* և *քնէ* բառերի հետ (վրացերէնն *քնէ* և *քնէ*): Լեզուադէտը գործ ունենալով աւելի հին և ժամանակի ընթացքում ոչ մաշեալ ձևերի հետ պարտաւոր է մերժել *փնէ* կամ *պնէ* և յոյներէն *πίνος* կամ *πινάρος* բառերի մէջ համացելութիւնը, որ ուզում է ապացուցել ուսուցչապետ Բուզգէ (եր. 33 և 75): Մեր կարծիքով *պնէ* բառը սեմական բառ է, սակայն հնումը ներմուծած հայերէն և վրացերէն լեզուների մէջ, նա հրէական և ասորերէն *քնէ* բառն է: Այս բառի արաբական արմատը՝ *فينا*, միջի արմատական տառի*) տեղ ունի ալիփ, որին և համապատասխանում է հնումը ներմուծած հայկական, *պնէ* բառի կոկորդական հնչիւն ղն.

բ. Ալափ, վրացերէն *ալափ*, նոր բառ է, որ ըստ երևոյթին ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ պարսկերէնում և տաճկերէնում գործածուած արաբերէն *ալափ* բառը, միայն այն զանազանութեամբ, որ արաբերէն և պարսկերէն նա նշանակում է պատերազմի ժամանակ զինուորների և մանաւանդ ձիերի համար ուտեստի պաշար. բայց որովհետեւ պաշար ձեռք բերելու համար զինուորները սովորաբար երկրի բնակիչներին զրկում և կողոպտում էին, հայերը և վրացիները սկսեցին այս բառը իրօք *ապաք* մտքով գործածել ուստի *ալափ* *ապա* և *ալափէ* հայերէն նշանակում է պարզապէս *կողոպտել* որպէս և վրացերէն *ալափա*. յամենայն դէպս յոյներէն *λάφυρον* ոչ մի կերպով չէ կարող հայկական *ալափ* լինել, որպէս ճշնում է ապացուցել Բուզգէ (եր. 21):

գ. Տալէն (եր. 33) բառի սեմական ծագումն**) աներկբայելի

*) Ամեն սեմական բառ բաղկանում է երեք արմատական տառից:

**) Հայկական լեզուի մէջ հնումը սեմական տարր (élément) բաւականին ներմուծութիւն է գտած. այս երևոյթի պատճառը բարդ է և լեզուագէտների կողմից մասնաւոր ուշադրութեան և հետազոտութեան արժանի: Այստեղ նշանակում ենք պատահաբար միայն եկու-

է. այս բառը ասորերէն Հնչվում է նոյնպէս Գալիլէա, որտեղից և ներմուծուել է Հայերէնի մէջ Աստուածաշունչի թարգմանութեամբ. նա գործ է ածուած Մարկոս աւետարանիչի Ա. 41 զլիսում Գալիլէա Կաթի նախագաստութեան մէջ, որտեղ նա պահպանուած է առանց փոփոխութեան և յոյներէն և ռուսներէն և այլն:

Այս աշխատասիրութեան մի այլ թոյլ կողմն էլ նա է, որ աշխատասիրողը Հնչիւնների օրէնքները վճռուած է համարում, երբ նա գտնում է մի երկու երեք նմանօրինակ երևոյթներ. մինչդեռ եթէ նորա եղբակացութիւնը իսկ օրէնք լինէր և ոչ երևակայութեան կամ պատահական նմանութիւնների արդասիք, օրինակների պակասութիւնն ամենևին չէր լինի: Մինչև անգամ այն փոքրաթիւ օրինակները, որ առաջ է բերում պր. Բուդդէ, մեզ բնաւ հաւատ չեն ներշնչում և բացատրվում են կամայականաբար. զօր. նա մերժում է լեռան բառի համացեղութիւնը Հնդկաեւրոպական giri (գիրի) բառի հետ, որպէս Հնչիւնների օրէնքին հակառակ համեմատութիւն և առաջարկում է մի զարմանալի ստուգաբանութիւն, որ մեր կարծիքով հակառակ է Հնչիւնների և հայկական շեշտի *) օրէնքներին. իսկապէս նա ուզում է ապացուցանել, որ լեռան բառը ծագում է նախալեզուական կէլե-ից: Արեւել է մի մեծ յօդուած գրել բացատրելու համար, թէ ինչո՞ւ դր. Բուդդէի առաջարկեալ բառը նպատակայարմար չէ, որպէս լեռան բառի նախասկիզբ, բայց մենք աւելորդ ենք համարում ամեն մի հեղբոջական ապացոյցի դիմելը քանի որ մեր ձեռքում գտնվում է մէկ ուրիշ աւելի հիմնաւոր ստուգաբանական բացատրութիւն. բայց նախ պէտք է իմանալ որ հին հայերէնի-այսպէս ասած հայերէնի նախալեզուի մէջ, բառերը շեշտուած էին երկրորդ վանկի վերայ վերջից հաշուելով. այսպէս մենք այս հանդամանքին ենք պարտական, որ հայերէն բառերի ոչ շեշտուած վերջին վանկերը բնկած

երեք բառերի սեմական ծագումն, որոնք շատ սովորական են հայերէն մատենագրութեան և խօսակցութեան մէջ, տղայ ասորերէն տլէ, տերեւ, ասոր. տորիո, շաւիղ, ասոր. շաւիլ, ցից, ասոր. ցեցո, ևն:

*) Մինչև այսօր արժանի ուշադրութիւն չէր դարձրած հայերէն բառերի շեշտի վերայ Հայկական շեշտի օրէնքը գտնելով, մենք իմացանք մի շար փոփոխութիւններ, որոնք, ինչպէս երևում է, բաժանեցին հայերէն լեզուն համացեղ Հնդկաեւրոպական լեզուներից:

և բոլորովին անհետացած են, իսկ յետոյ միայն երբ հայկական լեզուն կորցրեց իւր ձևերի ամբողջութիւնը, նոյն դասական հնչմատենագրութիւնից սկսեալ մինչև այսօր հայկական բառերը շեշտուած են վերջին վանկերի վերայ. երկրորդ, դիտելու է որ երկու կամ աւելի վանկ ունեցող զոյական և ածական անունները ուղղականում սովորաբար կորցնում էին իրենց սեպհական վերջին, այսինքն անշեշտ ձայնաւորները, որովհետև ուղղական հոլովի վերջաւորութիւնը այլ ևս չէր պարունակում իւր մէջ ձայնաւոր տարր (élément), բայց սեռականում, որի վերջաւորութիւնը ձայնաւոր էր, (ya կամ hya) վերականգնում էր իւրաքանչիւր անունի ձևը ամբողջապէս, անուան վերջին վանկը երկրորդ վանկ դառնալով այսինքն շեշտուած.

Այսպէս լեռն բառի նախկին չկրճատեալ և ամբողջ ձևը պէտք է որոնել նորա սեռականում, որ է լէրն, իսկ լէրն բոլորովին *) համապատասխանում է ղենդական gairi (գայրի—լեռն) բառին, ըստ որում ղենդական գ հնչիւնը հայերէնում լի դարձած տեսնելը անօրինակ չէ, ղենդական guschը հայերէն դարձել է լեւ ձայերէնում մենք ունինք ևս այս բառը (գայրի) սկզբնական կոկորդի ձայնի հետ առանց փոփոխութեան, խօսքս գէր և գէրն բառերի մասին է, որոնք «լեռն» արմատական նշանակութիւնից բնական փոխաբանութեամբ դարձած են առհասարակ բարձրութիւն նկարագրող բառեր. նրանց համացեղ են լէր և լէրն. այսպէս բոլոր այս բառերը, լեռն—լէրն, գէր—գէրն, լէր—լէրն մէկ բառից են ծագում ու բնաւ ոչ մի կապ չունին ուսուցչապետ Ռուզզէի կէտի հետ: Սխալ է նոյնպէս ուսուցչապետին կարծիքը (եր. 41—42), իբր թէ երկու բառին մէջ, առաջին վանկը եր, երեք բառի նմանութեամբ է կրցեալ և թէ երկու բառի հին ձևը ..կու է. նա չ'զիտէ որ երեք բառի իսկական ձևը երբեք է և այս երբեք և երկու բառերի մէջ առաջին վանկի (եր) չ'հնչիւնը իրանական լեզուի հնչիւնների, d և th հայկական ներկայացուցիչն է **), իսկ ե հնչիւնը աւելա-

*) Ն կամ է հնչիւնները կցվում են հայերէնում միայն այն բառերին, որոնք վերջանում են ձայնաւորով:

**) Յառաջ ենք բերում այս հնչիւնական օրէնքի մի քանի օրինակները, որ վերին աստիճան մի կարեւոր օրէնք է հայկական բա-

ցրած է, ըստ որում առհասարակ հայկական բառերը Ե-ով չեն սկսում: Մի այլ օրինակ. «Դուք» բառը պ. Բուզգէ ուղղում է (եր. 26) նմանեցնել Աւետայի garewa-բառի հետ, որը հըն- չիւնների և շեշտի օրէնքների շնորհիւ հայերէն կարող էր դա- ռնալ Գելւ— կամ Զելւ— և երբեք որովայն. վեր առնենք մէկ ուրիշ զենդական բառ uruthvare. զենդական th հաւասար է հայերէն հ-ին և այս օրէնքի շնորհիւ բոլորովին համա- պատասխանում է մեր «Դուք» բառին, որը իսկապէս պէտք է արտասանուէր-որոհվայն, սակայն մենք շեղվում ենք մեր նպա- տակից և սկսում ենք սեպհական ստուգաբանութիւնների դուռ բանալ, մոռանալով, որ մեր ակնարկած հնչիւնների և շեշտի օրէնքները դեռ լոյս չեն տեսած իւրեանց ամբողջութեամբ հարկաւոր բացատրութիւններով և ապացոյցներով:

Վերջապէս մաղթելով ապագայում դր. Բուզգէին յաջողակ հետազօտութիւններ անելու և աւելի գիտնական ձևեր զտնելու, առ այժմ միայն կասենք, որ ցիրուցան, թէև բաղմաթիւ բառերի մեկնութիւններ ներկայացնելու մէջ, ինչպէս անում է ուսուց- չապետը, նա միակը և առաջինն չէ որ այսպէս վերաբերվում, թէպէտ և հետաքրքրական է. բայց նա չէ էլ կարող նպաստել հայերէն լեզուի գիտնականապէս ուսումնասիրութեան, երբ այս բաղմաթիւ մեկնութիւնները այնպէս խումբ խումբ չեն բաժա- նուած, որ իւրաքանչիւր խումբը, և ոչ երկու երեք նմուշները, կապուած լինին միմեանց հետ հնչիւնների մէկ ընդհանուր օրէնքով:

Նորք այսպիսի ճիշտ օրէնքներ բաղմանան, այն ժամանակ անշուշտ կկազմուի մի ներդաշնակութիւն, որով և կարող կլի- նենք առանձին օրէնքները պարզել, նրանց ներդաշնակութեան սկզբունքը որոշել. բայց սորա համար կարեւոր է ամենից ա- ռաջ հնչիւնների ճիշտ օրէնքը հետազօտել, որոնց բացակայու- թիւնով զխաւորապէս բացատրվում է հայերէն լեզուի ու- սումնասիրութեան վանդաղ յառաջադիմութիւնը:

Նոյն.

ուարանի և քերականութեան շատ մութը կէտերը պարզելու համար. հին պարսկերէն, apadana-ապարանք, զենդ. hadhōzāta-հարազատ, daēna- օրէնք, dī-ե-ր-իլ, diēu-առիւծ, thwish-երկիւղ, madhaka-մարախ, ևն:

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ

Հայկական Պատմութիւն. աշխարհաբար թարգմանեց և լուսաբանեց Խորէն Ն. Վ. Ստեփանէ: Ս. Պետերբուրգ, Ակոբսոգոփի տպարան, 1889, 16⁰. Առաջաբան էջ ԾԺԲ, էջ 351.
Նանսթուլթիւն և Յաւելուած. էջ 328:

Անցեալ տարուայ վերջերում լոյս տեսաւ Ս. Պետերբուրգում Մովսէս Խորենացու Հայոց Պատմութեան աշխարհաբար թարգմանութիւնը Հ. Խորէն Ստեփանէի աշխատասիրութեամբ: Մեր պարբերական թերթերը քչից-շատից գրեցին այդ աշխատութեան մասին ընդհանրապէս կէս-զոհունակ տրամադրութեամբ. բայց նորան մանրամասն քննադատութեան ենթարկող չեղաւ տակաւին. մինչդեռ այդ դործը արժանի է մեր ուշադրութեան և մանրամասն ուսումնասիրութեան:

Նանս է առաջ գնում մեր դասական հեղինակների աշխարհաբար թարգմանութիւնը: Մինչդեռ այդ գրուածների բնագիրներից շատերը Ծ—Ն անդամ և աւելի տպադրուած են զանազան կետրոններում և քանիցս թարգմանուած եւրոպական լեզուներով, հազիւ մի-երկուսը ունինք աշխարհաբարի վերածած: Քսան տարի առաջ լոյս տեսան Ղազար Փարպեցու Թուղթը և Եղիշէի Պատմութիւնը, մէկը՝ Մ. Նալբանդեանցի և միւսը՝ Մ. Սիմօնեանցի աշխատութեամբ, և միայն այս օրերս՝ Խորենացու Պատմութիւնը: Ահա և բոլոր աշխարհաբար թարգմանութիւնները մեր հարուստ Հին զրականութենից:

Սակայն այս անփութութիւնը դէպի մեր Հին զրականութիւնը դժուար չէ մեկնել:—Շատ չէ անցել այն օրից, երբ որ մեր զրագէտներից շատերը հերքում էին այդ զրականութիւնը՝ իբրեւ մեռած և անպէտ լեզու և իբրեւ անցած-գնացած զրոյցներ՝ օտար մեր ներկայ կեանքին ու զարգացմանը,

ուստի ուսումնասիրութեան համար նաև աւելորդ: Այս մի բնական հակադդեցութիւն (շեւիցիս) էր գրաբարեաներէ դէմ, որոնք իրենց յափշտակութեամբ դէպի հին լեզուի անհամեմատ առաւելութիւնները ծայրայեղութեան հասնելով, ոչ միայն հերքում էին աշխարհիկ լեզուն և նորաբողբոջ գրականութիւնը, այլ և երազում էին վերականգնել մի օր գրաբարը: Աշխարհաբարեաները զուգէ այնքան հեռու չ'երթային իրենց բացասութիւններով հին գրականութեան և մանաւանդ լեզուի մասին. բայց քանի որ նոցա համար կենսական խնդիրը նոր լեզուի դոյութեան իրաւունքները հնչեցնելու շնորհիւ լեզուի պաշտպանելն էր, դորա համար նոքա ևս իրենց հակառակորդների նման չափազանցութեան հասնելով կարծես, պատրաստ էին զոհել ամեն ինչ, որ հին լեզուով էր, հին լեզուի հետ անտես առնել նաև նորա գրականութիւնը: Այս բնական երևոյթ է:

Բայց անցան տարիներ. բորբոքուած կրքերը խաղաղացան. փոխադարձ յարձակումները դադարեցան. 'նոր լեզուն' բռնկն կռուից յետոյ, հաստատեց իւր իրաւունքները, ամուր բռնելով այն տեղը, որ վայել էր իրեն: Նախկին ծայրայեղութիւնները սկսան փոքր առ փոքր տեղի տալ իրերի սովորական ընթացքին. լրջօրէն խորհելով տեսանք, որ հին ու նոր իրենց որոշ սահմաններն ունին, իրենց դոյութեան իրաւունքները. ուստի մեր մէջ հաստատուում է թէ՛ մէկի և թէ՛ միւսի կարեւորութիւնը որպէս և նոցա փոխադարձ և անհրաժեշտ ձեռնտուութիւնը: — Այդ ժամանակ գրաբարն ևս իւր գրականութեամբ սկսաւ բռնել այն տեղը, որ վայել է իրեն: Աւելի կողմից նա եղաւ այն սուստ աղբիւրը, որից աշխարհաբարը ժողովրդական բարբառներից զատ, հանում էր և շարունակում է հանել իւր շինուածի համար բազմաթիւ ընտիր բառեր և դիւրեցիկ դարձուածներ՝ ստէպ նորա ոգուն համեմատ մշակելով նաև իւր քերականական ձևերը: Վրականութեան կողմից նա այն մեծագին դանձարանն է, որոյ մէջ պահուած ենք տեսնում մեր նախնական կեանքի հրաշալի նկարագիրները, մեր հինաւուրց քաղաքակրթութեան և ինքնուրոյնութեան թանկագին յիշատակները, որոնք հիմք կամ զոնէ մեծ նպաստ պէտք է լինին մեր ներկայ զարգացմանը և առանց դոցա դժուար

է երևակայել մեր վերածնութիւնը: Ուստի Հին դրականութիւնը՝ հայ մտքի ու հանձարի այդ գեղեցիկ արդիւնքը, բացի դպրոցական առարկայ լինելուց, որ անհրաժեշտ է, պէտք է որ չպահուի ծածուկ, չթաղցուի մեծամասնութեանց դժուարամբոնելի Հին լեզուի քօղի տակ, այլ թարգմանուի դիւրատար, հասկանալի ոճով և տարածուի ժողովրդի մէջ: Արդարեւ, որչափ ակտիւ էին և միեւնոյն ժամանակ հրահանգիչ ու խրատական կ'լինի ընթերցող դասին՝ աջող ու դիւրիմաց կերպով փոխադրուած, օրինակ՝ Քրիստոնէութեան առաջին դարը Հայաստանում, այն է՝ Պրիգոր Առաւորչի և Տրդատ թագաւորի հրաշալի պատմութիւնը (Ափսնագրէս) կամ՝ Ներսէսի, Արշակ Արկորդի և հայ նախարարների ճիշտ և մանրամասն նկարագիրները և նոցա փոխադարձ յարաբերութիւնները (Փապսոս Բոգանք), կամ Վարդանանց և Վահանանց սրբազան պատերազմները՝ իրենց հետաքրքիր հանգամանքներով (Լոյսէ, Փապէցի), կամ թէ հայ նախարարների մեծամեծ քաջագործութիւնները Պարսից և Յունաց պատերազմներում՝ արձակ վէպի ձևով պատմած (Սեբէոս, Յովն. Մաննէան) և կամ թէ Բագրատունի, Արծրունի և Ուլբինեան իշխանների հերոսական ջանքերը նոր պետութիւնների հաստատելու՝ հանդերձ աջող և ձախող պարագաներով (Յովհաննէս Վահո-ղլիս, Թոմա Արծրունի, Մաթթէոս Ուհայեցի...) և այլն և այլն: Ժամանակ է վերջապէս լուրջ կերպով հոգ տանել մեր դասական մատենագիրներից գոնէ ընտիրները քաղուածօրէն կամ փոխադրութեամբ աշխարհաբար թարգմանելու, որ ընթերցանութեան զրաւիչ և օգտաւէտ նիւթ կ'մատակարարէ ժողովրդի մեծամասնութեանը:

Խորենացին թէ՛ իբրեւ մատենագիր և թէ՛ իբրեւ պատմիչ առաջնակարգ տեղ է բռնում մեր գրականութեան մէջ: Խորափսեմ ոճը և հարուստ լեզուն՝ գիտնական հակիրճ սեղմութեան հետ միասին, նորա կիրթ ճաշակը, նորա գրական հմտութիւնը և վերջապէս ողորկ ու զրաւիչ շարագրութիւնը:—այս բոլորը Խորենացու անհերքելի ծախնագրական արժանաւորութիւններն են: Իբրեւ պատմիչ նա արդէն նորանով է անհամեմատ, որ առաջինը յղացաւ Հայոց Պատմութիւն գրելու գա-

ղափարը՝ նախնական ժամանակներից սկսած, ուստի և գերազանց կարող է համարուել բոլոր մեր պատմագիրներից: Աւանշուշտ այս մտքով է, որ հայ պատմագրութեան հայր ենք անուանում նորան: Իսկ նորա պատմական հմտութիւնը և նուրբ գեղարուեստական ճաշակը մանաւանդ փայլում են այնտեղ, ուր նա ազգային կեանքի խորին հնութեան մէջ թափանցելով՝ վերաստեղծել է ձգտում անցած-գնացած ժամանակները ազգային հրաշակերտ վէպերի և հնախօս աւանդութիւնների բեկորներով,—մի յատկութիւն, որ ինչպէս իրաւացի նկատու է Մ. Վարազդեանը, մեր պատմագիրներից և ոչ մէկի, իսկ օտարներից՝ սակաւների մօտ է պատահում:

Սակայն այս բոլոր արժանաւորութիւններով հանդերձ Խորենացին՝ իբրեւ պատմագիր, զերծ չէ և խոշոր թերութիւններից. օրինակ՝ նա ծածկում է իւր իսկական աղբիւրները՝ (մանաւանդ Մար-Աբաս Ատոնային) անդոհացուցիչ անգամ և անհաւատարի մեկնութիւններ տալով նոցա մասին. Հայկազունեաց պատմութեան մեծագոյն մասը անունների չոր ու ցամաք ցանկեր են ներկայացնում և այն՝ արուեստապէս յարմարցած Ասորեստանի թագաւորների թուին ու յաջորդութեանը՝ համաձայն Ատէսիասի.—նորա մէջ բերած Պարթեաց թագաւորների անունները՝ առհասարակ Պարթեաների մասին մի շարք հետաքրքրական տեղեկութիւններով հանդերձ, բոլորովին տարբեր են դրամների վերայ հիմնուած ստոյգ պատմութենից.—հայ Արշակունեաց պատմութիւնն ևս շատ տեղ հակառակ է ելնում օտար պատմիչների աւելի արժանահաւաս աւանդութեանը. նորա ժամանակագրութիւնն ևս անդոհացուցիչ է, ուստի և երբեմն շփոթութիւն է ծագում պատմական անձների և անցքերի մէջ և այլն և այլն:

Արդեօք այս և սոցա նման այլ թերութիւնները առաջացել են մեր պատմագրահօր անգիտութենից, իւր աղբիւրների չափազանց հաւատ ընծայելով, թէ այլ պատճառներից,—այս դէպքում մեզ համար միեւնոյն է: Խորենացու Պատմութիւնը ունի բաղմաթիւ անդոհացուցիչ կետեր. պատմական կրիտիկան դարձրել է իւր լուրջ ուշադրութիւնը դոցա վերայ, և այժմ ամբողջ գրականութիւն ունինք Խորենացու մասին, որ տարեցտարի աւելանում է և դեռ կաւելանայ,—մի քննա-

դատութիւն, որ ստէպ խիստ է և անողոք, թէև ոչ անարդար:—Խորենացու Պատմութիւնը պատկանում է պատմական կրիտիկային:

Այս ընդհանուր տեսութենից՝ անցնինք այժմ Հ. Ստեփանէի թարգմանութեանը:

Խորենացին՝ իբրև արեւելեան պատմագիր, որ իւր հայրենիքի նկարագրութեան հետ միասին յաճախ շատ կարևոր տեղեկութիւններ է հաղորդում նորա սահմանակից ազգերի մասին, վաղուց գրաւել է իւր վերայ ուսումնական աշխարհի ուշադրութիւնը: Նորա առաջին քաղուածօրէն փոխադրութիւնը լատին լեզուով ըստ տեսաւ 1733 թ. և երեք տարուց յետոյ—Վիստոնեան եղբայրների լիակատար լատին թարգմանութիւնը: Այնուհետև մէկը միւսի հետքից երևան են գալիս՝ առաջին հոսանքը (1809), առաջին ֆրանսերէն (1836), առաջին իտալերէն (1841), երկրորդ ֆրանսերէն (1842), երկրորդ իտալերէն (1849—50) երկրորդ հոսանքը (1858), երրորդ ֆրանսերէն*) և և գերմաներէն (միանուագ՝ 1869) թարգմանութիւնները՝ իւրաքանչիւրը տարբեր աշղոլութեամբ: Սոցա վերայ աւելցնելու է երկու աշխարհաքաջ թարգմանութիւն ևս, որ Հ. Ստեփանէն բնաւ չէ յիշում և թէպէտ դժբա լիակատար չեն, բայց այնուամենայնիւ Խորենացու Պատմութեան բնագրի մի հարստացնող աւելին են ամփոփում և՛ որ կարևորն է, դժբա էին և աշխարհաքաջ թարգմանութեան առաջին փորձերը: Խօսքս Մ. Գարագաշեանի «Քննական Պատմութիւն Հայոց» (Պոլիս, 1880) աշխատութեան և Մ. Լյմինի Моисей Хоренский и древний эпос армянский հետազոտութեան Գ. Խ.՝ի հայերէն թարգմանութեան **) մասին է, որոնցից առաջնում բազմաթիւ գլուխներ են մէջ բերած Խորենացու բնագրից՝ զուգընթաց արեւմտեան աշխարհաքաջ լատինացի-լեւոնացի, իսկ երկրորդում նոյն Խորենացու պատմութեանց թարգմանուած են մեր՝ արեւելեան աշխարհաքաջաւ ազգային վէպեր պարունակող բոլոր գլուխները:—Այս-

*) Սխալմամբ 1857-ին է նշանակած փոխ. 1869 թ. (Տե՛ս Բաճ. Հե):

**) Լոյս է տեսել Թիֆլիզ և ոչ Մոսկուա, ինչպէս սխալմամբ նշանակել է Հ. Ստեփանէն:

պիսի մի երեւոյթ չէր կարող զանց առնել **Հ**. Ստեփանէն, որ ի դէպ թէ անդէպ, ակնարկում է **Եւրոպական լեզուներով** գրուած այս կամ այն հետազոտութեան կամ յօդուածի վերայ, բայց մոռանում է իւր աչքի առաջ եղածները, մոռանում է ազգային գրականութիւնը: **Եւ** այս՝ անհոգութիւն համարեցէք, թէ մոռացումն, անշուշտ իրեն՝ **Հ**. Ստեփանէին է վնասել. եթէ նա նեղութիւն քաշէր օգտուել **Մ**. Գարազաշեանի աշխատութեանից, շատ անհարթ և անյաջող կ'իտեր իւր թարգմանութեան մէջ, որ այժմ աչք են ծակում, գուցէ այլ կիրպարանքով ներկայանային մեզ:

Բոլոր յիշեալ թարգմանութիւններից՝ թէ՛ ճշտութեամբ և թէ՛ մանաւանդ դասական մատենագրի գեղարուեստօրէն վերաստեղծելով՝ իբրեւ նորա ճիշտ կաղապարը, մեր կարծիքով **Մ**. Լժպինին է, որ թէ և **Հ**. Ստեփանէն խոյս է տալիս խոստովանելու, բայց անտարակոյս իւր թարգմանութեան զխաւոր՝ եթէ չ'ասենք **Պալ հիմն** է եղած, զխաւոր աղբիւրն ու օժանդակը **Խորենացու** բնագիրը ստոյգ բմբռնելու. մի օժանդակ, որ երբեմն նաև ի չարն է գործ դրած, զգալի կերպով ենթարկելով **Հ**. Ստեփանէի թարգմանութեան լեզուն ուսմեբէնի ազդեցութեան:

Բնական էր ուրեմն սպասել, որ վերջին (աշխարհաբար) թարգմանութիւնը՝ օգտուելով բոլոր նախնի թաղներից և նոցա առթիւ յայտնած քննադատական հետազոտութիւններից, ամենից աջողագոյնը կ'լինի կամ դոնէ շատերից աւելի աջող: Յաւակցաբար այս տրամաբանական ենթադրութիւնը չէ արդարանում իրօք: Ինքը **Հ**. Ստեփանէն այսպէս է որոշում իւր աշխատութիւնը, որ հարկ ենք համարում ամբողջապէս առաջ բերել:

«**Մ**ի ծառայական (ստրկական՝ է կամենում ասել) և անկանոն թարգմանութիւն անել դժուար գործ չէ: **Մ**ովսէս **Խորենացու** Պատմութեան այնպիսի մի **Լաբգմանութեան** պատրաստելու համար, որ ունենար իւր նշանակութիւնն, և կարող թանօրոնիւ հարստացնելու համար հարկաւոր էր մեծ աշխատութիւն և երկարատե ուսումնասիրութիւն: **Մ**ովսէսի Պատմութեան թարգմանութեան բնագրի զօրութիւնն ու վսեմութիւնը տալն ի հարկէ դժուար կ'լինի միշտ: **Մ**ենք աշ

խատեցինք, որ Նարգմանո-Նեան լեզոն, որչափ կարելի էր մօտ լինէր բնագրին և միեւնոյն ժամանակ հեշտ հասկանալի լինէր»։ (էջ 2. Առաջաբան)։ Նւ դարձեալ «Մենք շատ աշխատեցինք, որքան հնարաւոր էր, պահպանել մեր պատմահօր դեղեցիկ, ազդու, պարզ և համառօտախօս «ճշ» և նորա հրաշակերտած բարդ բառերը, մինչև իսկ, որտեղ կարելի է եղել, ղեղ-ջել ենք բայերը, բնագրի համաձայն. իսկ տեղ տեղ աւելացրել ենք մեզանից բայեր, երբ իմաստը կարօղ էր անհասկանալի մնալ։ Այսպէս աշխատելով պահպանել Մովսէսի գրո-Նեան «ճշ» մեր թարգմանութեան մէջ, սորա հետ մենք աշխատել ենք, որ մեր լեզուն մնար միշտ աշխարհաբար, ժողովրդական, և չկորցնէր իւր կենդանութիւնը» (էջ 26. Անդ.)։

Այս հատուածում, ինչպէս տեսնում է ընթերցողը, շեշտուած են աշխարհաբար Նարգմանո-Նեան որպիսութիւնը, կարեւոր ծանօթո-Նեանները որպէս և գրութեան լեզոն ու «ճշ», որ դուրծ է ածել թարգմանիչը։ Նոյն իսկ կարգով կ'քննենք և մենք ՚. Ստեփանէի աշխատութիւնը՝ երբեք գլխաւոր բաժնի վերածելով մեր քննադատական նկատողութիւնները։

I.

Թ Ա Ր Գ Մ Ա Ն Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ը :

Ահներև սխալներ կամ բնագրի չհասկացած տեղեր՝ յայտնի բան է, սակաւ են ՚. Ստեփանէի թարգմանութեան մէջ, ինչու որ նա օգտուել է տասնեակ թարգմանութիւններով. և վարմանալի կ'լինէր, եթէ այդպիսի սխալներ շատ լինէին։ Թէպէտ թարգմանիչը քանիցս շեշտում է պարծանքով, թէ Խորենացու բնագրի «գծուարիմաստ» շատ հատուածները ճիշտ և դիւրմբռնելի թարգմանելու համար նա «որքան ժամեր է չարչարվել» (էջ 26. Առաջ.)։ Բայց ի՞նչ հարկ ժամեր չարչարուելու, քանի որ այդ «գծուարիմաստ հատուածները» արդէն թարգմանուած էին տասն անգամ ուրիշներից ու պարզուած։ Ուրեմն ՚. Ստեփանէին մնում էր միայն նոցա թարգմանութենից օգտուելով՝ փոխադրել բնագիրը աշխարհաբարի։— Այս բաժնում մեր ուշադրութիւնը պէտք է դարձնենք զլխաւորապէս ՚. Ստեփանէի աշխարհաբար թարգմանած հատուածների վե-

լայ, որոց թիւ ու համար չ'կայ: Անշուշտ դժուար չէ նախ-
ընթաց թարգմանիչների միջնորդութեամբ հասկանալ Խո-
րենացու արգարե ստեպ խրթին քննադէպ: բաւական չէ նոյն-
պէս պատմահօր քառերն ու «ճեղք ստրկօրէն աշխարհիկ լե-
զուի քերականական ձևերին դարձնել՝ շատ անգամ պահպա-
նելով միևնոյն քառերը, որոնք այժմեան լեզուում տարբեր կամ
գէթ փոփոխուած իմաստ ունին, և ոչ սակաւ՝ բնագրի մի
բառը 4—5 բառով թարգմանելով, որով տգեղաբար սփռուում
ու ճապաղուում է և. Ստեփանէի աշխարհաբարձը ընդհան-
րապէս զուրկ գեղարուեստական ողորկութենից: Աշխարհա-
բարի թարգմանիչը՝ առանց զգալապէս շեղուելու բնագրից,
պէտք է հետևէր մանաւանդ նոր լեզուի օրէնքներին և մեր
ժամանակի մտածելու եղանակին. պէտք է իմանար նա՝ թէ
բնագրի որ խօսքը կամ դարձուածը պահպանուել է և որը փո-
խելու նոր լեզուին. պէտք է յարմարեցնէր չինը նորին, աւելի
«գոռ», քան թէ քառերն միտ դնէր, որպէս և բնաւ անփոյթ
չ'առնէր գրականական և գեղարուեստական պահանջները:

Այսպէս թարգմանութեան անթիւ օրինակներից առաջ
բերենք մի-երկու տասնեակ:

3 էջ. — Մտուածային շնորհի քն վերս անսպառ ապրեցոյն-նէնը
և քո մարտիկի վերս Ս. Հոգու շարժումը իմացայ այս քն գեղե-
ցիկ խնդրի միջոցով: — «Եւս» քն վերս՝ հայցականներից յետոյ դնելու
է, երկրորդ՝ լաւագոյն էր ապրեցոյն ասել, փոխ. ազդեցութեան,
երրորդ՝ խորհոյն-քննելիք, փոխ. մտքերիդ և վերջապէս՝ քն այս
գ. խնդրի, փոխ. այս քո գ. խնդրի: — Ստաի լաւագոյն էր ասել.
Մտուածային շնորհի անսպառ ազդումը քո վերայ և Ս. Հոգու
շարժումը քո խորհուրդներիդ վերայ իմացայ այս գեղեցիկ խնդ-
րիդ միջոցով:

» » — ոչ թէ միայն պէտք էր քեզ գովել, այլ և աղօթել քո
վերս...: թէ և բնագրին ունի՝ «աղօթել ի վերայ քո», բայց նոր
լեզուում (որպէս և բարբառներում) այդ ոճը այլ իմաստ ունի.
աղօթել մի բանի վերայ կ'նշանակէ մի բանով հմայել, կ'ախար-
դել: — Մտելու էր. աղօթել քեզ համար:

31 էջ. — Իսկ ի՞նչ իւր յանդուգն և անճոռնի զօրքով զառ-
իվայր վաղոր ջրի նման շտապումէ...: — Ինչորովին կորչում է
բնագրի ազդու ոճը և գեղեցիկ համեմատութիւնը. «որպէս յոյն»

ինչ սաստիկ ընդ զառիվայր հեղեալ»։— Դաւագոյն էր ասել. (Ի՛նչը լեռնից վայր թափուող հեղեղի նման շտապում էր... :

32—33 էջ. — Պարբերապէս, մարտի և հասկար բառերի նրբութիւնը ամենեւին չէ զանազանուում. ստեպ մէկը միւսի տեղէ գործածուած :

34 էջ. — Ի՛նչի դիակը հրամայումէ (շայկ) թաղել բարձր տեղում, որ տեսնեն նորա (?) կանայքն և որդիներն :— Որի՞ կանայքը՝ Ի՛նչի՞ արդեօք, թէ շայկի : շասկանալի է, որ Ի՛նչինը չէր կարող լինել, իսկ եթէ շայկի՝ այն ժամանակ ասելու էր. Ի՛նչ կանայքն... :

36 էջ. — աղբիւրների ակօքի մօտ : Լղբիւրների մասին ո՞վ սկիզբ կ'ասէ. ակօ կամ ակունք գնելու էր : Ուրեմն՝ աղբիւրների ական մօտ :

39 էջ. — Լըրամը... հաւաքումէ ընտանի քաջ աղեղնաւոր մարդիկների բազմութիւն, հզօր նիզակաւորներին, երիտասարդներին, ազնիւներին, յաջողակ ձեռք և կտրիճ դէմք ունեցողներին, սրտով միշտ պատրաստներին, թուով մօտ յիսուն հազար :— Ի՛ացի հօլովներին անհանձն գործածութենից՝ խառն և հապաղէ թարգմանութիւնը :

47 էջ. — Ի՛արեգնաց գետերի հոսելու յայնը (?) : Ի՛նագիրն ունի ջրի ձայնին յատուկ՝ «կարկաչասահութիւն» գեղեցիկ բառը, որից գոնէ կարկաչահոսութիւն փոխադրելու էր կամ անփոփոխ թողնելու :

58 էջ. — (Դ՛արբակէս)... կենցաղավարութեան մէջ շատ խորամանկ և պատերազմում ելեալ (?) մարդ :— Ի՛նչասկանալի է վերջին դարձուածը : Ի՛նագրի «երեսաւոր» բառը քաջ, անվախ է նշանակում. իսկ թարգմանչի ելեալը՝ աւելի անեղիս (անամօթ) բառի հակառակը կարող էր լինել, որ այստեղ բնաւ իմաստ չ'ունի :

66 էջ. — Երբ երկար նայումէի սարի վերա ինձ երևեցաւ մի կին Բարձր ասիւ ծայրի վերա նստած, ծիրանի հագած և երկնագոյն քօղով, գեղեցիկ ակօքով բարձրահասակ, կարմիր այտերով և բռնված էր երկունքի ցաւով :— Եւա, ի՛նչ հարկ հայոց վրան բառը միշտ պարսկական ասիւով թարգմանել, երկրորդ՝ լաւագոյն էր ասել՝ նայումէի դէպի լեռը կամ լեռնիվեր. երրորդ՝ անորոշ Բարձր ասիւ գործածութիւնը տեղիք է տալիս կարծելու, թէ այս մի նոր, երկրորդ՝ Բարձր սար էր՝ տարբեր առաջնից. չորրորդ՝ էր

էական բայը աւելորդ է այստեղ և վերջապէս՝ Երկու-նի փոխարէն
աւելի հասկանալի կ'լինէր Ժննդական ասել: — Եւս հատուածը
մենք այսպէս կ'ըմբռնենք. Սինդու եւ երկար նայում էի
լեռնիվեր, մի կին ծիրանազգեստ, երկնագոյն քողով երևեցաւ այն
բարձր լեռան գագաթին՝ ալեղ բարձրահասակ, կարմրայտ և ծննդա-
կան ցաւով բռնուած: — Վիտելու է, որ ալեղ ոչ միայն Գեղեցիկ
ալեղ ունեցող է նշանակում, այլ միևնոյն ժամանակ և մեծ, խոշոր
աչքեր:

69 էջ.—... աւելի հասարակութեան և խոր հասարակել այն սե-
րը, որ կայ մեր մէջ:— Եւսանց միևնոյն բառը կրկնելու և նա-
խագասութիւնը երկարացնելու՝ ասելու էր. աւելի ամուր և խոր
հաստատել մեր մէջ եղած սէրը:

70 էջ.— Ուստի—առջը գալիս է. փոխ. դեսպանը ասելու:

72 էջ.— Եւսուհետեւ Եւսահազար վարանգիւմ, որովհետեւ նա
պետք է պատերազմէր Հայկազնի հետ, և այն ոչ փոքր զօրքով:—
Սերջին դարձուածը պարզ չէ. Խորենացին ասում է այն ժամա-
նակ վտանգ էր սպառնում Եւսահազարին՝ պատահել Հայկազնին
պատերազմով, թէև սակաւ չէր իւր զօրքերի թիւը:

85 էջ.— Եւսոյ գրումեմ քեզ ինչ որ մեր աշխարհի արան-
քին Գործեր կան, Երկրորդ գիրքը սկսելով...: Ստորագիծ բառերը
հազիւ թէ հասկանալի լինին ընթերցողին. նախագասութեան ի-
մաստը այն է, թէ այս՝ Երկրորդ Վրքից սկսած այլ ևս մէջ բե-
րելու չեմ զուգընթացաբար ուրիշ ազգերի պատմութիւնը, ինչ-
պէս այդ արի նախընթաց գրքում, այլ արանքիս մեր ազգինը
միայն: Ուստի յիշեալ հատուածը լաւագոյն էր թարգմանել. Եւսոյ
այս Երկրորդ Վրքում գրում եմ քեզ՝ առանձնապէս մեր աշխարհի
անցքերը, սկսելով Եւսահազարի թագաւորութենից...:

91 էջ.—... զգուշանումեմ այն սիրելի մարդին համար յայտնի
և մանրամասնաբար գրել, որովհետեւ միայն տեղերը նշանակելով
անցայ, արանգիւմ (sic!) և կարգը բաց թողնելով:— Ուրեմն
Խորենացին գիտմամբ զանց է առնում իւր պատմած անցքերի
արանգիւմը: Սիւնի կարելի՞ բան է: Հ. Ստեփանէն, որ իւր
աշխատութեան ընթացքում բազմիցս օգտուում է Խորենացու Վատ-
մութեան Նամբրոնեան կոչուած օրինակով, չէ կարողացել պար-
զել այս աղաւաղած հատուածը յիշեալ գրչագրի միջոցով: Սինդ-
դու այդ օրինակը իւր արժանահասար ընթերցուածով բոլորովին այլ

կերպարանք է տալիս ինզրին՝ յայտնի բան է ազատելով Խորենացու սպառնալիցաներէն անհիմն կասկածներէն:—Վ Ենեալի տալս գրութիւնը, որից թարգմանել է Հ. Ստեփանէն, ունի այստեղ. — «այլ խտրեմ աստ վասն սիրելի առնն յայտնի գրել զամենայն և մանրապատում: զի անցի միայն զտեղիսն նշանակելով, զհաւաստին և զոճն ի բաց թողեալ»: Իսկ Նամբը. օրինակը ունի. «այլ խտրեմ..... զի անցից նշանակելով միայն զտեղիսն հաւաստի (sic) և զոճն ի բաց թողեալ»: Ուրեմն թարգմանելու է... որովհետեւ կանցնիմ՝ միայն հաւաստի տեղերը նշանակելով և կարգը բաց թողնելով:—Խորենացին կամի ասել, թէ՛ այն հրաշալի մարդու մասին գրելիս, ես միայն հաստատի տեղերը կ'նշանակեմ, ընդհանուր, յայտնի կէտերը կ'շօշափեմ, իսկ անցքերի մէկը միւսի հետքից յաջորդաբար դասաւորութիւնը, կարգը բաց կ'ընդնեմ:

98 էջ.—(Տօրքի անհաւատալի ուժի մասին պատմած զրոյցի առթիւ) Ո՛հ, սաստիկ ձե՜ծ առասպել է...: Բնագիրն ունի. Ո՛հ, կարի է առասպելս):—Երգեօք կարի նշանակում է սաստիկ ձե՜ծ. և ապա՝ ի՞նչ ասել է՝ ձե՜ծ առասպել: Նաւագոյն էր ասել. Ո՛հ, չափազանց է այս առասպելը:

120 էջ.—(Երտաւազդ) արդարեւ փորի ծառայ և ստրուկ լինելով, նա արդիւնէն էր մեծացնում:—Վ Երջին խօսքերը թարգմանութիւն է բնագրի՝ «աղբիւսս մեծացուցանէր», այսինքն՝ իւր արջն էր շատացնում, մի ասացուած, որով սուր և կծու յանդիմանութիւն է անում պատմահայրը ծոյլ և որկրամոլ թագաւորին: Ուստի արդիւնէն մասին խօսք չէ կարող լինել այստեղ: Իսկ եթէ Հ. Ստեփանէն անպատճառ ուղղում էր խոյս տալ այդ՝ իւր կարծիքով, անպատշաճ ասացուածից, գոնէ ասէր ժողովրդական ոճով. — Բնագիրն հաստատեալ, որ գործ է ածուում այժմ նոյն իմաստով, ինչպէս հընումը «աղբիւսս մեծացուցանել»:

146 էջ.—Երուանդը մտածելով թէ ի՞նչպիսի լար է մեծանում Սարերի մէջ հորս թագաւորութեան համար, փոխ. Երուանդը մտածելով՝ թէ իւր թագաւորութեան համար որպիսի չարիք է սնանում Սարաց մէջ:

149 էջ.—...ներսում արգելումէ արագ լայն(?) այծեամներ:— 'Խախ' այծեամները միշտ լայն են լինում և ապա՝ փոխ. արագ ասելու, լաւագոյն էր արագընթաց, արագոտն կամ մի այլ այսպիսի բարդ ածական դնել:

160 էջ.—Ե՛կ համաձայնիր այդ պատանին տալու ինձ, որ
Լ՛աններէ աղջկէն ե՛մ գեղեցիկ աչքերով...—Լ՛նթերցողը սպասում է
իմանալ՝ ինչո՞վ էր այլ ևս օժտուած Լ՛անաց աղջիկը բացի գե-
ղեցիկ աչքերից. իսկ յարաբերական (որ...) նախապատուութիւնը ի զուր
երկարացնում է Խորենացու ամիսի և աղբու ոճը, որ լաւագոյն
էր թարգմանել այսպէս.—Ե՛կ, լսի՛ր ինձ՝ Լ՛անաց աչագեղ աղջ-
կանս, և արձակի՛ր պատանուն (և ոչ թէ՛ պատանին):

161 էջ.—... Լ՛անների այս Ժաջ կոյս օրիորդի համար:—
Բնագրի («քաջագրի») կամ պէտք էր պահպանել և կամ՝ քաջա-
տոհմիկ թարգմանել, որ ազնուատոհմ է նշանակում և ոչ՝ Ժաջ:

» — Հեծաւ քաջ թագաւոր Արտաշէս «նա» գեղեցիկ յիշու-
մբաւ:—Վախ՝ յի՛ հեծնել են ասում և ոչ՝ յիշու-մբաւ հեծնել.
յետոյ՝ ինչո՞ւ «նա» և ոչ թէ՛ «նա», և վերջապէս՝ գեղեցիկ «նա» յի՛
և ոչ թէ՛ «նա» գեղեցիկ յի՛: Ուրեմն ասելու էր, հեծաւ քաջ թա-
գաւորն Արտաշէս իւր գեղեցիկ սեւ ձին:

163 էջ.—Սիրելի էր ինձ ասել քաջ Սմբատի համար ևս.
որովհետեւ արդարեւ սուսպելը շատ հեռու է ճշմարտութենից.
որովհետեւ նա ունէր անհամբեր ճշմարտութեան համեմատ
և առաքինութեամբ «գիշերէն» գրաւումէր:—Վախ՝ լաւագոյն էր—
ասել մէկի մասին և ոչ թէ՛ մէկի համար. երկրորդ՝ որովհետեւ շաղ-
կապի կրկնելուն ամենեւին հարկ չ'կար. երրորդ՝ արտասպէս խօսքը
լաւ կ'լինէր աւելի ճիշտ բացատրել իբրեւ «պատանի» վիպ, որ և
անշուշտ զօրութեամբ է իմացուում այստեղ (հմտ. նաև սոյն
գրքի Ն՝Կ. գլուխը). չորրորդ՝ բնագրի «հասակ անդամոց» խօս-
քերը անհամբեր ճշմարտութեան թագեղ է. վերջապէս
ինչո՞ւ որոշակի՝ «գիշերէն» է գնում, փոխանակ անորոշ ասելու:—
Ե՛յս հատուածը մենք այսպէս կ'թարգմանենք. Սիրելի էր ինձ
պատմել և Սմբատի մասին. որովհետեւ ազգային վէպը արդարեւ
ամենեւին հեռու է ճշմարտութենից, ինչու որ իւր քաջութեան
համեմատ ունէր նա և զուգապատշաճ անդամներ և իւր առաքի-
նութեամբ գրաւող էր սրտերի (կամ՝ գրաւում էր շատերի սիրտը):

203 էջ.—Սքանչելի հայրը խիստ զարմանալի որդիներ ու-
նէր:—Բնագիրն ունի. «հօր սքանչելոյ որդիք զարմանալիք»,
ուստի երևում է, որ խիստ բառը բոլորովին աւելորդ է, իսկ խօս-
քերի դասաւորութիւնը անկանոն: Եւսելու էր. Սքանչելի հայրը
ունէր և զարմանալի որդիք:

207 էջ. — Կա միանգամ քան հին Եդիսնանը աւելի արեց (?): — Գոնէ ասելու էր, նա միանգամ աւելի քաջութիւն ցոյց տուեց քան հնումը Եդիսնանը:

225 էջ. — Գրիգոր սիրեց անապատները և իւր մէջ ապրելը (?)
մտքի հանգարտութեամբ: — Նազգրի բառացի թարգմանութիւնն է, բայց ինչ օգուտ, քանի որ խորթ են մեզ այդ դարձուածները և ոչ վայելուչ: — Կարելի էր ասել, Գրիգոր սիրեց անապատները և իւր մէջ ամփոփուած, խաղաղ մտքով ապրելը:

232 էջ. — Երցա շատխօսութիւնն հոսում է առատ ինչպէս աղբիւրից, ինչպէս ասաց հներից մէկը և Կառայնոմէ փողոցի բոլոր արբեցողներին: — Հարկ չ'կար կրկնելու՝ ինչպէս նախադրութիւնը, բացի դորանից՝ բնագրի «զկծեցուցանել» բայը անյաջող է թարգմանած: Ս'եր կարծիքով լաւ կ'լինէր ասել այսպէս. — Երցա շատխօսութեան հոսանքը բոլորում է՝ ինչպէս աղբիւրից, որպէս ասաց հներից մէկը, և գրգռում (բորբոքում է) փողոցի ամեն արբեցողներին: — Եստեղ մենք դիտմամբ պահպանեցինք բնագրի «հոսանք» և «բղխել» (Լամբր, ()ր.) բառերը:

236 էջ. — Եստարարութիւնները մին միւսի վերա եւան (?)...: Հ. Ստեփանէն ստրկօրէն թարգմանելով բնագրի «յարեան ազգ յազգի վերայ նախարարութիւնք», չէ մտածել, որ այժմեան լեզուում այդ դարձուածը այնպէս չէ հասկացուում, ինչպէս հնումը: Եստմ մենք ասում ենք. մին միւսի Կեմ ելնել:

257 էջ. — Սեծն Եերսէսը, որդին Եթանագինէսի, որ Զուսիկի, որ Սլթանէսի, որ Ս. Գրիգորի որդին էր: — Ես ոճը միանգամայն անսովոր է աշխարհաբար լեզուին, նաև տգեղ: Եթէ թարգմանիչը անպատճառ կամէր բնագրին շատ մօտ լինել՝ գոնէ փոխելու էր յարաբերական դերանունը ցուցականի և ասելու էր. Սեծն, Եերսէսը՝ որդի Եթանագինէսի, իսկ սա՝ Զուսիկի, սա՝ Սլթանէսի և սա՝ Ս. Գրիգորի:

264 էջ. — Սի... սուտանուն քահանայի ձեռով կեանքի կերպիլ (?)
մէջ մահացնող դեղ խառնելով, տուեց Ողոմպիադային...: — Նազգիրն ունի. «ի կենաց դեղն զմահացուն (այսինքն՝ դեղն) խառնեալ», ուր գեղեցիկ կերպով հակադրուած են միմեանց կերպիլ և մահուան դեղը (որ է՝ ս. հաղորդութիւնը և թոյնը): Հ. Ստեփանէն՝ չըմբռնելով այդ նրբութիւնը, առաջինը կերպիլ է թարգմանում և երկրորդը՝ դեղ լոկ թոյն բառի նշանակութեամբ: Ս'եր

կարծիքով՝ աւելի վայելուչ կ'լինէր ասել. —... կենսատու դեղի մէջ մահաբեր դեղը խառնելով:

276 էջ. — ԼՆ. գլխի առաջին մասը Հ. Ստեփանէի թարգմանութեամբ միանգամայն խառն է և անհասկանալի. նա չէ կարողացել որոշել բնագրի «խոր» («հոր» ևս) և «փոս» բառերը, որոնցից առաջինը արուեստապէս շինած՝ այժմ ևս սովորական, հորն է, ուր ցորեն և այլ արմտիք են պահում գիւղերում. իսկ միւսը՝ ուղղակի փոս, գետնի բնական պատառուած է նշանակում կամ խորխորատ: ԼՆ-ը երկու նշանակութիւնը շփոթելով և երկուսն ևս միայն փոս հասկանալով, Հ. Ստեփանէն աղաւաղել է բնագրի իմաստը: Վա ասում է. — (Լճակ հրամայում է սպանուած կամսարականների համբարները բերել հաւաքել Լճմաւիր. ուստի) «նոքա փոքելով երկու շատ խոր և սաստիկ լայն փոսեր՝ Վախճաւան գիւղում, բոլորը բերին նոցա աւանի սայլերով»: — Պէտք էր ասել ոչ թէ փոքելն փոսեր, այլ՝ քայլն (կամսարականների) հորերը, որ Վախճաւան գիւղումն էին և նոյն աւանի սայլերով (հորերում պահուած կամսարականների) մթերքը Լճմաւիր կրեցին: — Որպէս և փոքր ինչ ստորեւ. — «Լճակ... հրամայումէ սայլորդիներին նոյն փոս վերա փայտից կախել»: — Լճելու էր. Լճակ հրամայում է փայտից կախել սայլորդիներին նոյն հորերի վերայ: — Թէեւ Ս ենետիկ. տպ. «ի վերայ խորոյն» ունի, բայց Լ լամբ. ()ր. — «ի վերայ խորոցն», որից և պէտք է օգտուէր Հ. Ստեփանէն:

317 էջ. — Խոսքով Վարդմանացի գինով աստիկ արջելով... ետեւն էր ընկնում ճարտար ջնար նուազող մի կնոջ: — Բնագրի «ի գինուջ գեղխեալ» այստեղ չէ նշանակում աստիկ արջել, այլ՝ գինու չափը միայն անցընել: Հետագայ տողերից ևս երևում է, որ Խոսքով աստիկ հարբած չէր կարող լինել:

343 էջ. — Որովհետեւ նա (Սեպրոպ) հրեշտակի տեսք ունէր, մտքով — արեւծօղ, խոսքերով — պայծառ, գործերով — համբերօղ (?), մարմնով — շատ փայլօղ (?), յեղիով — անպատմելի, խորհրդակցութեամբ — մեծ, հաւատով — ուղիղ, յոյսով — համբերօղ (կրկին), սէրով — անկեղծ, ուսուցանելով — չ'ձանձրացող: — Լճս գեղեցիկ հատուածը, որով Խորենացին այնպէս գեղարուեստօրէն կտրուկ և ազդու խօսքերով իւր մեծ վարդապետի նկարագիրն է տալիս մեզ, թոյլ է, անգոյն և ոչ միշտ ստոյգ Հ. Ստեփանէի թարգմանութեամբ: Համեմատութեան համար առաջ բերենք բնագիրը. — «Ս ասն զի (Սեպ-

րոպ) գոյր տեսլեամբ հրեշտականման, մտօք ծննդական, բանիւք պայծառ, գործովք ժուժկալ, մարմնով արտափայլեալ, սարասիւք անձառ, խորհրդակցութեամբ մեծ, հաւատով ուղիղ, յուսով համբերող, սիրով անկեղծաւոր, ուսուցանելով անձանձրոյթ»։— Եւ մեր թարգմանութիւնը.— Որովհետեւ Սարգսի տեսքով հրեշտականման էր, մտքով՝ բեղմնաւոր, խօսքով՝ պերճ, գործքով՝ տոկուն, մարմնով՝ պայծառ, բարքով՝ զարմանալի, խորհրդակցութեամբ՝ մեծ, հաւատով՝ ուղիղ, յուսով՝ համբերող, սիրով՝ անկեղծ, ուսուցանելովը՝ անձանձիր։

Բայ թարգմանչի կարեւորագոյն արժանաւորութիւններէց մէկն ևս այն է, որ նա իւր թարգմանութեան մէջ կարողանայ արտափայլել տալ ցոլացնել բնագրի «*философский*» ոճը, հեղինակին սեպհական՝ միտք արտայայտելու ձևն ու եղանակը, նորա ներքին ու արտաքին՝ մտքի ու լեզուի յատկանիշները, ի՛նչ լեզուով և թարգմանելիս լինէր։ Այս տեսակետից միայն կարող էր արդարանալ հայ ընթերցողի առաջ ականաւոր Փրանսիացու հանճարիկ խօսքը—«*le style—c'est l'homme*» վերաբերութեամբ Խորենացուն, եթէ աշխարհաբարի թարգմանիչը լրջօրէն բմբռնէր իւր նպատակը և կատարէր իւր գործը այնպէս, ինչպէս հարկն է։ Մինչդեռ Հ. Ստեփանէի թարգմանութեան մէջ Խորենացին բնաւ չէ երևում մեզ իւր տիրական յատկանիշներով։ ի՞նչքան որ սա սեղմ է ու հակիրճ, այնքան ինքը ճապաղ է, ի՞նչքան սա համառօտախօս է ու ազդու, այնքան ինքը երկարաբան է ու դանդաղ, ի՞նչքան սա հարուստ է ոճերով ու բառերով, որպէս և աղատ ու գիւրաթեք համաձայնութեան կողմից, այնքան պակասաւոր է ինքը, այնքան սահմանափակ ու տաղտուկ նոյն մասերում, ի՞նչքան սա ողորկ է ու վայելուչ և գեղարուեստական ամբողջութիւն է ներկայացնում լեզուի ու շարադրութեան կողմից, այնքան ինքը անմշակ է և անճաշակ, այնքան հեռու գեղարուեստական կատարելութենից։ Եւ սորա պատճառը ո՛չ «աշխարհաբարի ճապաղութիւնն է» և ո՛չ այն՝ թէ նա «չափազանց աղքատ է բառերով» (ԶԳ. Առաջ.), որպէս արդարանալ է ուզում Հ. Ստեփանէի։ Ո՛չ. Дело мастера боится! Պէտք է միայն քաջ տեղեակ լինել և համոզութեամբ իշխել այն լեզուին, որով թարգմանում ենք. ահա՛ յաջողութեան բոլոր գաղտնիքը, որ անյայտ է մնացել Հ. Ստեփանէին։

II.

ԱՌՇԱՋԱՐԱՆԸ ԵՒ ԾԱՆՈԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ:

Յոյց տալով թէ որչափ անյաջող է Խորենացու բնագրի աշխարհաբար թարգմանութիւնը թէ՛ ճշտութեան և թէ՛ գրականական պահանջների կողմից, — անցնինք այժմ **Շ. Ստեփանէի** աշխատութեան այն մասին, ուր նա իբր ինքնուրոյն հետազոտող ու լրսաբանող է ներկայանում ընթերցողին իւր Առաջաբանի և Մանօթութիւնների մէջ և տեսնենք, որչափ զոհացողիչ է նա և այս բաժիններում:

Սկսենք Առաջաբանից: — Եթէ չհաշուենք 11 էջ[»] տպագրական սխալներն ու ուղղագրութիւնները (որ այսուամենայնիւ չեն սպառում զրքի անթիւ վերիպակները) ^{*}), 82 էրես կ'մնայ նուիրած բուն Առաջաբանին, ուր **Շ. Ստեփանէն**՝ առաջ բերելով մի ընդհանուր տեսութիւն հայոց թաղաւորութեան և նախարարական կազմակերպութեան մասին, անցնում է այնուհետև Խորենացու կենսագրութեանը և ապա բաւական ընդարձակ խօսում է նորա մատենագրութեան և մասնաւորապէս **Շայոց Պատմութեան** աղբիւրների որպէս և նոյն գործի հրատարակութիւնների ու թարգմանութիւնների վերայ:

Ընթերցողի աչքը շնանում է՝ դիտելով հայ և օտար լեզուով այն բազմաթիւ գիտնական ակնարկութիւնները և վկայութիւնները, որ **Շ. Ստեփանէն** մէջ է բերում իւր Առաջաբանում: Եւ արդարև թէպէտ ոչ այն ամեն զրուածները,

^{*}) Սխալներից կարևոր է յիշել. — Առաջաբանում էջերը հայերէն թուագրելիս, **Շ. Ստեփանէն** ճշմ. (109) էջից յետոյ անմիջապէս դնում է Ս (200), ՍԼ (201), ՍԻ (202), փոխ. ճժ, ճժԼ, ճժԻ գրելու: — 495-որդ ծանօթ. մէջ հովհան Սահրաւի է գրած, փոխ. Յ. Սամիկոնեան ասելու: — 229-որդ ծանօթ. մէջ Ղեւթիկէ Etudes sur les chants historiques et les traditions populaires de l'ancienne Arménie d'après une Dissertation de M. Emin, (Journ. Asiat. 1852). **Շ. Ստեփանէն** Վ. Լ. անգլո-այլի է վերագրում սխալմամբ: — Մանօթութիւնների մէջ պատահած յոնարէն մի քանի բառերը մանաւանդ աչքին զարկում իրենց տգէտ ուղղագրութեամբ. (տե՛ս ծան. 347, 433...): — 180-որդ ծան. մէջ Փաւստոս Բուղանդի Վ. ենետ. տպագրութիւնը 1862 է նշանակած, փոխ. 1832 թ.:

որ նա յիշում է, խնայեալ աչքից է անցրիւ բայց և այնպէս բաւական տեղեկութիւն ունի հաւաքած, ընդհանրապէս ծանօթ է Խորենացու մասին լոյս տեսած գրութիւններին և քննական յօդուածներին: Սակայն այսու հանգերձ նկատելի է և այն, որ այս բոլորը մնացել է նորա համար իբրեւ հո-մ-նի-նա բնաւ չէ մշակել այդ նիւթերը իւր համար, չէ սուել նոցա՝ կենդանի կապերով մի ամբողջութիւն. այլ զանազան աղբիւրներից քաղուած տեղեկութիւնները մնացել են նորա աշխատութեան մէջ հատ հատ, բաժան բաժան և արուեստապէս միայն կապուած: Ուստի շատ դիւրին է քայլ առ քայլ հետեւել նորան և մի առ մի նշանակել՝ թէ որ հատուածը որ աղբիւրից է հանուած, թէև ըստ սովորութեան՝ չ. Ստեփանէն առանձին մեծ հաճութիւն չէ ցոյց տալիս իւր աղբիւրները որոշակի յիշելու նաև այնտեղ, ուր նա ամբողջ երեսներ ոչ թէ քաղուածօրէն է փոխադրում, այլ քառասուն թարգմանում:— Այսպէս՝ Առաջաբանի սկզբից մինչև ԻՎ. երեսը ուղղակի թարգմանուած է հանդուցեալ Վ. Պատկանեանի Библиограф. очеркъ армянской исторической литературы գրուածից, երես 4—10, կրկնելով հանգերձ յարգելի զիտնականի՝ ըստ իս, սխալ կարծիքը, — մի տեսակ աղբիւրն թերութիւն կամ արատ համարել հայերի համար նոցա՝ աշխարհակալական ձգտումներից զուրկ լինելը, որ իբր թէ արդէլք եղաւ նոցա մի հզօր պետութիւն ստեղծելու. թէև նոյն այդ աշխարհակալական ձգտումներն էին, որ տապալեցին և խալառ անհետ արին Ասորեստանցոց, Մարաց, Արթաշէնացոց և այլ շատ զօրեղ աղբիւրի պետութիւնները, իսկ հայերը՝ թերևս շնորհիւ այդ ապագայն Երո-ւսեան, պահպանեցին իրենց գոյութիւնը... Ինչ և իցէ:— Վ. Պատկանեանի յիշեալ գրուածը դեռ 1880 թ. լոյս տեսաւ «Փորձի» առաջին համարում՝ բաւական ընտիր թարգմանութեամբ: Չարմանալի է, որ եւրոպական լեզուներով ամեն մանր ու խոշոր զրքեր ու յօդուածներ մանրամասնօրէն նշանակող չ. Ստեփանէն ոչինչ չէ յիշում «Փորձի» մասին: Բայց արժէ՞ր համեմատել այս երկու թարգմանութիւնները:—

Այնուհետև՝ Մ. Ի. Մ. Առաջաբանից ուղղակի հանել է չ. Ստեփանէն Խորենացու կենսագրութեան և նորա Պատմութեան աղբիւրներին վերաբերեալ մասերը (համեմատել Предисловіе къ

Ист. М. Хоренского стр. 2—5, 6—16. և Հ. Ստեփանէի Առաջարանի էջ ԻԲ—Լ, ԾԵ—ԿԳ և այլն)։

Նոյն աղբիւրների որպէս և Պատմութեան այլ և այլ հրատարակութիւնների և թարգմանութիւնների մասին եղած տեղեկութիւնները համարեա բոլորը առնուած են Լանգլէտայից (Sku Collection des Histor. Arméniens. T. II. p. 47—52), ուր և իւր անհոգութեան պատճառով Հ. Ստեփանէի Ֆրանսիացի թարգմանչի մի թերութեան վերայ միւսն ևս ինքն է աւելացնում՝ զանց առնելով նորա նշանակած Խորենացու Պատմութեան 1752 թ. Վենետիկ տպագրութիւնը և բնաւ չ'յիշելով նորա հետ միասին Պօլսի նոյնանուագ հրատարակութիւնը, ինչպէս արդէն նկատել էր «Արաբսի» 1889 թ. Բ. դրբում «Նոյն մատենախօսք».

Անտես արած զրուածներից յիշելու է Նորայր Բիւզանդացու 1887 թ. հրատարակած «Բանասիրի» Բ. տետրը, որ ամբողջապէս նուիրուած է Խորենացու անձին և նորա Պատմութեանը։ Այս աշխատութեան մէջ մանաւանդ արժանի են ուշադրութեան՝ նորա վերջը տեղաւորուած (և տակաւին անկատար) Խորենացու լեզուի ու ոճերի բաղմնութիւն մանուածութիւնները 4 օտար մատենագիրների հայ թարգմանութիւնների հետ (Սուա-Վալլիսթեանէս, Փիլոն Ներայեցի, Գրիգոր Նազիանզացի և Գրիգոր Նիւսացի)։ Այս նմանութիւնները կարող էին շատ նպաստել Հ. Ստեփանէին մանաւանդ այնտեղ, ուր նա առաջ է բերում Լամբրոնացու Օրինակ կոչուած՝ Խորենացու Պատմութեան յայտնի զրջադրի տարբեր ընթերցուածները, որոնցից շատերը միանգամայն ստուգուում և հաստատուում են յիշեալ չորս թարգմանութիւնների համեմատութիւններով։ Ահա զեղեցիկ զէպք Լամբրոնեան Օրինակի զերազանցութիւնը արդեամբ տպացուցանելու։ Նւ տակայն աշխարհաբար թարգմանչին անձանօթ է մնացել պ. Նորայրի հետաքրքրական զրուածը։ — Այսու ամենայնիւ այդ ընտիր զրջադրի ընթերցուածով օգտուելը մի արժանաւորութիւն է Հ. Ստեփանէի աշխատութեան մէջ, որ չենք կարող ուրանալ բաւական թուով շփոթ կամ եղծուած կեանք պարզուած են դորա օգնութեամբ. թէպէտ նաև վերը բերուած օրինակներից կարելի էր դիտել, թէ այդ փոխառութիւնը կարելոյն

չափ ընդարձակ և լիամասն չէ եղած: Իսկ ինչ վերաբերում է
 Հ. Ստեփանէի այն խօսքերին, թէ «Լամբրոնեան Օրինակից
 ոչ մի թարգմանիչ չէ օգտուել», այս ճիշտ չէ: Յայտնի բան
 է Ս. Լեմինը չէր կարող օգտուել այդ օրինակից, որովհետեւ
 նորա թարգմանութիւնը լոյս տեսաւ Վարինեանցի Հրատա-
 րակութեան Հիտ միանուագ, այն է 1858 թ: Այնուհետեւ
 երկու թարգմանութիւն է արած Խորենացու Պատմութեան՝
 գերմաներէն և ֆրանսերէն, երկուսն ևս նշնանուագ—1869 թ:
 Վերմանացի թարգմանիչը արգարե չէ յիշում Լամբրոնեան
 Օրինակի մասին, որովհետեւ իւր թարգմանութեանը նա բնաւ
 ծանօթութիւններ չէ կցել: Իսկ Ֆրանսիացի թարգմանիչ
 Լանգլուան՝ բացի նորանից որ առաջաբանում (էջ 51) շատ
 կարեւոր (fort importantes) է համարում Լ. Օրինակի մի քանի
 տարբեր ընթերցուածները, դեռ թարգմանութեան մէջ ևս՝
 ստորեւ, անկնարկութիւն է անում նոցա վերայ տեղ-տեղ:

Հ. Ստեփանէն հարկ չէ համարել յիշել նաեւ Խորենացու
 Պատմութեան աշխարհաբար թարգմանութեան (թէ ետջ լիա-
 մասն) առաջին փորձերի մասին, ինչպէս վերը տեսանք (էջ 117):

Փոքրիշատէ ինքնուրոյն հետազօտութիւն, որ պատա-
 հում ենք Առաջաբանի մէջ, այդ՝ Խորենացուն վերադրեալ
 Վ. դրբի մասին է (տե՛ս էջ ԼԲ—ԽԳ), ուր բաւական հա-
 մոզեցուցիչ փաստերով հերքուում է նորա գոյութիւնը: Նոյն
 հետաքրքրական ինդրի ամբողջութեան համար լաւ կ'լինէր
 աչքի առաջ ունենալ նաեւ Հ. Պ. Ալիշանի յօդուածը («Իսկ-
 մազէս», 1851), որ անյայտ է մնացել Հ. Ստեփանէին:

Անցնինք այժմ Վանօթութիւններին:

Հ. Ստեփանէի թարգմանութեանը կցած է 820'ի չափ
 Վանօթութիւն: Եթէ դոցանից հանենք մօտ 150'ը, որ
 Լամբրոնեան օրինակի տարբեր ընթերցուածներն են, կ'մնայ
 670 բուն ծանօթութիւն, որից մօտ 75'ը Լանգլուանցի է առ-
 նուած, 3—5 Վ. Պապիանեանցի, 5—10 Ֆ. Նէլից և ուրիշ-
 ներից. 20'ի չափ ևս թարգմանչի սեպհական մանր, աննշան
 լուսաբանութիւններն են, որոց թուում և մի երկար բանաս-
 տեղծութիւն. մնացեալ մօտ 550'ը ոչ միայն քաղուածօրէն են
 առնուած, այլ ուղղակի թարգմանուած են Ս. Լեմինի ծանօ-
 թութիւններից Ժայռէի՝ Ժայռ և Բաւարացի:—Այս այսպէս

լինելով՝ զարմանալի է, որ Հ. Ստեփանէն ասում է, թէ՛ «մեր ծանօթութիւնների համար մենք օգտուել ենք զլիսաւորապէս Լանդլուայի» (sic!) և Լյմինի թարգմանութիւնների ծանօթութիւններից» (Առաջ. էջ 29): Մ. Լյմինի խիստ, նաև ճշող ազդեցութիւնը նկատուում է առհասարակ Հ. Ստեփանէի աշխատութեան ընդհանուր կերպարանքի վերայ՝ թէ՛ թարգմանութեան, թէ՛ Առաջաբանի, թէ՛ Ծանօթութիւնների և թէ՛ Յաւելլուածների մէջ: Նոյն իսկ աշխարհաբար թարգմանելու գաղափարը անշուշտ յղացել է նա անմիջապէս Մ. Լյմինի ուսերէն թարգմանութեան լոյս տեսնելուց յետոյ, այն է՝ 1858 թ., ինչպէս երևում է իւր միամիա խոստովանանքից (Առաջ. Հիմ): Բայց այսու ամենայնիւ Հ. Ստեփանէն միշտ խոյս է տալիս ուղղակի խոստովանելու մեր պատկառելի հայկաբանի ահագին և անպայման ազդեցութիւնը՝ աւելի ակտիւ ժանօք յիշելով Լանդլուայի և ուրիշների անունները:—Մեզ այնպէս է թուում, որ միանգամայն իրաւացի լինելու և որոշելի «Եպիսկոպոս-Ռեմի-Երազմէս» որ և է պէլիս չհասնող համար՝ պէտք էր վարուել այնպէս, ինչպէս սովորաբար անում են ամեն մի հասարակաց աշխատութեան մէջ, այսինքն՝ համառօտ յիշել, թէ՛ որ ազդելից է քաղուած այս կամ այն տեղեկութիւնը: Այդպէս արած է՝ օրինակ, 1888 թ. Պետերբուրգ հրատարակուած Ղևոնդ պատմագրի Բ. տպագրութեան մէջ՝ Վ. Պատկանեանից և Վարապետ Վ. Շահնաղարեանից քաղած ծանօթութիւնները նոցա սկզբնատառերով նշանակելով փակագծի մէջ: Այստեղ ևս պէտք էր իւրաքանչիւր ծանօթութեան վերջը համառօտ նշանակել՝ Լ (Լյմին) և Լ (Լանդլուայ) սկզբնատառերով:—Բայց Երազմէսները Եպիսկոպոս և կողմնակի կերպով ուրիշի գիւտը կամ յայտնած միտքը իրեն սեպհականիւր մի ընդհանուր երևոյթ է Հ. Ստեփանէի աշխատութեան մէջ, որոյ մասին արժէ մի քանի օրինակներ առաջ բերել:

Ծանօթութիւն 4. — Հ. Ստեփանէն առաջարկում է ուղղել Խորենացու բնագրի մէջ (Մ. 1) «օրինակողներից մոծված կետագրութեան մի սխալ», ասելով. «պէտք է ուղղել այսպէս», առանց սակայն յիշելու թէ իւր իսկ ուղղածի նման վաղուց բմբռնել ու թարգմանել է Մ. Լյմին, որ և անշուշտ տեղիք է տուել աշխարհաբար թարգմանչի այս ուղղագրութեանը:

ՆՕ. 244.— Հ. Ստեփանէն առանց ո՛ր և է ապացուցի պիտէ համարում բոլոր թարգմանիչներից ընդունուած յոր բառի ընթերցուածը, յատուկ անուն (Ձոր) կարգաւով նորան: Թերթերով՝ դտանք, որ նա առել է այս՝ Խորենացու Պատմութեան առաջին ուսերէն թարգմանութենից (1809 թ.), էջ 153, ըստ սովորութեան՝ թագ-ցնելով իւր աղբիւրը:

ՁԳ. էջ. Լռաջաբ.— «Լսայէս և զկնի այլովք զինուք ժամս ոչ սակաւս»: (Խոր. Լ. 26):— Լսս հատուածը թարգմանուած է. «այսպէս յետոյ ևս շարունակութեամբ երկար ժամանակ ուրիշ զէնքերով»:— Հ. Ստեփանէն՝ խօսելով իւր Լռաջաբանում (ՁԳ) այն աշխատութիւնների մասին, որ նա գործ է դրել Խորենացու բնագրի համառոտարանութիւնը հասկանալի կերպով աշխարհաբարի փոխե-լու, պարծանօք ակնարկում է և յիշեալ նախագասութեան վերայ, ուր՝ նորա ասելով, «բայ ենք աւելացրել մեզանից (sic)», որպէս զի իմաստը անհասկանալի չ'մնայ: Իսկ այդ իրանից աւելցրած բայը (շարունակութեամբ) ուղղակի առած է Ս. Լյմինի թարգմանութենից (продолжали биться...), դարձեալ առանց յիշելու այդ աղբիւրը:

ՆՕ. 135.— «Բամբիռն» բառի առթիւ թարգմանիչը առանց այլ և այլի կրկնում է Ս. Լյմինի 32 տարի առաջ ասած խօսքերը (իհարկէ առանց նորա անունը յիշելու), իբրեւ մի տեսակ յանդիմա-նութիւն, թէ «հայ ուսումնականները ճշտութեամբ չեն հասկանում այս նուագարանը...»:— Ինչ որ կարելի էր ասել 30 տարի առաջ և այն՝ այնպիսի գիտնականին, որ արդարեւ առաջինը բացատրեց մեզ այդ նուագարանի ինչ լինելը, բոլորովին անհիմն ու անտեղի է նոյնը կրկնել այժմ Հ. Ստեփանէին *):

ՆՕ. 187.— Պարսից Լրտաշէս թագաւորի առթիւ:— Բ. Պատ-կանեան իւր Материалы для арм. словаря, II գրքոյկի վերջը ունի զետե-ղած մի հետաքրքրական քննութիւն О Хронологии Мойсея Хоренского, ուր նա երկար հետազոտութենից յետոյ՝ աջող կերպով ուղղագրում

*) Ս. Լյմինից թարգմանած ՆՕանութիւնների մէջ Հ. Ստե-փանէն՝ չ'յիշելով հանգերձ իւր աղբիւրը, այնուամենայնիւ այնպիսի լեզուով է խօսում, որ միայն ինքնուրոյն հեղինակին է վայել և ո՛չ թէ թարգմանիչին: Օր. քն. թուումէ, թէ... (ո՛ւմ).— ակամայ մի միտքն է գալիս... (ո՛ւմ) և այլն. մինչդեռ այդ միջ ...քն. ասողը իսկապէս Ս. Լյմինն է և ո՛չ թէ Հ. Ստեփանէն, ինչպէս սխալուե-լով անշուշտ պիտի կարծէ բարեմիտ ընթերցողը:

է Խորենացու ժամանակագրութեան վերաբերեալ մի սխալը: Հ. Ստեփանէն իւր 187 ծանօթութեան բովանդակութիւնը քաղում է ուղղակի յիշեալ յօդուածից՝ ծածկելով իւր աղբիւրը, որով հանգուցեալ գիտնականի նոյր և լուրջ քննադատութեան արգիւնքը իրեն է վերագրում: Գոնէ այսպէս կ'ըմբռնէ ընթերցողը:

Ծ. 393ա. — Լստեղ առանց քննութեան և ապացուցի նաև առանց յիշելու՝ թէ որտեղից է առնուած, համարձակ կերպով մերժում է Լճինի, Լանգլուայի և Լաուէրի թարգմանած մի նախագասութիւնը («այլոց ազգաց վարելով») իբրև «խալ և առաջարկութիւն» նորան մի նոր՝ ընթերցողի կարծիքով Հ. Ստեփանէին պատկանեալ, իմաստ: Թերթելով Խոր. Պատմ. առաջին ուսերէն թարգմանութիւնը, տեսնում ենք (էջ 263), որ յիշեալ նախագասութեան թարգմանութիւնը ո՛չ նոր է և ո՛չ ինքնուրոյն:—Տեսնենք սակայն, թէ որքան հիմնաւոր է Հ. Ստեփանէի առաջարկած նոյր իմաստը: Երժէ փոքր ինչ կանգ առնել այս խնդրի վերայ: Խորենացին՝ պատմելով Երկրորդ Լրտաշէսի ձեռքով առաջին անգամ Հայաստան մուծուած արուեստների մասին (Լ. 59), ասում է՝ թէ մինչև այս թագաւորը Հայերը «ի մեծամեծ արուեստից և ի գիտութեանց ունայնացեալք էին (զուրկ էին), որպէս հինից և ասպատակաց պարապեալք և այսպիսի գիտութեանց կամ անդոյն արարեալք և կամ ո՛չ հասեալք (sic!)» զշաբաթուց ասում և դամսոց և զտարեաց բոլորմանց: Վանդի ոչ այսպիսի ինչ ճանաչելու առ նոսա, այլոց ասոյց վարելով:—Լճինի տողերը Հ. Ստեփանէն թարգմանում է. «... խօսքս շաբաթների, ամիսների և տարիների շրջանների մասին է, որոնք (որ՝ կամի ասել) նոքա չէին ճանաչում, այլ գործածում էին (գործ էին անում՝ կամի ասել) ուրիշ ասոյցները (sic!)»:—Լճլ խնդիր է, թէ որքան արժանահատ է Խորենացու այս աննպաստ նկարագիրը Հայոց բարբերի մասին Վրիստոսից մօտ մի դար յետոյ: Բայց պատմագիրը կամենում է ասել՝ թէ մեր նախնիքը այդ միջոցին վայրենի լինելով, հիւսիսական ազգերի պէս հում միս ու արիւն ուտելով և պարապելով ասպատակով ու աւաղակութեամբ, ո՛չ գաղափար ունէին և ո՛չ կարիք առհասարակ ժամանակի բաժանումները որոշելու և գործածելու: Լստայսպէս լինելով՝ ի՞նչպէս ուրեմն նոքա ուրիշ ասոյցները, այսինքն՝ ուրիշ ազգերից փոխ առած՝ ժամանակի բաժանումները պէտք է գործածէին (որպէս Հ. Ստեփանէն է թարգմանել՝ գայթակղութեամբ առաջին ուսերէն թարգմանելից), քանի որ այդպիսի գործածութիւնը՝

ըստ Խորենացու, արդէն քաղաքակրթութեան նշան էր, միևնոյն է՝ ազգային էին ժամանակի այդ բաժանումները, թէ օտար: Այլ արդեօք ազգային համարուածները (ամիսները մանաւանդ) մի/թէ իրանական ծագումն չ'ունին՝ Մազդեզանց կրօնի ազդեցութեամբ տարածուելով ո՛չ միայն հին Հայաստան, այլ և առհասարակ Առջակողման և Փոքր Ասիա:

Արդարև իւր ճշմարտութիւնները մէջ չեն Ստեփանէն տեղադրելէ քաղմութիւն հետաքրքրական և ստեղծ կարեւոր տեղեկութիւններ Խորենացու Պատմութեան՝ բացատրութեան կարօտ այլ և այլ կետերը լուսաբանելու։ Բայց ասել՝ թէ դոցա ժողովելու համար «մեծ աշխատութիւն» էր հարկաւոր, ինչպէս նկատում է աշխարհաբարի թարգմանիչը (էջ 2. Առաջ), անուշադր անբարեխղճութիւն է։ Մենք արդէն տեսնք, որ քույր այդ Ժանօն-Բիւնիւրը պարզապէս անհասկացելի և խառնաշփոթ մըն է։ Բայց պատրաստ աղբիւրներից թարգմաններն ևս դեռ բաւական չէ. պէտք էր խմանալ քաղմութիւն հարցափորական նիւթերից հմտութեամբ ընտրել կարեւորագոյնները, խոյս տալ աւելորդաբանութենից և մանաւանդ օպորտունիզմից։ Բայց ինչպէ՞ս ընթացնենք։ Բայց միշտ ի նկատի ունենալ այն հասարակութիւնը, այն ընթերցողներին, որոց համար լոյս է տեսնում զրուածք։ Այն ամէն լուսաբանութիւնները, որ առաջարկում են Մ. Լյմին և Լանդլուան իրենց ընթերցողներին՝ ստեղծ նաև ընդարձակ վկայութիւններ մէջ բերելով այլ և այլ հին ու նոր հեղինակներից, միանգամայն պատշաճաւոր են և անհրաժեշտ. նոցա աշխատութիւնը զիստական կարեւորութիւն ունի և մասնագէտների համար է նշանակուած։ Բայց չեն Ստեփանէնը։—Բացի այնպիսի երկարաբան և երբեմն նաև աւելորդ ծանօթութիւններից, ինչպէս օրինակ՝ Տաճար (Տ. 94), Ազատ (Տ. 68), Մշակ (Տ. 75) և այլ շատ բառերի առթիւ, յաճախ ամբողջ էջեր են լցնում նա՝ ոչ միայն ժողովուրդին, այլ և ընթերցող դասի ահագին մեծամասնութեանը միանգամայն անհասկանալի ֆրանսերէն, գերմաներէն որպէս և երբեմն լատիներէն և յունարէն վկայութիւններով և այն՝ անհասկացելի և անհասկացելի։ Ի՞նչ խորհուրդ ունի այս և ի՞նչ հարկ։ Այն ևս մի թեթեւ ծառայութիւն կ'ըլլէր, եթէ այդ օտարաբարբառ հատուածները չեն Ստեփանէն բարեհաճէր աշխարհաբարի

վերածել. բայց նա՝ ինչպէս երևում է, իւր դիւրութեան համար է, որ անթարգման է թողել նոցա: Աւ այսու հանդերձ որպիսի միամտութիւն, բնաւ չ' թարգմանելով օտարաբարբառ վկայութիւնները, միևնոյն ժամանակ նա առանձին խնամքով աշխարհաբարի է վերածում մեր Փաւստոս Բուզանդի դիւրիմաց, աշխարհաբարբառն հատուածները...:

Վիտելու է և՛ այն երեւոյթը, որ՝ մինչդեռ Հ. Ստեփանէն լոյ թարգմանիչ է հանդիսանում ուրիշների ծանօթութիւններին՝ ստէպ երկարախօս և աւելորդաբան լինելով հանդերձ, նա այնուամենայնիւ զուգընթաց է գիտնական պահանջներին (թէպէտ պատահում է նաև, որ նորան անծանօթ են մնացել դիտութեան նորագոյն արդիւնքները). բայց երբ փորձ է փորձում (բարեբաղդաբար ո՛չ շատ յաճախ) փոփոխել լեզուն, առաջ դալ իւր սեպհական հետազոտութիւններով, նա թոյլ է և անպատրաստ, նա չէ գիմանում քննադատութեան:

Զուգընթաց կանգ առնել Հարս (Ժան. 52), Արամանէայ ոս (էջ 57), Աւրո-բնա (Ժան. 336), Օգոն (Ժան. 562 և 526) և այլ մի քանի բառերի առթիւ յայտնած նորագոյն քննադատութեան լուսաբանութիւնների վերայ, որոց՝ ինչպէս երևում է, բնաւ անտեղեակ է Հ. Ստեփանէն *), — անցնինք առաջիկայ օրինակներին՝ աշխարհաբարի թարգմանչի փոփոխութիւն հետազոտութեան աստիճանը որոշելու համար:

Նշանօթ. 74. — «Պատուանունների» մասին (էջ 48—49): — Այստեղ խառն ու շփոթ մէջ է բերել Հ. Ստեփանէն այլ և այլ պաշտօններ, տիտղոսներ և կոչումներ՝ ընդհանուր առմամբ «պատուանուններ» կոչելով նոցա: Այսպէս մեկնուած է՝ «բոլոր ձիաւոր զօրքի հրամանատար», հապա Սպարապետը ինչ էր: Ի՞նչ տարբերութիւն կայ «զօրավար կամ զօրապետ, սպարապետ, հրամանատար» պարսկականների մէջ, — Հ. Ստեփանէն զլանում է մեկնել: «Տէր, նոյն և իշխան, Սեպուհ, Միստ» — սուքա ամենը նախարարութեան զանազան կոչումներն են, որ հարկաւոր էր որոշել և բացատրել: Յիշուած են՝ կուսակալ, կողմնակալ և սահմանակալ անորոշ պաշտօնները և բոլորովին մոռացուած է այնպիսի կարեւոր՝ ինչպէս հապարապետ է:

*) Տե՛ս Քենկ. Պատմ. Մ. Գարագաշ. էջ 149, 182. — «Հանգէս Ամսօրեայ», 1889, համ. 3, 4. և վերջին՝ 1890, համ. 5:

Իսկ ճարտարները մասին, որ դարձեալ նշանաւոր դեր էր խաղում հին հայոց կեանքում, խոստացած է ուրիշ անգամ խօսելու, թէ և չէ յայտնի և հրտեղ: — Առհասարակ այստեղ աչքի է զարկում Հ. Ստեփանէի գլխովին անգէտ և անտեղեակ լինելը Հայաստանի քաղաքական կազմակերպութեանը, որի մասին լաւ կ'լինէր, որ նա բնաւ չ'խօսէր:

Ծանօթ. 226. — Բրեյլիէրի առթիւ: Հ. Ստեփանէն իբր թէ հերքելով Ս. Լյմինի յիշած *блешхъ Нерооъ* — լրաց բղեշի գոյութիւնը, բացատրում է թէ «Հայաստանում չկար Բլեյլիէր անունով (վերք) նահանգ, ուստի նորա կառավարիչն ևս չէր կարող Բրեյլի կոչվել»: — Ինչպէս յայտնի է Պատմութենից՝ Հայաստանում լրաց բղեշն կար. դոցանից մէկը՝ հիւսիսայինը — Գոգարաց Բրեյլիէր, որ նոյնպէս Ս. Լյմաց Բրեյլիէր կոչուում: Վարպեցին միայն այս վերջին կոչմամբ է յիշում նորան քանիցս («բղեշին Ս. Լյմաց Բրեյլիէր»): Այս կրկնակի կոչման պատճառն այն է, որ Ս. Լյմաց երկրին սահմանակից մեր Վուգարաց աշխարհում կային այս բղեշի իշխանութեան ներքոյ շատ վրացիք, ուստի Վուգարաց բղեշի կոչուում էր և Ս. Լյմաց բղեշն: — Տես այս մասին Հ. Ստեփանէի յիշած S. Martin, Hist. du Bas Empire, Lebeau, T. VI, էջ 278, որպիսի վկայութիւնը անշուշտ ուղղակի Ս. Լյմինիցն է նա առել՝ առանց ֆրանսիական բնագիրը անձամբ տեսած լինելու: Հակառակ դէպքում նա պնդելու չէր, թէ Բլեյլիէր բղեշն չէր կարող լինել:

Ծանօթ. 216. — Ս. Լյմաց Սեփթուղ բառի մասին: — Հ. Ստեփանէն Ստեփանէն «խալ համարելով Ս. Լենտիկ տպագրութեան, որպէս և Ս. Լյմինի թարգմանութեան ընթերցուածը՝ համաձայն Լանգլուայի և Վորայր Բիւզանդացու ուղղագրութեանը, Սեփթուղ է սրբագրում յիշեալ բառը, որ՝ նորա ասելով, «կազմված է Սեփթուղաւոր և Թուլիզարմ բառերից»: Լմենեին զարմանալի չէ, որ Լանգլուան կամ Վորայր Բիւզանդացին չեն կարողացել մեկնել Սեփթուղ ընթերցուածը. բայց ի՞նչպէս Հ. Ստեփանէն, որ բուն թիֆլիսցի է՝ ուրեմն և ոչ անտեղեակ Ս. Լյմաց լեզուին, թոյլ է տուել այսպիսի մի զանցառութիւն: Ս. Լյմաց լեզուում բացի Սեփթուղ բառից, կայ և նոյնանիշ Սեփթ, որ գուցէ աւելի հին է և գործ է ածուում՝ օրինակ, այսպիսի մի ասացուածում. «Սեփթ Կուլի», որ նշխարք է նշանակում (բառացի՝ արքայի նկանակ): Վարժիս Հիսուրէբա — Ս. Լյմաց Պատմութեան մէջ ևս պատահում է Սեփթ՝ արքայի կամ արքայորդու նշանակութեամբ:

Վերջապէս Յաւելու-աթնիէրի բաժնում գիտելու է ժաման-

նակադրական ցուցակի մէջ (էջ 304—311) զետեղած Հայաստանի մի քանի կառավարիչների անունները, որոնք չեն յիշուում Խորենացու գրքում—Լըրաթոյ, Արիոբարդան, Վճնոնէս, Ռադամիստ, Բարթամազիրիս (փոխ. Պարթամասիրիս) և այլն, — ուստի և կարող են միայն շփոթել ընթերցողին: Սակայն պէտք էր դոյա մի առ մի բացատրել և կամ բնաւ չ'տեղադրել, մանաւանդ որ շատ խնդիրներ (աւելի ժամանակագրական) վիճելի են, տակաւին չ'ստուգուած, նաև սխալ: Բացի սորանից՝ ինչպէս հասկանայ ընթերցողը Տրդատ Բ. կամ Տիգրան Գ., երբ որ Խորենացին միայն Տրդատ է յիշում և երբ՝ Տիգրան: Իսկ նոյն Յաւելուածի եկեղեցական ժողովների բաժնում խոշոր սխալներ են սպրդուել: Մինչև 491 թ. Վաղարշապատում հինգ ժողով է կայացել (ըստ Չամչեանի). Հ. Ստեփանէն վեց է դնում, և՛ նշանակելով Ա. Գ. Ե և Գ. ժողովները, մոռանում է Բ. և Գ.՝ը*):

III.

Լ Ե Ձ Ո Ի Ն.

Անցնինք այժմ Հ. Ստեփանէի լեզուն ու գրութեան ոճին և՛ բազմաթիւ օրինակների վերայ քննելով նորա թէ՛ «սոսաքերոյ»-ն և թէ՛ «համայն»-ն, տեսնինք որ աստիճան կանոնաւոր են դրա և վայելուչ:

Այս բաժնին մենք առանձին կարեւորութիւն ենք տալիս և նորա վերայ հրաւիրում ընթերցողի լուրջ ուշադրութիւնը: Թէ՛ ինքնուրոյն և թէ՛ թարգմանական գրուածում՝ որքան և սա զրաւիչ և վսեմ բովանդակութիւն ունենար, ամենից առաջ լեզուն է, որ աչքի է զարկում. դարձեալ նոյն լեզուն է, որ նաև չնչին ու դադարի նկարագիրը հետաքրքրութեամբ կարգալ է տալիս մեզ: Այսպիսի մի խառն և անցո-

*) 12^{րդ} ծանօթ. մէջ (որ բառացի թարգմանութիւն է Ս. Լ. մինի 9^{րդ} ծան.) Հ. Ստեփանէն Ս. Լ. մինի խօսքերով խոստանում է «լիակատար տեղեկութիւն տալ այբուբենի մասին պատմութեան վերջը առանձին յաւելում»): Բայց նորա աշխատութեան մէջ՝ «Յաւելուածների շարքում չենք գտնում այսպիսի մի յօդուած. խոստումը՝ թերևս մոռացմամբ, անկատար է մնացել:

ղական ժամանակ, ինչպէս մեր զրականութեան մէջն է սլոմ, ամեն մի բանիմաց, կիրթ ճաշակով հեղինակ պարտականութիւն պէտք է համարէ իրեն ուշի ուշով միա դնել լեզուի օրէնքներին՝ աչքի առաջ ունենալով միշտ նաև նորա կենդանի աղբիւրը՝ ժողովրդական բարբառը, և ամենից աւելի զգուշանալով ինքնական, կամամտածական ձգտումներից, որոնք երբէք օգուտ չեն կարող բերել մի լեզուի մշակման գործին: Զին ճամարտութիւն է, որ երբէք աւելորդ չէ կրկնել լեզուն չէ ստեղծուում այս կամ այն անձի ինքնականութեամբ կամ քմահաճոյքով լեզու չէ կարելի կազմել արուեստապէս՝ *Ֆրէնս-կո-լեան*, միակերպութեան կանոնով կամ քանոնով հաւասարելով բոլոր նորա բազմահարուստ պէսպէս ձևերը, որ մշակել է նա իւր բազմադարեան գործածութեան մէջ: Միօրինակութիւնը ամենեւին ներդաշնակութիւն չէ, այլ ընդհակառակն, իսկ լեզուն միշտ ներդաշնակութիւն է ներկայացնում իւր բազմազունակ ձևերում և մասերում: միօրինակութիւնը արհեստի է յատկանում, որ անշունչ առարկային ինչ ձև ուղղնայ կարող է տալ և նա այնպէս կմնայ անփոփոխ: Մինչդեռ լեզուն՝ գործարանական մարմինների նման, միշտ կենդանի է, միշտ յեղլիղուկ, և անշուշտ այդ փոփոխութիւնները կատարուում են ընդհանուր օրէնքի հիմամբ և երբէք կախումն չունին մէկ անձի քմահաճութենից:—*Ն. Ստեփանէն՝ Ֆրէնս-կո-լեան* դադարաւորով յափշտակուած և՛ ըստ երևութին, այդ միայն ճանաչելով լեզուի կանոնաորոշան հիմքը, կարծես, Volapük—Վօլապօկ—է ուզում շինել մեր աշխարհիկ լեզուն:

Ա. Ստուգաբանութիւն:

1) Մի բանի բառերի պարօրէնակ հոլովոմ: Տէր բառի սեռ. հոլ. *փէրէ* է գործածում *Ն. Ստեփանէն*, յոգ. ուղղ. *փէրէր*, սեռ. *փէրէրի*: Գրականական լեզուում *փէրի* ձևը բոլորովին անսովոր է. դաւառական բարբառներն ևս փոխանակ դորան՝ *փէրով* ձևն ունին: Տէր բառի հոլովմանը հետեւելով՝ ուրեմն և *կն* սեռ. *կնի* պէտք է լինէր, մինչդեռ *Ն. Ստեփանէն* տիկնոջ և *կանայ* է ասում (փոխ. իւր կանոնի համաձայն՝ տիկինի և կինորի ասելով):—Օր բառի սեռ. *օրի* է կազմում, որ դարձնալ անսովոր է, թէպէտ մի ուրիշ տեղ *Ռէլ օրլան* է ասում:

2) Ադրոսման և փոփոխման կանոն: Այս կանոնը *Ն. Ստե-*

փանէն առհասարակ շատ չէ յարգում և առաւել լաւ է հա-
մարում հոլովելիս՝ անփոփոխ թողնել բառի արմատական ձայ-
նաւորը, թէև պատահում ենք և անհետեղութեան: Օր. մի
կողմից՝ բիբ, բէբի, բամբիռ, բամբէլի, գեղեցիկ, գեղեցիկի և այլն
և միւս՝ միտք, մոքի, պղինձ, պղնձով աղջիկ, աղջկներից և
այլն, այսինքն՝ մի տեղ ձայնաւորը պահպանում է և միւս՝
բաց է թողնում: Առնչեմ և առաջիկայ օրինակներում: Աս-
տուծու, շամփորում, քորմերը, և դարձեալ՝ Խոսրովիդատի,
թղթի, դսարներին (?), գնդով խորհրդի, փոխ, իւր ընդու-
նած կանոնի համաձայն՝ թուղթի, գունդով, և այլն: Իսկ
Աստուծու ձևը միանգամայն անկանոն է. եթէ պահում էք
արմատական «, պէտք է ասէք զրաբարի նման՝ Աստուծոյ
և կամ « բաց թողնելով Աստուծոյ ասէք, ինչպէս, ժողո-
վուրդը:—Պէտք է դիտել ընդհանրապէս, որ սխալ է Հ. Ստե-
փանէի կարծիքը՝ միշտ անփոփոխ թողնել բառը հոլովելիս
(կամ խոնարհելիս). մենք չենք ասում՝ ոյժի, սէրով, ճշով,
շամփորում է, ինչպէս նա է գործածում, այլ փոփոխման և
կորուսման կանոնի համաձայն՝ ուժի, սիրով, շամփրում է (հա-
մեմատէ՝ սուր, սրել, տխուր, տխրել, կերակուր, կերակրել,
կերակրում է և ոչ թէ՝ կերակւորում է): Այս մանաւանդ
նկատելի կ'ըննի, երբ ուրե է վերադիր (suffix) աւելցնենք յի-
շեալ բառերին. ոյժ, բայց ուժեղ, ուժով (մարդ և ոչ թէ ոյ-
ժով մարդ), սէր, բայց սէրուն, սէրող, ճշ, բայց ճշին և այլն:
Այստեղ ևս միջինակութեան զաղափարին զոհ են բերուած լե-
զուի կենսական պահանջները:

3) Սեռական հոլով:—ա) Սեռական հոլովը՝ թէ՛ իբրև յայտ-
նադրական և թէ՛ նախադրական հետ, Հ. Ստեփանէի գրչի
տակ միշտ ն յօգն է առնում վերջը, մի տարօրինակ նորաձեւու-
թիւն, որ բոլորովին հակառակ է մեր գրականական լեզուի
ոգուին: Օրինակ՝ նա գործ է ածում միշտ. փրկանքին փողը,
լեզուին նշանագիրները, Յազկերտ թաղաւորին գուռը, հե-
տադատողին միտքը, ուրացողներին ձեռով մահին ժամանակ
և այլն. փոխ. ասելու, փրկանքի փողը, թաղաւորի գուռը, —
և կամ նախադրութեան հետ միասին, բառին տեղ, բառին
փոխանակ, չարչարելուն փոխարէն, Ալաններին հետ, ավին
մօտ, փորին համար, խօսքերին մէջ, արշաւելուն մասին, հե-

րին գէմ, սէրին պատճառով մէջքին վերա Լայլն: Ի՞նչ հարկ
այդ ն յօղը աւելցնելու, քանի որ առանց դորան ևս մենք
պարզ և հասկանալի ասում ենք. բառի փոխանակ, Ալանների
հետ, փորի համար, խօսքերի մէջ Լայլն Լայլն: Եթէ պատահի
այսպիսի ասացուածներում որոշիչ յօդ դնել՝ նորան դնում
ենք նախադասութեան և ոչ թէ սեռականի վերջը. օր. (նորա)
խօսքերի մէջը, նորա դէմը (խօսել), (այս) բառի տեղը:—Որ-
քան որ մենք յիշում ենք, ն. Ստեփանէն իւր նախկին յօ-
դուածներում այսպիսի յետք բնաւ դործ չէր ածուած: Չ'լինի՞
թէ Թէոփոսիա ապրելով Պօլսի դրացութիւնն է ազգել նորա
լեզուի վերայ:

բ) — Գրաբարի յոգնակի սեռական հոլովը յատուկ անունների
մէջ մենք դործ ենք ածում այժմ բացառապէս իբրև ածական.
Հայոց, Պարթևաց, Յունաց (աշխարհ, թագաւոր), Սիւնեաց,
Սորդուաց (իշխան), — որ նոյն է ասել՝ հայ կամ հայական,
յոյն կամ յունական (աշխարհ, թագաւոր): ն. Ստեփանէն՝
երևի, միօրինակութեան դադափարով տողորուած, դարձեալ
մի անձանի նորաձեւութիւն է ուղղում մուծանել մեր լեզուի
մէջ՝ թարգմանելով նաև այդ ածականները աշխարհաբարի սե-
ռականով: Նա ասում է. Հայերի տիկինը, Իվերիացիներն ազգը,
Ալանների աղջիկը, Հայերի (փոխ. Հայեկաց) զիւղը, Սորդու-
ի (փոխ. Սորդուաց) իշխանը. թէև Մոկաց և Տոփաց ձևերը՝
յայտնի չէ թէ ինչու, պահպանուած են:—Ինչպիսիք այս է. արդեօք
դրաբարի սեռականովերջ ածականը (Հայոց) մեր այժմեան լեզու-
ում միևնոյն նշանակութիւնը ունի, ինչ որ աշխարհաբարի սե-
ռականը (Հայերի): Այստեղ յարմար չէ երկար կանդ առնել այս
խնդրի վերայ, որ կարող էր հեռու տանել մեզ: Ուրիշ անգամի
թողնելով սորա մանրամասնութիւնները՝ այսքան միայն կա-
սենք այժմ, որ այդ երկու ձևերի մէջ նկատելի տարբերութիւն
կայ: Այդ նրբութիւնը շոշափելի կերպով որոշելու համար
օրինակ առնենք այսպիսի մի ասացուած. Երեսրայս դպրոց, որ
դործածական է մեր մէջ և հասկացուում է նոյն իմաստով որ-
պէս և Երեսրական դպրոց, այսինքն՝ օրիորդների կրթութեան
համար սահմանուած դպրոց: Բայց ի՞նչ կ'լինի, եթէ Երեսրայս
բառը Երեսրանների թարգմանենք. Երեսրանների դպրոց կարող է նշա-
նակել՝ օրիորդներին սեղհական, օրիորդների ձեռքով կառա-

վարուող դպրոց, բոլորովին հակառակ օրինորդաց դպրոց ասացուածի իմաստին: Վոցանից մէկը (օրիորդաց) աճական է և միւսը՝ (օրիորդների) դոյական, որ հարկաւոր է խտիւ որոշել: Նոյնը դիտելու է և յատուկ անունների մասին. օր Աւանաց աղջիկ կ'ընշանակէ պլանական աղբից՝ ալան աղջիկ, մինչդեռ Աւանների աղջիկ՝ կարծես, բոլոր Աւաններին պատկանեալ աղջիկն է նշանակում: Համեմատէ՛ նոյնպէս. Հայոց (կամ Հայ) աղբ, Հայոց (կամ Հայ) աղջիկ և—Հայերի աղբ, Հայերի աղջիկ:

4) Աճական անունները:—Խորենացու սեղմ, ամփոփ և զիդեցիկ կազմած բարդ ածականները, որոնք քիչ խօսքով շատ իմաստ են արտայայտում և այնքան ազդուութիւն և վայելչութիւն են տալիս լեզուին, ի. Ստեփանէն թարգմանում է կամ՝ աւելի ուղիղը ասելով, բացատրում է մի քանի բառով՝ ճապաղ ու տաղտուկ, չհասկանալով որ դուրանով յանցանք է դրժում լեզուի օրէնքների դէմ: Նրկար դարերով լեզուի մէջ մշակուած բարդ բառերը և մանաւանդ ածականները, որոնք ճաշակի հետ միասին՝ մի ազգի մատենագրական զարգացման աստիճանն ևս ցոյց են տալիս և որոնցից շատերը անշուշտ պզգային վէպերից են առնուած,—չէ կարելի թարգմանել, չէ կարելի բառացի նկարագրութեամբ պարզութեան վերածել, ինչպէս այդ անում է ի. Ստեփանէն՝ մի կատարելագործուած լեզուի պիրճ՝ ձեւերը ստորացնելով մինչև անկիրթ ազգերի թոթովախօս, աղքատիկ բարբառը: Պուցէ նա երկիւղ էր կրում, որ այդպիսի բառերը անհասկանալի կ'մնան, եթէ չ'բացատրուին: Նախ՝ այդ երկիւղը հաղիւ թէ հիմնաւոր է. և ապա՝ շատ դիւրին կերպով կարելի էր դորա առաջը առնել՝ թարգմանութեան վերջը, ծանօթութիւնների բաժնում, մի քանի տասնեակ դժուարիմաց ածականների ցանկը տեղաւորելով՝ հանդերձ բառացի և մանրամասն մեկնութեամբ:

Առաջ բերենք մի քանի օրինակներ:

28 էջ.—Բնագրի «խայտափն» (Հայկ)—գոապիւ ապիւրով է թարգմանուած. կարելի էր ասել նաև՝ քաղցր աչքերով և այլ շատ այսպիսի բացատրութիւններ դնել. բայց այս բոլորը խայտափն բառի նրբութիւնը չ'ունի:

—«Հաստաղեղն» (Հայկ) թարգմանուած է՝ հասար աղիւլ քանեղ, որպէս և «աղեղնաւոր» «աղիւլ քանեցնող» (էջ 159):

— «Քաջագանգուր» գեղեցիկ խօսքը թարգմանուած է խիստ
գանգուր մտաբերով: Ինչո՞ւ չ'պահպանել այդ վիպական բառը:

46 էջ.—(Լստուածք) «Հեշտացուցիչք և կամակատարք» թարգ-
մանուած է. մեղ զոտարձայնողներ և մեր կամքը կատարողներ: Սամա-
կապար որպէս և հաճկապար սովորական ածականներ են, որ այժմ ևս
տալիս է ժողովուրդը Տիրամօրը: Ինչո՞ւ պէտք էր ուրեմն պարզ
և հասկանալի ածականները մի քանի բառով բացատրել:

63 էջ.—«Ըծադիր և հարկապահանջ» թարգմանուած է. լա-
դնող և հարկ պահանջող: Ի՞նչ հարկ այսպէս անդամահատ անելու
ընտիր բառերը:

64 էջ.—«Թիկնաւէտ» թարգմանուած է՝ խիստ-նոյն հասար. ինչո՞ւ
հասար և ոչ թէ լայն կամ բարձր: Թիկնաւէտ նշանակում է ոչ մի-
այն լայն ու բարձր, այլ միևնոյն ժամանակ և վայելչակազմ թի-
կունք ունեցողը:—Լսո մի հատիկ բառը հայոց լեզուին յատուկ՝
զարմանալի ճկունութեամբ մի շարք նրբութիւններ է ներկայաց-
նում, որ անկարելի է թարգմանել:

— «Գեղեցկոտն»—թարգմանուած է՝ սպիտակ գեղեցիկ: Եթէ
ամեն մի պարզ խօսք այսպէս թարգմանուի, այն ժամանակ մենք
երբեք բարդ բառ չենք ունենալ: ()րինակ՝ փոխ, գեղեցկաշէն
ասելով՝ չ. Ստեփանէն կ' թարգմանէր. գեղեցիկ շինուած, փոխ.
գեղեցկատես՝ գեղեցիկ տեսքով, և կամ փոխ. բարձրահասակ՝ հա-
սակը բարձր, քայլամոլոր—քայլերը մոլորած, մշտադալար—որ
միշտ զալար է, հիւրընկալ—որ հիւր է ընդունում և այլն և այլն:
Լսո ոչ թէ խորհմանո-խի-ն է, այլ բառերի մեկնութիւն՝ քառա-
յան:

66 էջ.—«Լճեղ» ոչ միայն գեղեցիկ (ինչպէս չ. Ստեփանէն
է թարգմանել), այլ և խոշոր աչքեր ունեցող է նշանակում: Ո՞ր-
չափ նրբութիւն այդ ամփոփ բառի մէջ:

144 էջ.—«Խոշորագեղ» թարգմանուած է՝ խոշոր դեմքով, որ
ճիշտ չէ:

160 էջ.—«Լճագեղ» չ. Ստեփանէն նոյնանիշ է կարծում
«աչեղ» բառին և թարգմանում է նոյնպէս գեղեցիկ ասելով:

176 էջ.—(Չի) «ոչ երկրակոխ, այլ օդաքնաց» թարգմանուած
է. ոչ թէ երկրէ վրայով ասելով, այլ օդի մէջ քնացողներ. բնագրի
էջի— ընտիր ածականը վեց բառով է թարգմանուած և որքան տգեղ:
Չ. Ստեփանէն այսպիսի վերաբերումը գէպի մեր լեզուի

Հրաշակերտ ածականները ականաց յիշեցնում է մեզ միամիտ մանկան, որ խոշոր, մեծագին ունի դահեկանի արժեքը չհասկանալով՝ ուրախութեամբ փոխում, մանրում է նորան բազմաթիւ մանրիկ պղնձեայ փարաների:

5) Յարաբերական դերանունն ևս (որ) տարօրինակ դործածութիւն ունի ՝. Ստեփանէի քերականութեան մէջ: Յոգնակի հայցականը նա դործ է ածում որո՞ւ, օր, մի քանի մանրամասնութիւնների, որո՞ւ նա քաղել է, — աղջկներից, որո՞ւ բնակեցրել էր, — դործերով, որո՞ւ մենք կ'յիշատակենք, — կիանքն ու թագաւորութիւնը, որո՞ւ նա կորցրել է: Մինչդեռ թէ վայելուչ է և թէ դործածական լոկ եղակի որ դնել և կամ գոնէ սեռական հօրով շնչաւոր առարկաների համար: — Նոյնպէս անյաջող ու անսովոր նորաձեւութիւն է սրացական դերանունն մերջ ձեւը, փոխ միշտ դործածական և զաւառական բարբառների ևս ընտել մերոն, յերոն:

6) Բայէ մէջ ևս ՝. Ստեփանէն ուղղագրութեան մի նորաձեւութիւն է մուծանում, որ ոչ միայն անհիմն է, այլ և բոլորովին սխալ: — Յայտնի է, որ ներկան և անցեալ անկատարը մենք խոնարհում ենք՝ անջատելով բայական արմատը էական բայից, որ մնում է միշտ բաժան և առանձին՝ միևնոյն է — դրուում է նա վերջը, թէ սկիզբը, օր, բերում եմ, տանում եմ՝ շեշտը ընկնում է բայարմատի վերայ, իսկ էական բայը մնում է անշեշտ. — ես եմ բերում, նորաձեւն տանում շեշտը ընկնում է դերանուն վերայ, էական բայը դարձեալ մնում է անշեշտ: Առաջին դէպքում էական Բայը դրում է ՝. Ստեփանէն միշտ կից և անբաժան բայարմատից, այսինքն. Բերում եմ, տանում եմ, պարտապարտ եմ, պարտապարտ եմ, որով ուրեմն շեշտը՝ ընկնելով վերջին վանկի վերայ, անսովոր և միանգամայն սխալ երևոյթ է առաջացնում առհասարակ մեր աշխարհիկ լեզուի համար, եթէ մենք ճիշտ հնչենք վերջին վանկը, և պէտք է հնչենք: Միթէ կարելի է ասել իմանում եմ, սովորում եմ (կարգա վերջին վանկը շեշտելով): — Արդարեւ զարբարում բայարմատը և էական բայը միասին են դրուում ժողովում, շրջելի, բայց և ճշտութեամբ հնչուում է շեշտը վերջին վանկի վերայ, ինչպէս որ հարկն է որովհետև այդ՝ երկու տարրից միաւորեալ մի բառ է: — Միևնոյն ժամանակ ՝.

Ստեփանէն գործ է ածում բերել էի, կանգնած է՞ և այլ այսպիսի ձևեր, ինչո՞ւ ուրեմն այստեղ բաժան և վերը՝ միասին է զրու՞մ նա հական բայը: Դարձեալ երբ հարկ է լինում հական բայը սկիզբը դնել, նա անջատում է իւր կազմած ամբողջ բառը և բաժան է զրու՞մ (զու է՞ իմանում, նոքա է՞ն սովորում): — Յիշեալ նորաձեւութիւնը է. Ստեփանէի քերականութեան այլանդակ երեւոյթներէից մէկն է, որից մանաւանդ զգուշանալու է: Ո՞վ գիտէ, այժմ ամեն մի նորութիւն հետեողներ է գտնում մեր զրագէտների մէջ...:

Բ. Համաձայնութիւն:

Շատ հեռու կ'տանէր մեզ, եթէ ուզենայինք աւելի մանրամասն քննութեան ենթարկել է. Ստեփանէի քերականական ձևերը, յուսանք, որ յիշածն ևս բաւական ճաշակ կ'տայ ընթերցողին: — Ստուգաբանութենից անցնելնք մի քանի համաձայնական նկատողութիւններ:

1) Բայերի ժամանակների անհարկոյութիւնը բաւական սուղ աչքի է զարկում է. Ստեփանէի զրութեան մէջ: Համաձայնութեան կանոններին համեմատ՝ երկու կամ աւելի նախադասութիւն տրամաբանական կապ ունենալով իրարու հետ ժամանակի վերաբերմամբ, ունին և հետեողութիւն կամ որոշ կախումն իրարուց: Ուստի այգպիսի նախադասութիւնների մէջ կարելի չէ անհարկ գործ ածել այս կամ այն ժամանակը՝ ըստ հաճոյից: Բայց է. Ստեփանէն ասում է.

196 էջ. — Փիրմելիանոս եպիսկոպոսը զարմանալի էր ուսումնասիրութեամբ և իւր տղայութեան ժամանակ ֆիպցել է Որոգինէսի մօտ սովորելու: — Փոխ. նա (կամ որ և) իւր տղայութեան ժամանակ գնացել էր... և կամ՝ գնացած է եղել:

257 էջ. — Ըրշակ նամակին պատասխան ևս չէ տալիս, այլ անարգելով արհամարհեց հռոմայեցիներին: — Փոխ. արհամարհում է:

273 էջ. — Վաղէս ո՛չ թուղթը կարդաց և ոչ Սեփն Ներսէսին տեսաւ, այլ հրամայեց՝ աքսորել...: — Փոխ. հրամայեց:

314 էջ. — Յազկերտ կատարումէ խնդիրը և տէրութիւնը տալով Խոսրովին, արշակեց...: — Փոխ. արձակում է: (Տե՛ս նա՛ն էջ. 198, 252, 266 և այլն.)

2) Նախադասութեան մասերի անկանոն դասադրութիւն: Նախադասութեան մասերը անկանոն կերպով յետ ու առաջ են

դրուած, որ առաջացել է մասամբ ռուսաց լեզուի ազդեցութենից և գլխաւորապէս աշխարհաբարի ոգուն անտեղեակ լինելուց: Անհամար օրինակներից յիշենք մի քանիսը:

33 էջ.— Որ միւս անգամ սկսէր կռիւ: — Փոխ. կռիւ սկսէր:

50 էջ.— Շատ տեղեր սահմաններ հասարակութիւն: — Փոխ. սահմաններ էր հաստատում:

64 էջ.— Հենք, որոնք բամբուկի վերա երգումէն, ասումէին: — Փոխ. հ. որ բամբուկի վերայ էին երգում, ասում էին:

62 էջ.— ցոյց տալով յետոյ մեր թագաւորներին իրանց գործերի մէջ ճարտարութիւն: — Փոխ. մտերմութիւն ցոյց տալով...:

72 էջ.— Հայերի թագաւորը ժողովումէ զքր: — Փոխ. զքր է ժողովում:

146 էջ.— և պատասխան լսումէ. — Փոխ. և պատասխան է լսում:

160 էջ.— և յայտնումէ իւր կամքը առնել օրիորդին իրան կէն. — Փոխ. օրիորդին կին առնել:

265 էջ.— պարզեց... որ նա հարկ պահէր: — Փոխ. հարկ էր տալիս:

3) Հ. Ստեփանէի թիւր և սխալ գաղափարը աշխարհաբարի համաձայնութեան մասին նկատելի կերպով երևան է դալիս որոշ ուղղականի ու հայցականի*) և մանաւանդ Բաղայայտի ու Բաղայայտի ղործածութեան մէջ: Բացայայտիչը սովորաբար բացայայտեալի ածականը կարող է համարուել, ուստի և բացայայտեալից առաջ է դրուում հոլովելու ժամանակ ինքը անփոփոխ է մնում և որոշել յօդ ևս չէ առնում իւր վերայ**): Ստաճառն այն է, որ՝ եթէ նա հոլովուի բացայայտեալի հետ, շատ անգամ խնայելի չի կ'առաջանայ, մանաւանդ երբ որ բացայայտեալը մի քանի բառից է կազմուած:

*) Չուզելով ձանձրացնել օրինակներով՝ առաջարկում ենք որոշ Ուղղ. և Հայց. մասին տեսնել էջ 8, 20, 27, 189, 206, 224, 279 և այլն:

**) Եւ կամ ընդհակառակն. բացայայտեալը բացայայտէի ածականն է, ուստի և սորանից առաջ է դրուում: օր. մեր Արշակ թագաւորից և մեր թագաւոր Արշակից, — երկու ձևն ևս գործածական է արեւելեան իրականական լեզուում, թէև առաջինը գերագոյն է:

Այդպիսի շփոթութեան առաջը կարելի է առնել նաև «յայտարարականով» (Տես նոյնպէս Վննի, Վեր, Այտընեանի): —

Ստեփանէն այսպիսի կանոններ բնաւ չէ ճանաչում և ուղղակի նոյա հակառակն է վարուում: Նա երկուսն ևս՝ բացայայտին ու բացայայտեալը, հոլովում է և դորանից այն շփոթութիւններն ու պլանդակ ձևերն են առաջ դալիս, որոց միայն մի քանիսը՝ իրըն օրինակ, ահաւասիկ մէջ կ'բերենք:

40 էջ. — «գերի բռնելով Աիւքարին, Սաղէս կոչվածին»: Փոխանակ ասելու. Սաղէս կոչուած Աիւքարին:

110 էջ. — «իւր քրոջ ամուսնին Սիհրդատին»: — Փոխ. իւր քրոջ Սիհրդատ ամուսնուն (և կամ՝ իւր քր. ամուսին Սիհրդատին):

116 էջ. — «Երբ շիւրկանոսը, շրէաների քահանայապետն ու թագաւորը և շերովդէսի եղբայր Փասայէլը տեսան»...: — Ընթերցողը գուցէ չի անձն ենթագրէ այստեղ. 1) շիւրկանոսը, 2) շրէաների քահանայապետը, 3) շր. թագաւորը և 4) շեր. եղբայր Փասայէլը, մինչդեռ խօսքը միայն երկուսի մասին է: Ուստի ասելու էր. Երբ շրէաների շիւրկանոս քահանայապետն ու թագաւորը և շեր. եղբ. Փասայէլը տեսան... (և կամ՝ շր. քահանայապետ ու թագաւոր շիւրկանոսը և շեր. եղբ. Փասայէլը):

121 էջ. — «Թագաւորեցրին իրանց վերա Արշամին, Արտաշէսի որդուն, Տիգրանի եղբորը, Երգարի հօրը»: — Ուրեմն չի անձն թագաւորեցրին, ինչպէս ընթերցողը պիտի հասկանայ. մինչդեռ խօսքը միայն մէկի մասին է. թագաւորեցրածը միայն Արշամն էր:

122 էջ. — «Արշամ բարկացած էր Ենանոսի, իւր ասպետի և թակագրի վերա»: — Վարելի էր երեւանձն ենթագրել, թէ և խօսքը մէկի մասին է, ուստի ասելու էր. Արշամ բարկացած էր իւր Ենանոս ասպետի ու թակագրի վերայ (և կամ՝ ... իւր ասպետ ու թակագիր Ենանոսի վերայ):

145 էջ. — «Եւր տալով նորա դայեակին Սմբատին, Բիւրատ Բագրատունու որդուն»: — Գարձեալ երկուսն անձն կարելի է ենթագրել. ասելու էր. — Եւր տալով նորա դայեակ Սմբատին (կամ՝ Սմբատ դայեակին), որ Բ. Բագրատունու որդին էր:

158 էջ. — «Այս պատմումէ Ուղիւսը շանիի քուրմը մեհանաների պատմութիւնների գրողը»: — Փոխ. մեհանական պատմութիւնների գրող շանիի Ուղիւս քուրմը (կամ՝ ... շանիի քուրմ Ուղիւսը):

204 էջ.—«Արտաշիրը Սասանի որդին մեռնելով»։ — Փոխ. Սասանի Արտաշիր որդին (կամ՝ Սասանի որդին Արտաշիրը)։

209 էջ.—«Բայց յետոյ իւր կնոջից Սաքսիմնայից, Վիտկղիտիանոսի աղջկանից գրգռված»։—Արծես՝ Երկո— հոգուց էր դըրգռուած (գրգռուած՝ կամի ասել շ. Ստեփանէն)—Սաքսիմնայից և Վեոկղիտիանոսի աղջկանից։ Ուստի ասելու էր. իւր Սաքսիմնա կնոջից, որ Վիտկղիտին էր։

283 էջ.—«առաջնորդութեամբ իրանց Սպարապետի, Սմբատ Լսպետի, Բագարատի որդու. — գարձեալ Երեմ անձն կարելի է ենթադրել։ Բայց խօսքը միայն Ռէյ մասին է։

Բացի այս և սոցա նման բազմաթիւ այլանդակ ձևերից՝ միանգամայն սովորական են շ. Ստեփանէի համար և այսպիսիները. Տիրանին մեր գործակալին. —մեր եղբոր Տիրանին, շայոց թագաւորին. — շայոց թագաւորին Արշակին. —իւր հօրեղբորից՝ Ներսէսից. — իւր հայրը Արշակը. — խաղաղասէր կայսեր իմ տէրին Օգոստոս Թէոփոսին և այլն. փոխանակ կանոնաւոր ասելու. մեր գործակալ Տիրանին (կամ՝ մեր Տիրան գործակալին), մեր եղբայր շայոց Տիրան թագաւորին (կամ՝ շ. թագաւոր Տիրանին), իւր Ներսէս հօրեղբորից (կամ՝ իւր հօրեղբայր Ներսէսից), իւր Արշակ հայրը (կամ՝ իւր հայր Արշակը) և այլն.

4) Բայցի «իսկ ինչպէս»-ն։—Շ. Ստեփանէն բայերի խնդրառութիւնների մէջ ևս խոշոր սխալներ է անում՝ գուցէ երբեմն ստորկաբար հետեւելով դրաբարին, որ այսպիսի պէպքերում անհիմն է, և մեծաւ մասամբ անծանօթ լինելով աշխարհաբարի ոգուն։ Ահա մի քանի օրինակ։

31 էջ.—Հասնել այնպէս, ուր... հասնել ասհմաններին (էջ 152), հասնել դաստիարակներին (155)։ Փոխ. հասնել այնտեղ, ուր... հասնել սահմանները, դաստիարակները։ Համեմատէ. տուն հասաւ, քաղաք հասաւ, աշխարհ հասաւ և այլն։

154 էջ.—Սեանին չ'ինայել։—Թէեւ գրոց լեզուում՝ ինայել ի կեանս, բայց աշխարհաբարում՝ կեանք չ'ինայել։

155 էջ.—Ու աղրով զարկեց Արուանդի գլուխը. (ինչի՞ն զարկից՝ պատին արգեօք)։ Փոխ. Արուանդի գլխին։

160 էջ.—Արտաշէս յանձն չառաւ պարսիկն տալու. — փոխ. պատանուն տալու։

167 էջ.—**զօրքին** առաջ ձգած քշումէ. — փոխ. զօրքը առաջ ձգած՝ քշում է:

188 էջ.—**ժեղ մի՛ մեղադրեր** (ասում է **Խորենացին** **Սահակ Նազարատունուն**) իբրեւ աւելորդ **Քան անող ք** (**ջ**):—**Սխալ խնդրառութեան** պատճառով՝ **աւելորդ Քան անող ք**, կարծես, **Սահակ Նազարատունին** էր. **մինչդեռ Խորենացին** իւր մասին է ասում:

270 էջ.—**Արակ տունին քանէքին**.—**փոխ**. կրակ տունին դռները: **Ասում են՝ տունը** կրակ տալ, այսինքն՝ վառել, և ոչ **թէ՛ քանի** կրակ տալ, որ բոլորովին այլ իմաստ ունի:

272 էջ.—**աղաչանքներ էին մատուցանում** **Վերսէսին**, որ **անհոգ չ'լինի** իւր վիճակի կորուստի մէջ: **Հասկանալի՞ է արդեօք**, **Խորենացին** ասում է՝ **թէ աղաչում էին** **Վերսէսին**, որ նա **անփոյթ չ'մնայ՝ տեսնելով** իւր վիճակի (**ժողովորդի**) կորուստը:

295 էջ.—**Խոսքով շատ ուրախացաւ Սահակ ասպետի հօգով**. —**փոխ**. **Սահակ ասպետի գայլուն**:

326 էջ.—**շատերին ուղիղ հանապարհն է բերում**.—**փոխ**. **շատերին ուղիղ ճանապարհն է բերում**: **Համեմատէ՛. խօսքի բերել, հաւատի բերել և այլ այսպիսի ոճերը**:

Ողբագրութեան կողմից ևս չէ կարելի անուշադիր թողնել **Հ. Ստեփանէի** լեզուն: **Նախ՝ ներկայ դերբայ «լ վերջաւորութիւնը** նա **օղ է** զրում միշտ: **Յետոյ՝ Հ. Ստեփանէն** առհասարակ առանձին համակրութիւն ունի դէպի **օ** տառը. օտար յատուկ անունները մեծաւ մասամբ **օ՛** ով է նա փոխադրում, **թէ և «ոլ** ևս բաւական յաճախ են: **Զ'կարողացանք** հասկանալ **օ՛** ի առաւելութիւնը ևս և՛ **թէ ինչո՞ւ միակերպութիւն չէ** պահպանում նա իւր զրութեան մէջ: **Ներկուսից մէկը՝ կամ օ և կամ «**. ապա **թէ ոչ՝ միշտ երկու տեսակ ուղղադրութիւն է ծագում**, որ շատ անյարմար է: **Այսպէս՝ անխափր դործ են ածուած. Արիղայ և Պօղիմիմ, Արբուղան և Գեթք, Արիւրարզան և Նւարօպ, Նրաթոյ և Աղօղիոս, Նեպուղոմիոս, և Պօղիմնն, Մարտիրոսայրիս և Սօֆնէն և այլն**:

Վերջապէս մի քանի խօսք ևս Աղբագրութեան մասին: Ով որ փոքրիշատէ ծանօթ է արեւելեան և արեւմտեան լեզուների կետադրութեանը, անշուշտ նկատել է նա **Հայոց** լեզուի անհամեմատ յարմարութիւնը նոյն խնդրում: **Մեր** լեզուի կետադրութիւնը խիստ արամաբանական է և այդ է նորա

առաւելութիւնը միւսների վերայ: Օրինակ՝ մեր վերջակէտը, որ յոյց է տալիս մի նախադասութեան կամ պարբերութեան վերջանալը, նշանակուում է ամենից աւելի նկատելի ու աչքի զարկող էրէ՝ նշանախեցով: Այնտեղ, ուր միւսնոյն պարբերութեան մէջ երկու նախադասութիւն պէտք է զատել իրարուց և կամ որ և է նախադասութեան բացատրող մի իմաստ է հետևում, մենք նշանակում ենք Ֆրակտիոնը, որ ասել է՝ թէ Ֆրէն կետ է՝ պակաս նկատելի, քան վերջակէտը: Ապրակէտի դործածութիւնը համարեա միւսնոյն է բոլոր եւրոպական լեզուներում:—Մեր հարցական և Բացարանական նշաններն ևս յայտնի են իրենց յարմարութեամբ և տրամաբանական հիմամբ, այսինքն՝ ոչ թէ անորոշաբար դրուելով նախադասութեան վերջը, ինչպէս այդ եւրոպական լեզուներումն է, այլ այն բառի վերայ, որ հարցական կամ բացարանական իմաստ ունի: Բայց սոցանից զատ մի նշանախեց ևս ունինք, որ սեպհական է միայն մեր լեզուին և որոյ նրբութիւնը չկայ միւս լեզուներում. այդ՝ Բոն է: Նա գործ է ածուում որ և է բառի վերջը՝ միւսնոյն նախադասութեան մէջ յաջորդ բառին չվերաբերուելը յոյց տալու համար. նոյնպէս այն դէպքում, ուր ստորակէտը անյարմար է, և երբեմն նաև իբրև զեղջման և բացատրութեան նշան: Օր. 40՝ Թիֆլիս ուղարկածդ նամակին ես պատասխանեցի. այն է՝ քո նամակին... և ոչ թէ՝ քո Թիֆլիս... (Տես նոյնպէս Վննկ, Վեր, Այտընեանի):—Այս վերջին նշանախեցի՝ Բոն կարեորութիւնը բոլորովին չհասկանալով, Ն. Ստեփանէն օտարոտի նորաձեւութեամբ մերժում է նորան՝ նորա տեղը ոչ մի կետ չդնելով, որով իւր լեզուն՝ առանց այն ևս ճապաղ ու խառն, սփռուում է անկարգ՝ նախադասութեան այլ և այլ մասերը առանց պատշաճօրէն զատուել կարենալու իրարուց. ուստի առաջանում է նաև իմաստի շփոթութիւն:—Օրինակներ բոլորովին աւերորդ է առաջ բերել, քանի որ ամեն մի երեսում մի քանիսը կարելի է դտնել առանց դժուարութեան:

Մենք վերջացրինք մեր նկատողութիւնները:

Իբրև էզրակացութիւն բոլոր մեր ասածների՝ ահա թէ ինչ կերպարանքով է ներկայանում մեզ Ն. Ստեփանէն աշխատու-

Թիւնք: Մի կողմից պատմական և այլ տեղեկութիւններով առատ և օտարաբարբառ վկայութիւններով Համեմաճ Աստուծոյն ու Օսմանեան-Բիւնները որոնք՝ իբրեւ Գիւրնական (և երբեմն նաեւ մասնադիտական) հետազոտութիւն անշուշտ սակաւ մատչելի կ'լինին ընթերցողների մեծամասնութեանը.— և միւս կողմից՝ տարօրինակ կերպով պարզութեան վերածած, չափազանց նախնական, անմշակ, նաեւ անկանոն լեզուով Խորենացու Պատմութեան աշխարհաբար Խարժման-Բիւնը ուր ոտի տակ են տուած տարրական գրականական պահանջները:

Առաջինը, այն է՝ Առաջաբանն ու Օսմանեան Թիւնները, ոչնչ ինքնաբերական չունի. նա ուղղակի առնուած է Մ. Լճիից և ուրիշներից:

Երկրորդը՝ Թարգմանութիւնը, Հ. Ստեփանէի անկապելի «Եպիսկոպոս-Բիւնն է, նորա գիտութեան և պատրաստութեան աստիճանի արգասիքը:

Շատ ավստոմէնք, որ Օ. վարդապետի «երկար տարիների մոտատանջ հոգսերի և ջանքերի արդիւնքը, մանաւանդ աշխարհաբար լեզուի ոճերի կողմից» (Առաջ. 215)—այսպէս ապարդիւն է եղել: Ինչո՞ւ. որովհետեւ նա ձեռք է զարկել այնպիսի մի գործի, որի համար ոչ կարեոր գիտութիւն ունի և ոչ պատշաճաւոր պատրաստութիւն «մանաւանդ աշխարհաբար լեզուի ոճերի կողմից»:

Խորենացու Պատմութեան աշխարհաբար Խարժման-Բիւնը անյաջող է և անգոհապոյնցիւ պէտք է նորից Խարժմանել նորան:

Պ. Խալաթեան:

19 Մայիսի, 1890 թ.

Սոսկուա:

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ

Մեր Հանդիսի սուղ էջերը այս առաջին անգամը չէ, որ արդեւք են լինում յաճախ ընդարձակ դրուժիւններ տպագրելու: Հայ կաթողիկ հասարակութեան պատմութիւնը իրեն յարակից հետաքրքրական երևոյթներով մենք մտաւիր էինք տպելու «Արաքսում» անցեալ տարուայ առաջին դրքում, սակայն մինչև այսօր մեզ չյաջողուելու պատճառաւ, այլ ևս չենք ուզում դէթ յետաձգել դեռ ևս ոչ մի տեղ չտպագրուած Հասունեան և Հակահասունեան Հայ կաթողիկ հասարակութիւնների մէջ երկու տարի առաջ միանալու նշանաւոր պայմանագիրը, որը վաւերացրած է երկու կողմի պաշտօնական անձանց կողմից: Այս պայմանագրի մէջ ուշադրութեան արժանի կարևոր կէտեր կան, որոնց մասին կ'իտօսենք ընդարձակ դրութեան մէջ միջոցներս ներածին պէս, սակայն այժմ նկատելու է որ այս պայմանագրով, որի շնորհիւ Հակահասունեանները համաձայնուեցան միանալու հասունեանների հետ, ակնյայտնի է Ս. Պատրի անմասնակցութիւնը Հայ կաթողիկների պատրիարքական ընտրութեան մէջ: Ահա այդ պայմանագիրը.

Պատրիարքական վարչութեան նպատակն է կաթողիկէ Հայ հասարակութեան հոգևոր և աշխարհային ներքին պիտոյքն հոգալ, կայսերական Տէրութեան իրաւանց և ի Բ. Ղաւնէ ի հնուց շնորհալ արտօնութեանց սահմանին մէջ, և ըստ դաւանութեան և վաղեմի աւանդութեանց և սովորութեանց կաթողիկէ Հայ եկեղեցւոյ: Ուստի կոստանդնուպօլսոյ Պատրիարք և կիլիկիոյ կաթողիկոսը՝ որ կաթողիկէայ Հայ ժողովրդեան արքունի հրովարտական կարգուած գլուխն է, կ'ընտրուի ի Սիւնհոգոսէ, առանց ո'ւէ մեծահոգեմէն յարապետաց, Օսմանեան Տէրութեան հպատակ և պատրիարքական Ընտրոյն պատկանեալ հինգ եպիսկոպոսաց մէջէն որոնց անունները պիտի ներկայացնէ իրեն աշխարհականաց (Ֆեյդայեան) և եկեղեցականաց համագումար ժողովը: Ընտրեալն կը ներկայացուի առ Բ. Ղաւնէ աղերսագրով մը՝ յորում կը խնդրուի պատրիարքական հրովարտակը (պէրաթ): Չը կ'ընար պատրիարք

ընտրուել եկեղեցական մը որ տէրութեան օրինաց և եկեղեցական կանոնաց դէմ յանցանաց պատճառաւ, դատապարտութիւն կրած է, կամ դատաստանի տակ կը գտնուի:

Պատրիարքին ընտրութիւնը Ս. Պապին ևս ծանուցանելով, իրեն հոգեւորական հաստատութիւնը և Բալթիկ պատիւ կը խնդրուի:

Ս. Երոյիշեալ եղանակաւ ընտրեալ պատրիարքը անմիջապէս կը բազմի իր Լ.թողը և ձեռնադրութիւնը կատարուելով, տէր կըլլայ այն ամենայն իրաւանց և արտօնութեանց որ ի վաղուց հետէ կը վերաբերին Լ.թողոյն, իբր Լ.րեւելեան պատրիարքական Լ.թողոյ, և զանոնք լիով գործածելու իրաւունքը կը ստանայ, միայն չը կրնար իբր ազգապետ պաշտօնական գործոց պարապել, Բ. Գրան հրամանագիրը չընդունած:

Գալով գաւառական Լ.աջնորդաց (Մերխասս), առաջնորդ մնացած տեղւոյն աշխարհականք և եկեղեցականք, երեք եկեղեցականներ կընտրեն և անոնց անունները կը ծանուցանեն պատրիարքարանին և անոնցմէ մին կը ներկայացուի առ Բ. Գրուռն. Պատրիարքն զնա իւր առանձին իշխանութեամբ կը ձեռնադրէ, Սիւնհոգոսին հետ միատեղ, եթէ առաջնորդ կարգուելու անձը եպիսկոպոս պիտի ըլլայ: Զըկրնար առաջնորդ կարգուել եկեղեցական մը որ չէ հպատակ (Ս)մանեան Տէրութեան, կամ պատրիարքի նկատմամբ վերը նշանակուած միւս պայմանները չը լրացնէր: Եթէ գաւառական առաջնորդի մը տէրութեան օրինաց դէմ ծանր յանցանք և կամ պաշտօնին դադարումը հարկադրող ուրիշ ընթացքը պատահի, պատրիարքը պէտք եղածը կը տնօրինէ, ինչիրը քննուելէ յետոյ հոգեւոր կամ վարչական ժողովոյն մէջ:

Եզգային ստացուածք և կալուածք կը տնօրինուին ըստ (Ս)մանեան օրինաց և ըստ հնաւանդ սովորութեանց: Լ.մեն տեսակ կալուածք և ստացուածք որ ընդհանուր ժողովրդեան հանգանակութեամբ գոյացած են, կամ անհատից կողմանէ ժողովրդեան, կամ պատրիարքութեան շնորհուած են, հասարակութեան ստացուածքն են, թէ՛ և անոնց տնօրէնութիւնը առանձին անձի մը յանձնուած ըլլայ, բարերարաց դիտման և նպատակին հակառակ չը գործուելը ապահովութեան և հսկողութեան տակ պիտի առնուի: Ս. երջապէս, եթէ վերոյիշեալ սկզբանց կանոնաց եղծումը պատճառ ընթացք պատահելու ըլլայ, նախ պատրիարքին կը դիմուի, և եթէ ինչիրն այս միջոցաւ չը կարենայ լուծուել, Սիւնհոգոսը պատրիարքի ձեռքով գումարուելով, իսկ վճիռն կուտայ գործոյն էութեան և հանգամանաց վրայ, յետ որոյ վարչութեան ժողովը՝ մի հարկին, նոյն սկզբանց և կանոնաց պահպանման համար պէտք եղած տնօրէնութիւններն ի գործ կը դնէ:

1889 թ. մարտէ մինչև 1890 փետր. կրթական նախարարութիւնը 941 զրեանց՝ և տետրակներու տպագրութիւնն արտօնած է. թուրքերէն, ֆրանսերէն, անգլիերէն, սպանիօլերէն, պուլկարերէն, արաբերէն և իտալերէն լեզուներով: Ասոնց մէջ թուրքերէն հրատարակութիւնք մեծագոյն թիւը կը կազմեն, ի բաց առեալ կրօնական գրքերը որոց մէջ առաջին տեղը կը գրաւեն հայերէն հրատարակութիւնք, ինչպէս նաև թատերական գործեր՝ յորս իտալերէն և յունարէնը բազմաթիւ են: Ուրիշ կարգի գրուածոց մէջ, թուրքերէնէն անմիջապէս յետոյ առաջին կարգը կը բռնեն հայերէնը՝ Բանաստեղծական հրապարակութեանց մասին. յունարէնը՝ վէպերու, մատենաթիքի, ուղեորութեան, պատմութեան, աշխարհագրութեան և բնական գիտութեանց վերաբերեալ հրատարակութեանց մէջ. ֆրանսերէնը՝ բժշկական հրատարակութեանց մէջ:

«Արաքսի» անցեալ տարուայ առաջին գրքում յիշած էինք, որ Պետերբուրգի համալսարանի համեմատական լեզուագիտութեան մագիստրոս Աղէքսանդր Տոմսոն, որ 1887 թ. տպագրել էր «Лингвистическія Исследования» վերնագրով Ախալցխայի բարբառի մասին լեզուաբանական մի հետազոտութիւն, ձեռնարկել է և մի նոր լեզուաբանական հետազոտութեան հայերէն մի ուրիշ բարբառի մասին: Այս օրերս արդէն լոյս տեսաւ մամուլի տակից այս նոր աշխատութիւնն, որի վերնագիրն է «Историческая Грамматика современного армянскаго языка города Тифлиса». Ստաւորապէս 311 էրեսից բաղկացած մեծ ուշագրութեան արժանի այս հրատարակութեան մասին անշուշտ կ'իօսենք «Արաքսի» յաջորդ գրքում: Վերջի գինն է 2 ռ. 50 կ.

Հոստով տեղւոյս մամուլի տակից լոյս կտեսնի մաքուր տպագրութեամբ Պ. Նուենցի Նանաստեղծութիւնները:

«Արաքսի» երկրորդ գրքում կ'ընենք ի միջի այլոց Ներմօնտովի «Սեր ժամանակի հերոսի» մէջ իշխանդստեր Սերի պատկերը:

1889 «ԱՐԱՔՍԻ» անցեալ տարուայ երկու գրքերը բովանդակում են.

Հասարակական խնդիրներ.

Գաղթականութեան մասին Ս. Գոսլաֆելանց, Սիւսեան Լն-
կերութեանց մասին, Կովկասեան արդիւնահանգէս. Է.:

Տեղագրական.

Եւրոպիա. Ռուսիայի, Հռովլայի, — Լոնտը, Նիւիլի, Եւրասի-
ական. Եւրոպիայի, Յաւերակունս Հռովլայի. Գոսլաֆելանց, Սիւսեան Լն-
կերութեանց մասին, Կովկասեան արդիւնահանգէս. Է.:

Եւրոպիայի, Սիւսեան Լնկերութեանց մասին, Կովկասեան արդիւնահանգէս. Է.:

Կենսագրական.

Կարապետ վարդապետ Շահնազարեանց. Ս. Գոսլաֆելանց,
Եւրոպիայի, Սիւսեան Լնկերութեանց մասին, Կովկասեան արդիւնահանգէս. Է.:

Բանասիրական.

Սիւսեան Լնկերութեանց մասին, Կովկասեան արդիւնահանգէս. Է.:

Բանաստեղծութիւններ.

Եւրոպիայի, Սիւսեան Լնկերութեանց մասին, Կովկասեան արդիւնահանգէս. Է.:

Հայկական հաստատութիւններ.

Գաղթական աղջկանց որբանոց. Սիւսեան Լնկերութեանց մասին, Կովկասեան արդիւնահանգէս. Է.:

Ստեղծագործական.

Եւրոպիայի, Սիւսեան Լնկերութեանց մասին, Կովկասեան արդիւնահանգէս. Է.:

U m m k' n m s u o u m l w'n.

Ուսուհայ բառարան. Ե. Յովհաննիսեանի. Ս. Գ. Սարգս-
եանի, «Երարատեան լեռնեցում». «Բրիտանաց Հայաստան և
իւր գրականութիւնը». Տէրայր, Սովմէս Խորենացու հայկական
պատմութիւն. Կոմէն, Ignazio Guidi. La cronica siriaca di Michele I
(Note Miscelanee, Roma)». Փաւստոս Բուզանդ. Ե. Ս. Վիեննա:
Le Mal d'Orient, Paris. Հեղ. Բենեդիկտի Վ. Եր.

Աղգալի՜ն յիշատակարան,

ՆԱԺԱՐԱՆԻ ՄԻԿԱԵԼ ՆԱԽԱՐԱՐԱՆԻ, ՊԵՐՆԱԽԱՐԱՐԱՆԻ ԵՎ Պ. Բ. ԱՐԶ.

U. J. L. w. J. L. p.

1. *in p h p.*

¶ *w m h k p n k p w n i [θ n y].*

Յ ա յ ա ա յ ա յ ա ու թ իւնն եր.

3 m L h / n L m δ.

Ես եա. Կորովէս Տուրգենսկի, Թարգմ. Լ. Ն. Ծափաւ-ընան,
Իէլա, Լեւրմոնսով, Թարգմ. Յովհաննէս Սալեաւանից:

‘U h w p n k p ‘U w w h k p n k p.

1. Սուրբ Լճմիածին: 2. Միացեալ Բնկերութեանց դպրոցի ստորին դասատան աշակերտութիւնները: 3. Եւգոկիոյ տեսարան: 4. Միացեալ Բնկերութեանց դպրոցի աշակերտները: 5. Կարապետ վարդապետ Շահնազարեանց: 6. Խեղօք Կարապետ: 7. Եկեղղոս եպիսկոպոս, Գռնուզի վանահայր: 8. Քերովբէ Պատկանեան: 9. Վաբրիէլ աւագ քահանայ Պատկանեան: 10. Հայոց առաջին եկեղեցին Լեհաստանում: 11. Ս. Պաղեմի հայկական պատկեր Ս. Լստուածածնի (Պուկաս աւետարանչին վերագրուած): 12. Միացեալ Բնկերութեանց դպրոցի բարձր, զաս. աշակերտութիւնները: 13. Նսար-Եգգին Շահ Պարսից: 14. Խաչատուր Երովեանցի տունը: 15. Սրբուհի Վալֆայեան: 16. Իշխան Մովսէս Երզուրեան-Երզայնբազուկ: 17. Վարիալեան կիրճ, նկար Ալապուդին: 18. Յիսիս-Չիրի. Սրախովին: 19. Ուխտարները փոթորիկից ծովէն թափվում. Ալապուդին: 20. Քամին սաստկանում է. Սերգէեի: 21. Գոթորիկ Եղովեան ծովում. Ալապուդին: 22. Բաթում. Լա-ճօրի: 23, 24, 25 և 26. Սանասարեանի պահարանի նկարը:

Ներկու զբքի զինն է ճանապարհածախսով հանդերձ 3 ուռ-
բի կանխիկ:

ԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

Տ. Տ. ՆԵՐՍԻՍԻ Ա. ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

ՊԱՏՐԻԱՐԻ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՑ

ՅԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎԻ ՀԱՅՈՑ, Ի 21 ՅՈՒԼԻՍԻ, 1878.

Տեա՛րք Երեսփոխանք.

Ամիս մ'առաջ սոյն այս պատկառելի ժողովին մէջ պատասխանելով հարցման մը, զոր ազգասէր ոմանք երեսփոխանք կ'ուղղէին ինձ Ազգային Խնդրոյն նկատմամբ, Եւրոպական Տէրութեանց քով մեր ըրած ջանքերը և գտած համակրական ընդունելութիւնը զկնի յառաջ բերելու, կ'ըսէի ձեզի. «Ես չեմ միայն աշխատող, այլ ի՛մ է բոլոր պատասխանատուութիւնը»:

Ղաւռ ժամը չը հնչեց՝ ամբողջ այս պատասխանատուութեան. զի կրկին է նա. մին այսօր շայոց այս մեծ ժողովին առջև, և միւսը ազգին առջև, յանցեալն, ի ներկայն և յապագայն, և պատմութեան առջև:

Այո՛, ես այս պատասխանատուութիւնը շատ աւելի ծանր զգացի քան զոր կրնաք երեակայել, և չը զգացի զայն՝ միայն ձեր առջև՝ որ այսօրուան ազգը կը ներկայացնէք. այլ և զգացի՛ զայն՝ մեր նախնեաց հոգիներուն ու յիշատակին առջև՝ որ կանգնեցին և որ պահեցին զայս ազգն ու զայսաստան, և զգացի զայն այն անհամար շայ սերունդներուն առջև՝ որք պիտի յաջորդեն մեր սերունդին: Եթէ երկրորդն այս պատասխանատուութեանց շատ աւելի ծանր է ու ահեղ քան զառաջինը, ներեցէ՛ք ըսել հիմակուց, ես այդ պատասխանատուութենէն բնաւ չեմ վախնար, զի ամբողջապէ՛ս ունիմ պատասխանել, և խղճմտանքս անգորր է և զուարթ: Իսկ աւելի փափուկ է առաջին պատասխանատուութիւնս, այն որ կոչեալ եմ այսօր կատարել ձեր առջև. և եթէ իմ բացատրութիւններս գոհ չ'ընեն զձեզ, ուրիշ բան չը՛ փնար ինձ ընել, այլ պատմութեան դատաստանին ապաւինիլ որուն ենթարկեալ ենք ամենքս ալ. և՛ ես և՛ դուք, և՛ որք այս շրջապատէս գուրս կը խօսին և կը գրեն:

Եւ զայս ըսելով ո՛չ թէ բնաւ նուազ կուզեմ զգալ ձեր դատելու իրաւունքն ու իշխանութիւնը, այլ զի յանուն ազգային

պատկառելի շահուց, պէտք է նախամեծար համարիմ կրել դատապարտութիւնն անիրաւ՝ նա՛ն ազգիս կողմէն, քան թէ հրապարակել զամենայն: Եւ եթէ ամեն տեսակ հալածանք, դատապարտութիւն, պատիժ և փորձութիւն յանձս չէի առած առաջին օրէն, զգուշացուցանելով զայլս այն ամենէն և զիս միայն կէտ նպատակի ընծայելով, եթէ յանձս չէի առած զոհուիլ, ինչո՞ւ ուրեմն ձեռնարկեցի յայս գործ:

Տեա՛րք Երեսփոխանք.

Հայկական խնդիրը, իր արդի ձևին մէջ ինք իրմէ չ'ծնաւ, այլ ընդհանուր Արևելեան խնդիրէն ծագեցաւ: Ահաւասիկ ի՛նչպէս. Հայոց խնդիր մը կար տասն և աւելի տարիներէ ի վեր, մինչդեռ ո՛չ Հերսէք—Պօնայի խնդիր կար, ո՛չ Պուլկարաց խնդիր քաղաքական ձևով: Հայաստանի հայոց կրած հարստահարութեան խնդիրն էր այն՝ Ազգին ու Տէրութեան մէջ մնացած էր. և ազգը անընդհատ տասը տարի, իր Հանձնաժողովներովը, իր Վաղաքական Ժողովներովը, իր Երեսփոխանական Ժողովներովը, իր Պատրիարքներովը, այս հարստահարութեանց բարձումը կը հայցէր Վարձրագոյն Դրնէն: Ահա՛ այս էր միայն Հայոց խնդիրը: Եկաւ Հերսէք—Պօնայի խնդիրը՝ և ապա Պուլկարիոյ խնդիրը:

Այս երկու խնդիրներուն մէջ խառնուած էր հարստահարութեան խնդրոյն հետ ազգային ինքնօրինութեան խնդիրն ալ: Այս գաւառները ապստամբութեան դրօշը պարզեցին իրենց օրինաւոր Տերօջը դէմ: Արինահնդութիւնը Եւրոպայի միջամտութիւնը հրաւիրեց, և այս մեծ կայսրութեան դրացի ուրիշ մեծ կայսրութիւն մը յանուն Վրիստոնէութեան ամենէն աւելի ձայն բարձրացուց: Տէրութիւնք ի ժողով գումարեցան ի Պօլիս: Ի՞նչ ըրաւ Հայոց ազգը, օրինաւորութենէն դուրս չելաւ. Հայերը գոհ էին որ ()սմանեան Տէրութեան ներքե էին, այլ իրենց վիճակէն դառնապէս դժգոհ էին. և որովհետեւ ընդհանուր քրիստոնէից վիճակը բարոյքելու խօսքեր կ'ըլլային, Հայերն ալ ընդհանուր բարեկարգութենէն սպասեցին իրենց վիճակին բարւոքումը:

Զեր Պատրիարքը, գիտէք արդէն, Տեա՛րք Երեսփոխանք, պարապ չ'կեցաւ. աշխատեցաւ Բ. Դրան քով, աշխատեցաւ դեսպանաց քով: Այլ Դեսպանաժողովը փոխանակ ընդհանուր վիճակին բարւոքումը նկատողութեան առնելու, նկատողութեան առաւ միայն Հերսէք—Պօնայի և Պուլկարաց խնդիրները: Ասի

անիրաւութիւն մըն էր մնացեալ քրիստոնեայ ժողովրդոց, և ներեցէք ըսել, թերեւ իմ սահմանէս քիչ մը դուրս ելնելով, ()սմանեան կայսրութեան ալ քայքայումը կը պատրաստէր՝ ապստամբութիւնը քաջալերելով:

()սմանեան կայսրութիւնը Վեսպանաժողովին այս որոշումը չընդունեց, և մեք հայքս պատճառ չ'ունէինք որ դժգոհ էին, տեսնելով թէ, Վուռը, որ կը մերժէր բացառիկ ու մասնաւոր շնորհումներ ու բարեկարգութիւնք, որոց արդիւնքը պիտի ըլլար մասնաւոր աւելի դառնացում վիճակին, զի տուրերքն՝ որոնցմով կը բաղկանայ յոռին այս երկրին կառավարութեան մէջ: Այլ մեծագոյն չարիք մ'ու աղէտք փրթաւ ընդհանուր երկրին վրայ, պատերազմը: ()սմանեան կայսրութիւնը այս մեծ պատերազմէն առաջ իր զօրութիւնը գործածած էր Հերսէք-Պոսնայի և Պուլկարիոյ ապստամբութեանց դէմ և կանոնաւոր պատերազմ մղելով երկու իշխանութեան կը սլանար ինչ որ պաշտօնական կերպարանք չունենալով սլավ էր, ի լուծութիւն դատապարտած էր անոնց՝ զէնքերը: Նուսկ ապա Պուլկարիոյ արդաւանդ դաշտերը, և աւանդ, մեր այնքան ազգայնոց արեամբն որ քրտինքովն ողորեալ մեր Հայաստանի օրհնեալ դաշտերը, անիծակուռ արհեստին քանդմանցն ու արհաւիրաց տեսարան եղան: ()սմանեան ազգը իր ցեղին յատուկ բնազդուն ոգևորած՝ պահ մը ետ մղեց հազգին թշնամին և յապուռ կրթեց զչախարհ իր արիական դիմադրութեամբ ու վերջապէս տեղի տուաւ աւելի մեծ զօրութեան առջև, և Ռուսիոյ յաղթական բանակները մէկ կողմէն մինչև Հայաստանի մայրաքաղաքն եկան, և միւս կողմէն մինչև բոլոր Ռուսքիոյ մայրաքաղաքն ի Պոլիս: Դամը հնչեց խաղաղութեան: Արևու տէրութեանց բանակցութիւնն սկսաւ Վրդանլըքի մէջ և ընդհանուր պայմաններն կրեցան յԱդրիանուպոլիս: Անմիջապէս պիտի սկսէր Վաշնագրութեան բանակցութիւնը:

Այդ կարող է բուռն զօրութեան դէմ, մասնաւոր երբ բարոյական զօրութիւն միայն ունի, և ո՛վ ալ ըլլայ չ'կրնար փոխել եղելութեանց ընթացքը: Մեծ խելք և մեծ հեռատեսութիւն պէտք չէր տեսնելու համար թէ երկրին վիճակը կը փոխուէր բոլորովին, և անոր հետեւն անձիւր քրիստոնեայ ժողովուրդի գոյութեան պայմաններն ալ կը փոխուէր: Մէկ խօսքով վտանգն ակնեւորէր էր ինձի համար և ամենուն համար, որ Հայոց ազգը պիտի

կրնար անհետանալ իբր ինքնուրոյն ժողովուրդ, և եթէ իր գոյութիւնը չ'ամրապնդէր, պիտի ոչնչանար: — Հարստահարութեան խնդրոյն կաւելնար մեծ քան զայն խնդիր, ազգին գոյութեան ու չ'գոյութեան խնդիրը:

Այլ ընդհանուր պայմանաց մէջ Հայոց ազգին անուն անգամ չը կար և Վաշնագրութեան վիճաբանութիւնը այն պայմանաց սահմանին մէջ միայն կրնար ըլլալ: Վրեթէ յուսահատելու էր. և ես չ'գիտեմ թէ ինչպէս չ'յուսահատեցանք: Անկարելի է նկարագրել ազգին մորմոքը զոր թողէք ըսեմ, զգացի ահնայն այն պատասխանատուութիւն որ այն հանգիստաւոր ժամուն կը ծանրանար իմ վրա. զի ազգն իր Արեւիոխանական ժողովովը Ազգին խնդիրն ինձի էր յանձնած մասնաւորապէս: Յաջողիլ անկարելի էր սովորական միջոցներով, ո՛չ ալ սպասելը ներելի էր: Արնայի ի ժողով կոչել զձեզ, և այն ատեն բան մը չընելով ալ՝ ձեր առջև պատասխանատուութենէ ազատիլ, կրնայի գոնէ Վաղաքական ժողովով դործել: Պէ՞տք էր որ այնպիսի պարագայի մէջ նայէի միայն անձնական պատասխանատուութեանս ու ձեր առջև անպարտ ելնելով խղճիս առջև պարտաւոր մնայի:

Տեա՛րք Արեւիոխանք, անշուշտ անհետացած չէ ձեր յիշողութենէն այն օրերուն յիշատակը: (Սմանեան ազգը որ առատապէս հեղած էր իր արիւնն ի դաշտ պատերազմաց այնքան զոհողութիւններէ ետքը իր պարտութիւնը տեսնելով, և այսքան չարեաց սկզբնապատճառ Վրիստոնէութեան անունը միշտ հնչելով իր ականջին, բնական էր որ արտաքոյ կարգի գրգռութիւն մը զգար: Աւելի քան երբէք պէտք էր խոհեմութեամբ ու շրջահայեցութեամբ գործել, այլ նաև ուժով և ազգու կերպով գործել. Ձեր Պատրիարքը մտածեց, խորհրդակցեցաւ: Իր շուրջն ունէր բոլոր եպիսկոպոսական դասը պատրաստ գործելու իրեն հետ յանուն ազգին զոհուելու եթէ պէտք ըլլար: Միացաւ իր սրբազան եղբարց հետ և որոնք արդէն իրենց կոչման օրն առաջի Աստուծոյ երդուեալ էին, նորէն երդուան նուիրել զանձինս ազգին:

(Սմանեան լիազօր դեսպանք դեռ չէին ուղևորած յ'Արիանուպօլիս, ես ու իմ սրբազան եղբայրակիցներս գործել սկսանք: Ազգին յայտնի էր այն ատեն ինչ որ ուղեցինք, այն է Հայոց յիշատակութիւնը Վաշնագրութեան մէջ, և յայտնի է այսօր թէ այս յիշատակութիւնն եղաւ մասնաւոր յօգուածով մը: Արդեօք ճիշդ

մեր ուղածին պէս եղաւ յիշատակութիւնը. Ո՛չ, այլ քաղաքականութեան մէջ («Նորը չես կրնար ընել ինչ որ կուզես, պէտք է ընես ինչ որ կրնաս»):

Աւասիկ Այս-Ստեփանոսի Ղաշնադրութեան 16-րդ յօդուածը.

«Յօդ. 16. Ահապէլով որ Ռոմանիան զբայ Հայաստանի մէջ Գրաւած Բայց Թոշակից Վերադարձնելիս պեղելն մեկնել կրնայ Կոնստանտնուպոլսէն ելլալ Տէրութեանց Բարեկամական յարաբերութիւններուն զեւս Բերող Կիճեաններն ծնունդ ապա Վոշալ պարսկապետութեան յանձն Կոնստանտնուպոլսէն մէջ պեղական պեղանից պահանջած Բարձրագոյնն ու Բարեկամագոյնն առանց այլ ևս յայտարարելու Գործարարել, և Վերադարձնալ ու Չերթնելն ու զճնանից ապահովութեան երաշխաստանել»):

Այս յօդուածին ուժովը քիւրտերուն ու չէրքէզներուն հարստահարութեանց դէմ ապահովեալ էին հայք, իրենց տասը տարիէ ի վեր արձակած աղաղակը վերջապէս արձագանգ կը գտնէր ու մեր յանուն ազգին ներկայացուցած խնդրոյն մէկ մասը կը լուծուէր ըստ սկզբան՝ ևս համազգային իրաւանց կարգին մէջ կը մտնէր: Այլ մեր, Արգային խնդիրը Արեւելեան ընդհանուր խնդրոյն հետ նոր կերպարանք ու նշանակութիւն առած էր:

Այս երկիրը մինչև այսօր կառավարուեցաւ տաճիկ պաշտօնատարաց ձեռքով, և այսօր հասարակ եղած ճշմարտութիւն մընէ պաշտօնատարաց յոռութիւնը, այնպէս զի նոյն իսկ Ռ. Ղուլը և երկրին Վեհապետը քանիցս հռչակեցին զայն: Արդ ճշմարիտ չէ ըսել մասնաւորապէս Հայաստանի համար թէ Հայ ժողովրդեան պատուհասը քիւրտերն են միայն ու չէրքէզները, այլ պատուհաս մըն ալ անարժան պաշտօնատարներն են: Այս պաշտօնատարաց մէջ, Հայաստանի մէկ ծայրէն միւս ծայրը, գրեթէ և ո՛չ մէկ հայ պաշտօնատար մը կայ:

Պատերազմէն առաջ մեր Վեհափառ Խնքնակալը, այս մեծատարած կայսրութեան միահեծան Տէր, սահմանադրութեամբ և հաւասարութեան սկզբունքով փորձեց լուծել Արեւելեան խնդիրը, կրօնքի խտրութիւնը վերցունելով քաղաքական ու վարչական խնդիրներու մէջ, ու Տէրութեան պաշտօնները հաւասարապէս բաշխելով իր ամեն կարգի հպատակաց, և անոնց մէջ մէկ հատիկ խտրութիւն մը ընդունելով այն որ իւրաքանչիւրին կարողութեանէն ու անձնական արժանիքէն կը ծագի:

Հայոց ազգը ո՛չ դժկամակ, ո՛չ ըմբոստ գտնուեցաւ այս հայրենասիրական վերջին ջանից, նա մանաւանդ քանի՜ քանի իր զաւակունքը ինք ղինքնին նուիրեցին գործին յաջողութեանը, ինչո՞ւ վասն զի տեսան որ փառաւոր դեր մը պահուած էր հայուն՝ խնդրոյն այդ եղանակ լուծմանը մէջ, վասն զի հայն իր ինքնուրոյն առաքելական եկեղեցիովն ու ինքնուրոյն ազգութեամբը, որ չէ խառնուած ո՛չ օտար եկեղեցւոյ մը հետ և ո՛չ օտար ազգի մը հետ, ամենէն աւելի կրնար անխառն եռանդով աշխատիլ երկրին վերածնութեանը համար, և անոր՝ չեմ ըսեր գլխաւոր գործաւորներէն մէկն ըլլալ, այլ կը համարձակիմ ըսել՝ գլխաւոր գործաւորն ըլլալ համակերպելով նաև՝ Աստուծոյ իրեն մենաշնորհեալ բնական տուրքովը պարագայից բերմանցն ու այլ և այլ ազգաց այլ և այլ բնաւորութեանցն ու բարոյից:

Վեղեցիկ էր այն գործը յոր ձեռնարկեց իր դահակալութեան օրէն մեր այժմու Վեհափառ Խնքնակալը, և ո՛չ ոք կրնայ մեղադրել զհայս՝ որ յուսացին: Այլ փորձն ի դերն ելաւ, և պատեւրազմն ու թշնամւոյն յաղթութիւնը եկաւ նոր ուղղութիւն մը տալ Արեւելեան խնդրոյն և նոր եղանակ մը ներկայացունել լուծման:

Արեւելեան խնդիրն այլ ևս ուրիշ կերպով չէր կրնար լուծուիլ, այլ կամ, Աստուած մի՛ արասցէ, բաժանմամբ, կամ զանազան կարգի ժողովրդոց համար յատուկ ու մասնաւոր դրութեամբ վարչութեան, և այս ըսել է՝ «(Որոշել այն գաւառները որոնք մշտնէ ազգային յիշատակաց կեդրոններ են, և որք ի հնունձն ազգի մը հայրենիքը կազմելով՝ դեռ այսօր բնակութեան տեղի են մնացած նոյն ազգին անհատներուն գոնէ մեծ մասին, ու վերջապէս բազմութեամբ են քրիստոնեայք և անոնց վարչութիւնը յանձնել այն ազգէն Վերստոնեայ պաշտօնատարաց՝ անփոփոխ և անվճար պահելով Վեհ. Կայսեր վեհապետական իշխանութիւնը, այսպէս՝ Պուլկարիա, այսպէս Տունական գաւառք, այսպէս՝ Հայաստան, և մնացեալ բոլոր գաւառաց մէջ անթերի պահել Տաճիկ պաշտօնատարներով վարչութիւնը, թէ և գտնուին հոն քրիստոնեայք, բայց ուր չեն այն քրիստոնէից ազգութեան օրրանք, և ուր սակաւաթիւք են սոքա»): Վաւառաց այս կերպ որոշումը՝ ըստ մեզ բնաւ քաղաքական կերպարանք կամ հետեւանք պիտի չունենար:

Սեր Ազգային խնդրոյն այն մասն է ահա՛ որ չէր լուծուած Այս-Ստէֆանօսի Վաշնագրութեան 16-րդ յօդուածին մէջ, այլ և

ուչ բոլորովին բարձի թողի են եղած. զի ինչ որ ընդհանուր կերպով վարչական բարեփոխում տրամադրած էր յօգուածն այն, հոն պիտի երթար յանգէր վերջապէս, զի հոն էր բարեփոխ վարչութեան խնդրոյն միակ կարելի լուծումը, և այլ ամենայն լուծում անհաստատ ու անիրաւ պիտի ըլլար: Եւ մենք ազգովին պարտաւոր ենք այն պետական աւագ անձանց, որ Ղաշնադրութեան այդ յօդուածը ստորագրեցին. և հոս բարեպատեհ աւելի էլ գտնեմ այդ երախտագիտութիւնը յանուն ազգին յայտնելու իրենց, և որոց մին այսօր՝ իր շրջահայեաց, խոհեմ ու ամօքիչ հանճարովը կը վարէ դժուար ու փափուկ պարագային մէջ այս երկրին ներքին ու արտաքին քաղաքականութիւնը:

Եւ յայտեֆանօսի Ղաշնադրութեան 16-րդ յօդուածը երբ ձեռք անցուցինք, նոր ոգի առինք և աւելի եռանդեամբ սկսանք աշխատել: Սեր գործը չէր լըմնցած, այլ սկսած էր: Հայտնի էր որ Եւ յայտեֆանօսի Ղաշնադրութիւնը ինչպէս որ էր՝ այնպէս պիտի չ'մնար. իր զանազան տրամադրութիւնքը Եւրոպական բովէն անցնելով փոփոխութիւններ պիտի կրէին: Սասնաւորապէս 16-րդ յօդուածն ալ անպատճառ փոփոխութեան ենթակայ պիտի ըլլար: Ինչ որ Եւրոպական քաղաքականութեան շահուց հետ սերտ առնչութիւն ունէր Ղանուբի հովտին ապագայ քաղաքական վիճակը, նոյն կերպով և թերեւ աւելի շօշափելի կերպով Եւրասիայ հովտին ապագայ քաղաքական վիճակը առնչութիւն ունէր Եւրոպական շահուց հետ:

Արչափ ալ անշահասէ՛ր ըլլար և հայասէ՛ր միայն՝ այն զգացումը որ 16-րդ յօդուածին խմբագրութեանն առաջնորդած էր, Եւրոպական պիտի տեսնէր այդ յօդուածը Եւրասիայ հովտին մէջ նոր քաղաքական վիճակ մը կը պատրաստէ՝ որ կրնայ մասնաւոր կերպով զայն ստորագրող տէրութեանց միոյն քաղաքական շահուց տեսակէտին պատասխանել: Եւրոպիա պիտի չ'ընդունէր զայս: Այժմ յօդուածը վերցնելու պիտի աշխատէր, կամ փոխելու: Ղիտմամբ կ'արտասանեմ վերցունել բառը, զի եղան քաղաքագիտաց շրթունք՝ որ հնչեցին այս բառը, այլ անկարելի էր վերցունել, զի անմարդասիրութիւնն ու խժգոնութիւնը անկարելի է Եւրոպիոյ ազատամիտ ազգին համար: Այլ մնար միայն բարեփոխել յօդուածը այն կերպով՝ որ յօդուածը մնայ իբրեւ շայոց համար խմբագրեալ յօդուած. շայաստանը բարեկարգի շայաստանի համար, և շայկա-

կան խնդիրը չեղութանայ, այսինքն՝ լոկ Հայաստանի խնդիր ըլլայ:

Բայց մենք ալ մեր կողմէն պէտք էր որ աշխատէինք, պէտք էր մեր մոռցուած անունը յիշեցնէինք՝ երբեմն մեզի հետ ապրող և այսօր կորսուած հին ու փառաւոր ազգերուն թողանցը Եւրոպայի մէջ. պէտք էր գիտնար Եւրոպա որ հայ ազգը կը զգայ ինքզինքը և գիտէ իր իրաւունքը պաշտպանել: Խորէն սրբազան ուղեւորեցու ի Բէթէրսպուրկ, և Խրիմեան սրբազան յԱրևմուտս Եւրոպիոյ՝ իրեն թարգման ունենալով ազգային երիտասարդութեան փայլերէն մին՝ որ իր նորահաս ու միանգամայն հասուն հանձարովը մեր հայոցս ապագայ գեղեցիկ յոյսերը պատկերացուց Եւրոպիոյ առջև, ինչպէս Խրիմեան սրբազան ալ Հայաստան ի փառաց սուգը որ դժբաղդութեան մէջ համբերատար ազնուութիւնը կը ներկայացնէր իր դէմքին վրայ, ինչպէս Խորէն սրբազան ալ հին յիշատակներով թրթուռն և նոր յոյսերով բաբախուն սիրտը ազգին: Եսոնք պատգամաւորք էին պաշտօնապէս ազգին կողմէն, իսկ ամեն հայու պարտքն էր գործակցիլ իրենց, և իմ իրաւունքս էր այսպիսի պարագայի մէջ Հայութեան բոլոր զաւակացը դիմել, քանի՜ և ո՛ւր որ պէտք ըլլար: Որո՛ւն սիրտը հայու անունով կը թրթուար և որ կարող կը զգար զինքը օգտակար ըլլալու ազգին, գործակցեցաւ հոս ինձի և հոն ազգային պատգամաւորաց: Եւ զի Զանքն ընդհանուր եղաւ, ընդհանուր եղաւ նաև համակրութիւնը որ ամեն կողմէն սկսաւ ծնիլ ու բազմանալ մեր ազգին համար: ()րագիրք թարգման եղան այս համակրական զգացմանց, պաշտպան կացին մեր դատին գրեթէ առանց բացառութեան ամենուրեք, ժողովրդական ահումբներ կազմեցան և քաղաքական բեմերն իսկ որոտացին մեր Ազգային խնդրոյն վիճաբանութեամբ: Կրնայինք ըսել թէ Եւրոպիոյ զգացումն ի մեր կողմն էր, զգացում, աւանդ, առաջուց գիտէի թէ այս դարուս մէջ շահը միայն կը խօսի և մանաւանդ շահը միայն պիտի խօսի այն ծերացեալ ու գործոց մէջ կածրացեալ քաղաքագիտաց ահումբին մէջ՝ որ պիտի գումարէր ի Պէրլին: Եւ մենք շահն ալ ի մեր կողմ ձգած էինք: Քիչ մ'առաջ ըսի արդէն թէ ինչպէս:

Տէրութեանց Աւագաթողովը գումարուած և արդէն մէկ քանի նիստ ըրած էր ի Պէրլին, ամեն կողմէ ամեն տէրութենէ յուսադրութիւնք ու պաշտօնական խոստումներ ընդունած էի, յայտարար-

րուծիւններ թէ ի՛նչ որ միւս քրիստոնեայ ժողովրդոց պիտի տրուի, պիտի տրուի նա՛ն հայոց, ձայն չունէին հայերը և չէին կրնար ունենալ Մաքաթողովին մէջ, այլ—մինչև այս աստիճան էին մեղի տրուած յոյսերը—մեծ և ազնուախոհ ազգի մը, Վաղղիոյ արտաքին գործոց պաշտօնեայն և առաջին լիազօր գեսսպանը յանձն առած էր որ ի՛նքն ներկայացուցիչ ու փաստաբան կանգնի մեր դատին Մաքաթողովին մէջ, նա որ և կատարեալ հաւանութեամբ ընդունած էր մեր խնդրոյն ձեւը, հոգին և գործնական եղանակը, ինչպէս որ առաջարկած էինք մեր պաշտօնական գրուծիւններով։

Վերջապէս աւագագոյնն այն աւագաց և ճարտարագոյնն ի քաղաքագիտաց Վախագահն իսկ աւագաթողովին, որ և մասնաւոր ուշագրութեամբ քննած էր մեր խնդիրն ու մեր գրերն ամենայն՝ և մասնաւոր հոգատարութիւն յայտնած առաջին մեր դատին համար, պաշտօնական կերպով ներկայացուց և օրակարգն անցուց մեծ ժողովին Վ. Պօլսոյ Հայոց Պատրիարքին նամակը առ նոյն ինքն Վախագահն. Հայ պատրիարհոս որոց խնդրագիրը, Հայաստանի վարչ-Ռեան համար Ժողովուրդ կանոնագիրը և Հայաստանի վրայ վեճակագրական պետ-Ռեան մը։

Մայրցախ ահա՛ ներելի էր մեր յուսալ թէ խնդիրն ի հիմանց պիտի քննուէր որ հիմնական պիտի ընդունէր լուծում։ Մ.Ս. Ճիշդ այս միջոցին երեւան ելաւ գաղտնի դաշնագրութիւնը ընդ մէջ թուրքիոյ և Մեգղիոյ՝ Մսիոյ նկատմամբ։

Տեա՛րք Արեւսիփոխնք, ինձի չ'պատկանիր քաղաքական տեսութեանց մէջ մտնելով ըսել թէ ո՛րչափ յանցաւոր կրնան ըլլալ հայերը որ չ'նախատեսեցին զայդ նոր քաղաքականութիւնը՝ զոր և ո՛չ մէկ տէրութիւն Աւրոպայի մէջ նախատեսած էր, և որուն մէջ յայտնի չէ՛ տակաւին երեւակայութիւնը արդեօք կամ թէ հեռաստե քաղաքագիտութիւնը աւելի՛ մեծ դեր խաղացած է։ Մ.Ս. այդ դաշնագրութիւնը՝ որ եթէ գործադրուի՝ անուրանալի բարիք մըն է թուրքիոյ համար և Հայոցս համար ալ, արգելք չեղաւ որ աւագաթողովն զբաղի Մ.Ս. Ստեփանօսի Վաշնագրութեան 16-րդ յօդուածովը, բարեփոխէ զայն, չեղդքացնէ ու մէկ տէրութեան երաշխաւորութեան ու հսկողութեանը փոխանակ բոլոր մեծ տէրութեանց երաշխաւորութիւնն ու հսկողութիւնը դնէ, մինչդեռ միւս կողմէն ալ թուրք—Մեգղիական դաշնագրութեամբ՝ Մեգղիոյ մասնաւոր պաշտպանութիւնն ապահովեալ էր Հայոցս համար, այլ

արգելք եղաւ որ Հայ ազգին խնդիրն ամբողջապէս նկատողութեան առնուի:

Արդարեւ անկողմնակալ մտածութեան համար ակներեւ է որ եթէ թուրք—Վնգղիական դաշնագրութիւնը Վսիոյ քրիստոնեայ ժողովրդոց համար բարեկարգութեան ծրագիրը Վնգղիոյ թուրք քրոյ կառավարութեանց համաձայնութեամբ որոշուիլ տրամադրած չըլլար, հերոսութիւնք իրենք զայդ ծրագիրը պիտի որոշէին:

Աւասիկ Պէրլինի Ղաշնագրութեան 61-րդ յօդուածը.

«Բարձրագոյն Վստաւը կը խոստանայ, ասանց պլէս յայտնելու Գործարարել այն Բարձրագոյնը որ Բարձրագոյնը պարտաւորեալ պիտի լինի Հայոց Բնակիչ Բնակչութեան Դէմ, և անոնց աստիճաններէն երաշխաւորել Չեղեկաց և Վրդաց դէմ: Այս նպատակաւ յետո ասած Դիմումները պարբերաբար պիտի Զատնուանէ Տերութեանց, որո անոնց Գործարարութեանը պիտի հսկեն:

Տեա՛րք Արեւիկայանք, եթէ այս յօդուածը ցաւալի բան մ'ունի, այն է որ մեր խնդրոյն լուծումը ըստ մասին կը յետաձգէ. չ'կործանէր ազգին յոյսերը, պլ և չ'պսակէր նոյն հետայն: Ասոր ազգ կրցած է յանկարծակի կերպով իր բաղձանաց ի կատար հասնիլ, դժբաղդութիւնն է միայն և մահ, որ յանկարծակի կրնան գալ անձի մը և ազգի մը վրայ. կեանքն ու բարեկեցութիւնը յամր կը ձեւանան: Աս ասոր համար է որ կանխաւե՛ն անոնք որ կը սեն թէ «Ննչո՛ւ սկսանք, եթէ պիտի չ'յաջողենք, և թէ՛ յայտնի՛ էր որ պիտի չ'յաջողենք»։ զի օր մը յաջողելու համար՝ այս օրէն սկսելու էր. և զի եթէ ապահով կերպով գիտնայի ալ առաջուց թէ պիտի չ'յաջողիմ՝ բնաւ, դարձեալ պիտի սկսէի. և այն թող գրէր ինձի ազգս ի դատապարտութիւն:

Բայց ոչ ինքնին ձեռնարկեցի ես յայս գործ, պլ յառաջ քան զիս և բոլոր քան զիմս էր ազգին ընդհանուր փափագը, և ես պատգամ միայն ընդունած էի զայն փափագն յառաջ վարելու: Արդ՝ երկու կարգ առարկութիւնք կան որոց ազդած ցաւը կաւելնայ յիս իմ ցաւերուս վրայ. այս առարկութեանց մին է այն՝ թէ վասն զի քիչ խնդրեցինք, քիչ ընդունեցանք, թէ անկատար կերպով թարգման կացինք ազգին իղձերուն և թէ նոյն իսկ այն կերպով վարուեցանք գիտամար և խորհրդով՝ որ անկատար կերպով պսակուին այդ իղձեր: Այս առարկութիւնը ազգայնոց ոմանց կողմէն է, և նոր ապացոյց մը կը հանդիսանայ այն

չարեաց՝ որ ազգին գերութեան վիճակը գործած, յամառ անվստահութիւնը բնական յատկութիւն մ'ընելով ազգայնոց: Ա՛հ, եթէ այդ խիզախ վճիռն արձակողը գիտնար թէ անոնք որ աշխատեցան վեց ամիսներէ ի վեր, աշխատեցան այնպէս՝ որպէս ոչ երբեք աշխատած էին իրենց կեանքին մէջ ընծայելով ազգին համար զամենայն որ ունէին, որն իր հարստութիւն, որն իր տաղանդ, որն իր ազդեցութիւն, և ամենքն իրենց աշխատութիւն, եթէ գիտնար թէ ի՛նչպէս արհամարհեցին զժողարութիւնք ու վտանդ, եթէ գիտնար թէ լաւ ևս համարեցան զոհել իրենց շահն ու անձը, քան թէ ի՛նչ սուրբ հայրենասիրութեամբ վառուած էին առանց որ և է փառքի կամ համբաւոյ ակնկալութեան ո՛չ այժմ առ յապագայն, եթէ գիտնար ինչ որ ես գիտեմ, խղճմտանքին մէջ պիտի դողար այդ դատապարտութիւնն արտասանելով:

Այլս առարկութիւնը օտարէ՛ն կուգայ մանաւանդ, զի չ'կայ հայ մը՝ որ զայդ առարկութիւնը կարենայ ընել այն է թէ ինչ որ ձեր Պատրիարքը ազգին խնդիրը կոչեց, այն իր հնարած խընդիրն էր, և ազգը չունէր մասնակցութիւն: Այդ օտարը չէ լսած հայոց ազգին անվերջանալի աղաղակը այնքան տարիներէ ի վեր, և չէ լսած սոյն այս Արեւիոյնական ժողովին յանուն Ազգին ինձի յանձնած պաշտօնը՝ զոր և կրկնեց ասկէ քիչ ժամանակ առաջ:

Աւարդ՝ ահա՛ յայտնեցի ձեզի թէ ի՛նչ ձեռով և ի՛նչ բառերով ներկայացուցի Հայոց խնդիրն Արուսայի, և զոր կ'ամփոփեմ հոս սա՛պէս. Հայոց Լաւրո-Ռի-ն Հայաստանի մէջ առանց քաղաքական փառասիրութեան զոր երբեք չենք ունեցած և չենք կրնար ունենալ, մեր Սեհափառ Սուլթանին հովանաւորութեանը և վեհապետական իշխանութեանը ներքե: 'Ի՛նչ, ազգային Արեւիոյնական, ըսէ՛ք, դուք որ բոլոր ազգին քուէոյն ընտրուած՝ կը զգաք ի ձեր սիրտ բաբախել սիրտն ազգին, ըսէ՛ք, ազգին խընդիրը չէ՞ այն որ ներկայացուցի:

Ըսէ՛ք, պիտի ներէի՞ք ինձ որ լուռ մնայի. ըսէ՛ք, պիտի ներէի՞ք որ այնպիսի պարագայի մէջ ուր թուրքիոյ Վերստոնեայ ժողովրդոց բաղդը պիտի վճռուէր, ձեր Պատրիարքը անհոգ կենար, ըսէ՛ք, պիտի ներէի՞ք եթէ նոյն իսկ անյոյս և անապաւէն չ'գիմէի ազգաց ժողովին՝ գէթ անոր համար որ Արուսայ գիտնայ՝ թէ Հայոց ազգ մըն ալ կայ Արեւելքի մէջ. Ըսէ՛ք, պիտի ներէի՞ք դուք և պիտի ներէին ինձ մեր Ախմետեայ հոգիք, Հայկէն

մինչև վերջինն մեր լևոն, լուսաւորիչէն մինչև ի Վերջինն՝ Ներսէս՝ ի շարս մեր աղգաշէն և աղգասէր կաթողիկոսաց, ըսէ՛ք, պիտի ներէին և պիտի ներէի՞ք եթէ խոչ և խուժ առ ոտն հարկանելով մինչև Նւրոպա չ'հասցունէի աղգին աղաղակը, ըսէ՛ք, ըսէ՛ք ձեր հանդիսաւոր քուէովը, ըսէ՛ք ձեր միաձայն քուէովը, զի միաձայն միայն կրնայ ըլլալ քուէն այս պարագայիս մէջ, ըսէ՛ք, և ձեր քուէն թո՛ղ պատասխանէ այդ անհեթեթ և աղ-գուրաց առարկութեան*):

Նւ սակայն ո՛ւր է կորուստը, ո՛ւր է այնքան աշխատութեանց և ջանից ապարդիւն մնալը, ո՛ւր է անյաջողութիւնը, ո՛ւր է դժբաղ-դութիւնը, ո՛ւր յուսահատութիւն: Վասնզի՝ առաջին անգամ շայոց աղգին անունն անցաւ հանդիսաւոր դաշնադրութեանց մէջ՝ ա՛յդ է կորուստը, վասն զի՝ այդ դաշնադրութեամբք հարստահա-րութենէ ազատեցան հայերը, ա՛յդ է դժբաղդութիւնը, վասնզի՝ հայոց ապագային սերմունքը գրուեցան, ա՛յդ է մեր ջանից ապար-դիւն ելնելը, և վասն զի՝ Նւրոպայի ժողովուրդներն ու տէրու-թիւնները ճանչցան ու սիրեցին հայ աղգը, ա՛յդ է անյաջողու-թիւնը, և վասն զի՝ այս վայրկենիս որ կը խօսիմ՝ ձեզի այս աղ-գային բեմին վրայէն, թերևս մե՛ծ ևս բեմերու վրայէն հարցում-ներ կ'ուղղին Նւրոպայի կառավարութեանց՝ շայոց նկատմամբ, ա՛յս է մեր լքումն ու յուսահատութիւն:

Տեսա՛ք Նրեսիփոխանք, ըսի արդէն թէ մեր խնդիրն անմիջա-պէս և կատարելապէս չէ՝ իրականացած, և ասոր համար պարտք համարեցայ բողոքել հոս տէրութեանց դեսպանաց քով, և ի Պէր-լին լիազօրաց քով: Բողոքը տկարին իրաւունքն է, և շատ ան-գամ յուժմէտս կը գործածուի նա, այլ ո՛չ այս պարագային մէջ, զի արդիւնքն իսկ տեսնուեցաւ վերջին վայրկենին, յօգուածին խմբադրութեանը մէջ: Եւ, մեր խնդիրն ամբողջապէս չէ կա-տարուած, այլ մե՛ծ է արդէն ի՛նչ որ ստացանք Վաշնադրութեան այն յօգուածով, և մե՛ծ է՝ ո՛չ ոք կրնայ ուրանալ զայս և ես քան զայլ ոք աւելի նուազ՝ Ենդդիոյ մասնաւոր պաշտպանութիւնը:

Սենք չենք յուսացած մեր զօրութեանը վրայ այդ պաշտպա-նութեան տալու համար այն ուղղութիւնը՝ զոր կրնանք փափա-քիլ մեր աղգային խնդրոյն կատարմանը նկատմամբ, այլ իրողու-

*) Աղգային ժողովն յետ ատենաքանութեան միաձայնութեամբ մերժեց սոյն օ-տարօտի առարկութիւնը:

ՎԵՐՁԻՆ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Տխուր պատկեր է ներկայացնում այսօր Տաճկահայաստանը, հայ մարդի, հայ կնօջ ու հայ երեխու անմեղ արեան կաթին իրեն են, որ ողողում են Տաճկահայաստանի հայաշատ կենտրոնների միջավայրերը: Հարունակ հարստահարութիւն, բռնաբարութիւն, ընչից ու ստացուածոց անապահովութիւն, սպանութիւն-հա անպաշտպան հայ երկրագործի թշուառ դրութիւնը, որ երկար դարերէ ի վեր մի հանգիստ շունչ չէ կարողանում քաշել իր հայրենիքում: Սերջին ժամանակներս տաճկահայ գիւղացին այլ ևս անկարող լինելով տանել այն նորանոր յանդուժեք բռնաբարութիւնները, որոնք տեղում էին և տեղում են նորա գլխին թէ բարբարոս ցեղերի և թէ թուրք պաշտօնեաների կողմից, համբերութիւնը հատած, ղէնքը ձեռն առաւ գէթ իր արեան գնովը պաշտպանել իր աղգակիցների սուրբ իրաւունքները: Այժմ հայ գիւղացու այդ ինքնապաշտպանութեան գաղափարը կարծես տարածուել է Տաճկահայերի ամեն շրջանների մէջ, որը ներկայ պայմաներում միակ և եթ միջոցն է ներկայանում միանգամայն ընդ միշտ վերջ տալու աւազակաբարոյ ցեղերի լրբութիւններին: Անտարակոյս իւրաքանչիւր հայ լսած է վերջերս տեղի ունեցած դէպքերի մասին, որոնք, համարձակ կարելի է ասել, ոչ միայն հայոց, այլ և եւրոպական ժողովրդների համար օրուան խնդիր են դարձած: Սենք ցաւում ենք, որ «Արաքսի» այս գրքում, որը առանց այն էլ ընդարձակուեցաւ և մի երկու ամսով ուշ է լոյս տեսնում, կարող չենք արձանագրել այն բոլոր յուզումների նկարագրութիւնները, որոնք տեղի ունեցան Սան, Խնուս, Խարբերդ, Կրդնկա, Լորդերում, Սուշ և այլ տեղեր, այլ այստեղ մէջ կ'ըբերենք միայն Կարնոյ և Պոլսոյ յուզումների նկարագրութիւնը:

Յունիսի սկզբներում Կարնոյ քաղաքապահ զօրաց հրամանատար Սահմի փաշան անստորագիր մի նամակ է ստանում, որի մէջ հաղորդուած է լինում իբր թէ Հայոց եկեղեցումը և Սանասարեան վարժարանում հայերը մթերած են մի քանի հալար հրացան և մեծ թուով պատերազմական զանազան մթերքներ: Կարնոյ կուսակալ Սամիհ փաշան մինչդեռ այս մասին ոստիկանութեան միջոցաւ կամենում է փնտռել նամակի հեղինակին, զօրաբանակի հրամանատար Օւէքի փաշան հեռագրում է Պոլիս:

Յունիսի 6-ին (Վ. Ղրնից ստացած հրամանի վերայ՝ փաշան տեղւոյն իշխանութեանց հետ միասին զինուորներով և ոստիկաններով գնում է Սանասարեան վարժարանը խուզարկելու, ուր մինչև անգամ տախտակամածները քանդելով բան չեն գտնում։ Այստեղից բոլոր իշխանութիւնք բացի կուսակալից և Սամիհ փաշայից, գնում են առաջնորդարան և խուզարկութիւններ անում ճիշտ այն միջոցին, երբ եկեղեցում ժամերգութիւն է լինում։ Այնպէս զարկութեան մասին, զայրացած դուրս է գալիս եկեղեցուց և դիմում առաջնորդարան, մի հայ զգուշելով այս անիրաւութիւնից, ընկալելի գնդակի հարուածով տեղնուտեղը սպանում է մի թուրք հարկերապետի նոյն վարկեանում, երբ նա խուզարկութեան հրամաններ էր տալիս իր ստորագրեալներին, սորա վերայ զինուորները կրակ են բացում հայերի վերայ, որոնք բիրերով ու իրենց ձեռք անցած զէնքերով պաշտպանուելու նպատակով յարցակումներ են անում թուրք զօրաց վերայ։ Այստեղ 5 հայ է սպանւում և 8 հոգի էլ թուրք զինուորներ։ Այնուհետև մեծ անկարգութեամբ խուզարկւում է եկեղեցին, ուր դարձեալ ոչինչ չգտնելով, թուրքերը ամօթով յետ են դիմում։ Հետեւեալ օրը հայերը երկիւղից փակ թողնելով խանութները և վարժարանները խումբ խումբ առաջնորդարան են գնում իրենց վիշտը ազգային իշխանութեան միջոցաւ Սուլթանին ներկայացնելու։ Միեւնոյն ժամանակ ժողովուրդը սաստիկ գռգռուած լինելով այս անտեղի կասկածանքների և մանաւանդ հայոց սրբավայրի լրբօրէն խուզարկելուն համար երկու օր շարունակում է գործադուլն և բազմութիւնը որտեղ որ մի հայի խանութ է բաց տեսնում իսկոյն ստիպում է փակել։ Այս երկու օրը՝ յունիսի 6 և 7-ին, իշխանութիւնը քաղաքականութեամբ չէր դիմադրում հայոց շարժումներին, այլ մի քանի հազար զօրք քաղաքը բերելով, պահպանողական դիրք է բռնում։ անտարակոյս միեւնոյն ժամանակ հետևում է այս յուզմունքների շարժման գլխաւորներին։ Ուրբաթ օրը, ամսի 8-ին, ժողովուրդը հաւաքուել էր եկեղեցու բակը և առաջնորդարանը և երբ իր պատգամաւորներն էր ընտրում որ երթային Սուլթանին ուղղելիք հեռագիրն կարգային՝ մի քանի հազար զինեալ զինուոր որպէս թէ խաղաղութիւն պահպանելու այդտեղ դիմում են իրենց հրամանատարի առաջնորդութեամբ հայոց եկեղեցու

շուրջը յարձակողական դիրք բռնելով: Նշան դրուելուն պէս զինուորները հրացանները արձակում են հայերի վերայ և մի երկու հայ սպանում և մի քանի հոգի էլ վիրաւորում: Այդ միջոցին շուկայի կողմից տեղւոյն թուրք ամբոխն ևս յանուն կրօնի զինուած բիրերով, թրերով, խանչալով, դանակով յարցակում է անում հայերի վերայ, այդ ժամանակը կատարեալ պատերազմի ասպարէզ է դառնում հայ եկեղեցու գաւիթը, նորան կից փողոցները և շուկան. թէ ինչ աղմկալից ու սոսկալի տեսարան էր ներկայացնում այդ ժամանակ այս կոտորածը, գոռարէ նկարագրել:

Թուրք ամբոխի գալով, առաջնորդարանի դրան առաջ գտնուող հայերը հեռացան և յուսահատութեան մատնուած սկսեցին փախչել զանազան կողմեր, սակայն եկեղեցու բակում գտնուող հայերը տեղներիցը չչարժեցան: Այս հրամանատարի կատաղութիւնը շարժեց, որի կարգադրութեամբ մի մեծ խումբ զինուորների մտաւ եկեղեցու բակը, որպէս զի նոցա այնտեղից հեռացնեն, սակայն հայերը կամենալով պաշտպանուել, մի քանի գնդակներ արձակեցին ընդդէմը, որով մի զինուոր սպանեցին ու երկուսը վերաւորեցին, այն ինչ թուրք զինուորները հրացանի կոթերով և սուրներով սարսափելի հարուածներ էին տեղացնում աջ և ձախ: Չինուորների բազմութիւնը, որը փողոցումն էր դեռ, երբ լսեցին ընդդէմը գնդակների ձայնը ու իրարանցումը, մեծ գոռում գոչիւնով, որպէս վայրի գազաններ, ներս խուժեցան բացականչելով իրենց ընկերակիցներին՝ «խփէք ու ծակէք»: (Վճիռների ձայնին վերայ ներս խուժեց թուրք խուժանի մի մեծ կատաղի բազմութիւն, որը խառնուելով զինուորների հետ, կարողացաւ շատ հայերի սպանել և վիրաւորել, որոնք այս ու այն կողմն էին փախուստ տալիս. այս բոլոր ժամանակ խեղճ հայերի լաց ու կոծը, իսկ վայրի թուրք ամբոխի, լիրբ ու գազանային ոգեւորութիւնները օդն էին թնդեցնում: Այս անխիղճ կոտորածից յետոյ կատաղի ամբոխը սկսեց հայերի խանութները ու տները քանտել ու թալանել: Տագնապը տիրած էր բոլոր հայերի վերայ: Ատաղի թուրք ամբոխի մի մասը հալածում էր փախչող հայերին չիպատոսական փողոցը. բայց այստեղ թուրք ոստիկանաց պահակի մօտ, թէև ոստիկանները ամբոխի առաջն առան, սակայն նա իր բազմութեամբ կարողացաւ ճեղքել ճանապարհը և առաջ ընթանալ, փողոցի վերայի գտնուող տների պատուհաններից քարեր

նետելով: Մասնաւորապէս վնասուեցաւ բողոքականաց ուսումնարանը: Սփիւնոյն ժամանակ փողոցի հակառակ կողմից մերձենում էր թուրքերի միւս կատաղի մասը, որը ինչով ասես զինուած էր. սորա առջեւ գնում էր մի մոլեռանդ թուրք սպիտակ ձիու վերայ նստած, թուրը ձեռքին և խրախուսում ու առաջնորդում էր ամբոխին յարձակումներ անել հայերի տների վերայ: Քարերի կոյտեր էին որ ի միջի այլոց տեղում էր անգղիական հիւպատոսարանի լուսամտներից, շինութեան մօտ գտնուող թուրքերը հիւպատոսարանի լուսամտի երկաթները էին տեղից հանում և բոլորը քարուքանդ անում. բարեբաղդաբար այս ժամանակ վրայ հասաւ զօրքը և կարող եղաւ ցրուել ամբոխին: Հիւպատոսարանները պահպանելու համար մի մի խումբ զօրք էր ուղարկուած. սպանուածների թիւը 15-ի մօտ է, իսկ վիրաւորուածների թիւը անցնում է 200-ից:

Հայաստանի թշուառ կացութիւնը և մասնաւորապէս Երզրումի ու Մշոյ յուզիչ դէպքերը, անտարակոյս, կարող չէին առանց հետեւանքի մնալ, ուստի և տեղի ունեցաւ Սուլթանների մայրաքաղաքում, հայոց մայր եկեղեցում ի Վում-Վափու հայ ժողովրդի առաջին հռչակաւոր ցոյցը:

Յուլիսի 15-ին, կիրակէ, Վում Վափուի մայր եկեղեցում սովորականից շատ բազմութիւն կար. դեռ նոր էր սկսել ժամերգութիւնը, ինչ մեծ բազմութեամբ գաւառացի հայեր խումբ խումբ զիմում էին եկեղեցի: Այդ օրը եկեղեցի յաճախողների մէջ սովորականից աւելի անծանօթ դէմքեր և հուժկու հայեր էին տեսնուում. սոքա եկեղեցին մշտական յաճախողների մի առանձին հետաքրքրութիւնն էին շարժում, թէեւ նոցա համազգեստներից դիւրաւ կարելի էր իմանալ, որ դոքա մեծ մասամբ հայ բեռնակիրների, հրդաշէջների, ձկնավաճառների դասին կ'պատկանէին: Ով միանգամ եղած է Վոլիս և տեսած այս հայ գաւառացիները, նա անշուշտ, գիտէ, թէ այս պղնձագոյն ու առնական դէմքով, ջղալից բազուկներով և պարթև հասակով օժտուած ընտիր հայերը ի՞նչ արհաւիրք և սարսափ կարող են ազդել իրենց կատաղութեան ժամանակ ոչ միայն խաղաղ քաղաքացիներին, այլ նաև կանոնաւոր զօրաց:

Ինչպէս իւրաքանչիւր տօն օր, այդ օրը ևս Խորէն պատրիարքը եկեղեցումն էր, սովորական ժամերգութիւնից յետոյ, երբ դեռ նոր էր վերջացել «Վառք ի բարձունս», մի գեղեցկատեսիլ

և կորովի հայ երիտասարդ մօտենալով պատրիարքին գրպանից հանեց մի թուղթ և յայտնեց որ ուզում է կարդալ: Պատրիարքի բացասական պատասխանի վերայ թէ՛ որդիս, դու անհնարին բան կպահանջես և խռովութեան պատճառ կդառնաս» ժողովրդի միջից բարձր ձայներ լսուեցան, թէ «թողէք կարդալ»: Հակառակ պատրիարքի արգելքին, այդ երիտասարդը հաղիւ սկսած էր յուզիչ խօսքերով նկարագրել գաւառացի հայերի դրութիւնը, պատրիարքի անհամապատասխան գործունէութիւնը, երբ այդ ևս մերժուեցաւ հոգեւորական դասի կողմից, որը շրջապատած էր պատրիարքին: Այսպիսով երբ պատրիարքը կտրուկ կերպով հրաժարեցաւ ժողովրդի դուրս անցած բազմութեան հետ կայսերական պալատ դիմելու Սուլթանին դանգաժուելու հայերի դառը վիճակի մասին և տնօրինութիւն խնդրել, յանկարծ ընկուկների պայթումն լսուեցաւ եկեղեցու մէջ, որը և սաստիկ շփոթութիւն առաջ բերեց թէ եկեղեցականների և թէ ժողովրդի մէջ: Պատրիարքը երկիւղից չկամենալով այսպիսի մի վտանգաւոր ժողովրդական ցոյցի մասնակցել, խառնակութիւնից օգտուելով գաղտագողի մի քանի եկեղեցականների հետ եկեղեցու պահարանների կողմից փախուռտ տուեց պատրիարքարան, որ Սայր եկեղեցու հանդէպն է գտնվում: Դողովուրդը ևս խառն ի խռն դուրս խուժեց եկեղեցուց ցանկանալով պատրիարքի առաջն առնել, այն ինչ նա արդէն ապաստանած էր պատրիարքարանի սենեակներից միոյն մէջ:

Հաղարաւոր բազմութիւն եկեղեցու բակում ժողոված հնչեցնել էր տալիս եկեղեցու դանգակները, որոնց ձայնից մօտակայ թաղերից ուրիշ հաղարաւորն էլ ևս դիմեցին ու մօտան եկեղեցին և իր առջևի փողոցը: Բազմութեան մի մասը յարձակեցաւ պատրիարքարանի վերայ, խորտակեց ապակիները, երկաթէ զօրաւոր լծակների միջոցաւ կոտրեց դռները և վերջապէս հարիւրաւոր քաջարի բռնակիրներ շրջապատեցին պատրիարքին և ուժով տարան փողոց ու գրին կառքի մէջ, ազդարարելով իրեն թէ պէտք է առաջնորդէ հայ պատուիրակութեան, որ որոշած է երթալ մինչև կայսերական գահին առաջ ներկայացնել հայ ազգի ցաւերը: Այս միջոցին պատրիարքարանի բակում կարգացուեց մի տտենաբանութիւն, որի մէջ ամենաճիշտ գոյներով ներկայացուած էր Հայաստանի արդի տաքնապալից և աղէտալի վիճակը, կառավարութեան անասելի խտուրթիւնքը ու բռնութիւնքը և հայ ժողովրդի բարօ-

րութեան պահանջը: Ատենաբանութիւնից յետոյ կատաղի բազմութեան մէջ գրգռիչ երգի մի քանի տողերը ևս երգուեցան: Այսպէս մի քանի հազար կորովի ժողովուրդ հետեւում էր պատրիարքին, ատրճանակները պայթում էին փողոցի մէջ և խառնէ-խուռը բաղմութիւնը զարհուրելի կերպարանք էր կրում: Ստիկանական և զինուորական իշխանութեանց լուր հասած էր արդէն և նոքա թաղային ոտտիկաններով և զինուորներով շտապելով եկան հասան ճանապարհի վերայ, բայց մի քանի րոպէ հազիւ կարողացան դիմանալ, հայերը զինաթափ արեցին և մի կողմ մղելով շարունակեցին իրենց ճանապարհը: Փոքր ինչ յետոյ հայերի դէմ յանդիման երեւաց զինուորների մի փոքրիկ խումբ, սոքա փամփուռ շտապելով սկսեցին սուինելով յարձակուել հայերի վերայ, սակայն սոքա շրջապատելով կատաղի կերպով ծեծ տուին այս մի խումբ թուրք զինուորներին: Արկաթէ գաւազանով զինուած մի հայ անձամբ սպանեց զօրքերից միոյն, մի ուրիշ զինուոր էլ իրեն հալածող հայի ձեռքից ազատուելու համար փախաւ և ապաստանեց մի թուրքի խանութում, որը և իսկոյն փակեց խանութի դռները, սակայն հայերը խանութի ձողերը քանդեցին և քիչ էր մնում զինուորին տեղն ու տեղը սպանէին, երբ վրայ հասան երեք վաշտ կանոնաւոր զօրքեր, որոնք ուղարկուած էին Սուլթանի հրամանով սրարշաւ քայլով պատերազմական նախարարութիւնից քաղաքապահ զօրքերի հրամանաւար Արիֆ և Տէրվիշ փաշաների առաջնորդութեամբ:

Ահա այստեղ տեղի ունեցաւ մի սոսկալի կռիւ գրգռուած հայերի և տէրութեան զօրքերի մէջ: Արկու կողմից էլ ամենակատաղի կերպով էին կռվում: Հայերը զինուած էին դանակներով, մահակներով, շամիրաւոր գաւազաններով և երկաթէ ձողերով, քչերն միայն ունէին րէվոլվէրներ, այն ինչ բլուրից սրարշաւ եկող զօրքերը հրացանները լցրած պատրաստած էին, ըրամանատարի օրինական ազգարարութիւնից յետոյ, երբ հայերը չը համաձայնեցին յետ կանգնել իրենց բռնած ընթացքից և ցրուել, զօրքերը արձակեցին իրենց հրացաններից և առաջին անգամ սպանեցին չորս հոգի և վիրաւորեցին 12 հոգի, մնացածները խառնի խուռն ցրուեցան: Ասում են, որ զօրքերից էլ 4 հոգի սպանուած և 20-ի չափ վիրաւորուած կայ: Այս կռուին, հայերը առաջին անգամ կարմիր ազգային դրօշակ պարզեցին, որը ժողովուրդին բաւականին խրա-

խուսած է: Մի ժամի չափ տեեց այս կռիւը, որի տեսքը սոսկալի տպաւորութիւն էր թողնում մարդու վերայ: Պէտք էր տեսնել այդ խրոխտ ու խիզախ հայ ժողովուրդին, որը զէնքը ձեռին ինչ-պիսի կատաղութեամբ յարձակում էր անում կանոնաւոր զօրաց վերայ: Առջին իսկ վայրկեանում պատրիարքին ազատելով թուրքերը ապաստանեցին նորան մի թուրքի տան, որտեղից էլ նա երեկոյեան մեկնեցաւ Սաքրի գիւղ: Աւելորդ է ասել, թէ հայերից շատերը ձերբակալուեցին:

Այս եղելութեան լուրը պալատ հասաւ ճիշդ այն միջոցին, երբ Գուրբան պայրամի հանդիսաւոր տօնի առիթով աջհամբոյրի արարողութիւնն էր կատարվում Գոլմա Բախէէ ապարանքի սրահին մէջ: Անշուշտ, այսպիսի պարագայում մի այսպիսի լուրի հասնելը մեծ յուզում առաջ բերած է: Հրաման հրամանի վերայ է ուղարկուած պատերազմական նախարարութեան պաշտօնատուներ: Միւսինքն օր ոստիկանութեան նախարար Վեհմիլ պէյը պաշտօնանկ եղաւ, որ տեղեկութիւն էր ունեցած այս դէպքի մասին: Սպարապետի գուռը զինուորական ատեան կազմուեցաւ Ռեուֆ փաշայի նախագահութեամբ ամբաստանուածները դատելու համար: Տեղական լրագիրներն արգելուած է այս մասին գրել:

Հուլիսի 15-ից բազմաթիւ ձերբակալութիւններ եղան զանազան դասակարգերից, բայց գլխաւորապէս մշեցիներ, վանեցիներ, բաղէշցիներ և կարնեցիներ: Խուզարկութիւններ ամենուրեք, սակայն, և ոչ մի տեղ ոչինչ չեն գտած, բացի» («Հայաստան») լրագրի մի քանի համարներից և յօդուածներից:

Այս դէպքից յետոյ Ալեքեան Խորէն պատրիարքը Սաքրի գիւղումն է ապրում: Այնքան սուլթանի կողմից մի պալատական է գալիս և կամենում է համոզել պատրիարքին, որ հետեւալ օրը կիւրակէ հանդիսաւոր կերպով յորդորներ կարգայ եկեղեցում և յիշեցնէ հայոց հաւատարմութեան և հնազանդութեան պարտաւորութիւնները դէպի Սուլթանը: Խորէն պատրիարքը պատասխանած է. «Այլ ևս իշխանութիւն չունիմ, որովհետեւ պատրիարքութիւնից հրաժարական տուած եմ: Բայց եթէ պատրիարք էլ լինէի, ինչ ազդեցութիւն կարող են ունենալ իմ խօսքերս, ինչ որ կարողանամ կանեմ, բայց կարողացածս շատ քիչ բան է»:

Այստեղ առաջ ենք բերում թէ Ամեն. Խորէն պատրիարքի հրաժարագրի պատճենը և թէ թրքական պաշտօնական յայտարարութիւնը հայ ամբաստանեալների մասին:

Տ. ԽՈՐԷՆ ՊԵՏՐԻԱՐԷԻ ՀՐԵԹԱՐԱԳԻՐԸ

Այն. Խորէն Պատրիարքը պալատից իրեն եկած հրամանին պատասխանած է հետեւեալ հրաժարագրով որ Պայրամին երրորդ օրը, երեքշաբթի, ուղարկած է Սեփե Եպարքոսին:

Առ Կորին Այսեմութիւն.

Կորին Այսեմութիւն Այսեմութեան հրամանը ընդունեցի, որ Պատրիարքարանի կիրակի աւուր պատահած դժբաղդ արկածին վրայ իւր ցաւն ու սրտմտութիւնը յայտնելով հրաման կընէր իւր ծառային՝ մեր հրամանին և վարչութեան ներքեւ եղած բոլոր եկեղեցական և աշխարհական գլխաւորներուն աղագուսպէս և փութապէս յանձնարարութիւն և խրատ տալ որ այսպիսի անտեղութիւններ մայրաքաղաքին և այլ քաղաքաց մէջ չպատահելուն ջանանք. որուն նմանը անգամ մ'ալ եթէ տեղի ունենայ, հետեւեալը շատ ծանր պիտի ըլլայ *):

Այսպիսի աւուր արկածէն ես ինքս անձնապէս շատ յուզեալ և առողջութիւնս իսկ խանգարուած ըլլալով, չը կրցի Պատրիարքարան դտնուիլ և իմ նախագահութեամբ գումարել հրամայուած ժողովը. սակայն իմ փոխանորդիս և ինձ օժանդակ վարչական ժողովոց հաղորդելով կայսերական հրամանն, խստիւ գործադրութիւնը պահանջեցի:

Այսպիսի ցաւօք սրտի կը փութամ յայտնել որ ինձ անկարելի է այլ ևս պատրիարքական պաշտօնս շարունակել, վասն զի մէկ կողմանէ կը տեսնեմ ժողովրդեան յուզեալ վիճակը, որ պատճառած են վերջին ժամանակներս ընդհանուր կերպիւ ազգին վրայ տարածուած պետական անվստահութեան և կասկածին յայտնի գործնականներն, որուն համեմատ եկեղեցիներ և դպրոցներ կը խուզարկուին առանց իմ գիտակցութեանս, եկեղեցական անքննելի և անխափանելի գրեանք կը բռնուին և կայրուին անգամ, որով Երզրուով մէջ անմեղ և անզէն ժողովրդեան գրգռուելուն համար զինու հարուածոց կենթարկուի և աստէն հաւանօրէն նոյն պատճառէ յուզեալ խել մը մարդիկ ծայրայեղութեան դիմելու աստիճան կը յանդգնին, ամեն նուիրականութիւն ոտնակոխ կըլլայ և կենացս իսկ վտանգ կըսպառնան. միւս կողմանէ ալ կը տեսնեմ պատրիարքական շքոյն և ազդեցութեան հետզհետէ նուազումը որուն ինչ պատճառէ յառաջ գալը նախորդ գրուածներովս ման-

*) Տաճկաց բերանը ընդհանուր կոտորածի խօսք մը կը պտտուի:

րամասնօրէն բացատրել եմ: յոգովորեան վրայ վերոյիշեալ պատ-
ճառներով պատրիարքական ազդեցութեան հարկաւոր ոյժը իւր
վերջին տկարութեան աստիճանին իջած ըլլալը ցաւօք սրտի տես-
նելով և զգալով թէ անկարելի պիտի ըլլայ այլ ևս այսպիսի պաշ-
տօն մը յառաջ տանելու, կաղաչեմ խոնարհաբար որ ինձ թոյլ
տրուի քաշուիլ առանձնանալ և աղօթել:

ԳՈՒՄԳՆՔՈՒԻ ԴԵՊԻՐ

Կ. Պոլսի լրագրած մէջ հրատարակուած է հետեւեալ պաշտօնա-
կան յայտարարութիւնը.

Սպարապետի Վրան մէջ գումարեալ Օխնուորական Լսեանն
արձակած է իւր վճիռն այն անձանց նկատմամբ, որք կիրակի, ի
Վումպաբու Հայոց Պատրիարքարանին ու դէմը գտնուած եկե-
ղեցւոյն մէջ հաւաքուելով հպատակութեան հանգամանաց հակա-
ռակող անպատեհ վարմանց մէջ գտնուիլ համարձակած էին:

Լսոնցմէ և այս դէպքի պարագլուխներէն Լրթին Շիհան-
կիւլեան մահուան դատապարտուած է, որովհետեւ օսմանեան հպա-
տակները օսմանեան կառավարութեան դէմ ապստամբեցուցած է
և ձեռնարկած է օսմանեան երկիրներու մէկ մասը կառավարու-
թեան իշխանութենէն հանելու:

Սեբաստացի Լրթին Վաթորեան՝ դատապարտուած է տասն
և հինգ տարուան բերդարգելութեան յԼքեա:

Սեբաստացի Վազարէթ՝ նոյնպէս տասն և հինգ տարուան բեր-
դարգելութեան ի Սիտիլի:

Յոյն Վիքոլա՝ տասն և հինգ տարուան բերդարգելութեան
ի Սինոպ:

Լւետիս և Վէօթահեացի Պարոն՝ հինգ տարուան բերդար-
գելութեան ի Սինոպ:

Երզնկացի Վարապետ՝ հինգ տարուան բերդարգելութեան ի
Վիոս:

Յոյն Եուլան՝ հինգ տարուան բերդարգելութեան ի Նայաս,
և Խաչիկ հինգ տարուան բերդարգելութեան ի Լէմնոս:

Օխնուորական Լսեան անպարտ արձակած է այս դէպքի ար-
թիւ իբրեւ ամբաստանեալ Ոստիկանութեան Վուլը զրկուած տասն
և վեց անձեր:

Եյս վճիռ, որոշմամբ Վախարարաց Խորհրդոյ, Վէհ: Սուլ-

թանին մատուցուած ըլլալով, 'կ' Սեհափառութիւն բարեփոխած է Լըթին Ղիհանկիւլեանի համար որոշուած մահուան պատիժը, հրամայելով որ ցկեանս շրջմայակապ աշխատութեան դատապարտուի յԼքեա: Իսկ միւս անձանց համար ևս հրամայած է գործադրել Օհնուորական Լտենին վճիռը:

Լյն անձինք, որք կառավարութեան մը հպատակն իւր գերիշխան պետութեան դէմ կապստամբեցնեն և կամ կը ձերնարկեն տէրութեան երկրին մէկ մասը կառավարութեան իշխանութենէն հանել, մահուան կը դատապարտուին և ամեն երկրի մէջ բնակաւնաբար այս պատիժ կը գործադրուի, և թէև այս անգամուան համար Լըթին Ղիհանկիւլեան բարձրագոյն ներման արժանացած է, սակայն կայս. Իրատէ մը բացարձակապէս հրամայած է որ եթէ օսմանեան երկիրներու ո՞ր և է մասին մէջ անգամ մըն ալ այս տեսակ դէպք մը պատահի, հեղինակներն անմիջապէս ձերբակալուելով Օհնուորական ատենի մը պիտի յաձձնուին և այս վերջնոյն կողմէ ըստ օրինի վճռուած պատիժներն ամբողջովին պիտի գործադրուին առանց ներուելու և մեղմուելու:

ԼՐԱԳՐԱՑ ԶՈՒՐՋԸ

Վերջերս հայկական յուզումները այն աստիճան կարևորութիւն ստացան լուսաւոր ազգերի մէջ, որ իւրաքանչիւր ժողովրդի մամուլում շարունակ տպագրվում են այդ շարժումների առիթով անվերջ հեռագիրներ, թղթակցութիւններ, առաջնորդողներ և զմնազան գրուածներ հայի պատմական անցեալի և ներկայ մասին:

Մենք ի հարկէ ամենայն ուրախութեամբ կարճանագրէինք «Արաքսում» գէթ դոցա բովանդակութիւնը կամ իմաստը և լրագրների անունները ու թուահամարները, սակայն դա նախ թէ մեծ ծաւալ կրճէր մեր հանդիսում և թէ, որ զլիաւորն է, մեր սուղ նիւթական կարողութիւնից վեր է միանգամայն: Սակայն այս հարցով հետաքրքրուող ընթերցողը վերջին երկու ամսուայ որ պարբերական հրատարակութիւնն էլ ձեռք չ'առնէ, անշուշտ, նա այնտեղ հետաքրքրական տեղեկու-

թիւնների մեծ պաշար կ'գտնէ: Օրագիրների կարգում աւելի շատ
և յաճախ զրկում է «Новое Время»-ի մէջ: Այս անգամ այստեղ
առաջ ենք բերում մի երկու խօսք միայն հետևեալ երկու պար-
բերական հրատարակութիւններից.

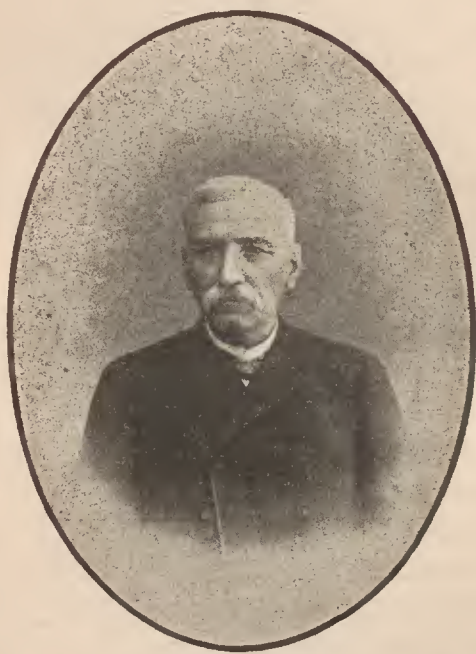
«Северный Вѣстникъ» գրականական և քաղաքական ուսույցա-
յին ամսագրի օգոստոսի գրքում տաճկահայերի յուզումների մա-
սին տպագրուած է մի զրուծիւն քաղաքական բաժնի 142—145
երեսներում: Այս զրուծիւնն այսպէս է վերջանում.

«Եւրոպայի հայաստանը, նոյն և Վրիտը, ոչինչ սպասելու չեն
եւրոպական միջամտութիւնից ինչ կերպով էլ որ չլինի. ուստի
թերեւս իրաւ էր Պոլսի եւրոպական դեսպաններից մէկը, որը Պոլսի
հայ ժողովրդական ցոյցից յետոյ, ասաց. «Եւրոպայի ի պէս
չէ իսլամը. նա կարող է թնեցնել հայկական ինքնավարութիւնը»:
Իսկ ըստ բանը նորանումն է, թէ որքան արիւն պէտք է թա-
փեն խաղաղ հայերը, որոնք այժմ առաջին անգամն է, որ ապ-
ստամբում են հնգեդարեայ թուրքի լծի դէմ և պատերազմասէր
կրետացիք, որոնք շարունակ զէնքը ձեռքներին իրենց իրաւունքն
են պահպանում, մինչքան ստանան անկախ ազատութիւն կամ գէթ
ապահովուեալ ինքնավարութիւն»:

Հռչակաւոր մաճառ արեւելագէտ Արմինիուս Վամբերին,
որը յայտնի է ի միջի այլոց և իր թրքասիրութեամբ, մի նշա-
նաւոր յօդուած է հրատարակել տաճկահայոց վերջին շարժում-
ների առիթով Միլնիսէնի յայտնի քաղաքական «Allgemeinen
Zeitung» լրագրի 224 և 225 համարների յաւելուածում «Հայոց
ազգայնութեան զարթոնում» վերնագրի ներքոյ: Այս յօդուածը
այնքան կարեւոր և ընդհանուր կապ ունեցող հարցեր է զար-
թեցնում թէ ի նպաստ հայոց և թէ թուրքաց, որ մեզ ան-
կարելի է դառնում որ և է քաղուած անել իսկ ամբողջովին
թարգմանել չենք կարող վերոյիշեալ պատճառներով:

Հանդիսի վերջին թերթը տպագրուելու միջոցում, հետագիւրը հաղորդում է, որ
հայերը Նիկիոմիդիոյ մօտ, Բակ 24-ի գիւղում սպանել են 5 թուրք զինուոր. այս եղելու-
թիւնը սարսափ է ազդել թուրքերի վերայ: Գլխաւորապէս այս գէպին վերայ, Սուլթանը
հրովարտակ է հրատարակել, որի մէջ առուած է, թէ կազմուել է մի մասնաժողով հայ-
կական գաւառների անդհացոյցիչ վիճակի պատճառները վերաստուգելու. և հայ
եկեղեցական առանձնաշնորհման խնդիրները կարգի բերելու: Մասնաժողովի անգամ-
ներն են. Բիզա, Սրթին, Սափա փաշաները և Բաիֆ ու Զիվէ բէյերը:

ՄԿՐՏԻՉ ՍԱՆԱՍԱՐԵԱՆ

Հրատ. «Արար» Հանդիսի.

Մ Ա Հ Ա Ց Ո Ւ Ց Ա Կ

ՍԿՐՏԻՉ ՍԱՆԱՍԱՐԵԱՆՑ

ԾՆԱԻ 1818 թ. ԱՊՐԻԼԻ 10, † 1890 ՄԱՅԻՍԻ 19

Պօռ ևս մի տարի չէ անցել այն օրից, երբ «Արաքսը» տւրախութեամբ զրօշմում էր իւր էջերում այն հանդիսի նկարագրութիւնը, որով պատուում էր Պետերբուրգի հայ հասարակութիւնը իւր մեծանուն հայրենակցին: Եւ ահա այսօր նոյն «Արաքսի» էջերում տրտմութեամբ և սղով համակուած դայիս կնք գութելու այդ նշանաւոր մարդու տարապէս վախճանը:

Եթէ յաւալել լուրը իսկապէս անապասելի չէր այն անձանց համար, որոնք միջոց ունէին մօտիկ ծանօթանալու նորա առողջութեան վիճակի հետ: Երբոր անցեալ տարուայ նոյեմբեր ամսին հիւանդ ծերունուն ուղարկում էին Նիցցա, այդ ժամանակ դեռ ևս նորա վիճակը այնքան ծանր էր, որ ամենքը մնաս բարեւ ասելուս զգում էին իրենց սրտի խորքում որ այդ հրաժեշտը վերջին հրաժեշտն է, որ այլ ևս նրանք չպիտի արժանանան իրենց պատկառելի բարեկամի կրկին տեսութեան: Բայց Նիցցայի սքանչելի կլիմայի ազդեցութեան շնորհիւ մի քանի ամսուայ մէջ հիւանդի դրութիւնը սկսում է բարւոքուել և Սանասարեանը այնքան կազդուրուած է լինում, որ ջանկանում է կրկին վերադառնալ Պետերբուրգ և կարգի բերել իւր բարձրիւնը արած գործերը: Փարիզում նա կրկին հիւանդանում է և այս անգամ ոչ մի խնամք և բժշկական հոգացողութիւն կարող չեն լինում ազատել հայերիս համար թանկագին կեանքը ծանր հիւանդութեան (воспадение почки, nephritis) ճանկերից: Մայիսի 19-ին, շաբաթ օրը, երեկոյեան

Ժամը 6-ին նա կնքում է իւր մահկանացուն Պրանսիայի մայրաքաղաքում՝ Հեռու իւր սիրած Հայրենիքից և բարեկամներից։

«Արաքսի» 1888 թուի Բ. զրքում մենք արդէն տեսել ենք մեր ընթերցողներին Սանասարեանի մանրամասն կենսագրութիւնը հանդերձ նորա լուսատիպ պատկերով։ Այժմ մնում է մեզ միայն մի քանի խօսքով կրկնել մեր տուած տեղեկութիւնները։ Մկրտիչ Սանասարեանը ծնուել է Թիֆլիզում 1818 թուին ապր. 10-ին։ Նորա հայրն էր վանեցի Սարգիս Սանասարեանը, իսկ մայրը նոյնպէս վանեցի Պէորդ աղա Արծրունու զուտորը։ Նա իւր սկզբնական կրթութիւնը ստացել է Ներսիսեան դպրոցում, ուր ի միջի այլոց աշակերտել է Յարութիւն Վարդապետ Աւամդարեանին և իւր ժամանակնշաւաւոր Առաքել Վարդապետ Արարաւեանին։ Յաջողութեամբ աւարտելով Ներսիսեան դպրոցի այն ժամանակուայ կարճ դասընթացը և վերին աստիճանի ուսումնասէր դրով նա մտածում է, հակառակ իւր ծնողաց կամքին, փախչել Վնետիկ, ուր յառած էին ժամանակակից բոլոր ուսումնատէնչ պատանիների ուշքը և միտքը։ Իւր ընկեր Ռոստոմեանի հետ (որը յետոյ բժիշկ դարձաւ և յայտնի է իբրեւ հիմնադիր Բագուի Մարդասիրական Բնկերութեան) մի քանի ըուբլի դրպանում նոքա ճանապարհէն ընկնում գէպի Հեռաւոր Իտալիա... բայց Թիֆլիզից շատ չհեռացած երկու պատանիներին բռնում են և յետ բերում ծնողների մօտ։ Սանասարեանի քեռին, յայտնի գեներալ Արեմիա Արծրունին, որը Սանասարեանի հօր մահուանից յետոյ խնամակալ էր նորա ընտանիքին, իբրեւ պատիժ այդ յանդուգն ձեռնարկութեան ուղարկում է նորան Մինդրիլեան եղերսկի զօրաբանակը հասարակ զինուորի պաշտօնով։ Այդ գէպքը տեղի է ունենում 1835 թուին, երբ Սանասարեանը հազիւ 17 տարեկան էր։ Օինուորական ծառայութեան մէջ նա մնում է ամբողջ 10 տարի մինչև որ 1843-ին պատերազմի մէջ ստացած վէրքերի պատճառով ստիպուած է լինում վերջնականապէս հրաժեշտ տալ այդ ասպարիզին։ Օինուորական ծառայութեան մէջ ևս Սանասարեանը ցոյց է տալիս իւր ընդունակութիւնները և կարողանում է ոչ միայն հասարակ զինուորից բարձրանալ սպայի աստիճանի այլ և արժանանում է Ս. Պէորդի շքանշանին, որը ինչպէս յայտնի է արու-

ում է միմիայն նշանաւոր քաջութեան համար: Բայց սորանից նորան վճռում են տալ լիակատար թողակ մինչև ցմահ. մի վարձատրութիւն՝ որը տրուում է միայն բացառիկ դէպքերում:

Այդ դէպքից քիչ ժամանակ անցած Սանասարեանը դալիս է Պետերբուրգ նպատակ ունենալով շարունակել մի ընտանեկան դատ, որ Սանասարեանները սկսել էին իրենց քեռու-Ներսիս Արծրունու դէմ: Այդ դատը Պետերբուրգում ևս նորան չէ յաջողութեամբ, բայց նորան յաջողութեամբ է հիմք դնել իւր վաճառականական ընդարձակ գործունէութեան: Իւր եռանդոտ և հեռատես բնաւորութեան, համեստ և սակաւագէտ կեանքի և բնական ընդունակութիւնների շնորհիւ համեմատաբար կարճ միջոցում կարողանում է բաւական նշանաւոր գումար շահել և պատուաւոր դիրք բռնել վաճառականական շրջանում: Յիսնական թուականների սկզբում նա արդէն սկսում է աչքի ընկնել հայ հարուստների շարքում և հէնց այդ թուականից էլ սկսում է նորա ազդեցին—բարեգործական գործունէութիւնը, որը այնուհետև դառնում է նորա կեանքի նպատակ և խորհուրդ:

Մի առ մի թուել այստեղ Սանասարեանի կատարած բոլոր բարի գործերը և ցոյց տալ այդ գործերի նշանակութիւնը և արդիւնքը—այդ շատ հեռու կտանէր մեզ մանաւանդ որ ում յայտնի չէ թէ ինչքան բարերարութիւն և ծառայութիւն է արել նա մեր ազգին: Բաւական է միայն ասել որ սկսած յիսնական թուականներից մինչև մեր օրերը չէ կզիլ ոչ մի ազդեցին գործ, որտեղ հարկաւոր լինէր բարերար ձեռքերի միջամտութիւնը և Սանասարեանը զլացած լինէր իւր օժանդակութիւնը այդ գործին: Հաստատ կարելի է ասել որ չկայ մի ուսումնարան, մի վանք, ընկերութիւն և առհասարակ ոչ մի ազդեցին հիմնարկութիւն, թէ Ռուսաստանում և թէ Տաճկաստանում, որը ճշմարիտ պէտք ունենալով դիմած լինի Սանասարեանին և վայելած չլինի նորա բարերարութիւնը: Մենք չենք յիշում մանաւոր հայ անհատների մասին, որոնք աշխարհի զանազան կողմերից անդադար դիմում էին նորան և որոնց նա օգնում էր թէ՛ փողով, թէ՛ խորհրդով և թէ՛ պաշտպանութեամբ: Ունենալով բազմաթիւ կապեր Պետեր-

բուրգի բարձր շրջանի և իշխանաւորների հետ, նա անգաղաք
օգուտ էր քաղաքում այդ ծանօթներից իւր այս կամ այն
հայրենակցին օգնելու համար: Հարիւրներով և հազարներով
կարելի է համարել այն անձանց թիւը, որոնք միմիայն շնորհիւ
Սանասարեանի այսօրուայ օրս, ինչպէս ասում են, մի կտոր
հացի տէր են դարձել: Իսկ ինչ որ վերաբերում է ուսանո-
ղական դասակարգին և մասնաւորապէս Պետերբուրգի հայ
ուսանողներին, ամենքիս քաջ յայտնի է թէ ինչքան բարի և
առատաձեռն է եղել նա միշտ զէպի աղքատ և կարօտեալ
ուսանողները: Բացի սորանից, ինչպէս յայտնի է, նա իւր հա-
շտով դաստիարակել և բարձր ուսում է սուել մի ամբողջ
խումբ երիտասարդների թէ՛ Ռուսաստանում և թէ՛ արտա-
սահմանում, որոնց մեծ մասը այսօր զործում են աղքային
տապարիզում: շատերը նոցանից արդէն բռնել են յայտնի դիրք
այդ ասպարիզի վերայ:

Բայց Սանասարեանի գլուխ զործոցը և նորա անունը
իսկապէս անմահացնողը նորա հիմնած դպրոցներն են Տաճկա-
հայաստանում: Եւդ դպրոցներից մէկն է Վանայ Սանգիստեան
օրիորդական դպրոցը հիմնած Խրիմեան Հայրիկի առաջնոր-
դութեան օրով և նորա աջակցութեամբ, միւսը Խարակոնիս
գիւղի Մարիամեան դպրոցը և վերջապէս Էրզրումի Սանա-
սարեան վարժարանը, որին հանգուցեալը նուիրել է ոչ միայն
իւր բոլոր հոգսը և խնամաստարութիւնը, այլ և իւր համարեա
ամբողջ կարողութիւնը:

Մեր ազգի մէջ ներկայ դարուս սկզբից երևան են եկել
բաւականաչափ աղքատէր անձինք, որոնք չեն խնայել իրենց
հարստութիւնը ազգի կրթական զործի համար: Բայց Սա-
նասարեանը տարբերում է այդ բոլոր բարերարներից նորա-
նով, որ նա չի բաւականացել միայն բարի ցանկութիւններով,
այլ միշտ աշխատել է որ իւր բարերարութիւններից օգուտ
քաղեն ազգի իսկական կարօտեալները. նա աշխատել է վերա-
հասու լինել ազգի ճշմարիտ պահանջներին և գիտակցաբար
բաւականութիւն տալ այդ կարիքներին: Եւս է պատճառը որ
մինչդեռ միւս բարերարները հիմնում էին դպրոցներ, մէկը
Փարիզում, միւսը Վենետիկում, երրորդը Մոսկովայում և
վերջապէս ամենքը այնպիսի տեղերում որտեղ երկիւղ չկար

որ նոցա գումարը կարող է կորչել կամ նոցա ձեռնարկութիւնը կարող է դժուարութիւնների և խոչընդոտների հանդիպել, Սանասարեանը ընդհակառակը իւր բարեգործութեան ասպարէզ է ընտրել բուն հայրենիքը և բուն ժողովուրդը, որտեղ թէև գործը շատ աւելի դժուար և շատ աւելի խոչընդ է, բայց հէնց այդ պատճառով էլ այդտեղ գործելը աւելի կարևոր և աւելի արդիւնաւոր է: Այդ ցոյց է տալիս Սանասարեանի բարձր և դիտակցական ազգասիրութիւնը: Երբև մարդ Սանասարեանը բարեսիրտ էր և արդարասէր, իբրև քրիստոնեայ-ճշմարիտ հաւատացող և անկեղծ եկեղեցուսէր, իսկ իբրև հայ իւր ազգի ցաւերին ցաւակցող և դարմանող: Չուր չէր դեռ ևս 1859 թուականին Նալբանդեանը գովում նորա ազգասիրութիւնը և Հիւսիսափայլի մէջ հրապարակապէս բացականչում «Պարծառք քեզ, Հայաստան, որ թէև փոքր, այնուամենայնիւ ունիս զաւակներ, որոնք իրենց ազգասիրութեամբը փառաւորում են քո մոռացված ու փշոտված անունը, որի յիշատակն անդամ ջնջուած է քո շատ զաւակների սրտից»: Յանձին Սանասարեանի հայ ազգը կորցնում է իւր ամենաարդիւնաւոր զաւակներից և անկեղծ բարեկամներից մէկին: Նորա մահը մի մեծ և ընդհանուր ազգային կորուստ է, որի ծանրութիւնը դեռ շատ տարիներ պէտք է զգալի լինի հայ ժողովրդի համար:

Խառնելով մեր ցաւակցութիւնը ամբողջ ազգի ցաւի հետ միախառնում ենք և մեր աղօթքը միլիօնաւոր ժողովրդի անկեղծ մաղթանքի հետ:

«Հանդիստ ոսկորներիդ, ո՛վ ազգի անկեղծ բարեկամ և թող յաւիտեանս յաւիտենից օրհնուած լինի քո բարի յիշատակը»:

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ՍԵՆԻՔ ՀԱՅԿԱԶԵԱՆՑ

Մայիսի 16-ին Փոթի քաղաքում կնքեց իր մահկանացուն դարձեալ մինն այն Հայերից, որոնք իրենց օրինակելի կեանքով և հանրաշահ գործերով ժողովրդի բարձր ձգտումները և լաւ յատկանիշները զարգացմանն են նպաստում:

Այսպիսի մի հանրաշահ մարդի կորուստը, որպիսին էր, իր բարերարութիւններով լաւ յայտնի, ռաբաձիգ զօրաց դրնդապետ Աղէքսանդր Մելիք-Հայկազեանց, անշուշտ, պէտք է որ խիստ զգալի լինի Հայ ժողովրդի, մանաւանդ այն շրջանի համար, որտեղ մասնաւորապէս գործում էր հանգ. մեկենասը: Թէև ղժուար է յիշել այն բոլոր բարեգործութիւնները, որոնք արել է հանգ. գնդապետը, սակայն մասնացոյց անենք դոցանից մի քանիսը:

Աղէքսանդր Մելիք Հայկազեանի բարերարութիւնները սկսվում են յիսնական թուականների վերջից. 1860 թուից նա շարունակ դրամական պատկառելի օժանդակութիւններ է արել Քուծայիսի Հայոց դպրոցներին. տասը տարի Զխար դիւղի դպրոցին տարեկան 200 ռուբլի և զանազան պիտոյքներ էր տալիս. նորա հաշուով կրթութիւն էին առնում արտասահմանում մի քանի Հայ երիտասարդներ, որոնցից մինը այսօր Ռումինիոյ Հպատակ Հայերի մէջ է գործում, միւսը կարծեօք ուսուցիչ է Վեորդեան Ճեմարանում, եւ: Վերջին տասը տարիներում հանգ. գնդապետը կարողացածին չափ նպաստում էր և այս ու այն պարբերական հրատարակութիւններին, Հայ դպրգէտներին՝ նոցա հեղինակութիւններից տպագրելով: Վերջերս, նորակոչ ղեկավարականների համար իր ընտրութեամբ և հաշուով Հայերէն լեզուով տպագրել էր տուել մի շար փոքրիկ գրքոյկներ:

Հանգիւստ ոսկորներիդ, ով Ճեմարիտ Հայ, և օրհնեալ ու անմոռաց լինի բարի յիշատակդ քո սիրած ժողովրդի մէջ:

Մզհման կիրճ:

Հրատ. Սրբաբո Հանդիսի:

ՄԱԿՍԻՄ ՄԱԿՍԻՄՈՒ

(ՀԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆ *)

Մակսիմ Մակսիմիչից բաժանուելով ես շուտով անցայ Տերեկի և Ղարեալի կիրճերը, նախաճաշեցի Վաղբէկի իջևանում, Լարսում թէյ խմեցի, իսկ ընթրիքին ժամանեցի Վլադիկաւկաս: Չեմ ուզում ձեզ ձանձրացնել լեռների նկարագրութեամբ և բացազանչութիւններով, որոնք ոչինչ նշանակութիւն չեն ունենայ, մանաւանդ նոցա համար, որոնք չեն եղած այս լեռներում, չեմ բերում և վիճակագրական զխոտորութիւններ, որոնք անշուշտ ոչ ոք պիտի չկարգայ:

Եւ իջայ մի հիւրանոց, ուր իջևանում են բոլոր անցորդները, և ուր մէկը չկայ, որին մարդ պատուիրէր կամ մի փասեան խորովել կամ մի շէն (սպուր) եփել, որովհետեւ թէպէտ հիւրանոցն յանձնուած է երեք ապիկար, պաշտօնաթող զինուորի, բայց նոքա այնքան յիմար են կամ այն աստիճան հարբած, որ նոցա բան հասկացնել կամ բան իմանալ անկարելի է:

Ինձ յայտնեցին, որ Վլադիկաւկասում պէտք է դեռ երեք օր էլ մնամ, որովհետեւ օկազիան Նկատերինոզլասդից դեռ չէ եկել, ուրեմն և չէ կարող յետ դառնալ: Այլ քեզ սե բազդ **):... Ժամանակս անցկացնելու համար միտքս զրի, որ զրի առնեմ Մակսիմ Մակսիմիչի պատմութիւնը Բէլայի մասին, ամենեւին չ'ենթադրելով թէ սա գուռ պիտի բանար նորավէպների մի երկար շարքի տեսնում էք, ինչպէս երբեմն մի անկարեւոր

*) Այս վեպը «Արաքսի» անցեալ տարուայ երկրորդ գրքի Բէլայի շարունակութիւնն է:

**) Բնագրում՝ «ЧТО ЗА ОКАЗИЯ!», որով հեղինակը բառախաղ է անում վերոյիշեալ «օկազիա» բառին հետ: Որովհետեւ այս բառախաղն անթարգմանելի էր, ուստի մենք գուրս թողինք և հետեւեալ տողը «но дурной кадамбурь не утѣшение для русского человека» — այսինքն՝ վատ բառախաղը փոր չի կշտացնի:

զիպուած ահռելի հետեանքներէ ունենում: Բայց դուք երևի չգիտէք ի՛նչ բան է «օկաղիան»—սա պահապան մի դունդ է, կէս վաշտ հետեակ զօրքից և մի թնդանօթից բաղկացած, որ ուղեկցում է Վլադիկաւհասի և Նիկատերինոդրադի մէջ Վաբարդայով երթեկող կարաւանին:

Առաջին օրն ես շատ ախուր անցկացրի. երկրորդ օրը, առաւօտ կանուխ՝ մի սայլ մտաւ մեր բակը... Ա՛, Մակսիմ Մակսիմիչ... Մենք իրար ղիմաւորեցինք իբրև վաղեմի բարեկամներ: Աս առաջարկեցի նորան իջեանել իմ սենեակս. նա նազ չարաւ, մինչև իսկ բարեկամաբար ուսիս զարկեց և բերանը ծամուեց—իբր թէ ժպտաց: Տարօրինակ մարդ...

Մակսիմ Մակսիմիչը խորին հմուտթիւն ունէր խոհարարական ղիտուլթեան մէջ. նա հրաշալի կերպով տապակեց փաստեանը և յաջողութեամբ վերան ածեց վարունդի թթուի ջուրը. առանց նորան, ի՛նչ ծածկեմ՝ ակամայ պաս պիտի պահէի: Մի շիշ Վախէթու ղինին մեզ մոռացնել տուեց, որ միայն մի տեսակ կերակուր ունէինք, որից յետոյ ծխամուրձներս վառեցինք ու նստանք, ես՝ պատահանին մօտ, իսկ նա՝ վառած վառարանին մօտ, որովհետև խոնաւ ու ցուրտ օր էր: Մենք լուռ էինք. և ի՛նչ բանի վերայ կարող էինք խօսել. նա ինձ արգէն պատմել էր ինչ որ հետաքրքրական բան կար իւր մասին. ես հօ պատմելէք ոչինչ չունէի: Վատուհանից դուրս էի նայում ես: Ծառերի ետեից նշմարվում էին բազմաթիւ մանր ու ցածիկ տնակներ, ցրիւ ցանուած Տերեկի տփին, որ քանի գնում աւելի լայնանում է. իսկ աւելի հեռուն երևում էին կապտաւուն լեռները բուրդի պատի նման, իսկ նոցա ետեից ցցուած էր Վազբէկ ձիւնէ վեղարը գլխին: Մաքումս մնաք բարով էի ասում նոցա, ստրջանալով որ հեռանում եմ նոցանից...

Նրկար ժամանակ մենք նստած էինք այսպէս: Արևն արգէն պահուել էր լեռների ցուրտ գաղաթների տակ, ճերմակ մառախուղը սկսել էր փռուիլ ձորերում երբ փողոցում ուղեկառքի զանգակի ձայն և կառապանների աղաղակ լսուեցաւ: Մի քանի սայլ, անմաքուր հայերի հետ, հիւրանոցի բակը մտան և նոցա ետեից մի պարապ ուղեկառք, նորա գնացքի թեթևութիւնը, յարմարութիւնները և զարգարուն

տեսքը արտասահմանի շէնքի կնիք էին կրում: Ուղեկառքի
հետեւից գալիս էր մի մարդ երկար բեղերով, կարճ բաճկոնով
(венгерка), և իբրև սպասաւոր՝ բաւական լաւ էր հագնուած.
Նորա սպասաւոր լինելուն չէր կարելի կասկածել, երբ մարդ
նկատէր նորա անզուսպ կոպիտ շարժուածքը, երբ ծխամոր-
ճից թօթվում էր փոշին և գոռում էր կառապանին վերայ:
Նա անշուշտ մի ծոյլ պարոնի երես առած սպասաւոր պիտի
լինէր—մի տեսակ Ֆիգարոյ ուսանորի մէջ: «Ասա, բարեկամ,
ձայն տուի ես նորան պատուհանից, այս օկազիւնն եկաւ,
ի՛նչ է»: Նա բաւական յանդգութեամբ նայեց վերաս, վզնոցն
ուղղեց և երեսը դարձրեց ինձանից. նորա կողքից գնացող
հայր ժպտալով պատասխանեց նորա փոխանակ, թէ յիրաւի
օկազիւնն եկաւ և վաղը առաւօտ յետ կրառնայ: «Փնոք Աս-
տուծոյ», ասաց Մակսիմ Մակսիմիչ որ այս ժամանակ մօ-
տեցել էր պատուհանին: «Ա՛յ, հիանալի կառք, աւելցրեց նա.
անշուշտ մի պաշտօնեայ Թիֆլիսէ գնում քննութիւն անե-
լու: Նրեւի մեր այստեղի լեռներին ծանօթ չէ նա: Հրամե՛լ
ես, պարոն, մեր լեռները ասածներիցդ չեն, ոչ թէ այդ, ապա
անդղիական կառք էլ լինի՝ այնպէս ցնցեն որ դու հաւանիս»:—
Բայց ո՞վ է արդեօք այդ նորեկը, դնանք իմանանք» — այս խօս-
քերով մենք ելանք սրահը: Սրահի ծայրում բացուած էր մի
դուռ դէպի կողմնական սենեակը. սպասաւորն և կառապանը
ուղեպարկներ էին կրում այդ սենեակը:

— Ասա, եղբայր, ո՞ւմն է այդ հիանալի կառքը, հարցրեց
շտապ-կապիտանը: Հրաշալի կառք է... Սպասաւորը առանց
յետ դառնալով ինչ որ բան իրեն փնթփնթաց, քանդելով
պայուսակը: Մակսիմ Մակսիմիչը բարկացաւ. նա անկիրթի
թեւից շարժեց և ասաց. քեզ հետ եմ, բարեկամ...

— Ում կանքն է... իմ տիրոջ:

— Ո՞վ է քո տէրը:

— Պէջօրինը:

— Ի՞նչ ես ասում, Պէջօրինը... Ա՛հ, Տէր իմ... չլինի նա
ծառայում էր Սոկրատում... գոչեց Մակսիմիչը իմ թեւից ձգե-
լով: Նորա աչքերում փայլում էր ուրախութիւն:

— Սարժեմ ծառայում էր. վաղուց չէ, ինչ ես նորա մօտ եմ:

— Բա՛ս... ուրեմն... Պրիպորիյ Ալեքսանդրովիչ... Այդպէս

չէ՞ նորա անունը: Մենք քո տիրոջ հետ բարեկամներ էինք, աւելացրեց նա բարեկամաբար սպասաւորի թեւին զարնելով, այնպէս որ ստիպեց նորան տեղից շարժուիլ:

— Ներեցէք, պարոն, դուք ինձ խանգարում էք, ասաց նա խոժոռ նայուածքով:

— Ի՜հ, եղբայր... զիտե՞ս, մենք քո տիրոջ հետ մտերիմ բարեկամներ էինք, ապրում էինք միասին... բայց ո՞ւր մնաց նա:

Մառան յայտնեց, որ Պեչորինը մնացել է ընթրելու և գիշերելու Ն... գնդապետի տանը:

— Նա երեկոյեան այստեղ գալու չէ՞, ասաց Մակսիմ Մակսիմիչը, կամ դու, բարեկամ, նորա մօտ որեւէ գործով գնալու չե՞ս... Եթէ կընաս, ասա, որ Մակսիմ Մակսիմիչը այստեղ է. հէնց այսքանը ասա՛... մնացածը ինքը գիտէ... ես քեզ ութսուն կոպէկ օդու փող կտամ...

Սպասաւորը արհամարական ձև ցոյց տուեց, լսելով այդպիսի մի համեստ խոստումն, սակայն Մակսիմ Մակսիմիչին հաւատացրեց, որ կկատարէ նորա յանձնարարութիւնը...

— Եյ, այս թուէիս կգայ... ասաց Մակսիմ Մակսիմիչը հպարտ գէմքով. դուռը կեղնեմ նորան սպասելու... Ի՜հ, ավետոս, որ Ն...ի հետ ծանօթ չեմ...

Մակսիմ Մակսիմիչը դռների մօտ նստաւ նստարանի վերայ, իսկ ես գնացի իմ սենեակս: Իրաւն ասած, ես էլ բաւականին հետաքրքրութեամբ սպասում էի Պեչորինի գալստեան. թէ և շտաբ-կապիտանի ասելով ես նորա մասին լաւ դադափար չկաղմեցի, սակայն նորա բնաւորութեան մի քանի կողմերը ինձ նշանաւոր թուեցան: Մի ժամից յետոյ պաշտօնաթող զինուորը բերեց հեշտաւոր և թէյնոցը: «Մակսիմ Մակսիմիչ, թէյ չէ՞ք կամենում», բզաւեցի ես նորան լուսամուտից:

— Շնորհակալ եմ շատ ախորժակ չունեմ:

— Ի՜հ, խմեցէք: Նայեցէք, արդէն ուշ է, ցուրտ է:

— Ոչի՛նչ, շնորհակալ եմ:

— Ի՜հ, ինչպէս ուղըմ էք: Նստի՛ր սկսեցի մենակ թէյ խմել. մի տասը թուէից յետոյ ներս մտաւ իմ ծերը:

— Դուք ուղիղ էիք ասում. ամենից լաւն է թէյ խմել—

ես բոլոր ժամանակը սպասում էի: Նորա ծառան արգէն վաղուց է, որ նորա մօտ դնաց, բայց երեւի որեւէ արգելք պատահեցաւ:

Նա շուտով դատարկեց բաժակը, երկրորդից հրաժարուեց. նորից մի տեսակ անհանգստութեամբ դնաց դրան մօտ, յայտնի էր, որ Պեչօրինի անտարբերութիւնը ծերին տխրեցնում էր. նա մանաւանդ, որ նա ինձ վաղուց չէր, որ խօսել էր իւր նորա հետ ունեցած բարեկամութեան մասին, և մի ժամ առաջ էլ համոզուած էր, որ նա իւր անունը լսելուն պէս կ'ըսէ:

Արգէն մոլթն էր և ուշ, ես նորից բացի լուսամուտը և սկսեցի կանչել Մակսիմ Մակսիմիչին, ասելով, որ քնելու ժամանակ է. նա ինչ որ բան պտպտաց քթի տակ, ես երկրորդ անգամ հրաւիրեցի—նա ոչինչ չպատասխանեց:

Նս վերարկուիս մէջ փաթաթուելով, և մօմը վառարանի վերայ թողնելով, շուտով նիրհեցի, և դուցէ շուտով քնէի, եթէ Մակսիմ Մակսիմիչը արգէն ուշ սենեակը մտնելով ինձ չարթնեցնէր: Նա ձգեց ծխափայտը սեղանի վերայ, սկսեց մանդալ սենեակի մէջ, խառնխառն վառարանը, վերջապէս պառկեց, բայց երկար հազում էր, թքում և կողքէ կողք դառնում:

— Զլինի՞ թէ մշակները ձեզ անհանգստացնում են, հարցրի ես:

— Այո, մշակները, պատասխանեց նա, ծանր հառաչելով:

Միւս օր առաւօտեան ես վաղ դարթեցայ, բայց Մակսիմ Մակսիմիչը ինձանից վաղ էր վերկացել: Նս նորան տեսայ դրան մօտ նստարանի վերայ նստած: «Նս պէտք է գնամ բերդապետի մօտ, ասաց նա, խնդրում եմ, եթէ Պեչօրինը կ'ըսէ՝ իմ ետեւ մարդ ուղարկեցէք»... Նս խօստացայ: Նա վաղ տուեց, կարծես նորա անգամները նորից ստացել էին երիտասարդական յոժ և ճկունութիւն:

Գեղեցիկ և զով առաւօտ էր: Ոսկեզոյն ամպերը, ինչպէս օդային շղթաների շարք, կուտակուել էին լեռների վերայ: Վռների առջև ձգվում էր մի ընդարձակ հրապարակ. նորա ետեւում շուկան եռում էր մարդկանցով, որովհետեւ կիւրակի էր, բոկոտն օս մանչերը, ուսերի վերայ դրած մեղրով մաղախները, իմ չորս բոլորս ման էին գալիս, ես նորանց անիծում

էի. ես նորանց հետ զբաղուելու զըւսն չունէի—բարի շտաբս-
կապիտանի անհանդստութիւնը իմ վերաս էլ փոխադրուեցաւ:

Տասը լուպէ չանցկացած երեւցաւ հրապարակի միւս
ծայրում նա, որին մենք սպասում էինք: Նա գալիս էր Ն...
դնդապետի հետ, որը նորան մինչև հիւրանոցը ուղեկցելով
մնաս բարեւեց և վերադարձաւ ամրոցը: Նս իսկոյն ծերունի
զինուորին ուղարկեցի Մակսիմ Մակսիմիչի ետեւից:

Պէջօրինի դիմաց դուրս եկաւ նորա սպասաւորը և յայտ-
նեց, որ հիմա կլծեն, տուեց նորան մի արկղիկ սիգար, և մի
քանի հրամաններ ստանալով՝ դնաց գործերը հոգալու: Նորա
տէրը սիգարը ծխելով մի երկու անգամ յօրանջեց, նստեց
դրան միւս կողմը նստարանի վերայ: Այժմ ես պէտք է նկա-
րագրեմ ձեզ նորա պատկերը:

Նա միջահասակ էր, նորա սէդ, ճապուկ հասակը և լայն
թիկունքը ցոյց էին տալիս մարմնի ամուր կազմուածքը, որը
ընդունակ է տանել թափառական կեանքի բոլոր դժուարու-
թիւնները, և կլիմայի փոփոխութիւնները, որը չէ յաղթուել
ոչ մայրաքաղաքի զեղիսութեամբ, և ոչ հողեկան տաղնապ-
ներով. նորա փոշոտ մախմուրեայ զգեստի տակից, որ կոճկուած
էր միայն վարի երկու կոճակներով երեւում էր նորա փայլուն
ամենամաքուր շապիկը, որ ցոյց էր տալիս, թէ նա կարգին
մարդ էր: Նորա կեղտոտած ձեռնոցները կարծես դիտմամբ
կարուած լինէին նորա փոքրիկ աղնուական ձեռների համար,
և երբ նա հանեց մի ձեռնոցը՝ ես զարմացայ նորա դժգոյն մատ-
ների նիհարութեան վերայ: Նորա քալուածքը անիոյթ և
զանդաղ էր. բայց ես նկատեցի, որ նա ձեռները չէր շար-
ժում—անսխալ նշան ծածկամտութեան: Բայց սորանք իմ
սեփական նկատողութիւններս են, որ հիմնվում են իմ դիտո-
ղութիւններիս վերայ. և ես չեմ ուզում ձեզ ստիպել, որ կու-
րօրէն հաւատաք նորանց: Նրբ նա նստեցաւ նստարանի վե-
րայ, նորա ուղիղ հասակը ճիւղեց, կարծես թէ նորա մէջ-
քում ոչ մի կտոր ոսկոր չկար. նորա բոլոր մարմնի դրու-
թիւնը ներկայացնում էր մի տեսակ ջղային թուլութիւն.
նա նստած էր, ինչպէս Բալզանի երեսուն տարեկան մի կտոր-
տուող կին որ պարահանդէսից յոգնելուց յետոյ նստում է իւր
բմբէլ բազկաթոռի վերայ: Նորա երեսին նայելով առաջին

անդամից ես նորան քսան երեք տարուց աւել չէի տայ. թէ և յետոյ երեսուն տարեկան էլ կասէի. նրա ժալիտը մի քիչ նման էր մանկականի: Նորա մորթը ունէր կնոջ մորթի քրնքուշութիւն. շէկ մաղերը, որոնք բնականից գուռւ էին, այնպէս գեղեցիկ կերպով շրջապատել էին նորա դժդոյն և գեղեցիկ ճակատը, որի վերայ միայն երկար գիտելուց յետոյ կարելի էր նկատել կնճիռների հետքեր, որոնք խառնվում էին միմեանց հետ, և որոնք աւելի պարզ երևում էին բարկութեան, կամ հոգեկան անհանգստութեան միջոցին: Չնայելով նորա մաղերի փայլուն դոյնին, նորա բեխերը և յօնքերը սև էին, որը նշան է լաւ ցեղից ծագումի, ինչպէս սպիտակ ձիւ սև բաշն ու սև պոչը: Արպէս զի վերջացնէր պատկերը, ես կասեմ, որ նա ունէր մի քիչ դուրս ցցուած քիթ, սաստիկ առամիւտեր և թուխ բեխեր, աչքերի մասին ես մի քանի խօսք էլի պէտք է ասեմ:

Նախ նորանք չէին ծիծաղում, երբ նա ծիծաղում էր: Թերեւս նկատած լինէք այդ անսովոր յատկութիւնը մի քանի մարդկանց վերայ: Սա կամ չար բնավորութեան, կամ մշտական տխրութեան նշան է: Ախտախումբ թերթեւիների տակից նորանք փայլում էին, եթէ կարելի է այսպէս արտայայտել մի տեսակ լուսակրային (ֆոսֆորային) փայլով: Հոգու ոգևորութեան, կամ խաղուն երեակայութեան անդրադարձութիւն չէր նա, այլ մի փայլ, որը նման է ողորկած պողպատի փայլին, շագուղիչ բայց սառն. նորա կարճատեւ հայեացքը սուր էր և ծանր, թողնում էր անախորժ տպաւորութեան մի անհամեստ հարցմունք անողի. և կարող էր յանդուգն թուել, եթէ այնքան հանդարտ և անտարբեր չլինէր: Բոլոր այս նկատողութիւնները ես անում եմ, դուցէ և միայն նորա համար, որ ես գիտէի նորա կեանքի մանրամասնութիւնները. իսկ ուրիշ վերայ նորա տեսքը դուցէ բոլորովին ուրիշ տեսակ տպաւորութիւն թողնէր. բայց որովհետև դուք նորա մասին ոչ ոքից լսելու չէք, բացի ինձանից, ուրեմն ճարահատեալ պէտք է բաւականանանք այս նկարագրութեամբ: Նդրակացութեան համար կասեմ, որ նա ընդհանրապէս շատ գեղեցիկ էր. և ունէր այնպիսի մի եզակի կազմուածք, որը ընդհանրապէս պէտք է դալիս կնիկ մարդկանց:

Ձիերը արդէն լծուած էին. զանգակը երբեմն կամարի տակ (дуга) ղողանջում է, և սպասաւորը արդէն երկու անգամ եկաւ Պեչորինի մօտ և յայտնեց, որ ամեն ինչ պատրաստ է, իսկ Մակսիմ Մակսիմիչը թերեւ չէր երևում: Բարեբաղդաբար Պեչորինը ընկած էր մտածմունքի մէջ, նայելով Աոգկասի կապոյտ դադաթներին, և կարծես ամենեին չէր շտապում ճանապարհորդել: Եւ մօտեցայ նորան: «Եթէ դուք ցանկաք մի քիչ ևս սպասե՛ք, ասացի ես, «այն ժամանակ բաւականութիւն կունենանք տեսակցելու ձեր Հին բարեկամին Հետ:

— Եւ, ձիւշտ, արագ պատասխանեց նա. ինձ երէկ ասացին. ո՛ւր է նա: Եւ յետ դարձայ դէպի Հրապարակը և տեսայ Մակսիմ Մակսիմիչին, որ բոլոր ոյժով վազում էր... Մի քանի րոպէից նա արդէն մեզ մօտ էր. նա հազիւ շունչ էր քաշում. քրտինքը ջրի պէս հոսում էր նորա երեսից. ալեւոր մօզերի թաց փունջերը գլխարկի տակից կախ ընկնելով կպել էին նորա ճակատին. նորա ծնկները դողում էին... նա ուղղում էր Պեչորինի վեղը փաթաթուել, բայց նա բաւական սառն, թէեւ քաղաքավար ժպիտով, նորան իւր ձեռք մեկնեց: Շտաբս-կապիտանը իսկոյն սառեցաւ, բայց յետոյ ազաՀաբար խլեց նորա ձեռք երկու ձեռով. նա դեռ ևս չէր կարողանում խօսել:

— Ինչպէս ես ուրախ եմ, անգին Մակսիմ Մակսիմիչ: Ե՛, դուք ինչպէս էք, ասաց Պեչորինը:

— Իսկ դո՞ւ... իսկ դո՞ւք... շնորհ ձերը արտասուելով. այս քանի տարի եղաւ... ո՛ւր այդպէս...

— Պետեմ Պարսկաստան—և աւելի Հեռուն...

— Չլինի՞ այժմ... Սպասեցէք սիրելիս, մի՞թէ Հէնց Հիմա բաժանուելու ենք... ինչքան ժամանակ է չենք տեսնուել...

— Ո՛չ, ժամանակ է, ես պէտք է գնամ, Մակսիմ Մակսիմիչ, եղաւ պատասխանը:

— Եստուած իմ, Եստուած իմ... ո՛ւր էք այդպէս շտապում. ես ինչքան ցանկանում էի ձեզ ասել, հարցնել... է, ի՞նչպէս էք, պաշտօնից հրաժարակա՞ն էք տուել... ի՞նչ էք անում...

— Զանձրութեամբ էի անցնում ժամանակս, ասաց Պեչորինը ժպտալով:

— Իսկ յիշում էք ձեր կեանքը, կենցաղավարութիւնը ամ-

րոցում... Պատուական որսի տեղ էր... Վուք այնպէս տար-
փածուէիք որսորդութեան... Իսկ Բէյրան...

Պեջորինը փոքր ինչ գունատուեցաւ և երեսը դարձ-
րեց...

— Այո, յիշում եմ, ասաց նա, նոյն բոպէին դիտմամբ
յօրանջելով:

Մակսիմ Մակսիմիչը սկսեց նորան խնդրել իրեն հետ մի
երկու ժամ մնալ: Մենք մի փառաւոր ճաշ կանենք, ասաց
նա. ես երկու փասեան ունեմ, իսկ Վախեթու գինին այստեղ
հիանալի է... իհարկէ այն չէ, ինչ որ Վարաստանում սակայն
լաւ տեսակից է... մենք կխօսենք... Վուք ինձ կպատմէք ձեր
Պետերբուրգի կեանքի մասին:

Համաձայն էք:

— Ճշմարիտ, ես ոչինչ չունեմ պատմելու, թանկագին
Մակսիմ Մակսիմիչ... Սակայն մնաք բարով ժամանակ է...
ես շտապում եմ... Շնորհակալ եմ, որ մոռացած չէք... աւե-
լացրեց նա բռնելով նորա ձեռից...

Օտքը նոթերը կիտեց... նա տխուր էր և բարկացած, թէև
աշխատում էր ցոյց չտալ: «Մոռանա՞ր», փնթփնթաց նա. «ես
ոչինչ մոռացած չեմ... Ե, Աստուած ձեզ հետ... Ես չէի կար-
ծում, թէ մենք միմեանց այսպէս կպտահէինք...

— Ինչէ՞ր էք ասում, ասաց Պեջորինը, նորան բարեկա-
մաբար զրկելով մի թէ ես նոյն մարդը չեմ... Ի՞նչ արած...
ամեն մարդու ճանապարհը նոյնը չէ. Աստուած գիտէ, թէ
էլի կտեսնուենք... Այս ասելիս նա արդէն նստած էր կառ-
քում և կառավարը սկսեց փոկերը կարգի դնել:

— Աեցի՛ր, կեցի՛ր, գոչեց յանկարծ Մակսիմ Մակսիմիչը,
կառքի դռնակից բռնելով— քիչ մնաց մոռանայի... Ձեր թըղ-
թերը իմ մօտ են մնացել, Գրիգորիյ Ալեկսանդրօզիչ... ես նո-
րանց ինձ հետ ման եմ ածում... ես մտածում էի Վարաստա-
նում ձեզ գտնելը բայց այ, Աստուած որտեղ կամեցաւ... Այդ
թղթերը ես ինչ անեմ...

— Ինչ կամենում էք, ասաց Պեջորինը. — Մնաք բա-
րով...

— Այդպէս, ուրեմն դուք Պարսկաստան էք գնում... Երբ
կվերադառնաք, նորա ետեից բղաւեց Մակսիմ Մակսիմիչը:

Պատքը արդէն հեռացել էր. բայց Պեչորինը ձեռով նշան արեց, որը կարելի է բացատրել այսպէս. «Ժուար թէ, և պէտք էլ չկայ»:

Արդէն վաղուց չէր լսվում դանդաղի ձայնը և անիւների թխկթխկոցը խճուղու վերայ. իսկ խեղճ ծերը խոր մտածման մէջ դեռ ևս կանգնած էր նոյն տեղում: «Այո», ասաց նա վերջապէս, աշխատելով ընդունել հանդարտ դրութիւն, թէ և արտասուքի կաթիլները սրտի անձուկից երբեմն փայլում էին նորա աչքերում: «Ի հարկէ, մենք բարեկամներ էինք—բայց ներկայ դարումս ինչ բարեկամութիւն... Աս ի՛նչ եմ նորա համար: Ոչ հարուստ եմ, ոչ աստիճանաւոր և ոչ էլ տարիքով ընկեր: Տեսար, նա ինչպէս պճճուած է դարձել, նորից Պետերբուրգ գնալուց յետոյ... Ինչ գեղեցիկ կնո՞ք էր... Ինչքան բե՛ռ... սպասաւորը այնպէս հպարտ... Այս խօսքերը արտասանեց հեգնական ժպիտով: Ասացէք, շարունակեց նա, դէպի ինձ դառնալով. դուք սորա մասին ինչ էք մտածում... Ի՞նչ գործ ունի նա Պարսկաստանում... ծիծաղելի է, ես ու իմ Աստուածս, ծիծաղելի... Աս միշտ էլ գիտէի, որ նա մի թեթեւ մարդ է, որի վերայ ցոյս գնել կարելի չէ... Աւ յիշաւի ափսոս, որ նա վատ կերպով կվերջացնէ... ասենք ուրիշ անձակ էլ կարելի չէ... Աս միշտ ասում էի, թէ օգուտ չունի այն մարդը, որ հին բարեկամներին մոռանում է... Այս ժամանակ նա երեսը շուտուէց, որպէս զի ծածկէ իւր յուզումը. և գնաց իջևանք իւր սայլի չորս կողմը պտտուելու, ցոյց տալով իբր թէ անիւների է նայում, մինչդեռ նորա աչքերը ամեն բոլոր արտասուքով լեցվում էին:

— Մակսիմ Մակսիմիչ, ասացի ես նորան մօտ գնալով, այդ ի՞նչ թղթերէ թողել ձեզ մօտ Պեչորինը:

— Ո՛վ գիտէ, մի քանի թղթեր:

— Այդ թղթերը դուք ի՞նչ պիտի անէք:

— Ի՞նչ: Աս կհրամայեմ փամփուլաներ պատրաստել:

— Լաւն այն է տաք ինձ:

Նա զարմանքով նայեց իմ երեսիս, ինչ որ քթի տակ փնթնիթաց, և սկսեց պայուսակը խառնիստել. ահա նա դուրս հանեց մի տետրակ և զգուանքով ձգեց գետին, յետոյ երկրորդը, երրորդը և տասներորդը ունեցան նոյն վիճակը. նորա բարիու-

թիւնը մի քիչ նման էր տղայի բարկութեան: Եւ թէ ծիծաղս էր դալիս և թէ ցաւում էի վերան:

— Ահա բոլորը, ասաց նա. շնորհաւորում եմ ձեր զիւտը:

— Այս ինչ ուղենամ կարող եմ անել:

— Թէկուզ լրագիրներում հրատարակեցէք, ինձ ի՞նչ... Այս հօ նորա բարեկամը կամ ազգականը չեմ... Քշմարիտ է, մենք երկար ժամանակ ապրել ենք մի յարկի տակ, բայց շատ էլ միասին բնակած լինիմ, սորանից ի՞նչ...

Այս խնդրի թղթերը և շտապով տարայ, վախենալով, որ շտաբ-կապիտանը կտջանար իւր արածին: Շուտով եկան մեզ յայտնեցին, որ մի ժամից յետոյ «օկազինտ» կգնայ. ես հրամայեցի լծել: Շտաբ-կապիտանը սենեակը մտաւ այն ժամանակ, երբ ես արդէն զլիարկս էի դնում. նա ինչպէս երեւում էր, չէր պատրաստվում դնալու. նա մի տեսակ սառն անբնական տեսք ունէր:

— Իսկ դուք, Մակսիմ Մակսիմիչ, մի՞թէ չէք դալիս:

— Ո՛չ:

— Ինչո՞ւ համար:

— Այս դեռ ես բերդապետին չեմ տեսել. ես պէտք է մի քանի արքունական իրեր յանձնեմ:

— Չէ՞, որ դուք նորա մօտ գնացիք:

— Գնացի ի հարկէ՛, ասաց նա կմկմալով. բայց նա տանը չէր... իսկ ես նորան չապասեցի...

— Այս հասկացայ նորա միտքը. խեղճ ծերը իւր կեանքում, զուլայ, առաջին անգամ ձգել էր ծառայութեան դործերը իւր անձնական դործերի համար, ինչպէս ասում են զրական ոճով, և ի՛նչպէս վարձատրուեցաւ:

— Շատ ցաւում եմ, ասացի ես նորան, շատ ցաւում եմ, Մակսիմ Մակսիմիչ, որ մենք ժամանակից առաջ պէտք է բաժանուենք:

— Մենք տգէտ ծերերս որտեղ կարող ենք ձեր դասը դասուել... Գուք բարձր դասակարգի գոռոզ երիտասարդներ էք. քանի որ դեռ չէք հասնում զնգականների դիմացէ՛ք լինում, էլի մի կերպով վարվում էք, բայց յետոյ երբ պատահում էք՝ ամաչում էք մինչև անգամ ձեռ տալ մեզ նմաններին:

— Բայց ինչու ի՛նձ էք ուղղում այդ յանդիմանութիւնը, ես նորանց տեղիք չտուի:

— Եւ, դիտէք, ես խօսք բացուեցաւ ասում եմ: Բայց սակայն ցանկանում եմ ձեզ յաջողութիւն և բարի ճանապարհ:

Մենք բաւական սառն կերպով բաժանուեցանք. բարի Մակսիմ Մակսիմիչը դարձաւ մի յամառ և դժտասէր շտաբս-կապիտան: Եւ ինչո՞ւ: Նորա համար, որ Պէչօրինը ուշքը վերան չլինելուց, կամ մի ուրիշ պատճառով նորան մեկնեց իւր ձեռը, երբ նա ուղղում էր փաթաթուել նորա վեղը: Տխրալի բան է, երբ երիտասարդը կորցնում է իւր գեղեցիկ յոյսերը և իղձերը, երբ նորա աչքերի առջևից քաշվում է վարդադոյն քօղը, որի միջով առաջ տեսնում էր մարդկանց գործերը և զգացմունքները, թէ՛ և կայ յոյս, որ նա հին մոլորութիւնները կփոխարինէ նորերով, որոնք ոչ պակաս անցողական են, բայց և ոչ պակաս ուրախ են... Բայց Մակսիմ Մակսիմիչի հասակում ինչով փոխարինել անցեալի յիշատակները: Ակամայ սիրտ կքարանայ և հոգիդ կթանայ...

Եւ մէնակ դնացի:

ՊԵՇՕՐԻՆԻ ՕՐԱԳԻՐԸ.

Յառաջաբան.

Վաղուց չէ, ինչ ես լսեցի, որ Պէչօրինը Պարսկաստանից վերադառնալով մեռել է: Այդ լուրը ինձ շատ ուրախացրեց, նա ինձ իրաւունք տուեց այս թղթերը հրատարակելու, և ես դէպքից օգուտ քաղեցի ուրիշի աշխատութիւնը իմ անունով հրատարակել: Տայ Աստուած, որ ընթերցողները ինձ չպատժեն այսպիսի մի անմեղ կեղծիքի համար:

Այժմ ես պէտք է մտաւմէ յայտնեմ այն պատճառները, որոնք զարթեցրին իմ մէջ միտք հասարակութեան առջև հրատարակել մի մարդու սրտի գաղտնիքները, որին երբէք ծանօթ չեմ եղել: Պոնէ, եթէ ես նորա բարեկամն եղած չլինէի, իսկական բարեկամի նենգաւոր համեստութիւնը բոլորին հասկանալի է, բայց ես իմ կեանքում մի անգամ տեսել եմ ճանա-

սարհին, հետեապէս, չեմ կարող վերաբերել նորան այն անբացատրելի ատելութիւնը, որը վարագուրուելով բարեկամութեան դիմակի տակ՝ սպասում է սիրելի առարկայի մահուան կամ մի անյաջողութեան, որ կարկտի նման նորա զլխին թափէ խորհուրդներ, ծաղրածութիւններ և ցաւակցութիւններ:

Այս նամակները կարդալով՝ ես համոզուեցայ այն մարդու անկեղծութեան, որ այնքան անխնայաբար երևան է հանում իւր սեփական թշուառութիւնները և թերութիւնները: Մի մարդու հոգու պատմութիւնը, որչափ էլ աննշան լինի այդ հոգին հաւանօրէն աւելի հետաքրքրական և օգտակար է, քան մի ամբողջ ազգի պատմութիւնը, մանաւանդ, երբ այդ պատմութիւնը հետեանք է հասուն խելքի իւր վերայ արած ուսումնասիրութեան, և երբ նա դրուած է առանց սնտաւառ ցանկութեան՝ հասարակութեան ցանկութիւնը կամ զարմանքը զրաւելու: Ռուսօի Խոստովանութիւնը հէնց այս թերութիւնը ունի, որ նա կարգում էր նորան միայն իւր բարեկամներին:

Եւ այսպէս, միայն օգուտ տալու ցանկութիւնը ստիպեց ինձ հրատարակել մի քանի հատուածներ այն օրագրից, որոնք պատահամբ իմ ձեռք ընկան: Թէև ես փոփոխել եմ բոլոր յատուկ անունները, բայց նորանք, որոնց մասին սորս մէջ խօսվում է, իրենց կճանաչեն և, գուցէ, կգտնեն ջատագովութիւն այն գործերին, որոնց մէջ մինչ օրս մեղադրվում էր մի մարդ, որ արդէն աշխարհի հետ ոչ մի ընդհանուր կապ չունի մենք զրեթէ միշտ ներում ենք այն, ինչ որ հասկանում ենք:

Նս այս զրքում զետեղեցի միայն այս, ինչ որ վերաբերում էր Պեչորինի Աովկասում եղած ժամանակին: Եւ մօտ նորից մնայ մի հաստ տետրակ, որտեղ նա պատմում է իւր բոլոր կեանքը: Նրբ և իցէ նա կյայտնուի աշխարհի դատաստանին. բայց այժմ ես չեմ կարող իմ վերայ առնել այդ ծանր պատասխանատուութիւնը բազմաթիւ յարգելի պատճառներով:

Գուցէ, ընթերցողներից մի քանիսը ցանկան իմանալ իմ կարծիքս Պեչորինի բնաւորութեան մասին: Եւ պատասխանը զլքիս յառաջաբանն է: «Մայց այդ կծու հեղնութիւն է», կասեն նորանք:—Չգիտեմ:

Ա.

ՏԱՄԱՆ.

Տամանը Ռուսաստանի ամենավատ ծովեզերեայ քաղաքն է: Աս այնտեղ քիչ մնաց սովեց մեռնէի, և բացի այս ինձ կամենում էին խեղտել: Ուշ գիշերով ես եկայ այստեղ սուրհանգակի սայլով: Սայլապանը յոգնած ձիերը կազնեցրեց միակ քարէ տան մօտ, որը գտնվում էր ճանապարհի վերայ: Պահապանը, որը սև ծովի մօտի կօզակներից էր, լսելով զանգակի ձայնը՝ քնաթաթախ վայրենաբար գոչեց. «Ո՞վ է գալիս»: Տասնապետը և յիսնապետը (урядникъ) դուրս եկան: Աս նորանց յայտնեցի, որ ես սպայ եմ, գնում եմ դործող զօրքի մօտ արքունական դործով և սկսեցի պահանջել արքունական բնակարան: Տասնապետը մեղ ման ածեց քաղաքի միջով: Որ խրճիթին որ չենք մօտենում լսում ենք—բռնուած է: Աղանակը ցուրտ էր. ես երեք գիշեր չէի քնել, և յոգնած էի. ես սկսեցի բարկանալ: Մի տե՛ղ տուր ինձ, աւագակ, թէկուզ սոստանի մօտ, միայն թէ տեղ լինի, գոռացի ես: «Վե՛ռ ևս մի բնակարան էլ կայ», ծոճրակը քորելով պատասխանեց տասնապետը, «բայց ձեր մեծապատուութիւնը չի հաւանի. այնտեղ անմաքուր է: Վերջին խօսքի իսկական նշանակութիւնը չհասկանալով՝ ես նորան հրամայեցի առաջ գնալ, և ցեխոտ փողոցներով երկար թափառելուց յետոյ, որտեղ երկու կողմից երեւում էին միայն հին ցանկապատեր, մենք մօտեցանք ծովի ափին փոքր խրճիթի:

Բոլորակ լուսինը լուսաւորում էր իմ նոր բնակարանի եղէգնեայ ծածքը և սալիտակ պատերը. իսկ բակում, որ պատած էր քարէ պատով՝ թեքուած ընկած էր մի հիւղ, որ առաջինից փոքր և հին էր: Նորա պատի հէնց մօտից զառիվայրն իջնում էր դէպի ծովեզրը, վարը և անվերջ շշուկով ծփում էին մուգ-կապոյտ ալեքները: Առաջինը նայում էր հանդարտիկ նորա անհանդիստ, բայց իրեն հնազանդ տարրին. և ես նորա լոյսով կարողանում էի որոշել հեռուն երկու նաւ, որոց սարդոստի (սարդի ուտայն) նման չուանները պատկերանում էին հորիզոնի զժգոյն գծադրութեան մէջ: Նաւահանգստում նաւ կայ, մոտձեցի ես. էգուց կուղևորուեմ Պելենձիկ:

Իմ մօտ ծառայութեան պաշտօն վարում էր մի սահմանադրելի կօղակ: Եւ նորան հրամայեցի դուրս հանել պայուսակս և արձակել սայլապանին, ես սկսեցի կանչել տանտիրոջ—լռում են... այս ի՞նչ է: Վերջապէս բակից դուրս սողաց մի տասն և չորս տարեկան մանչ:

«Ո՛րտեղ է տանտէրը» — Զկայ: «Ինչ բոլորովին: Բոլորովին: Իսկ տանտիկինը» — Գնաց վերի թաղը: «Վուռը ո՞վ պիտի բանայ», ասացի ես զրանը ոտով ամուր զարնելով, դուռ ինքն իրեն բացուեց: Խրճիթից խոնաւութեան հոտ գիպաւ երեսիս: Եւ վառեցի ծծմբէ լուցիկին և մօտեցրի մանչու քթին, որը լուսաւորեց նորա երկու ձերմակ աչքերը: «Նա կոյր էր ի ծնէ, բոլորովին կոյր: Նա իմ առջև անշարժ կանգնած էր, ես սկսեցի զիտել նորա երեսի զծագրութիւնը:

Ղշմարիտն ասեմ, ես խիստ նախապաշարմունք ունիմ դէպի բոլոր կոյրերը, շիւերը, խուլերը, համրերը, ոտներ և ձեռներ չունեցողները, սապատողները և այլն: Եւ նկատեցի, որ մի օտարօտի յարաբերութիւն կայ մարդու արտաքին տեսքի և հոգու մէջ, կարծես թէ մի անդամ կորցնելով հոգին կորցնում է և մի որեւէ զգացմունք:

Եւ այսպէս, ես սկսեցի զիտել կոյրի դէմքը. բայց ի՞նչ կարող ես կարգալ մի երեսի վերայ, որ աչքերից զուրկ է: Ակամայ ցանկութեամբ ես երկար նայում էի նորա վերայ, երբ յանկարծ մի հազիւ նշմարելի ժպիտ խաղաց նորա շրթունքների վերայ, և չզիտեմ ինչո՞ւ, նա թողեց իմ վերայ ամենաանսխորժ տպաւորութիւն: Իմ մէջ կասկած ծագեց, որ այս կոյրը այնպէս կոյր չէ, ինչպէս որ երևում է, զուր աշխատում էի ես ինձ համոզել, որ աչքի փառը չէ կարելի կեղծել, և ի՞նչ նպատակով պիտի կեղծէր: Բայց ի՞նչ արած, ես յաճախ նախապաշարմունքի ենթարկուող մարդ եմ:

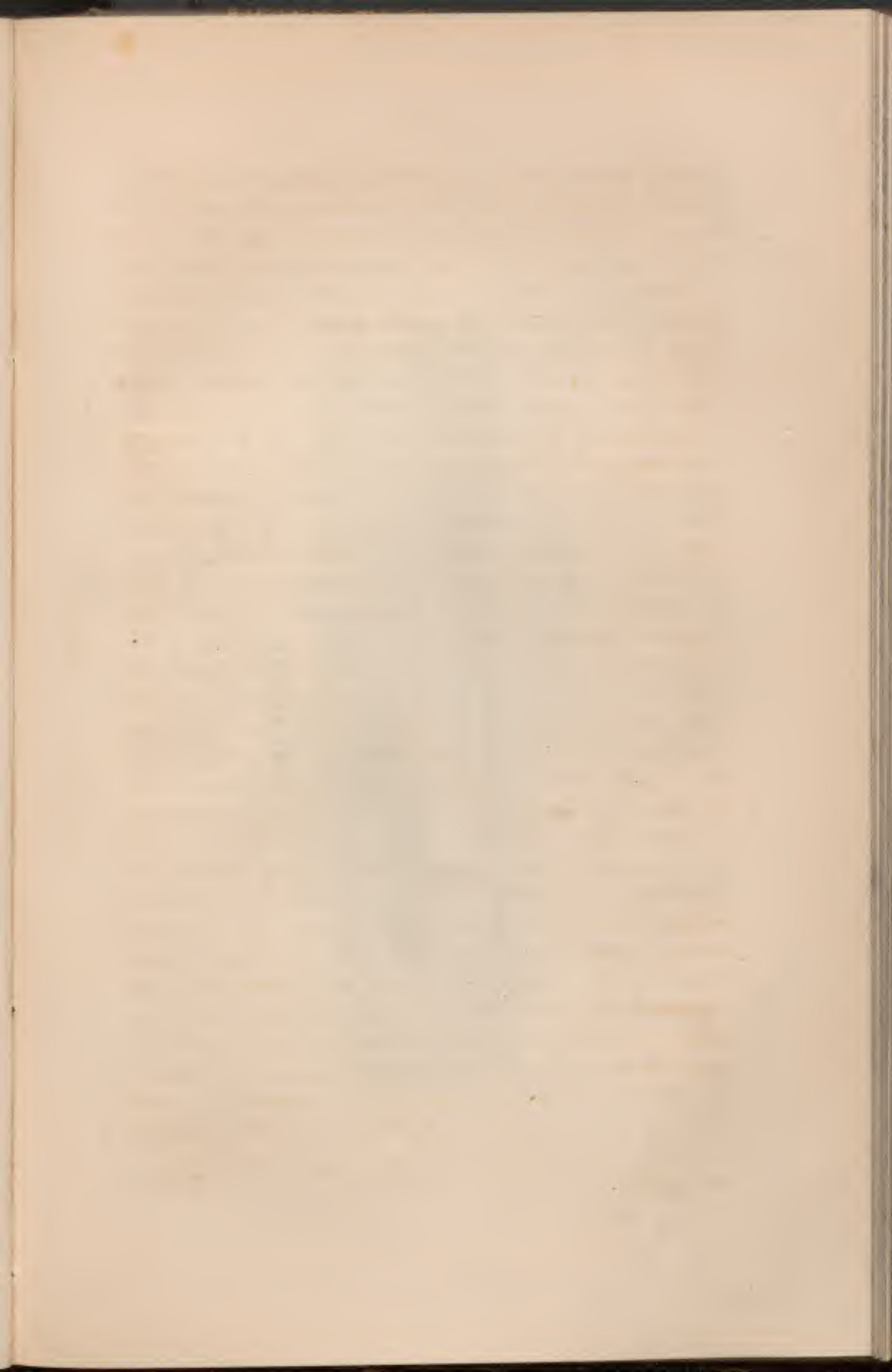
«Վու տանտիրոջ որդի՞ն ես, վերջապէս նորան հարցրի ես:—Ո՛չ: «Ապա ո՞վ ես դու:—Անտէր, որբ: «Իսկ տանտիկինը ունի՞ որդի:—Ո՛չ, մի աղջիկ ունէր, բայց նէ էլ մի թաթարի հետ ծովով փախաւ: Ի՞նչ թաթարի հետ»:—Ո՛վ է իմանում, մի խրիմյի թաթար, կիրճյի նաւավար:

Եւ մօտց խրճիթը, երկու նստարան, մի սեղան և վառարանի մօտ մի մեծ արկղ կազմում էին նորա բոլոր կարասին:

Պատերի վերայ չկար և ոչ մի սրբի պատկեր—վատ նշան *): Առտրուած ապակուց ներս էր փչում ծովային քամին: Աս պայուսակիցս հանեցի մեղրամոմի մի կտոր, և վառելով սկսեցի իրերս դասաւորել, թուրս և հրացանս տրի անկիւնը, ասոր- ձանակներս տրի սեղանի վերայ, տառատուկս փռեցի նստարանի վերայ, կօղակը իւրը փռեց միւսի վերայ, մի տասը ըոպէից յետոյ նա խօկաց, բայց իմ քունս չէր տանում: մթութեան մէջ աչքիս շարունակ երևում էր սպիտակ աչքերով մանչը պտտուելիս: Այսպէս անցկացաւ մօտ մի ժամ: Առանի ճա- ուագայթները ներս ընկնելով խաղում էին խրճիթի հողէ յա- տակի վերայ: Յանկարծ յատակի վերայ ընկած ճառագայթ- ների մէջ երևաց մի ստուեր: Աս վեր կացայ և նայեցի լու- սամախ, մէկը երկրորդ անգամ վազեց նորա մօտով և թաք կացաւ: Աս չէի կարող ենթադրել, որ այդ արարածը կարող էր փախչել ափի զառիվայրն ի վեր, սակայն նա ուրիշ կողմ չէր կարող փախչել: Աս վեր կացայ, բեշմետս վերաս ձգեցի, դաշոյնս կախեցի և կամացուկ դուրս եկայ խրճիթից, իմ դի- մաց ելաւ կոյր մանչը: Աս թաք կացայ ցանկի մօտ, խսկ նա հաստատ և զգոյշ քայլուածքով իմ մօտից անցկացաւ: Թուի տակ նա տանում էր մի կապոյ, և դէպի նաւահանգիստը ծռուելով սկսեց նեղ և զառիվայր շաւիղով կամաց իջնել: «Այն օրը համրերը կաղաղակեն, և կոյրերը կը լուսաւորուեն», մտածեցի ես, նորան այնպիսի հեռաւորութիւնից հետեւելով, որ նորան աչքից չկոյրցնեմ:

Մինչդեռ լուսինը սկսում էր մանեւ ամպերի ետեւը և մա- ռախուղը պատեց ծովը, նորա միջեց հաղիւ երևում էր մօ- տակայ նաւի գլխին եղած լապտերի լոյսը. ափի մօտ փայ- լում էր ալիքների փրփուրը, որոնք ամեն ըոպէ սպառնում էին նորան ողորդել: Աս դժուարութեամբ վար իջնելով անցայ զա- ռիվայրով և ահա տեսնում եմ կոյրը կանգնեց, յետոյ եղեր- քում ծռուեց դէպի աջ. ջրին այնքան մօտ էր քայլում, որ կարծում էիր, թէ հէնց այն ըոպէին ալիքը նորան կխլէ և կտանի. բայց երևում էր, որ նա առաջին անգամ չէր զրօս- նում այսպէս,— այնքան համարձակ էր նա ոտները փոխում

*) Ծանօթ. Ռուսաց ամեն մի տան սովորութիւն է սենեակներում սրբոց պատկեր- ներ կախել: Ծ. Թ.

ՂՍՐՍԱԶԱՅ

Հրատ. Սարգսի Հանգիսի.

քարից քար, և խոյս տալիս փոսերից: Վերջապէս նա կանգնեց, կարծես ինչ որ բանի ականջ դնելով նստեց գետնի վերայ և իւր մօտ դրեց կապոցը: Նստալի դուրս ցցուած ժայռի ետեւը թաք կենալով հետեւում էի նորա շարժումներին. յետոյ հակառակ կողմից երևաց մի սպիտակ կերպարանք, որ մօտեցաւ կոյրին, և նստեց նորա մօտ: Վաժին ելքեմն բերում էր ինձ նորանց խօսակցութիւնը:—Շը, կոյր, ասաց կանացի ձայնը. փոթորիկը սաստիկ է, այնպէս չէ՞. Նանկօն չի դայ:— Նանկօն փոթորիկից չէ վախենում, պատասխանեց նա: Մառախուղը թանձրանում է, տխուր արտայայտութեամբ նորից պատասխանեց կանացի ձայնը:

— Մառախուղի ժամանակ աւելի՛ լաւ է անցնել պահնորդ նաւերի մօտով, եղաւ պատասխանը:—Դսկ եթէ խեղճուի՞: Ի՞նչ, կիւրակի դու եկեղեցի կգնաս առանց նոր ժապաւէնի:

Տիրեց լռութիւն. սակայն ինձ զարմացնում էր մի բան. կոյրը ինձ հետ խօսում էր փոքր ուռախացու բարբառով, իսկ հիմա խօսում էր մաքուր ուռաւերէն:

— Տեսնում ես, ուղիղ ասացի, ձեռները իրար զարնելով ասաց նորից կոյրը:—Նանկօն չէ վախենում ոչ ծովից, ոչ քամուց, ոչ մառախուղից, ոչ ափի պահնորդներից. ականջ դիր. դա ջուրը չէ որ ծփում է, ինձ չես խաբի, դա նորա երկար թիերի ձայնն է:

Աինը վերկացաւ և սկսեց անհանգիստ կերպով հեռու նայել:

— Դու խելքիցդ դուրս ես խօսում, ասաց նե, ես ոչինչ չեմ տեսնում:

Խոստովանւում եմ, ինչքան որ ես աշխատեցայ հեռուում մտկոյլի նման մի բան տեսնել՝ անօգուտ անցաւ: Այսպէս անցկացան մօտ տասն լուսի. և ահա ալիքների մէջ երևաց մի սև կէտ. նա երբեմն մեծանում էր, երբեմն փոքրանում, յամր կերպով բարձրանալով ալիքների շղթաների վերայ և արագ լծնելով՝ ափին մօտենում էր մի նաւակ: «Աներկիւղ լուղորդ է, որ պայպիսի դիշերը վճռել է քսան վերստ նեղուցով նաւարկել. և կարեւոր պատճառ պէտք է ստիպած լինի»: Այսպէս մտածելով ես ակամայ սրտի բաբախումով նայում էի խելճ՝ մտկոյլին. բայց նա ինչպէս բազ սուղվում էր ջրի տակ, և

յետոյ թիերի շարժումով, ինչպէս թւերով անդնդից դուրս էր թռչում փրփրոտի շիթեր արձակելով չորս դին, և ահա, մտածում էի ես, նա բոլոր ոյժով կզարնուի ափին և ջարդ ու փշուր կլինի, բայց նա ճարպիկ կերպով ծռուեց և անվնաս մտաւ փոքրիկ ծովածոցը: Նորա միջեց դուրս թռաւ թաթարի մորթէ գտակով միջահասակ մի մարդ, նա ձեռք շարժեց—և երեք հոգով սկսեցին ինչ որ բան դուրս քաշել նաւակից, բեռը այնպէս մեծ էր, որ ես մինչև այսօր չեմ հասկանում, թէ ի՞նչպէս մտկոյիլը չէր սուղուել: Յետոյ ամեն մինը մի կապոց ուսն առնելով՝ եղբրքով զնային, և շուտով աչքիցս աներևոյթ եղան: Պէտք էր տուն վերադառնալ, բայց խոստովանվում եմ, որ բոլոր այս տարօրինակ բաները ինձ անհանգստացնում էին, և ես զօռով սպասեցի մինչև առաւօտ:

Իմ կօզակս շատ զարմացաւ, երբ զարթնելով տեսաւ, որ ես բոլորովին հագնուած էի, սակայն, ես նորան պատճառը չասացի: Մի քանի րոպէ զուարճութեամբ դիտելով լուսամտակից կապոյտ երկինքը, որի վերայ ցրիւ—ցրիւ էին եղած վարդազոյն ամպերը, և հեռուն Խրիմի ափերը, որոնք սկրափում էին մանուշակազոյն շերտով, և վերջանում էին ժայռով, որի դադաթին սպիտակին էր տալիս փարոսի աշտարակը՝ ես զնայի Փանադօրի ամրոցը, որ բերդապահւոյ իմանամ իմ Գելենձիկ դալու ժամանակը:

Բայց աւաղ, բերդապահը, ինձ վճռողական ոչինչ չասաց: Նաւերը, որոնք կարգնել էին նաւահանգստում, բոլորն էլ կամ պահնորդներինն էին, կամ վաճառականներինը, որոնք դեռ ևս չէին բռնաւորուած: «Գուցէ մի երեք—չորս օրից յետոյ գայ սուրհանդակի նաւը, ասաց բերդապահը, և այն ժամանակ մենք կտեսնենք»: Ես վերադարձայ տուն դաժան և բարկացած: Դրանք ինձ պատահեց իմ կօզակս վախեցած դէմքով:

— Բանը վատ է, ձերդ մեծապատուութիւն, ասաց նա ինձ:

— Այո, եղբայր, Աստուած զիտէ, մենք այստեղից երբ կզնանք:

Այդ ժամանակ նա աւելի յուզուեց և դէպի ինձ թեքուելով շնջաց,—այստեղ մի բան կայ, այսօր պատահեցայ չերնօմօրցի յիսնապետին, նա ինձ ծանօթ է, հերոս նա բանակումն էր, հէնց որ ես նորան յայտնեցի, թէ որտեղ ենք իջւանել՝

նա ինձ ասաց. այստեղ, եղբայր լաւ տեղ չէ. վատ մարդիկ են... Այլ իրաւ, այդ ինչ տեսակ կոյր է... մենակ ամեն տեղ գնում է, թէ փողոցը, թէ հացի, թէ ջրի... երևում է, որ այստեղ այսպէս բանի սովորած են...

— Ի՞նչ. դոնէ երևաց տանտիկինը:

— Այսօր, երբ այստեղ չէինք, եկաւ պառաւը և նէրա հետ մի աղջիկ:

— Ի՞նչ աղջիկ. նէ աղջիկ չունի:— Ի՞հ, Աստուած դիտէ, թէ ո՞վ է նէ, եթէ աղջիկը չէ. այ, պառաւը նստած է խրճիթում:

Աս մօտայ խրճիթը: Վառարանը լաւ վառուած էր. և այնտեղ եփում էին խեղճերի համար բաւականին ճոխ կերակուրներ: Պառաւը իմ բոլոր հարցերիս պատասխանում էր, որ խուլ է, չէ լսում: Ի՞նչ անէի ես նէրա հետ: Աս դարձայ դէպի կոյրը, որը վառարանի առջև նստած ցախ էր ձգում կրակի մէջ: Վէ՛հ, կոյր սատանայ, նորա ականջից բռնելով ասացի ես, ասա, զիշերը կապոցը ձեռիդ ձրտեղ էիր թափառում—հը: Յանկարծ կոյրս լաց եղաւ, բղաւեց և հառաչեց— ես ուր էի գնում... ոչ միտեղ չեմ գնացել... կապոցը ձեռի՞ս... Ի՞նչ կապոց:— Պառաւը այս անգամ լսեց և սկսեց փնթփրնթալ: «Տէ՛ս, ինչ բաներ է հնարում, այն էլ այս խեղճի վերայ»: Ի՞նչ ես ուզում նորանից. նա քեզ ի՞նչ է արել: Աս ձանձրացայ և դուրս եկայ հաստատ վճռելով, որ այդ բանի դադունիքն իմանամ:

Աս փաթաթուկեցայ տառատուկիս մէջ և ցանկի մօտ նստելով քարին նայում էին հեռուն. իմ առջև ձգուած էր զիշերուայ մրկիկից ալեկոծուած ծովը, և քուն մանող քաղաքի շշուկի նման միատեսակ աղաղակը յիշեցրեց ինձ անցած տարիները և ինձ տարաւ դէպի հիւսիս, մեր ցուրտ մայրաքաղաքը: Յիշողութիւններիս անձնատուր եղած ինքս ինձ մոռացայ... Այսպէս անցկացաւ մօտ մի ժամ, դուշէ և սաւելի... Յանկարծ երգի նման մի բան դիպաւ ականջիս: Այդ երգի ձայն էր, և կնիկ մարդու քնքոյշ ձայն—բայց ո՞ր կողմից... Ականջ եմ գնում. երգեցողութիւնը ներգաշնակ է, երբեմն ձգուող և ախուր, երբեմն արագ և ուրախ: Չորս կողմն եմ նայում՝ ոչ ոք չկայ. նորից եմ ականջ գնում՝ հնչիւնները կարծես

երկնքից են գալիս: Եւ վեր նայեցի—իմ խրճիթիս կտուրին
կանգնած էր զով-զով շորերով մի աղջիկ, ծամերը արձակ, իս-
կական մի յաւերժահարսն: Արեւի ճառագայթներից պաշտ-
պանուելու համար ձեռները բռնած աչքերին անդադար
նայում էր հեռուն, երբեմն իրեն-իրեն դատողութիւններ էր
անում, երբեմն երգում էր իւր երգը:

Այդ երգը եւ բառ առ բառ յիշում եմ.

«Ինչպէս ազատ և արձակ
Կանաչ ծովի վերայով
Բոլոր նաւերն են գնում
Ղերմակ առագաստաւոր:
Այդ նաւակների մէջ
Իմ նաւակս է գտնվում,
Նաւակս լաւ է սարքուած,
Կողքին երկու թի ունի:
Թէ փոթորիկ բարձրանայ—
Հին նաւակները
Բարձրացնում են թւիկները
Ծովի վերայ դէս ու դէն շարտում:
Կսկսեմ ծովին խոնարհուել
Եւ խոնարհարար,—
Ձեռ մի տար դու, ո՛վ չար ծով
Իմ նաւակիս:
Իմ նաւակս տանում է
Թանկագին իրեր,
Սուրբ գիշերով ղեկավարում է
Նորան գլխից ձեռ վերցրածը»:

Ահամայ իմ միտքս ընկաւ, որ նոյն ձայնն էր, որ եւ գիշերը
լսեցի. եւ մի բոպէ միտք արի և երբ նորից կտուրը նայեցի
աղջիկը չկար: Յանկարծ նէ ինչ որ բան երգելով իմ մօտով
վազեց և մատները չիկացնելով վազեց պառաւի մօտ, և
այստեղ նէրանց մէջ սկսուեց վէճ: Պառաւը բարկանում էր
և նէ բարձր ծիծաղում էր: Մէկ էլ տեսնեմ զեղեցիկուհին նո-
րից վաղում է ոստոստալով, երբ ինձ հետ հաւասարուեցաւ
կանգ առաւ, և կարծես իմ ներկայութեան վերայ զարմանա-
լով սկսեց յառած նայել երեսիս, յետոյ անհողութեամբ յետ
դարձաւ և հանդարտ զնաց դէպի նաւահանդիստը: Սորանով

քանը չվերջացաւ. ամբողջ օրը նէ իմ տան չորս կողմը պատվում էր. երգը և ոստիւնը մի ըտպէ դադար չէին առնում: Տարօրինակ արարած էր: Նէրա երեսին անխելքութեան ոչ մի նշան չկար. ընդհակառակը, նէրա աչքերը աշխոյժ թափանցկութեամբ նայում էին իմ երեսին. և այդ աչքերը կարծես թէ մանկիսական զօրութիւն ունէին, և ամեն անգամ կարծես նորանք սպասում էին մի հարցմունքի: Բայց չէնց որ ևս սկսում էի խօսել, նէ փախչում էր ինձանից և խորամանկութեամբ ժպտում:

Ո՛չ մի տեղ ես այդպէս կնոջ պատահած չէի: Նէ այնքան սիրուն չէր, բայց ևս ղեղեցկութեան վերաբերմամբ ևս ունիւմ իմ համոզմունքս: Նէ տոհմական շատ լաւ յատկութիւններ ունէր. իգական սեռի տոհմական յատկութիւնը, ինչպէս ձիւրի մէջ, այդ մեծ բան է. այս դիւտը պատկանում է երիտասարդ Պրանսիային: Նա, այսինքն, տոհմականութիւնը, և ոչ երիտասարդ Պրանսիան, մեծ մասամբ երևում է քաղաածքի, ոտների և ձեռների մէջ. մանաւանդ քիթը մեծ նշանակութիւն ունի: Անոնաւոր քիթ Ռուսաստանում աւելի քիչ կայ, քան կանոնաւոր մանր ոտներ: Իմ երգչուհի տասն և ութը տարուց աւել չէր լինի: Նէրա հասակի անբնական ճկունութիւնը, մանաւանդ՝ նէրա յատուկ զլխի ծռւածքը, երկար շէկ մազերը, նէրա արեակէզ վզի և թևերի ոսկու նմանող զոյնը, նամանաւանդ կանոնաւոր քիթը—այս բոլորը ինձ դիւթում էին: Թէև նէրա ծռւ հայեացքների մէջ ես նկատում էի ինչ որ վայրենի և կասկածելի բան, թէև նէրա ժպիտը անբացատրելի մի բան էր, բայց նախապաշարմունքը այսպիսի ոյժ է—կանոնաւոր քիթը իմ խելքս տարաւ. ևս երևակայում էի, թէ դտայ Գէօթէի Մինյօին—նորա գերմանական երեակայութեան այդ հրաշալի ծնունդը. և իրաւ, նէրանց շատ նմանութիւն կար. նոյն արագ փոփոխումը սաստիկ անհանգստութիւնից դէպի անշարժութիւնը, նոյն դժուարիմանալի խօսակցութիւնները, նոյն ոստիւնները, տարօրինակ երգերը...

Նրեկոյեան դէմ դրան մօտ ևս նէրան կանգնեցնելով սրկսեղի հեռեկալ խօսակցութիւնը:

— Ես, գեղեցկուհի, հարցրի ևս, այսօր կտուրը դու

ինչ էիր շննում։—Նս նայում էի, թէ քամին որ կողմից է փռ-
ջում։—Բեզ ի՞նչ հարկաւոր է, թէ որ կողմից է փչում։—Որ
կողմից որ փչում է քամին, այն կողմից էլ դալիս է բազդը,—
Ի՞նչ մի՞թէ դու երգելով կանչում էիր բազդը։—Որտեղ որ
երգ կայ, բազդն էլ այնտեղ է։—Բայց եթէ պատահաբար երգե-
լով կանչես և վիշտը։—Ի՞հ, ի՞նչ որտեղ որ լաւը չլինի,
կլինի վատը, իսկ լաւը վատից հեռու չէ։

— Ո՞վ է սովորեցրել քեզ այդ երգը։—Ոչ ոք չէ սովորեց-
րել, միտքս դալիս է երգում եմ, ում որ հարկն է, նա կլսէ,
իսկ ում որ հարկաւոր չէ՝ նա չի հասկանայ։—Ինչպէս է քո
անունդ, իմ երգչուհի։—Ով որ մկրտել է նա զիտէ։ Ո՞վ է
մկրտել։—Նս ինչ գիտեմ։ Այսպիսի մի ծածկամիտ։ Այ, ես
ինչ որ բան իմացայ քո մասին, (նէ երեսի արտայայտութիւնը
չփոխեց և չշարժեց շրթունքները, կարծես խօսակցութիւնը
նէրա մասին չլինէր)։

— Նս իմացայ, որ դու երեկ զիշիր գնացել էիր ծովի
ափը։—Այստեղ ես նէրան շատ լուրջ կերպով պատմեցի, ինչ
որ տեսել էի, կարծում էի թէ նէ կշփոթուի, բայց ի դժուր։
Նէ բոլոր ոյծով խնդաց։—Շատ բան էք տեսել, բայց քիչ
բան գիտէք, իսկ ինչ գիտէք, ամուր պահեցէք ձեզ համար։—
Իսկ եթէ ես յայտնէի բերդապահին—եւ այստեղ ընդունեցի
շատ լուրջ, մինչև անգամ խիստ արտայայտութիւն։ Նէ յան-
կարծ ցատկեց, երգեց և անյայտացաւ ինչպէս մի թռչուն, որ
վախեցնելով թռչում է թփի տակից։ Իմ վերջին խօսքերը
բոլորովին անտեղի էին, եւ այն ժամանակ չէի կասկածում
նորանց նշանակութեան մասին, բայց վերջը դէպք ունեցայ
զղջալու, որ ասացի։

— Էնց որ մութն ընկաւ, եւ կողակիս հրամայեցի ուղևորի
սովորութեամբ թէյնոցը տաքացնել, եւ վառեցի մոմը և ծր-
խելով ճանապարհորդական ծխափայտս նստայ սեղանի մօտ։
Թէյի երկրորդ բաժակը վերջացնելիս էր երբ յանկարծ դուռը
ճռռաց, շրերի թեթև խըշխշոց և ոտի ձայն լսուեցաւ իմ
կուռ, եւ վեր թռայ և յետ դարձայ—տեսայ որ նէ էր, իմ
հիւրին։ Նէ հանդարտ և լուռ նստեց իմ դիմաց և աչքերը
յառեց իմ վերայ, չգիտեմ ինչու, բայց այս անգամ նէրա
հայեացքը ինձ շատ քնքոյշ թուեց, նա ինձ յիշեցրեց այն

Հայեացքները, որոնք Հին ժամանակը անձնիշխան կերպով խաղում էին իմ կիսանքիս հետ։ Երևում էր, որ նե սպասում էր հարցմունքի, բայց անբացատրելի յուզումով լեցում էր։ Ներա հրեւր ծածկում էր խաւար դժգոհութեամբ, որը հաստատում էր ներա հոգեկան անհանգստութիւնը, ներա ձեռը աննպատակ կերպով շարժվում էր սեղանի վերայ, և ես նկատեցի ներա վերայ մի թիթե սարսուռ։ Ներա կուրծքը երբեմն բարձրանում էր, երբեմն էլ երևում էր, որ նե բռնում էր իւր շնչառութիւնը։ Այս կատակը սկսում էր ինձ ձանձրացնել, և ես պատրաստ էի խանգարել այս բանաստեղծական լուրթիւնը պաղ կերպով, այն է կամենում էի ներան առաջարկել մի բաժակ թէյ, երբ նե յանկարծ վեր ցատկեց, ձեռներս փաթաթեց պարանոցովս, և ջերմ ու կրակոտ համբոյրը դրոշմուեցաւ իմ շրթունքներին վերայ։ Իմ աչքերս մթնեցին, գլուխս պտոյտ եկաւ, ես իմ բոլոր երիտասարդական յոժարիս բոլորով սեղմեցի ներան իմ գրկիս մէջ, բայց նե օձի պէս դուրս սողաց իմ գրկից՝ ականջիս փսփսարով. «այս գիշեր Հէնց որ բոլորը կքնեն՝ դուրս արի ափ», և նետի նման դուրս թռաւ սենեակից։ Նախասենեակում նե վար ձգեց թէյնոցը և մոմը, որը տրուած էր յատակի վերայ։ Այսպիսի մի սատանայ աղջիկ, բղաւեց կողակը, որը պառկած էր ծղոտու վերայ և յոյս ունէր մնացորդ թէյով տաքանալ։

Այստեղ միայն ես խելքի եկայ։

Երկու ժամից յետոյ, երբ նաւահանգստում տիրեց լուրթիւն, ես արթնացրի իմ կողակիս։ Եթէ ես տարձանակ արձակեմ, ասացի նորան, իսկոյն վազիր ափ։ Նա պշեց աչքերը և մէքենայաբար պատասխանեց. «լսում եմ, ձերդ մեծապատուութիւն»։ Նա ասարձանակը դարկի գօտիս և դուրս գնացի։ Նէ ինձ սպասում էր զառիվայրի ծայրին։ Ներա հանդերձը աւելի քան թիթե էր. փոքրիկ թաշկինակը պատել էր ներա մէջքը։

— Երբ իմ ետեւից, ձեռիցս բռնելով ասեց նէ, և մենք սկսեցինք վար իջնել։ Չարմանում եմ, որ ես իմ գլուխս չջարդեցի. ցածը մենք ուղղուեցանք դէպի աջ և գնացինք նոյն ճանապարհով, որտեղ ես երէկ հետեւում էի կոյրին։ Լուսինը դեռ ևս չէր դուրս եկել, միայն երկու փոքրիկ աստղեր, ինչպէս երկու փրկարար փարոսներ, փայլում էին մռկ-կապոյտ

երկնակամարի վերայ: Մանրաշարժ ալիքները միաչափ և հանդարտ ծփում էին մէկը միւսի ետեւից, հազիւ բարձրացնելով մի նաւակ, որ մօտեցած էր ավին: «Նստենք նաւակ», ասաց իմ ուղեկցուհիս: Նստատանվում էի—ես ծովի վերայ զգայական զբօսանքների տառփածու չեմ: Բայց հրաժարուելու ժամանակ չէր: Նէ ցատկեց նաւակը, ևս նէրա ետեւից, և դեռ ևս ուշքի չէի եկած, երբ նկատեցի, որ մենք նաւում ենք: «Այս ի՞նչ է նշանակում», բարկացած ասացի ևս: «Այս նշանակում է, պատասխանեց նէ ինձ նստարանին նստեցնելով և փարելով մէջքիս, այս նշանակում է, որ ևս սիրում եմ քեզ»... Նւ նէտա այտը շփուեցաւ իմիս, և ես իմ երեսիս վերայ զգացի ջերմ շնչառութիւն: Յանկարծ ինչ որ բան ազմկով ընկաւ ջուրը, ևս ձեռս գօտուս—տեսնեմ ատրճանակս չկայ: Այստեղ սաստիկ կասկած ծագեցաւ իմ մէջ, արիւնս գլուխս թռաւ: «Մայրում եմ—մենք ավից յիսուն սաժէնի չափ հեռացած ենք, իսկ ևս լողալ չեմ իմանում: Ուղում եմ նէրան ինձանից հեռացնել, նէ ինչպէս կատու կպած էր իմ շորերիս, և յանկարծ սաստիկ հարուածը քիչ մնաց ինձ ծովը գլորէր: Նաւակը տատանուեցաւ, բայց ևս ուղղուեցայ, և մեր մէջ սկսուեց կատաղի կռիւ: Սատաղութիւնը աւելացնում էր իմ ոյժը, բայց ևս շուտով նկատեցի, որ ճարպիկութեամբ իմ հակառակորդից ևս թոյլ եմ: Ի՞նչ ես կամենում անել, բղաւեցի ևս, նէրա փոքրիկ ձեռները սեղմելով, նէրա մատները ձկրտացին, բայց նէ չճչաց, նէրա օձի բնաւորութիւնը համբերեց այս տանջանքին:

— Ղու տեսար, պատասխանեց նէ, դու կմտնես, և մի անհաւատալի ձիգով նէ ինձ ձգեց նաւակի եզրը, մենք երկուսս էլ մինչև դօսիններս նաւակից կախուած էինք, նէրա մազերը շփվում էին ջրին, բուպէն վճռողական էր: Նստունկս նեցուկ տալով նաւի յատակին մի ձեռով բռնեցի նէրա մազի հիւսից, միւսով կոկորդը, նէ բաց թողեց իմ շորերս, և ևս մի ավիթարթութեամբ նետեցի նէրան ալիքների մէջ:

Նաւական մօլթ էր արգէն, նէրա գլուխը մի երկու անգամ երևեց ծովի փրփուրի մէջ, և ևս այլ ևս ուրիշ ոչինչ չտեսայ...

Նաւակի յատակին ևս գտայ հին թիակի կէսը և երկար աշ-

խատելով հազիւ հազ մօտեցայ ավին: Արբ ամիով հիւղս էի գնում ակամայ նայում էի դէպի այն կողմը, որտեղ կոյրը նախնութած երեկոն սպասում էր զիշերուայ լուղորդին: Առսինը արդէն սահում էր երկնքի մէջ և ինձ թուաց, թէ ով որ սպիտակ շորերով նստած էր ավին, ևս հետաքրքրութիւնից զրգռուած ծածուկ մօտեցայ և ամի բարձրութեան վերայ պառկեցայ խոտի մէջ. գլուխս մի քիչ դուրս հանելով ևս ժայռի վերայից կարողանում էի տեսնել բոլորը, ինչ որ վարը կատարվում էր, ևս շատ զարմացայ, մինչև անգամ ուրախացայ երբ ճանաչեցի իմ հիւրուս: «Նէ ծովային փրփուրը քամում էր իւր երկար մազերից. թաց շապիկը փակչել էր նէրա ձկուն հասակին և բարձր կուրծքին: Հեռվում շուտով երևեց մի նաւակ, նա արագութեամբ մօտենում էր. նորա միջից ինչպէս նախնութաց օրը դուրս եկաւ թաթարական գլխարկով մի մարդ, բայց նորա գլուխը խուզած էր կողակի պէս, և կաշուէ գօտուց կախուած էր մի մեծ դանակ: «Նանկօ, ասաց նէ, ամեն բան կորաւ»: Յետոյ նորանց խօսակցութիւնը շարունակուեց, բայց այնպէս կամաց, որ ևս ոչինչ չէի կարողանում հասկանալ:

— Ո՞րտեղ է կոյրը, վերջապէս ձայնը բարձրացնելով ասաց Նանկօն: «Նա նորան ուղարկեցի», եղաւ պատասխանը: Մի քանի րոպէից յետոյ երևեց կոյրը բերելով շալակին մի պարկ, որը և դրին նաւակի վերայ:

— Ասի՛ր կոյր, ասաց Նանկօն.— դու այն տեղը պահպանիր... դիմիս, այնտեղ շատ ապրանք կայ... ասա (անունը ևս լաւ չլսեցի), որ ևս այլ ևս նորա ծառան չեմ. գործերը վատ են գնում, նա ինձ այլ ևս չի տեսնի. այժմ վտանգաւոր է. կգնամ մի ուրիշ տեղ գործ գտնելու, իսկ նա այլ ևս ինձ նման ճարպիկ չի գտնի: Աւ ասա նորան, որ եթէ նա կանոնաւոր կերպով վճարէր աշխատութեանս փոխարէն, Նանկօն նորան չէր թողնի. իսկ իմ ճանապարհս ամեն կողմ բաց է, որտեղ որ քամին է փչում և ծովը աղմկում:

— Փոքր լուութիւնից յետոյ Նանկօն շարունակեց, նէ ինձ հետ կգայ. նէրան անկարելի է այստեղ մնալ. իսկ պառակին ասա, որ նէ չափազանց երկար է ապրում, մեռնելու ժամանակ է, պէտք է մարդ մի քիչ էլ խիղճ ունենայ: Մեղ այլ ևս չի տեսնի:

— Իսկ ե՞ս, ասաց կոյրը լալագին ձայնով:

— Ի՞նչ ինչ, եղաւ պատասխանը:

Այդ ժամանակ իմ հիւրիս թռաւ նաւակի վերայ և ընկերոջը ձեռով նշան արեց. նա ինչ որ բան դրեց կոյրի ձեռը ասելով: «Ահա, կարկանդակ առ»:— Այդքան, ասաց կոյրը: «Այ հըի»,— և վայր ընկնող դրամը քարին զարնուելով ճնկաց: Այլը նորան չվերցրեց: Նանկօն նստաւ նաւակը. քամին փչում էր ափից. նորանք բաց արին փոքր առադաստը և արագ հեռացան: Արկար ժամանակ լուսնի լոյսի առջև մոյգ ալիքների մէջ փայլում էր առադաստը, կոյրը բոլոր ժամանակ նստած էր ափում և ահա ևս լսեցի ինչ որ հեծեծանքի նման բան. կոյր մանչը իրաւ որ լալիս էր, և երկար, երկար... Ինչ տխրութիւնը պատեց: Ինչու համար ինչ վեճակուած էր ընկնել աղի— մառառնեմէն խաղաղ շրջանը: Ինչպէս վճիտ աղբիւրը ընկնող մի քար ևս խանգարեցի նորանց խաղաղութիւնը. և ինչպէս քար քիչ մնաց ևս էլ յատակը գնայի:

Ես վերագարձայ տուն: Սախասենեակում փայտեայ պնակի մէջ կրճտում էր հատած մոմը. իսկ իմ կողակս, հակառակ իմ հրամանին, երկու ձեռներով ամուր բռնած հրացանը խորքնած էր: Ես նորան հանգիստ թողնելով առայ մոմը և մտայ խուղը: Աւաղ, իմ արկղիկս, արծաթով հիւստուած թուրս, ընկերոջս նուիրած դադստանի դաշոյնս, բոլորը անհետացել էին: Այստեղ ևս հասկացայ, թէ ի՛նչ իրեր էին, որ տանում էր անիծած կոյրը: Աօղակիս բաւական անքաղաքաւար հարուածով զարթեցնելով հայհոյեցի, բարկացայ, բայց ի՛նչ օգուտ: Եւ ծիծաղելի չէ՛ր լինի իշխանութեան դանդատուելը, որ կոյր մանչը դողութիւն է արել և տաննուութ տարեկան աղջիկը քիչ էր մնացել ինչ խեղտէր: Փառք Աստծու, առաւօտեան կարելի եղաւ ճանապարհ ընկնել և ես թողի Տամանը: Ինչ եղաւ պառաւն ու կոյրը— չգիտեմ: Ե՛հ, ինչ ի՛նչ մարդկանց ուրախութիւնն ու թշուառութիւնը, ինչ, թափառող սպայի, այն էլ արքունական ուղեթուղթ ունեցողին...

ՍԵՐԻ ԻԾԽԱՆԱԴՈՒՍՏՐԸ

11 մայիսի

Նրեկ ես Հասայ Պետիգորսի, քաղաքի ծայրին ամենաբարձր տեղում Մաշուկի ստորոտին մօտ տուն վարձեցի. փոթորկի ժամանակ ամպերը կհասնեն մինչև իմ տան կտուրին: Այսօր, առաւօտեան հինգ ժամին, երբ բացարի իմ լուսամուտս, իմ սենեակս լցունց փոքրիկ պարտիզում բանող ծաղիկների անուշահոտութեամբ: Մաղկած կեռասխինների ձիւղերը նայում են լուսամուտիցս ներս, և երբեմն քամին նորանց սպիտակ թերթիկները ցանում է գրասեղանիս վերայ: Նրեք կողմից էլ տեսքը հրաշալի է. արեւմտեան կողմում հինգ զլխանի Բէշտուն կապտին է տալիս, ինչպէս «անցած միրկի ապրուպը վերջին» հիւսիսային կողմում, ինչպէս թաւ պարսկական գլխարկ, երևում է բարձր Մաշուկը, և ծածկում է երկնակամարի բոլոր այս կողմը. արեւելքի տեսարանն աւելի ուրախ է. վարը իմ առջև երևում է նոր, մաքուր քաղաքը, աղմկում են բժշկարար աղբիւրները, աղմկուն է այլալեզու ամբոխը.— իսկ հեռուն անփիթէատրօնի ձեռով կուտակվում են լեռները մոխրագոյն և կապոյտ գոյներով, իսկ հորիզոնի ծայրում ձգվում է ձիւնապատ դագաթների արծաթեայ շղթան, որոնք սկսվում են Պաղէկից և վերջանում են երկզլխանի Նշբօրուսով... Ուրախալի է ապրել այդպիսի երկրում: Իմ բոլոր ջղերս մի տեսակ ուրախ զգացմունքով լեցուած են: Օգը մաքուր է և թարմ, ինչպէս մանուկի համբոյրը. արեւը վառ է, երկինքը կապոյտ, սորանից աւել էլ ի՞նչ: Այստեղ էլ ի՞նչ հոգս և ցանկութիւն և ստրջանք... Սակայն ժամանակ է: Գնամ Նդիսաբեթեան ջրակի մօտ, այնտեղ ասում են, որ առաւօտեան հաւաքուելու է ջրային ընկերութիւնը

Քաղաքի մէջտեղը իջնելով՝ դնացի ձմեռիքը, որտեղ պատահեցի մի քանի տխուր խումբերի, որոնք դանդաղ կերպով բարձրանում էին սարը. դորանք մեծ մասամբ դաշտային հողատէրների ընտանիքներ էին: Այդ իսկոյն կարելի էր հասկանալ նորանց տղամարդկանց քրքրուած հին տարազի զրեստներից, և կանանց ու աղջկների ճաշակաւոր արդուզարդից:

Երևում էր, որ նորանց ջրային երիտասարդութիւնը սակաւաթիւ էր, որովհետեւ նորանք իմ վերայ նայում էին գողտրիկ հետաքրքրութեամբ: Օգեհասիս Պետերբուրգի ձևը նորանց մոլորեցրեց, բայց շուտով ճանաչելով զինուորական ուսադիրներս, նորանք արհամարանքով երես դարձրին ինձանից:

Տեղական իշխանաւորների կանայքը, այսպէս ասած ջրերի տիրուհիները, աւելի բարեհամբոյր էին. ներանք գրպանի ակնոց էին դորձածում. ներանք աւելի քիչ են ուշադրութիւն դարձնում ձեռագրեստի վերայ. ներանք սովոր են տեսնել համարակիր կոճակի տակ եռանդուն սիրտ, և սպիտակ զլխարկի տակ լուսաւորուած զլուխ: Այս տիկիւնները շատ բարի են և երկար ժամանակ բարի են: Ամեն տարի ներանց երկրպագուները փոխվում են. և սորանում էլ, գուցէ կայանում է ներանց անխոնջ սիրայնութեան գաղտնիքը: Սեղ շաւիղով դէպի Նդիսաբեթեան ջրակը բարձրանալով՝ ես հասայ սոսկ քաղաքացիների և զինուորականների մի խմբի, որոնք, ինչպէս յետոյ լսեցի, ջրի շարժման ակնկալողների մէջ կազմում են մի առանձին խումբ: Նորանք խմում են—բայց ոչ ջուր, զբոսնում են քիչ կանանց ետևից են ընկնում հարեանցի կերպով. նորանք թուղթ են խաղում և ձանձրութիւնից դանդաւորում: Նորանք պճնասէրներ են, իրենց ծղնոտով պատած բաժակները ծծմբային—թթու ջրի հօրը կախելիս նորանք ընդունում են ձեմարանական լուրջ կերպարանք. քաղաքացիները կապում են երկնագոյն կապոյտ փողպատներ. նորանք արտայայտում են մեծ արհամարհանք դէպի գաւառական կանայք և ավ են քաշում մայրաքաղաքների ազնուականների ընդունարաններին համար, ուր նորանց չեն թողնում:

Վերջապէս ահա և ջրհորը, Հրապարակի մէջ, նորան մօտիկ, շինուած է ջրի աւազանին վերայ կարմիր կտուրով մի տնակ և մի քիչ հեռուն սրահն է, որտեղ զբոսնում են անձրւային օրերը: Մի քանի վիրաւոր գժգոյն և տխուր սպաներ ցուպերը կշներին նստած էին նստարանի վերայ: Մի քանի տիկիւններ հրապարակի վերայ արագ քայլերով ման էին գալիս, և սպասում էին, որ ջուրը ներգործէ: Սէրանց մէջ երկու երեք զրաւիչ դէմքեր կային: Խաղողի ծառուղիների մէջ, որոնք ծածկել էին Մաշուկի զառիվայրը, երբեմն երևում էր

երկու հոգով առանձնացող սիրող կնոջ փեղցյրը, որովհետեւ
ևս միշտ այգապէս փեղցյրի մօտ նկատուում էի կամ զինուորա-
կան գլխարկի, կամ անձոռնի կլոր գլխարկի: Չառիվայր ժայռի
վերայ, ուր շինուած էր ծածկոյթը, որը կազմում էր Լօլօսի
Քնարը, ման էին գալիս տեսարանների սիրահարները և ուղ-
ղում էին գիտականորէ Լըբօրուսի վերայ. նորանց մէջ գտնվում
էին երկու դաստիարակներ իրենց սաներով, որոնք կած էին
բժշկուելու կարմրուկից:

Աս, ԼԷքս բռնած՝ կանգ առայ սարի զառիվայրին մօտ,
և, տնակի անկիւնին յենուելով սկսեցի նայել զեղարուեստա-
կան շրջակայքին, երբ յանկարծ ետեւիցս լսում եմ մի ծանօթ
ձայն.

— Պեճօրին, վաղճւց է, որ այստեղ ես:

Յետ եմ դառնում: Գրուշնիցկին է: Մենք միմեանց զրկե-
ցինք: Աս նորա հետ ծանօթացել էի գործօն բանակի մէջ:
Նորա ոտը վերաւորուած էր և նա մի շաբաթ ինձանից ա-
ռաջ էր կեկ ջրերը:

Գրուշնիցկին ենթասպայ է: Նա բնդամենը մի տարի էր,
ինչ ծառայութեան մէջ էր. մի առանձին պճնասիրութեամբ
հագած էր զինուորի հաստ վերարկու (շինել): Նա ունէր
Գէորգիւսկի զինուորական խաչ: Նորա կազմուածքը լաւ է,
ինքը թուխ և սև մազերով. նորան տեսքից կարելի էր համա-
րել 25 տարեկան, թէև հազիւ լինէր 21: Նա երբ խօսում է
գլուխը յետ է ցնցում, և ըստէաբար ձախ ձեռով ոլորում է
բեխերը, որովհետև աջով յենվում է ցուպին: Նա խօսում է
արագ և զարդարուն. նա այն տեսակ մարդկանցից է, որոնք
կեանքի ամեն զէպքերում ունին պատրաստի փքուած խօս-
քեր, որոց վերայ համարեա չէ ազդում զեղեցիկը, և որոնք դո-
ռողաբար ներկայացնում են իրենց ինչպէս առանձին զգաց-
մունքների, վսեմ կրքեր և արտակարգ վշտի ունեցողներ: Տպա-
ւորութիւն դործելը—նորանց բաւականութիւն է պատճա-
ռում. նորանք չափից դուրս գիւր են գալիս դաւառացի վիպա-
սանական կանանց: Օրութեան ժամանակ նորանք դաւ-
նում են կամ խաղաղ կալուածատէրներ, կամ հարեցողներ,
երբեմն էլ երկուսը միասին: Նորանք շատ անդամ լինում են
լաւ յատկութիւնների տէր, բայց բանաստեղծութեան մի կա-

Թիլ էլ չարժեն: Պրուշնիցկին տարփածու էր բեմասացութեան նա բառերի կուտակութիւնով քիչ կողող էր՝ հէնց որ խօսակցութիւնը դուրս էր գալիս առանկն սովորական սահմանից. նորա հետ վիճել ես երբէք չէի կարող: Նա ձեր ընդդիմախօսութեան չէ պատասխանում, նա ձեզ չէ լսում: Հէնց որ դուք կանգ եք առնում, նա սկսում է երկար ճոռումաբանութիւնը, որ միայն արտաքինով կապ ունի ձեր ասածի հետ, և որը նորա նախկին խօսածի շարունակութիւնն է:

Նա բաւականին սրախօս է, նորա էպիդրամները շատ անգամ զուարճալի են, բայց երբէք չեն լինում չարամիտ և կծու. նա մի խօսքով ոչ ոքի չէ սպանում, նա չէ ճանաչում մարդկանց և ոչ նորանց թոյլ կողմերը, որովհետև ամբողջ կեանքը զբաղուել է միայն իրանով: Նորա նպատակն է լինել վէպի հերոս: Նա այնքան յաճախ աշխատել է ուրիշներին հաւատացնել, որ ինքը աշխարհի համար ստեղծուած չէ, այլ մի էակ, նշանակուած խորհրդաւոր վշտեր կրելու՝ որ նոյն իսկ ինքն էլ գրեթէ սորան հաւատացած չէ: Պորա համար էլ նա այդպէս հպարտ է հազնում ղինուորի վերարկուն: Նա նորան ճանաչեցի, և դորա համար էլ նա ինձ չէր սիրում, թէև արտաքուստ մենք մօտ ընկերական յարաբերութեան մէջ էինք: Պրուշնիցկին յայտնի է և իբրև լաւ կտրիճ. ես նորան տեսել եմ գործի մէջ. նա շարժում է թուրը, բղաւում է և աչքերը խփխփացնելով վազում է առաջ: Սա ինչ որ ռուսական քաջութիւնն չէ...

Նա նորան նոյնպէս չեմ սիրում. ես զգում եմ, որ մենք երբ և իցէ իրար կհանդիպենք—և մեզանից մէկի բանը վատ կլինի: Նորա Պովկաս դալը նոյնպէս նորա վեպական մոլութեան հետեանքն է: Նա հաւատացած եմ, որ նա հայրենի զիւղից դուրս գալու նախընթաց օրը տխուր գէմքով ասած լինի մի սիրուն հարեանուհու, թէ նա գնում է ոչ թէ միայն ծառայելու, այլ փնտռում է մահ, որովհետև... (այստեղ նա անպատճառ աչքերը ձեռքերով բռնած շարունակելիս կլինի), այսպէս «ոչ դուք (կամ դու) այս չպէտք է զիտենաք: Ձեր անմեղ հոգին կսարսափի: Եւ ի՞նչի համար: Նա ձեզ համար ի՞նչ նշանակութիւն ունիմ. դուք ինձ մի՞թէ կհասկանաք», և ըն.

Նա ինքը ինձ ասում էր, որ իւր Ա. գունդը մտնելու պատճառը միշտ դադանիք կմնայ իւր և երկնքի մէջ:

Սակայն, այն յոպէներին, երբ նա վերայից դէն է ձգում ողբերգական քղամիտը՝ Գրուշնիցկին բաւականին սիրելի և զուարճալի է: Ինձ հետաքրքիր է նորան տեսնել կանանց հետ. այստեղ է նորա աշխատասիրութեան ասպարէզը:

Մենք միմեանց պատահեցանք ինչպէս Հին բարեկամներ: Եւ նորան սկսեցի հարցնել ջրերում անցկացրած կեանքի և երևելի մարդկանց մասին:

— Մենք բաւականին մի օրինակ կեանք էինք անցկացնում, հառաչելով ասաց նա. առաւօտեան ջուր խմողները— թոյլ են, ինչպէս բոլոր հիւանդները, իսկ երեկոյեան զինի խմողները— անտանելի են, ինչպէս բոլոր առողջները: Սանանց ընկերութիւններ կան. միայն թէ նորանից մի մեծ մխիթարութիւն չկայ. նէրանք վիստ են քաղում, հանգնում են վատ, և սաստիկ վատ են խօսում Քրանսերէն: Այս տարի Մոսկվայից եկած է միայն Լիգովսկայեա իշխանուհին իւր աղջկայ հետ. բայց ես նէրանց հետ ծանօթ չեմ: Եւ զինուորի վերաբերուս— հրաժարականի նշան է: Այն կարեկցութիւնը, որ վերաբերուս զարթեցնում է՝ ծանր է ինչպէս ողորմութիւնը:

Այդ ժամանակ մեր մօտով դէպի աղբիւրը գնացին երկու տիկին. մէկը չափահաս, միւսը դեռահաս և զեղեցկաւաղմ: Նէրանց երեսը փեղդոյնների տակ եւ չտեսայ. բայց նէրանք հագնուած էին ընտիր ճաշակի խիստ հետևողութեամբ. աւելորդ ոչինչ չկար: Երկրորդը հագած էր մինչև օձիքը ծածկած շոր gris de perles գոյնով. փոքրիկ մետաքսաման հիւսը փաթաթուած էր նէրա փափուկ վզին: Սոշիկները couleur puce այնպէս սեղմել էին նէրա նիհար ոտը կոճիկի մօտ, որ մինչև իսկ զեղեցկութեան դադունիքներին անծանօթ մարդիկ ա՛խ կքաշէին, դռն է զարմանքից: Նէրա թեթև, բայց վայելուչ քայլուածքում մի ինչ որ մանկական բան կար, որ նկարագրելը դժուար է, բայց նկատելի է տեսութեան: Նրբ նէ իմ մօտով անցկացաւ, նէրա վերայից բուրում էր մի տեսակ անուշահոտութիւն, որը զայլս է երբեմն նազելի կնոջ նամակից:

— Ահա իշխանուհի Լիգովսկայեան, ասաց Գրուշնիցկին. իսկ նէրա հետինը իւր աղջկին Մերին է, ինչպէս նէ նէ-

րան կոչում է անգլիական ձևով: Նէրանք երեք օր է, ինչ այստեղ են:

— Սակայն, նէրա անունը դու արդէն գիտես:

— Այո՛, ես պատահամբ լսել իմ, կարմրելով ասաց նա:— Խոստովանվում եմ, որ ես չեմ ցանկանում նէրանց հետ ծանօթանալ: Այդ հպարտ ազնուականները մեզ— հետեակ ղինուորականներիս վերայ այնպէս են նայում, ինչպէս վայրենիների վերայ: Նւ նորանց ի՛նչ դործ է, թէ համարակիր գլխարկի տակ կայ խելք, և հաստ վերարկուի տակ կայ սիրտ:

— Խեղճ վերարկու, ասացի ես ծիծաղելով: Խսկ ո՞վ է այդ պարոնը, որ զնում է նէրանց մօտ և այդպէս խոնարհութեամբ տալիս է բաժակը:

— Օ՛հ, այդ մոսկվացի պճ՛նասէր Ռայելվիչն է: Նա թուղթ խաղացող է, դա իսկոյն նկատելի է նորա մեծ ոսկեայ շղթայից, որ կախուած է նորա կապտագոյն բաճկոնի վերայից: Բայց ի՛նչ հաստ ձեռնափայտ է— կարծես հէնց Ռօբինզօն Արուզէի-նը լինի. հա՛, և մօրուքը, և սանդուղակը á la moujik (գեղացնակ):

— Պու գրգռում՞ ես բոլոր մարդկութեան ցեղին դէմ:

— Նւ պատճառ կայ...

— Իրա՛ն:

Այդ ժամանակ տիկիները հեռացան աղբիւրից և հաւասարուեցան մեզ հետ: Պրուշիցկին ցուպերի օգնութեամբ ընդունեց դրամատիկական դիրք և Ֆրանսերէն ինձ բարձր պատասխանեց.

— Mon cher, je hais les hommes pour ne pas les mépriser, car autrement la vie serait une farce trop dégoûtante. (Սիրելիս, ես ատում եմ մարդկանց, որպէսզի նորանց չարհամարհեմ, այլապէս կեանքը մի շատ անհամ խեղկատակութիւն կբառնար):

Պեղեցիկ օրիորդը յետ դարձաւ և հռետորի վերայ ձգեց մի երկար հեաաբբրական հայեացք: Այդ հայեաքի արտայայտութիւնը շատ անորոշ էր, բայց ոչ ծիծաղելի, որի՛ հետ ես ներքին կերպով սրտանց նորան շնորհաւորեցի:

— Այդ օրիորդ-իշխանուհի Մերլին աննման դեղեցիկ է, ասացի ես նորան:

— Նէ այնպէս թաւիշանման աչքեր ունի — բոլորովին

Թաւիշանման, եւ քեզ խորհուրդ եմ տալիս նէրա աչքերի մասին խօսելուս այս ոճը զործածել, վարի եւ վերի Թերթիւնը ներք այնպէս երկար են, որ արեւի ճառագայթները չեն Թափանցում նէրա բերերը: Ան սիրում եմ այդպիսի աչքերը առանց փայլի. նորանք այնպէս քնքոյշ են, որ կարծես նորանք քեզ փայփայում են: Սակայն, իմ կարծիքով, նէրա երեսին վերայ միայն այդ էր գեղեցիկ... Իսկ նէրա ատամները սպիտակ են: Այդ շատ կարեւոր է: Ափսոս, որ նէ քո զարգարուն խօսքի վերայ չժպտաց:

— Գու խօսում ես գեղեցիկ կնոջ մասին, ինչպէս անվիական ձիու մասին, ասաց արհամարհանքով Գրուշնիցկին:

— Mon cher, պատասխանեցի ես, աշխատելով նորա ձեռով (սօնով) խօսել. je méprise les femmes pour ne pas les aimer, car autrement la vie serait un mélodrame trop ridicule. (Սիրելիս, ես արհամարհում եմ կանանց, որպէս զի նէրանց չքերեմ, այլապէս կեանքը մի շատ ծիծաղելի գուսաներգութիւն կդառնար):

Ան դարձայ եւ նորանից հեռացայ: Ան ժամի չափ ես ման եկայ խաղողի ծառուղիներում, կրային ժայռերի եւ նորանց մէջ կախ ընկած Թուփերի մէջ: Շողը ընկաւ, եւ ես շտապեցի տուն: Օճմբային—Թթու աղբիւրի մօտից անցնելով ես ծածկուած սրահում կանգ առայ, որպէս զի նորա շուաքի տակ հանգստանամ, եւ այս առիթով ես ականատես եղայ մի բաւական հետաքրքրական արկածի: Գործող անձերը գտնվում էին այսպիսի դրութեան մէջ. մայր իշխանուհին մօսկվացի պճնասէրի հետ նստած էր ծածկուած սրահում նստարանի վերայ, եւ երկուսն էլ, կարծես, զբաղուած էին լուրջ խօսակցութեամբ: Օրիորդ իշխանուհին խմելով վերջին բաժակը, մտածմունքի մէջ ընկղմած ման էր գալիս ջրհորի մօտ: Գրուշնիցկին կանդնած էր հէնց ջրհորի մօտ, հրապարակում ոչ ոք չկար:

Ան դնացի աւելի մօտիկ եւ Թագ կացայ սրահի անկիւնի ետեւ: Այդ ժամանակ Գրուշնիցկու ձեռից ընկաւ բաժակը աւաղի մէջ. նա ճապկտում էր, որ վերցնէ. նորա վերաւոր ոտը խանդարում էր: Խեղճը, ինչպէս ցուպին յենուելով տեսակ-տեսակ հնարներ էր գործ դնում որ վերցնէ, բայց ի զուր: Նորա զգայուն դէմքը ճիշտ որ սրտնեղութիւն էր արտայայտում:

Իշխանուհի Մերին այս բոլորը ինձանից լաւ էր տեսնում:

Թռչունից արագ նէ նորա մօտ վաղեց, կռացաւ, վերցրեց բաժակը և մի հիանալի շարժումաձևով տուեց նորան. յետոյ սաստիկ կարմրեց. նայեց սրահի վերայ և, համոզուելով որ ներս մայրը ոչինչ չնկատեց, կարծես, թէ նոյն բուպէին հանաւորեց: Եւրբ որ Պրուշնիցկին բերանը բացեց, որ ներան յայտնէ շնորհակալութիւն, նէ արգէն հեռացած էր: Մի բուպէից յետոյ նէ իւր մօր և պաճնասէրի հետ դուրս եկաւ սրահից, բայց Պրուշնիցկու մօտից անցնելով՝ ընդունեց այնպիսի մի վեհ և ծանր դիրք, որ մինչև անգամ յետ չ'նայեց, մինչև անգամ չնկատեց նորա տարբալի հայեացքը, որով նա երկար ուղեկցում էր ներան, մինչև որ սարկից իջնելով, նէ չ'ծածկուեցաւ կաղինների ծառուղու մէջ... Բայց ահա փողոցից երևաց ներս փեղոյրը. նէ վաղեց դէպի տան դուռը, որը Պետրիգորսկի լաւ տներից մէկն է, ներս ետեւից անցկացաւ մայրը և տան մօտ մնաք-բարով արեց Ուայեվիչին:

Միայն այդ ժամանակ խեղճ ենթասպան նկատեց իմ ներկայութիւնը:

— Պու տեսնո՞ւ, ասաց նա իմ ձեռս ամուր սեղմելով— նէ կատարեալ հրեշտակ է:

— Ինչո՞ւ համար, հարցրի ես, կեղծելով թէ ոչինչ չեմ հասկանում:

— Մի՞թէ դու չտեսար:

— Այո, տեսայ. նէ բարձրացրեց քո բաժակը: Եթէ այստեղ լինէր պահապանը, նա էլ նոյնը կ'անէր, և աւելի շտապով, յուսալով, որ օդու փող կ'ստանայ: Սակայն բոլորովին անհասկանալի է, որ նէ խղճաց քո վերայ. դու նոյնպէս մի սարսափելի խեղաթիւրութիւն արիր, երբ կանգնեցար վիրաւորուած ռաիդ վերայ...

— Եւ դու ամենեւին չյուզուեցա՞ր, այդ բուպէին ներս վերայ նայելիս, երբ ներս հոգին փայլում էր երեսի վերայ:

— Ո՛չ:

Ես սուտ խօսեցի. բայց ես ուզում էի նորան կատաղեցնել: Իբնէ իմ ցանկութիւնս է հակառակասօսութիւնը. իմ ամբողջ կեանքը մի շղթայ է ախուր հակառակասօսութեան սրտի կամ գառողութեան դէմ: Ողբորութեան բացակայութիւնը զգացնել է տալիս ինձ ձմերային սառնութիւն, և ես կար-

ծում եմ, որ եթէ յաճախ յարաբերութիւն ունենայի մի թոյլ մաղասոտ անձի հետ՝ կատարեալ երազագէտ կդառնայի: Վարձեալ խոստովանվում եմ, որ մի անախորժ և անծանօթ զգացմունք անցաւ իմ մէջս. այդ զգացմունքը—նախանձ էր. ևս համարձակ ասում եմ, «նախանձ», որովհետեւ սովոր եմ ամեն բան անկեղծ խոստովանուել, և դժուար թէ գտնուի որեւէ դեռահաս մարդ, որը պատահելով մի գեղեցիկ կնոջ, որ և ներանից գրաւուելով, երբ տեսնէ, որ այդ կինը նախապատվութիւն է տալիս մի ուրիշ իրեն նոյնքան անծանօթ երիտասարդի, դժուար թէ ասում եմ, գտնուի այդպէս դեռահաս մարդ (իհարկէ, եթէ նա ընդելացած է բարձր դասակարգի կեանքին և սովոր է փայփայել իւր ինքնասիրութիւնը), որ սորանով անախորժ կերպով չզգածուի:

Վրուշնիցիու հետ լռութեամբ իջանք սարից և անցկացանք ճեմէլիքով այն տան լուսամուտների մօտից, ուր մտել էր մեր գեղեցկուհին. նէ նստած էր լուսամուտի մօտ: Վրուշնիցիին իմ թւին զարնելով ներս վերայ ձգեց այնպիսի մի սքողում — քնքոյշ հայեացք, որը այնպէս թոյլ է ներդրածում կանանց վերայ: Աս ակնոցս ուղղելի ներս վերայ և նկատեցի, որ նէ նորա հայեացքից ժպտաց, և որ ակնոցով իմ յանդուգն նայումսքը ներսն կատարեալ բարկացրեց: Աւ մի՞թէ, յիրաւի, կովկասեցի հետեակ զինուորականը կարող է համարձակուել մոսկվացի իշխանուհու վերայ ուղղել իւր ակնոցը...

13 մայիսի:

Այս օր առաւօտեան դէմ իմ մօտս եկաւ բժիշկը. նորա անունը Վ. Կրնիւր է, բայց նա ռուս է: Այստեղ ի՞նչ կայ զարմանալու: Աս ճանաչում էի մի Իվանովի, որը գերմանացի էր:

Վ. Կրնիւրը շատ պատճառներով երեւելի մարդ է: Նա կասկածոտ է և նիւթապաշտ, ինչպէս գրեթէ բոլոր բժիշկները. սորա հետ միասին նա լուրջ բանաստեղծ է, բանաստեղծ գործով և յաճախ նաեւ խօսքով, թէեւ իւր կեանքում երկուտող ոտանաւոր էլ չունի գրած: Նա ուսումնասիրել էր մարդու սրտի բոլոր կենդանի լարերը, ինչպէս ուսումնասիրում են դիակի ջլերը, բայց ամենեւին չգիտէր նա օգտուել իւր հըմութեամբ. ինչպէս երբեմն բնազննութեան լաւ հմուտ մարդը չէ կարողանում բժշկել ջերմը: Վ. Կրնիւրը սովորեալէս զաղտնի

ծաղրում էր իւր հիւանդներին. բայց եւ մի անգամ տեսայ, թէ նա ինչպէս լալիս էր մի մեռնող զինուորի վերայ... Նա խեղճ էր, և միլիոնների մասին էր մոտածում, բայց փողն համար չէր անի մի աւելորդ քայլ: Նա մի անգամ ինձ ասաց, որ աւելի դիւրաւ մի ծառայութիւն կմատուցանէ իւր թըշնամուն, քան բարեկամին, որովհետեւ այս կնշանակէր իւր բարեգործութիւնը ծախել. մինչդեռ միայն ատելութիւն սաստկանում է հակառակորդի մեծահոգութեան չափով: Նա չար լեզուունէր. նորա էպիգրամների շնորհիւ շատ բարեմիտ մարդիկ յիմարի կերպարանք էին ստանում: Նորա հակառակորդները ջրի նախանձոտ բժիշկները լուր էին տարածել, որ իբր թէ նա նկարում է իւր հիւանդների ծաղրանկարները—հիւանդները սաստիկ բարկացան, և գրեթէ նորան բոլորովին թողին: Նորա բարեկամները, այսինքն, բոլոր խեղապէս կանոնաւոր մարդիկը, որոնք ծառայում էին Աովկասում, զուր էին աշխատում վերականգնեցնել նորա ընկած վարկը:

Նորա արտաքինը նայողն վերայ առաջին անգամ թողնում էր վատ տպաւորութիւն, բայց վերջը դիւր էր դալիս, հրէ մարդու աչքը վարժվում էր անկանոն գծադրութեան մէջ կարգաւ փորձուած և բարձր հոգու արտայայտութիւնը: Աղած են օրինակներ, որ կնիկ մարդիկ այդպիսներին խելագարի նման սիրահարուած են եղել, և նորանց այլանդակութիւնը չեն փոխել ամենաթարմ և վարդազոյն էնդումիւնների գեղեցկութեան հետ: Արդարութիւնը պահանջում է խոստովանուել, որ կանայք հոգու գեղեցկութեան բնազդումն ունին, դուրս համար էլ, զուցէ, Աւերների նման մարդիկ այնպէս սաստիկ սիրում են կանանց:

Աւերները կարճահասակ էր, լղար ու թոյլ ինչպէս երեսայ. նորա մի ոտը միւսից կարճ էր, ինչպէս Բայրօններ, իրանի համեմատութեամբ նորա գլուխը շատ մեծ էր երևում. նա մաղերը խուզում էր կարճ. և նորա գանգի անհաւասարութիւնները, որոնք նկատվում էին այս կերպով մերկացրած գլխին վերայ՝ կարող էին զարմացնել գանգաբանին՝ հակասական յատկութիւնների միաւորուելովը: Նորա փոքր սև անհանգիստ աչքերը աշխատում էին թափանցել մարդու խորհուրդներին: Նորա շրերում նկատելի էին ճաշակն ու մաքրու-

թիւնը, նորա նիւհար, ջրտ և փոքրիկ ձեռները ամփոփուած էին սպիտակ—դեղնագոյն ձեռնոցների մէջ: Նորա զգեստը, փողպատը և բաճկոնը միշտ սև գոյնի էին: Արիտասարգութիւնը նորան կոչում էր Մեթիստոֆել: Նա ցոյց էր տալիս, իբր թէ նեղանում է իրեն այգպէս կոչելուն, բայց իսկապէս այս կոչումը փայփայում էր նորա ինքնասիրութիւնը: Մենք մէկ մէկի շուտով հասկացանք և դարձանք լաւ ծանօթներ, որովհետև ես բարեկամութեան ընդունակ մարդ եմ: Երկու բարեկամներից անպատճառ մէկը միւսի ստրուկն է, թէև յաճախ նորանցից և ոչ մէկը այս բանը չէ յանձն առնում: ստրուկ լինել ես չեմ կարող, իսկ հրամայել, այս դէպքում ձանձրալի է, որովհետև սորա հետ միասին պէտք է և խաբել մանաւանդ որ ես ունիմ սպասաւոր և փող: Ահա, թէ ինչպէս մենք ծանօթներ կդանք, ես Վերներին պատահեցի Ս...ում, բաղմանդամ և աղմկալի երիտասարգութեան շրջանի մէջ, երեկոյթը վերջանալիս խօսակցութիւնը ընդունեց փիլիսոփայական-գերբնական ուղղութիւն, խօսում էին համոզման մասին, իւրաքանչիւրը համոզուած էր մի բանի:

— Իսկ ինչ վերաբերում է ինձ, ես համոզուած իմ մի բանի... ասաց բժիշկը:

— Ինչե՞, հարցրի ես, աշխատելով իմանալ այդ մարդու կարծիքը, որ մինչև այդ ժամանակ լռում էր:

— Սորան պատասխանեց նա, որ վաղ թէ ուշ մի օր ես մեռնելու եմ:

— Այս ձեղանից հարուստ եմ, ասացի ես, բացի դորանից ես ունիմ էլի մի կարծիք, այսինքն, որ ես մի օր ծնուելու անբաղդութիւն եմ ունեցել:

Բոլորը նկատեցին, որ մենք զազարկ բան ենք խօսում, իսկ ճշմարիտ նորանցից և ոչ մէկը սորանից խելացին չասաց: Այդ բոլորից ամբոխի մէջ մենք նկատում էինք իրար: Մենք յաճախ գնում էինք միմեանց մօտ և երկուսով լուրջ կերպով խօսում էինք վերացական նիւթերի մասին, մինչև որ երկուսս էլ նկատեցինք, որ մենք փոխադարձաբար խաբւրբում ենք մէկ մէկի: Այն ժամանակ մենք ակնարկներ էինք ձգում միմեանց վերայ մի առանձին նշանակութեամբ, ինչպէս Վրկերօնի ասելով անում էին հռովմայեցի հաւաՀմաները, և սկսում էինք ծիծաղել, և ծիծաղելով մեր երեկոյթից դոՀ մնացած բաժանվում էինք:

Նս պատկիւ էի բազմոցի վերայ աչքերս յառած ձեղունին և ձեռներս դրած զլիւիս տակ, երբ Սերները մտաւ իմ սենեակս: Նս նստեց բազկաթոռին վերայ, ձեռնափայտը դրեց անկիւնը, յորանջեց և յայտնեց, որ շոգն սկսվում է: Նս պատասխանեցի, որ ինձ անհանգստացնում էին ճանձները, և մենք երկուսս էլ լռեցինք:

Նկատեցէք, սիրելի բժիշկ, ասացի ես, որ աշխարհս առանց յիմարների շատ տխուր կլինէր... Նայեցէք, այ, մենք երկուսս խելացի մարդիկ ենք, մենք սկզբից գիտենք, որ ամեն բանի վերայ կարելի է անվերջ վիճել, դորա համար էլ չենք վիճում: մենք միմեանց ամենաներքին մտքերը գիտենք, մի խօսքը մեզ համար մի ամբողջ պատմութիւն է. մեր իւրաքանչիւր զգացմունքի սկզբնակէտը մենք տեսնում ենք երեք տակ քօղե մէջից: Եւ որ տխրալի է՝ մեզ համար ծիծաղելի է, ծիծաղելին տխրալի է, և ընդհանրապէս, ճշմարտն ասած, մենք ամեն բանի մէջ բաւական սառնասիրտ ենք, բացի մեզանից: Նւ այնպէս, մեր մէջ չէ կարող լինել մաքի և զգացմունքի փոփոխութիւն. մենք միմեանց մասին գիտենք այն, ինչ որ կամենում ենք գիտենալ. իսկ աւելին գիտենալ չենք ցանկանում: մնում է միայն մի միջոց—պատմել նորութիւններ: Ուրեմն պատմեցէք որ և է նորութիւն:

Նրկար պերճախօսութիւնից յոգնած ես փակեցի աչքերս և յորանջեցի...

Նա մտածելով պատասխանեց. ձեր ցնդաբանութեան մէջ մի իմաստ կայ:

— Ո՛չ թէ մի, այլ երկու, պատասխանեցի ես:

— Պուք ինձ ասացէք մէկը, ես ձեզ կասեմ միւսը:

— Ղաւ տացէք, ասացի ես, շարունակելով նայել առաստաղը և մտքիս մէջ խնդալ:

— Պուք ուզում էք ջրերը դալոյների մասին լսել զանազան մանրամասնութիւններ, ես արդէն հասկանում եմ, թէ դուք ում մասին էք աշխատում, որովհետեւ ձեր մասին այնտեղ արդէն հարցնում էին:

— Բժիշկ, յերաւի մեզ կարելի չէ խօսակցել. մենք կարդում ենք միմեանց սրտի միջինը:

— Իմա երկրորդը:

— Նրկորդ իմաստը այ, ես ցանկանում էի ձեզ մի բան

պատմել տալ առաջինը, որովհետեւ լսելը աւելի քիչ է յոգնեցնում, երկրորդ, որ մարդ այս դէպքում բերանից խօսք չէ թռցնում, երրորդ կարելի է իմանալ ուրիշի դադանիքը. չորրորդ, որովհետեւ այնպէս խելացի մարդիկը, ինչպէս դուք, աւելի սիրում են լսողներ, քան պատմողներ: Հիմա դառնանք զործին. իշխանուհի Նիգովսկայեան ի՞նչ ասաց ձեզ իմ մասին:

— Ղուք լաւ համոզուած էք, որ նէ իշխանուհի՞ն է... և ո՛չ իշխանագուստորը:

— Բոլորովին համոզուած եմ:

— Ինչո՞ւ համար:

— Որովհետեւ իշխանագուստորը հարցնում էր Ղուշնից-կու մասին:

— Ղուք մեծ ձիւք ունէք կշռադատելու: Իշխանագուստորը ասաց, որ ինքը հաւատացած է, թէ այդ զինուորի վերարկուով երիտասարդը մենամարտութեան պատճառով աստիճանից ձգուած հասարակ զինուոր է դարձրած իբրեւ պատիժ:

— Յոյս ունեմ, որ դուք ներան թողեք այս ակորժալի սխալմունքի մէջ...

— Ի հարկէ...

— Հիմքը ձգուած է, գոչեցի ես հիացած. իսկ այդ կատակերկիւթեան վախճանին համար մենք կաշխատենք: Բաղդը յայտնապէս աշխատում է, որ ես չձանձրանամ:

— Ես նախազգու՞մ եմ, ասաց բժիշկը, որ խեղճ Ղուշնիցիին կլինի ձեր զոհը...

— Յետո՞յ, բժի՛շկ...

— Իշխանուհին ասաց, որ ձեր դէմքը իրեն ծանօթ է: Ես ներան նկատեցի, թէ շատ կարելի է, որ ձեզ պատահել է Պետերբուրգում, որեւէ բարձր շրջանում... Ես ասացի ձեր անունը: Նա ներան յայտնի էր: Սարծեմ, ձեր դէպքը այնտեղ ահազին աղմուկ է առաջացրել: Իշխանուհին սխեց պատմել ձեր արկածների մասին, շատ հաւանական է, իւր նկատողութիւնները աւելացնելով ունեոր հասարակութեան բամբասանքներին վերայ... Եղջիկը լսում էր հեռաբքբրութեամբ: Ներա երեւիացութեան մէջ դուք դարձաք նոր ճաշակի վիպասանութեան հերոս... Ես հակառակախօսեցի իշխանուհուն, թէ եւ զիտէի, որ նէ խելքից դուրս էր տալիս:

— Ճշմարիտ բարեկամ, նորան ձեռս մեկնելով ասացի ես: Բժիշկը իմ ձեռս սրտանց սեղմեց և շարունակեց.

— Եթէ ցանկանում էք, ես ձեզ կ'ներկայացնեմ...

— Ի՞նչ էք ասում, ծափ զարնելով ասացի ես, միթէ հերոսներին ներկայացնում են: Նորանք այլ ևս չեն ծանօթանում, եթէ ոչ իրենց սիրելի էակը անխուսափելի մահից ազատելով...

— Եւ դուք յիրաւի ցանկանում էք իշխանադատեր ետեւից ընկնել...

— Ընդհակառակը, բոլորովին... Բժիշկի վերջապէս ես փառաւորվում եմ, դուք իմ միտքը չէք հասկանում... Սակայն այս ինձ ցաւ է պատճառում, բժիշկի մի բոպէ լռեցուց յետոյ ասացի ես: Ոչ մի ժամանակ իմ գաղափրներս ես բաց չեմ անում, այլ սաստիկ սիրում եմ, նորանց հասկանան, որովհետեւ այս կերպով պէտքը եկած ժամանակ՝ ես միշտ կարող իմ նորանց ժխտել: Սակայն, դուք պէտք է ինձ նկարագրէք մօրը և աղջկան, թէ ներանք ի՞նչ մարդիկ են:

Նախ որ իշխանուհին քառասուն-ուհինդ տարեկան մի կինէ. պատասխանեց Սերները. նէ ունի լաւ ստամոքս, բայց արիւնը ապականուած է, այտերի վերայ կան կարմիր բծեր: Իւր կեանքի վերջին կէսը նէ անցէկացրել Մօսկվայում և այստեղ, անդորրութեան մէջ հաստացել է: Նէ սիրում է երկիմաստ անեկգոտներ, և երբեմն խօսում է անպարկեշտ բաներ, երբ աղջկը չէ լինում սենեակում: Նէ ինձ յայտնեց, որ ներս աղջկը անմեղ է ինչպէս աղանի: Իմ ի՞նչ գործս է... Նս ուղղում էի ներսն պատասխանել, որ նէ հանդարտ մնայ, որ ես այս ոչ ոքի չեմ ասի: Իշխանուհին բժշկվում է ոսկրացաւից. իսկ աղջկը Նստուած դիտէ ինչեց: Նս երկուսին էլ հրամայեցի ամեն օր խմել երկու բաժակ ծծմբային—թթու ջուր և շաքաթը երկու անգամ լողանալ հանքային ջրով: Իշխանուհին կարծես սովոր չէ հրամայելու, նէ հաւանում է իւր աղջկայ խելքին և զիտութեան, որը անդիէրէն կարգացել է Բայրօն և դիտէ հանրահաշիւ, Մօսկվայում, երևում է, որ օրիորդները դիտնական դառնալու ձգտում ունին, և լաւ էլ անում են, ճշմարիտ: Մեր տղամարդիկ ընդհանրապէս այնքան անհամբոյր են որ նորանց հետ ալեվիկ դալը խելացի կնոջ համար անտանելի է: Իշխանուհին շատ սիրում է դեռահաս

մարդկանց, իսկ դուստրը նորանց վերայ նայում է մի տեսակ ար-
համարհանքով։ Մօսկվայի սովորութիւն։ Նէրանք Մօսկվայում
միայն քառասուն տարեկան սրախօսներից դասեր են առնում։

— Իսկ դուք Մօսկվայում, եղած էք բժիշկ։

— Այո, այնտեղ բաւական դրժ եմ ունեցել։

— Շարունակեցէք։

— Եւ, կարծես, ես բոլորն ասացի։ Հա, նորից, օրիորդ
իշխանուհին, կարծեմ, սիրում է խօսիլ զգացմունքների, կը-
քերի և այլն մասին։ Նէ մի ձմեռ եղած է Պետերբուրգում,
և նա նէրան զիւր չէ եկել, մանաւանդ հասարակութիւնը,
նէրան, երևի սառն են ընդունել։

— Պուք այսօր նէրանց մօտ ուրիշ ոչ ոքի չէք տեսել։

— Բնդհակառակը, կար մի ազիւտանտ, մի ժռկաող թիկ-
նապահ սպայ, և ինչ որ նորեկ տիկին, որը մարդու կողմից
ազգական է իշխանուհուն, շատ գեղեցիկ, բայց կարծեմ և շատ
հիւանդոտ... Արդեօք դուք նէրան ջրակի մօտ պատահած չէք.—
նէ միջահասակ է, շիկահեր, կանոնաւոր դճազրութեամբ, ե-
րեսը թոքախտային գոյնով, և աջ պառի վերայ մի սև խա-
լով. նէրա կերպարանքն ինձ ապշեցրեց իւր կենդանութեամբ։

— Խալ, ասացի ես քթիս տակին։ Մի՞թէ։

Իժիշկը նայեց իմ երեսին և ձեռը դնելով սրտիս հանդի-
սաւոր կերպով ասաց. «Նէ քեզ ծանօթ է»... իմ սիրտս իսկա-
պէս բաբախում էր սովորականից ստատիկ։

— Այժմ փառաւորուելու հերթը ձերն է, ասացի ես,
միայն թէ ես ձեզ վերայ յոյս ունեմ. դուք ինձ չէք դաւա-
ճանի։ Աս դեռ ես նէրան չեմ տեսել, բայց համոզուած եմ,
ձեր նկարագրած կիներ ինձ ծանօթ է, որին ես սիրում էի մի
ժամանակ։ Իմ մասին նէրան ոչինչ չասէք, եթէ նէ կհարցնէ,
իմ մասին վատ խօսեցէք։

— Համեցէք, ասաց Պերները, ուսերը վեր քաշելով։

Արք նա գնաց, սաստիկ տխրութիւնն իմ սիրտս պատեց։
Արդեօք բա՞ղը մեզ նորից Պովկաս բերեց, թէ նէ դիտմամբ
եկաւ այստեղ, զիտենալով, որ ինձ այստեղ կպատահի... և ի՞նչպէս
մենք միմեանց կպատահենք .. և վերջապէս նէ՞ է արդեօք այդ
կինը... իմ նախազգացմունքներս երբէք ինձ չեն խաբել։ Աշ-
խարհիս երեսին չկայ մի մարդ, որի վերայ անցեալը այնպիսի մի

ազգեցութիւն ունենայ, ինչպէս իմ վերայ: Իմ կրած վշտերի կամ ուրախութեան իւրաքանչիւր յիշողութիւնը տխրազին զարնում են իմ հոգուն և հնչեցնում են նորանից միշտ միևնոյն ձայները... Աս յիմար եմ ստեղծուած. ոչինչ չեմ մոռանում—ոչինչ:

Ճաշից յետոյ մօտ վեց ժամին ես գնացի ճիմելիքը. այնտեղ ժողովուրդ կար. իշխանուհին և դուստրը նստել էին նստարանների վերայ և շրջապատուած էին երիտասարդներով, որոնք անդադար սիրաբանում էին ներանց հետ: Աս մի քիչ հեռաւորութեամբ նստայ միւս նստարանի վերայ, կանգնեցրի երկու ծանօթ դրակօն սպաներին, և սկսեցի նորանց ինչ որ պատմել երևում էր, ծիծաղելի էր, որովհետեւ նորանք սկսեցին խեղադարի նման ծիծաղել: Իշխանադուստրը շրջապատողներից մի քանիսն հետաքրքրուելով ինձ մօտ եկան. քիչ-քիչ և բոլորը թողին ներան և միացան իմ շրջանիս հետ: Աս չէ՛լուում. իմ պատմած անեկոթաներս չափազանց դուարձալի, թէպէտ և չափազանց անմիտ բաներ էին. իմ երգիծաբանութիւններս մի քանի ինքն որոշ անցորդների մասին ծայրացել էին: Աս շարունակում էի ամբոխը ուրախացնել մինչև արևի մայր մտնելը: Մի քանի անգամ իշխանադուստրը մօր հետ թեանցուկ անցնում էր իմ մօտով, մի կօղակ ծերունու ուղեկցութեամբ, մի քանի անգամ ներա հայեացքը իմ վերայ ընկնելով արտայայտում էր սրտնեղութիւն, թէպէտ նկատվում էր, որ նե ուզում էր արտայայտել սառնասրտութիւն...:

— Սա ձեզ ի՞նչ էր պատմում, հարցրեց նե երիտասարդներից մէկին, որոնք քաղաքավարութեան համար վերադարձել էին ներա մօտ, երևի մի շատ հետաքրքրական պատմութիւն—ճակատամարտերում իւր քաջազործութիւնները: Նե այս ասաց բաւականին բարձր և հաւանօրէն, ինձ վերաւորելու մտքով: Եւ հէ՛, մտածեցի ես, դուք կատարեալ բարկացել էք, սիրելի իշխանադուստր, սպասեցէք, դեռ ես շատ բան կ'տեսնէք»:

Գրուշնիցիին ներան հետևում էր ինչպէս յափշտակող դաւան, և ներանից աչք չէր հեռացնում. զրազ կգամ, որ վազը նա կ'սնդդէ, որ նորան որեւէ մէկը ներկայացնէ իշխանուհուն: Նե կուրախանայ, որովհետեւ տխուր է:

3. Մայիսեանց:

(Ա երջը երկրորդ գրքում):

ԳԻՒԼԻԶԱՐ

Հրդ. տ. «Երան» Հանդիսի

ԱՐՁԱԳԱՆԳ ՄԻ ՄԾՈՑ ԱԾԽԱՐՅԷՆ

Ա.

Ի՞նչ արձագանգ լսել պիտի կարծէք Մշոյ աշխարհէն. նահատակ այդ երկիրն ուրիշ ի՞նչ ձայն ունի, եթէ ոչ հեծութեան ու տառապանաց, լացի ու վշտի, անարգանաց ու հալածանաց, հարստահարութեան և դերութեան: Կորովալից այն ձայնը, զոր երբեմն Մշոյ աշխարհը Մուշեղ Մամիկոնեանի բերանով կ'արձակէր ընդդէմ թշնամեաց, «Մի՛ զարթուցանէք զառիւծ, որ ի քուն է, և մի՛ զգայլ, որ զիւր բարսն մոռացեալ է» չկայ այժմիկ. նա ուժասպառ՝ կարծես մահուան քնով կը խորդայ և չկայ ձեռք մի, որ յարուցանէ զայն: Եւրպիսի հեծութեան արձագանգներէն է մշեցի Սարգիսի գիւղէն, պատուակորոյս մի աղջկայ հետեւալ արձագանգը, իւր եռամսեայ գերութեան մասին, որ կը թուչի Մշոյ աշխարհէն, և անցնելով Եւրասիայ պղտոր ալեաց վրայէն կուգայ հանգչել արդ ի ծոցդ «Երասի» հրապարակուելու ի լուր հայութեան, յանձնելու իւր կորուսած պատինն ապագայ դատաստանին, գիտնալով որ իւր պատինն աղբի պատինն է: Թշուառ աղջկայ արտասուած աղի այս կաթիլները, խնդրեմ՝ առէ՛ք, խառնեցէ՛ք Մայր-Մարգարու պղտոր ալեաց հետ: Դամանակիս աղետալից պատմութեան կենդանի մի յիշատակարան է դա, թող նա յաւէտ արձանացած մնայ «Երասի» ծոցի մէջ:

Ես կը լռեմ, թող պատմէ ինքը Գիւլիզարը:

Բ.

Ճաղկազարդի երեքշաբթին էր, չը լուսնէր էն օր, որ էդ անօրէն Մուսաբէկը եկաւ վըր մըր տան: Մընք քնուկ ենք, որ

Թֆանքներու ձէն զաշխարհ բռնեց, գողերն եկեր, լցուեր էին մըր գեղ, որ ըզմըր տուն Թալին, երթան: Լշդոնցից տասնըհինգ հոգի վըր մըր օգի երգըքին կ'ելնան. Մուսաբէկ, Բմըր բէկ ու Ջազոն փանջարից կը տեսնան զիմ պապ, որ պառկուկ է, կ'իմնան Թէ իմ հօրողքեր Միրոն է, երեք հատ Թֆանք իրարու ետե կը զարկին. Թֆանք մի կ'առնէ ինք, սրտին կ'առնէ, պառեկէն կը Թալէ գուրս: Իմ պապ նը կիտայ, նը կ'առնէ, էնտեղ կը մեռնի: Տաս մարդ լէ կ'ելնան վըր տան երգըքին, որ տնէն մարդ չ'ելնայ: Սըր մարդիկ եբօր իմցան Թէ ճոճ պապս զարկուիրի, ելան ի գուրս, կը տեսնան որ երեսուն մարդ զգուռ բռնեցին. Թֆանքով կը զարկեն մըր մարդերուն, տասնըհինգ մարդ լէ երգըքէն կը զարկին ի ներս, քառասուն, յիսուն մարդ լէ տանքից կը զարկեն գեղի մէջ, որ մարդ չի գայ հաւարի: Մուսաբէկ եբօր զիմ պապն սպանեց, ինքը, Բմըր բէկ, Ջազոյ բէկ երեք լէ եկան տան հաւիկ (բակ) վերէն մէկ քանի հոգու Թալեցին հաւիկից ցած. էգոնք զգարգեան բացեցին միջու գիէն. Մուսաբէկ, Բմըր բէկ ու Ջազոն եկան վըր մըր տան, զտան գուռ զարկին, կոտրեցին, ճօթն ամէն մէկ զիհով փախան: Լշդոնք ներս մտան, տեսան որ մարդ չկայ տունը, Մուսաբէկ կպուց զճրագ, գացին ի յօտէն, սանդուխները կոտրեցին, բերեցին զԹեռներ լցին մէջ: Լշն միւս մարդեր լէ տան մէջ ինչ որ կեր չկեր զէնոնք լցին, յետոյ եկան գեհ զիս: Ես փախեր էի մըր քեօշկ, մերկ ենք: Փախայ զիս Թալեցի հոգբօրս մահիճքի տակ*). Ուրանք լէ եկան, լցուան ի քեօշկ ու զիս խփեցին, (բռնեցին), իմ քուր լէ իմ կուշտն էր, կը բռնէր: Եբօր զիս բռնեցին, ձեռք Թալեցին իմ քրոջ ծամեր. քուրս քրտաւ (պրծաւ), ընկաւ Թունդիր: Կետոյ ես բոռացի ու ձեռք Թալեցի Միրոյի կնոջ փէշ, զէն լէ իմ հետ բռնեցին. բերան մի (մեր) գոցեցին, Փանարն ի ձեռքեր զմի երկուք հանեցին գուրս, առան գացին: Միրոյի կնիկ շատ կիւէր, զընի զարկեցին Ս. Սարգսի կուշտ, քաշկընեցին, էն որ մի ձեռքնի կոտրաւ: Լշ չը կրցան տարան հետ ուրանց, զէնի Թողեցին: Ես բոռացի «Ես ման Ղաստո՞, զիս տարան, գու օրի՞ հաւար մի չըս ենի»: Բշի ընձի ջուար չը տուաւ, ուշքն ընցեր էր: Սուրբ Սարգսի մօտ զիս զարկեցի գետին. ըսի «Ձըմ ի գայ». Մուսաբէկ քաշեց զիսան

*) Ցարդ պատմածներն աղջիկը աւարառու քիւրդերէն լսած կը պատմէ:

քուրդ և մէկ հայ ուրանց կորեկի հաց և մածուն բերեցին: Սուսաբէկն ելաւ, առաւ մէկ կորեկի հաց մը, եկաւ ինձի մօտ, ըսաւ «Ի՛նչ» ու նստաւ քովսի, յետոյ ըսաւ «Բնձի կը հաւնի՞ս, չըս հաւնի»: «Եղա՛, ըսեցի ես, խեղճ եմ, հետիւր եմ, դու օրի՞ կենես հըմալ, թո՛ղ զիս երթամ»: «Իմ պապու գլուխն եղնի ըզբզի հըրի յաւիտեան չըմ թորկի»: Ուրիշ քրդեր լէ կ'ասէին «Թո՛ղ թըղ երթայ, քիչ բանէն շատ բան կը սուքուի»: «Ի՛նչ շատ բան կը սուքուի, հերսոտաւ վըր քրդերուն, էդի աղջիկ մ'է, հուքմաթ պըտի անկաջ ենէ ըդ աղջկայ խօսքին. հուքմաթ չընցնա ըզրա խօսք»: Իդհաղ մըր տան գրքեր բերեց, դրեց իմ կուշտ կը ծիւլէր (զրոյց կ'անէր). Ըսաւ «Գու գինա՞ս կարդալ». Ըսի. «Չէ՛, չըմ գինայ»: Յետոյ Սըլշի Սըմօն կանչեց, ըսեց «Երկու հատ փէտ բի, կրակ վառենք, զիդա գրքեր իրեցենք: Ինչոր ծանդր գիրք էր, զենոնք վառեց, մանդրներ լէ բրդեց, թողուց հետ ջըին: Իդհաղ եկաւ դասարան (լուացումն) առաւ, և լըմէ՛ք (աղօթք) ենեց, ու հեղ մը լէ եկաւ քովսի, դոշակ մի (անկողին) թալաւ իմ կուշտը, զուր արծթէ թուրն ու իր ֆըրշանկները դրեց ուր գլխի տակ, դրեց զգլուխ իմ չոքի վըայ, ըսաւ, «Օ՛իմ գլուխ քթվայ»: Աս լացի ու ձեռք չը տուցի: Հերսոտաւ, «Տես կրակն իմ կուշտն է ըզբզի լէ կ'ենեմ Երգաւ նուց հայի պէս*)»: Ենկարելի բան էր, ես կիլենք, ինք կը հերսոտէր, «Բրդու գլուխ է, ձեռք չըսիտայ, քու սիրտ չերթայ, չըս գինայ որ ըզբզի ինձ աբով իմ բերի»: (Եղջկան հառաչներ):—Իդհաղ ձեռք թալեց վըովսի, բերան թալեց աչքսի, խածեց, ես բոռացի՝ աչքսի թողեց: Բնձի ըսաւ, «Չենեմ իմ կշտէն երթաս ըզբզի կը սպաննիմ»:—Ինքը էդ տեղ քնաւ հըրի կէս օր: Ալան զուրանց հուրումուր վերուցին. ուրիշ սար մը գացին. Աս լէ հետ ուրանց բոպիկ, ջուխտ մը չարուխ ուզեցի, բոպիկ չընք կըննի քելի. Եւրոպայ չարուխ բերել տուցին, զիս հագըցին, ելան Օլնդաղլուրայ Ժուլէր (մացառներ) գացին. անձրե զարկեց վըր ուրանց, մտանք քոլերու տակ: Յետոյ Սուսաբէկ զկէս ճամբեց Երաֆ. երկու բեռ ցորեն զօռով բերեցին, ճամբեց Խոսթայ ջաղաց, աղալ տուաւ ար հաց ենեն. կէս մը լէ առան զիս դարձան եկան Տախապինէր, ուր քեօշկ: Կէս գիշեր էր, ըշխա

*) Զոր ինքը մի քանի ժամանակ առաջ այրել էր մի հայ Յովհանն անունով:

ներ կայնան դուռ, Սոսաբէկ զիս առաւ մտաւ քօռչկ, խոտ
թալաւ օդի մէջ, դռնակ լէ թալաւ վըրէն, ես խաչկպայ, կայ-
նայ օդի դուռ, ինք պատկաւ, ես չը գացի: Մնծի ըսաւ «Քաֆրի
աղջիկ, ես քըզի կը խանչիմ, դու օրի՞ չըս ի գայ»: «Հուր ի գամ»,
ըսեցի ես: «Ես իմ մօտ կը խանչիմ դու օրի՞ չըս ի գայ»: Գի-
շեր է, ո՛ր փախչիմ էդ անօրէն գազանի ձեռքից չըմ գինայ, ես
լէ իմ մտաց մէջ ըսեցի «Ո՛վ Տէր Աստուած, ես ի՞նչ ենեմ իդա
անօրէնի ձեռք, էս Աստըծո՞ւց էր թէ մարդուց որ իմ գլուխն
իդա ոյինն եկաւ»: Հեղ մը լէ կիլենք, ինք պառկուկ հեղ մը
լէ ձէն տուեց—«Քաֆրի՛ աղջիկ, դու հմալ կ'ենիս որ ես ի գամ
քու մօտ, դո՛ւ ըն՛ի զո՛ւ հաւնի, որ զո՛ւ ի գայ ի՛մ ծօր պառկի, քու
քէֆ ընծի չի ուզէ, հմալ կ'ենիս ըզքըն կիտամ ըշխեսներու
ձեռք»: Ելաւ քաշեց զօռովէն, տարաւ պառկեցուց ուր մօտ:
Ես կիլենք, կը ծեծկուենք, բայց չը կըցայ ուր վըրէն: (Հա-
ռաչներ, անհուն հառաչներ)....:

Գլը աղօթքան չը բացուեր էր, քօռչկի կուշտ ջուր մը կեր,
ես գացի էնտեղ վլացուայ, աղօթք ենեցի, հոտի (այդտեղ) մէկ
քուրդ մը կեր ուրանց ընկեր, գնաց գանգատ երեց, թէ գացեր է
աղօթք կ'ենէ: Ես դարձայ ուր մօտ քօռչկի դուռ, ինք իմ ձեռքս
բռնեց, ըսեց «Գու օրի՞ կ'երթաս ի Վեմրուծայ դէմ խաչ կը
հանես», ու դարձաւ քֆրեց զՎեմրուծ, ետքը եկան, կրակ վա-
ռեցին, տաքցան, հրի լուսցաւ: Ասագոն, որ չըմ ըսի, ընդուր
ըսեց «Գնա՛ ջուր բեր, զգրա գլուխ լուանք, հըլդայտեղ ֆըխի
լէ կայ, զիմ վրայ ի՞նչ ծախի՞ (կը պսակեմ): Քուրդը գնաց պուտկի
համար, ես բողացի, լացի ու ըսի «Ես չըմ տաճկնայ, ինչ կ'ենէք
Աստուծոյ սիրուն երէք, ես հեսիր եմ ընծի թողէք երթամ»: Ք-
րտեր լէ ընկան ըտրա ոտքն ու ձեռքը, որ զիս թողէ երթամ:
Ելէ (բայց) չը թողեց, «Իմ պապու գլուխն եղնի», ըսեց, ես՝
ընծի է, ես իմ աղբօր Գըզոյին»: Խորհուրդ ենեցին ուրանց մէջ,
որ Գըզոյի վրայ մարին զիս: Խուլ լէր, ճամբեցին աղբօր ետե-
ւէն: Ես հեղ մը լէ կ'իլենք ու կը մօրմըքենք, Սոսաբէկ լէ
ջուխտ ոտով քօռչկի գռան կը զարկէր, կը խնդանէր: Մէկ էլ տե-
սանք որ պախայ (խորվու) մը բերին և շալակ մը կապայ, փայե-
ցին ուրանց վրայ: Սոսաբէկ կտոր մը խորվու բերեց ընծի
տուեց, նստաւ իմ կուշտ, ըսեց «պաս կի»: «Եղա՛, ես ըսեցի,
ոլլայ որ ընծի սպանիս, զիմ պաս չըմ ուտի»: Ես որ ըսեցի

Հմալ, ընձի ըսեց «Կի՛, քաթրի՛ աղջիկ, սար տեղ պաս կը պահին»։— «Ելա՛, ես չըմ ուտի խորվու»։ Օպաս քթրեց էս տեղ, ու շախայ (ապտակ) մի զարկեց անկաջիս, զխանջալ քաշեց, ինք քիայ (անձամբ) ճղրդաւ դրեց իմ բերան։ Ես իմ մտքէս ըսեցի. «Ով թագաւոր Աստուած էդ ի՞նչ բան էր իմ գլուխն ելաւ, էդի եղա՞ծ բան է ճոճ պասն ուտել, ո՛վ Քրիստոս, ի՞նչ կ'ենես իմ մարմնուս գլուխն երէ, զիս իմ օրէնքէն իմ հաւատքէն չը հանես, չը դարձուս»։ ետք լէ մածուն բերեց, կերցուց զիս ու ելան առան զիս գացին, հըր իրկուն սարեր ոլորցուցին։ Իրկուն տարան զիս Արարիկէր մէկ անհատիկ քրդու մը տուն է, դռկէսներուն ըսեց «Օրդի լողկցուցէք են (կամ) իմ վրայ, են իմ աղբօր վրայ տը մարիմ»։ Իներին զիս լողկցուցին, ջուլ (տեղաշոր) թալեցին հըրի լուս պառկեցայ։ Աղօթրնեխառ կանչեց զիս Սուսաբէկ։ Ելայ, գացի, շիշ մի Կաթա՞ ձեռք՝ նստուկ էր կրակի մօտ, քակեց, լեցուց մէջ կոտիկ (փոքրիկ աման) մը, ըսեց «Կի», ես հեղ մը լէ ասպայ, (յամառեցայ) չը կերայ. «Ընձի լուսմըթի հաւէս չը կայ, դուր չի գայ», ըսեցի. չը կերայ. բլէ քիչ յետոյ հեղ մը լէ կերցուց։

Ես երկու գիշեր ընցաւ, աղբեր դըռ չըր եկերի, Խուլթն էր։ Հեղ մը լէ առան զիս ընկան սար ու ձոր, հըրի իրկուն ոլորտան ձներու մէջ։ Իրկուն որ եղաւ զիս Սուսաբէկ դրեց երկու քրդու հետ գացինք Փաթիկանդ Դէի Կասրո տուն։ Հորի նստայ, հանգ առայ, տեսայ Դէն մտաւ դռնէն, զիս թալեցի Դէի ոտաց, լացի, բողացի, ըսեցի «Օխա խլէ Սուսաբէկի մօտէն հինգ քիլայ ցորեն կը ճամբխեմ կիգայ, որ Միրոն լսէ տասը քիլայ կիտայ»։ Դէն ըսեց։ «Ես՛ կը թալիմ զիս վըր ուր ոտայ, կ'ըսիմ. իմ խօսք ընցաւ, կ'ընցնի, չընցաւ ես ի մալ ենեմ»։ Սանցինք հըրի առաւօտուն, տեսայ Կարգա՞ն էր (նախաճաշի ժամանակն էր) Սուսաբէկն իր ըշխեսներով եկաւ ըդ Դէնու տուն։ Դէնը գնաց. թալաւ զինք վըր Սուսայի ոտաց, դարձաւ, եկաւ ըսաւ, «Չարայ չկայ լա՛, իմ ըռըզան չընցաւ, ըսեց են իմ վըրէն կը մարեմ են իմ աղբօր վըրէն»։ Հեղ մը լէ Դէնուն ըսեցի «Թըղ ուր վըրէն չը մարէ, ինչ կ'ենէ թըղ ենէ»։ Սըհաթըմ մանցինք, աղբերն եկաւ։ Աղբերն որ եկաւ, ուր գաւին սուֆ եղաւ (իւր ուղածը վերջացաւ)։ Օտուվ, քաշկըռնելով եկան զիս տարան որ մարեն վըր Ջըղդին, ես չընք երթի։ Սուսաբէկ թաք մինակ, արծըթէ թուր վըրէն, եկաւ, ընձի ըսաւ «Ես մարդ

կը ճամբըսեմ քու մօտ, դու չըս ի գայ, չըս գինայ անսպանել դու իմ ձեռքէն չըս խըլըսի, կը սպանեմ, կ'երեցեմ, կ'ենեմ Արգաւնուց Տոմարնի պէս»։ Աս լէ ըսեցի. «Աս իմ ձեռքով զփէտ կը ժողվեմ, կ'իրեցես, երիցէ»։ Ինչ երի չեղաւ. եկան գրկեցին, տարան, քոման (ժողովեցան) վըր իրար, մար (պսակ) իրեցին ուրանք ուրանց ու փըլան (ցրուեցան). Սուսաբէկն եկան ձեռք զարկեց իմ պառեկին, ըսեց, «Աղանք ես ու Սիրոն խնամի, մըկայ իմ դովլաթ ըմէն լէ Սիրոյին է»։ Ու զիս գրեց երկու քրդի հետ, ճամբեց Հասարէկ ուր քրոջ Սըլբիի մօտ, Սանցինք Կաճ մը (քիչ ժամանակ) հուգայ, Սուսաբէկ, ըմէն եկան։ Իրկուն բերին մէկտեղեցին. ես լացի։ Սըլբին երկու շախայ զարկեց ընձի, տուեց ուր աղբօր Սըլբիի ձեռք, տարաւ։ Իդ գիշեր շատ ծեծկոտեց և ինչ ենեց, երեց... (Հառաչներ, մտաց ապշութիւն, արտասուալիւ աչքեր)։

Սանցինք լուսուն, ուրանք քոման ելան, գացին սար, չորս օր չեկան սարէն, ես մանցի Սըլբիի մօտ։ Օր մը լուսմըթի դըռկէք գացին ոչխար կթել, ես լէ մտայ տան մէջ, սողնակ փակեցի, արախճիս իջուցի, ու բանձր ձէնով լացի ու աղօթք ենեցի. մէկ քուրդ մը տեսեր էր զիս որ աղօթք կ'ենենք. խաբար տուեց Սըլբիին թէ հընգա աղօթք կ'ենէ։ Սըլբին եկաւ, զիմ գին քօրեց և թալեց առջև կոնդուռեսներուն ու ծեծեց. իմ աչքն էս անդ սպիտկաւ։ Աս էն վախտն էր, որ քրդերու հոգին (ծումապահութիւն) սկսաւ։ Սուսաբէկն եկաւ իմ կուշտ ըսեց որ ռոթի պահեմ, լըմէժ ենեմ ու ինքը գնաց։ Տեղն եկաւ, տուեցին ընձի ռոթի պահել, ես լէ առջի օր պահեցի, խեղքսի Խապու (կամաւ) ընցուցի, որ ռոթի չը պահեմ։ Արկու օր հըմալ ընցուցի, օր մը լէ պահեցի, մէկ էլ օրը կերայ։ Սըլբին կուահեց, հերստաւ, ծեծեց և ըսեց թէ կը գանգըտիմ բէկին, մէկ էլ դըռկէք շատ աղաչան, ըսեցին թէ խեղճ է, մ'ըսի. և տուեցին կերայ զռոթին։ Անդրայ ետև կերայ ըմն օր։

Մըր Օատկի օրերն եկաւ. էդ Սըլբիի տուն կեր մէկ հայ կնիկ, էդ օր լէ Աւագ հինգշաբթին էր, կնկան ըսեցի, ի՞նչ կ'եղնի երթաս Խուլթ իմ քեռեսներու մօտ, թըղ երկու հատ հաւկիթ պատարագի առաջ մաս ենին, ընձի ղրկին, յետոյ կապս ենեն, որ էս քրդերու բերանը փակուի չխօսան իմ վրայ։ Կնիկը գնաց մասնաւորելու, Օատկի իրիկուն թթոււ բրած էր, և Հասար

յոթնեան լուսունն իրիկունն դէմ եկաւ. երկու հաւկիթ բերեց եկաւ, ըսեց թէ «Ալայ կապս շատ երած է և քու քեռի երեց վեհակ թաւեր է, պըտի դու ազատուիս տասն օրէն ետքը»: Արկու հաւկիթն առայ, գացի մեղրափեթկներու խնչ, նստայ ու լացի, աղաչայ որ Մտուած ընձի մի չարայ ենէ: Հանի մէկ հաւկիթ կերայ, մէկ էլ լէ պահեցի, չընք խիմիշնի ուտի, եդքը զըն հաւկիթ լէ կերայ, կապսն ի մնաց ձեռսի, չընք գինի (չէի գիտեր) ուր պահեմ: Փեթակ մի կեր, թաւեցի էդ փեթկի ետե: Սուսաբէկ հեղ մը լէ եկաւ սարէն, իմցաւ որ ես լըմէժ չընք ենի, հընճ (սպաննալիք) գրեց ուր քրօջ թէ զըդի տաս լըմէժ եւ նել, թէ չիտաս կը սպանիմ: Այդ կնիկ որ էդ տեղ քեպլանայ (աղախին) չէր, էն լէ մնաց էդ տեղ ինձ հետ ամիս մը լման:

Այդէն օրերն էր երբ Սուսաբէկը պըտի երթար Վաղաշ (Բաղէշ). հմալ հրամանք էր եղել: Այդ վախտ զիս կուզէին Ռըրդոն (քիւրդ աշիրաթ) մէջ ճամբել, որ չը բռնեն. Գըզոն չը թորկեց, ըսեց «Բդ իմ արզն է». և զիս ճամբեցին Շէխերան: Այն օր մանցի էդ տեղ: Սուսան Ռամբի (պատուէր) էր երէ որ ես լմէժի խօսքերն ի սորվիմ: Բերեցին լըմէժի խօսքերն ի սորվեցուցին: Ընձի հըմալ կ'երեւար թէ էդ խօսքերն որ սորվեմ ընձի ու իմ հաւատքին մեղք է, խաստու հիւընդցայ, «սանջու եմ եղի» ըսի, զգուհէն խաբեցի: Բերին տունն որ պառկեմ: Թաւին զտեղ, ես պառկայ: Կ'ելենք կը բողբոլենք խաստու, իմ ձէն զհաւէն (օդ) կը վերցուցէր: Շատ բողբոլի, բերեցին ցախ կպուցին, կրակ վառեցին, զիմ պառիկ ճմուցին: Պառկայ էն օր: () Ըրու լուսուն ջուաբ եկաւ թէ ըզքդի կը տանին Խընէր: Այդ օր եկանք Հապափ, երկու օր լէ մանցինք հըբամ լէ ճամբեցին երկու քուրդ ու ձի մ' եկան զիս տարան Խընէր: Հըրի էս օր զիս պայեսայ (հետիոտն) կ'ոլեցուցեն սարեր: Աս որ եկայ Խըններ Սուսաբէկի քեօշը զիս գրեցին: Վընի մը օր մանցի, տեսայ Սուսաբէկն եկաւ Վաղաշէն. Որ հասաւ քեօշի դուռ, ես հասայ հըլէն (զէնքեր) առայ ուր ձեռքէն, ըսեց «Աֆերիմ իմ հարսը ժիրէ—վախտ վախտ հայերէն կը զրուցէր:—() Ըր մը լէ տեսայ հայու կնիկ մը եկաւ ընձի խաբար տուաւ, ըսաւ, «Օքու պատրաստութեն տես, ասկար (զինուոր) կիգայ ըզքդի կը տանէ: Այն էն ժամանակն էր որ Սուսաբէկ կ'երթէր Ստամբուլ, եկաւ, ընձի ըսեց «Ա'օ լըմէժ ենես, Հայու թո մտքէն թողես, երեց մերեց կիգան ըզքդի

կը համոզին, անկաճ չը կոխիս, թէ ըզբզի տամ լէ, մըկայ ո՞ր քու վըայ կը հարցու: Ոլլայ Հայերու ինագուն հըմայ Երզնում հասայ, հաղար զուրուշի շոր կը կտրեմ, վացուն հատ լէ գլխի ոսկի կը զրկիմ» ու գնաց:

Ընգրայ ետե մէկ երկու օր ընցաւ, ես ջուաբ ճամբեցի իմ հօր տուն թէ «Մուսան գնաց օրի՞ չըն հարցու իմ վըայ»: Ջուաբ եկաւ ընձի թէ «Բըլըբցւոց խօսք էինք ըսել, կիգեն ըզբզի կը տանեն, մըկայ որ Բըլըբցիք գան, մընք ըզմըր գործ կը կորցուցենք, պըտի հուքմաթին ըսենք, ինչ որ կ'եղնի, հուքմաթով կ'եղնի, քո մամ լէ գացեր է Բաղէշ և Մ'իրոն ու Սանիկ Գրիգորը գացեր են Մուշ»: Զէգ որ լսեցի, ես ղայիմցայ: Քրգերն եբոր իմցան թէ Մ'իրոն ընձի աբով գացերի Մուշ, զիմ ոտք ու ձեռք կապեցին, տարան զիս սար՝ Տախտակներ:

Այց օր մնացի, Ոլին (կուսակալ բաղէշի) մուտուռն ու Մուսաբէկի հօղբէր Մահմատ բէկ զրկեր էր ինձի համար. Ջըզոն լէ ըսեր էր թէ 500 լիրայի ապրանք առեր, փախեր է, չընք գինայ ո՞ր է գացեր: Ընգոնք երեք օր կը մնան էգ տեղ, հըբամ լէ կերթան. քրգեր լէ նոր առան եկան զիս Խըւնէր: Ճամբին տեսայ որ ցորեն ու գարին կըռթեր էր, ըսեցի «Ո՛վ Տէր Եստուած, ես որ գացի դըռ ձուն կար գետին, մըկայ ցորեն լէ հասաւ, ես դըռ գերի եմ», եկանք գեղ, հըրի լուսուն էն օր իմ քուն չեկաւ: Եբոր մինակ եղնենք, աղօթք կ'ենենք, իմ քիթ ու բերան կը զարկենք ի գետին, որ Եստուած զիմ ձէն լսէ. յետոյ կը շըրջենք զշորերս, կը լուացուենք, որ քրտուծեն երթայ ինձնէ ու ես իստըկուիմ: Ելումըն հայու մը տղայ ընցաւ քեօշկի տակով, ըսեցի «Տղայ, չըս կրնայ երկու հատ ցորենի կուռթ բերի»: Տղան գնաց, բերեց և փանջարից թալեց: Ես առայ իմ քովս, սուքեցի խաչ, դրի մըջ թասին, գացի լուացուայ ու եկայ, իգհաղ չոբայ ըղբայ առաջ, լացի ու աղօթեցի. չէ՛ մըր երկրի մէջ կայ պողէ (խաչ*), ես լէ կ'աղօթենք, որ դառնայ խաչ, ընձի բան մը ենէ. հեղ մէ լէ կը տեսնենք որ կուռթ էր: Երկու օր մնաց հըմալ կուռթ է ինչ, ու յետոյ զկուռթ կերայ: Հըբամ լէ տեսայ որ անծեղ մ'եկաւ նստաւ վըր փանջարին. «Եաման, անծեղ, Եստուծոյ հաւորիկ, դելակ (աղաչանք) մ'երէք Եստուծոյ, բըլբի

*) Աննդական պողէ խաչ, որ մանկանց աղօթքով խաչ է դարձել բուն և հրաշք է գործեր:

(գուցէ) Մտուած անդարձին դարձ ի տայ, զգերին գոթուց ազատի: Տեսայ որ անծեղ մտաւ ներս, ես հասայ դռան եղև բռնեցի զանծեղ, լացի. Ես գինենք թէ ետի կը զրուցէ: Յետոյ անծեղը ֆըլըտաւ (պրծաւ) իմ ձեռքէն, ոտքը ասըռաւ ձեռքիս մէջ, ես վախեցայ թէ ընդուր ոտքը կոտրաւ, իդհաղ (այդ ժամանակ) Մտուած ընծի կ'անիծէ, զիս չաղատէ հոսկուց, որ ուր հաւորիկ հմալ եղաւ: Մանցինք մէկ քընի օր լէ ընդրայ ետև, լսեցի որ Միրոն ասկար (զինուոր) կը զրկէ, որ առնէ երթայ զիս: Հեղ մը լէ առան զիս գացին ~~հարկներ~~ (թափառական քիւրդեր) կոներու (վրաններու) մէջ: Լոյ օրեր ընծիկ երազ մ'եկաւ. «Ես ինչ որ մըր տունն ենք, թաժայ կալուկուտ էր, կալեր ձգած են գետին. Միրոյի կին, չէ ընդուր ձեռք կոտրաւ, թալուկ էր գետին, կը տքէր: Գացի հոգ, ուր աչք որ յիս առաւ, ըսի «Գաղո՛, իմալ կ'եղնի էսպէս, հըրե՛ք ես մնամ էս անօրէններու մէջ. հըրե՛ք զիս չըք ազատի»:—Վարձաւ ընծիկ ըսաւ «Հոցկայ (աստի) հըրի աշուն թէ դու չը պրծար, թըղ Մտուած զիմ երկու լուսն առնէ»: Ես էստեղէն ելայ գացի օրէ (սենեակ) դրան մօտ. ինչ որ Մուսաբէկ կայնուկ էր իմ առաջ, քուրդ մը լէ ընդրայ կուշտ, իմ մամ լէ ետև: Լսեցի «Վանէ՛, եկ թալէ՛ ըզքզի վըր ուր ոտաց, որ զիս պրծուցի»: Եւ մամ չիշխցաւ: Գացինք օդէն, տեսայ որ իմ սպանած պապն էդ տեղ նստուկ էր բուխարկի (վառարան պատի մէջ) կշտին, խայլոնը ձեռք, չըր խօսի: Մուսաբէկն իմ մամունն ըսեց «Թորկիմ զքո՛ւ աղջիկ, չը թորկիմ»: Ես հեղ մը լէ ըսեցի «Թալ զքի վըր ուր ոտաց»: Մամս թալեց. բէկն ըսեց. «Տուեցի Մտուածոյ խաթըր», ու ելաւ գնաց: Ես իմ մամունն ըսի «Վանէ՛, ինդիրք եմ ենի, եբոր ես ազատուիմ, պըտի աղօթք էնեմ հըրի ոլուր օր էն գահ»: Հըլլ՛ (իբրև թէ) եկեղեցի կ'երթենք, խրտայ, իմցայ որ երազ էր»:—Լոյդի առան, եկան զիս ի խըւներ: Ելայ, եկայ քեօշկը: Լոյ տեղ առու մը կեր, թուայ, պատայ գետին երեսս լոխպաւ (քեղըրթուեցաւ), ուշքս ընցաւ, բերին, դրեցին զիս մէջ տեղին մնացի լուսմըթին՝ երեսս ուռաւ: Բերեցին բուրդ, եղի մէջ խանձուեցին, դրեցին վըրէն, ուռեցքն ընցաւ:

() րմը լուս երկուշաբթին նստուկ ենք փանջարի դիմաց, գլուխսի ~~Էրեւան~~ (ծռեցի), իշկեցի երկու հատ ֆասով մարդ երեաց, մէկ մը լէ իշկեցի՝ տեսայ որ սպիտակ գլուխ մը լէ ընցաւ, Հաճի

Տայիբն էր. (Մշոյ երևելի տաճիկներէն մին), ընդոնք որ ընցան, զիս տեսան: Ուրանք ընցան ներսի դին, ես զիս թալի գետին, խաստու քնայ: Տեսայ դուքէք եկան, զիս կանչեցին. «Ելի՛ր, երթանք ներսի դին, ջանտըրմայ եկաւ, ջլըզն ըզքզի տեսնայ կը սպանէ»: Օհի առան, գացին որ իջընեն մղազեն պահեն, բլէ ասկար զիս տեսեր էր: Հասայ Խալանջի (սանդուղ) գլուխ, տեսայ զհաճի Տայիբ ըսեց. «Հայի աղջիկն ետա՞յ է». ըսեցին դուքէք «Չէ՛», բայց ես ըսեցի «Ես եմ»: Բռնեց զիմ ձեռք առաւ տարաւ օդէն: Ինքը նստաւ, զիս կանգբոց հարցում ենելու: Բնձի ըսաւ «Ես քի աբով իմ եկի, դու հայ ես, քուրդ ես»: Ես ըսեցի «Ես քուրդ եմ»: Բսաւ «Ես ըզքզի կը տանիմ հուքմաթ, Սիրոն ու Օմար բինբաշին դաւայ են հըզ իրար բռնած քու աբով, Սիրոն կըսէ. «հայ է», Օմար կըսէ. «տաճիկ է»: Սիրոյին լէ գըֆ գրած էնտեղ, ինչ գահ որ աղջիկ քուրդ եղաւ, ըսեր են. ըզքզի կը սպանենք. Լա՛օ կիգա՛ս, չըսի գա՛յ»: Ես ըսի չընք աւտընի թէ հուքմաթի երես տ'ենենք, խաստու ըսեցի «Օհի կտրտէք ես ըստեղաց չըմ ելնայ. երկու հայ, երկու քուրդ թըղ իգան ըստեղ, ես թախրի կիտամ, թըղ երթան—Ես ուրանց տակը կ'առնենք, տեսնենք ի՞նչ կայ. ի՞նչ չըկայ»:—Յետոյ ընձի ըսաւ. «Ես ըզքզի ճայեամ (անպատճառ) կը տանիմ, դու իմ աղջիկն ես, պըտ ըզքզի տանիմ երթամ զիմ երես սպիտկըցում, դարձում ի գամ»:—«Դու իմ պապու տեղն ես, ես քուրդ եմ, ես հայ չըմ եղնի, կիգամ, տար ու դարձու բեր»: Իգհաղ ընձի հաւատարմութեն երեց, գացի իր ձեռք, (համբուրեցի իւր ձեռքը), տուաւ խրատ, որ չը դառնամ, չեղնիմ Հայ: Ես բանի վըրէն ես շատ խնդացայ, եւ որ իմցայ որ զիս հուքմաթ կը տանին: Վացի ուրան տեղ թալեցի, ինքը գնաց պառկաւ: Մէկ քիչ ըմ պառկաւ, քնաւ. մէկ էլ տեսնամ ջլըզն գողութեան գացերէր եկաւ, իմցաւ թէ ընձի հուքմաթ պըտի տանին ըսաւ Սուսաբէկի կնկայ մամուլն, որ էգ. օր էգ տեղն էր. «Ես զիս կըսպանիմ, մատ մատ կեղնեմ, զընի չըմ թորկի որ հուքմաթ երթայ»: Են լէ ըսաւ «Լա՛օ երթաս բռնուիս լէ կը տանին, չերթաս լէ կը տանին. վախնանք աղջիկ լէ էն տեղ ըսէ «Հայ իմ» (ես գողտուկ կը լսենք), էն գահ դու լէ կ'երթաս մըր ձեռնէն, աղջիկ լէ»: Ելան փլան իրարուց գացին: ջլըզն եկաւ հարցուց ընձի «Վզի ո՞վ ցուցուց»: Ես լէ ըսեցի իմալ որ

եղեր էր: Յետոյ ըսաւ «Հուլիսի կուղին, ե՞ս երթամ, դո՞ւ երթաս»: Եւ ըսեցի «Եւ դու գնա, նը ես երթամ, մըզի ի՞նչ գործ կայ հուլիսի»: Հայեր ճախու (մե՛ծ մարդիկ) են, թըղ իգան հոգայ, ես կ'ըսիմ թէ քուրդ իմ, թըղ ելնան երթան, (կուղենք զտակն առնել): Եւ ըմէն ձեր անխելքութենէն եղաւ հմլայ, օրով առէ՞ջ դու ընձի ըսեցիր ըզքզի կը տանեմ Շէխու տուն թախրի կիտաս, որ տաներ, մըկայ փրծեր եկեր ենք»: Չըզոյի սիրտ ղայիմցաւ իմ քրտութենի վըայ: Եւսմըթի զիմ գլուխ վլացին, գրին հետ հաճի Տայիբին, ընկանք ճամբայ: Կէսօրին հասանք Կարէն, գացինք իջանք Շէխ Սայիդի տուն: Եւս տեղ դուկէք թափան վըբէս: Հիւանդ դուկէ (քրդի կին) մը եկաւ, զիմ գլուխ բացեց, ձեռք մաժեց վըր գլխուս ու ըսեց, «Հմլայ կ'ենեմ որ շան (եանի Հայու) ոսկոր ուրնէ փախնի, եղնի քուրդ: Իդհաղ բերեցին մեծ կնի (քրդի աղջիկ) մը հետ զիս պար խաղցուցին: Խաղացի ու նստայ: Եւ օր էդ տեղ մանցինք, եւ որ լուսոյ աստղ ելաւ, ելայ գացի դուռ վլացուայ, Եղթրան չընք ճանչնի, լուսու աստղի դէմ կայնայ, աղթք ենեցի ու ետ դարձայ: Մարդ ղրկեցի Հաճի Տայիբին ըսեցի «Եւս է թըղ ելնի երթանք»: Հաճի Տայիբ ղրկեց երկու մշակ զձին թամբել տուեց, ըսեց «Գուր գացէք առէ՞ջ, ես հաց կ'ուտեմ կիգամ»: Մընք քիչ մը հեռացանք, արեն առաւ, նստանք ըհհաթանք Հաճի Տայիբին եկաւ, ելանք ընկանք ճամբայ գացինք: Շամբին ընձի ըմէն հեղ կը խրատէր ու կը հարցուցէր. «Եւ՞ դու քո բըղդի տէ՛րն ես»: Եւ լէ կըսենք. «()րե՛ աշխարհ խաբնութենով է ես ըզքզի չըմ խաբի, ես քուրդ եմ ու քուրդ եմ»:—Գացինք, գացինք քարվընի մը թօղ ելաւ. Վաղբէն հաց կը բերէին, կը տանէին. տեսայ որ մըր գեղացիքն էին. մօտեցայ մըր գըզրի ձէնն ընկաւ անկաջս, ես ճանչցայ, խաչ հանեցի, ըսի «Գրո՛»: Եւն ըսեց, «Ալա՛հ, Գուշո՛, դու հրեշտակ էր երկնուց իջար»: Եւս ըսի «Վաշուի որ քրդեր չը տեսնան, ետեանցն են, որ շքով չ'ընկնեն (չկասկածին) վրէս»: Բտի քաշուաւ: Տեսայ եկան մէկելտոնք, թափան իմ ձիու բուր: Եւս ըսի. «Եւս հայ քրիստոնեայ եմ, մը վախենէք: Իմ հօղբօր տղայ Գրիգոր մըջ հոնց էր, ղուր հացն ու տաւար տուել էր մէկելտոնց, ինքը ընկել ճամբայ, իմ ետեէն հասեր քաղաք: Եւ բոր քաղաք հասանք, զիս տարան Շէխ Լմինի տուն: Գրիգոր լէ գացեր էր ի դուքներ (վաճառատուն), Հայերուն խաբար տուեր

Թէ զաղջիկ բերեցին: Վրիչ մը նստայ չը նստայ, ես տեսայ Շե-
խու լամուկ մտաւ դռնէն ըսաւ. «Վրու մամ հընդէ (ահա) հո-
տայ, որ քու մամ ի գայ, դու խաչ քօրէ, չըսիս դու իմ մամն
ես, ըսէ՛ ես քուդդ իմ»: Աս լէ ըսեցի, «Աս օրի՞ քօրիմ, ինք
ուր տընին, ես իմ տընին»: Վոր իմ մամն եկաւ, երկու Գլապի
(սպայ) հետ, զիս տարան իմ մամու քով: Աբոր զիս կը տանէին,
ես խանչեցի «Վրիստոն Լստուած ընծի լալ չի տաս իմ մամու
քով, որ էս անօրէնք իմ վրէս շքով չընկնին. հըրի ես ազատ-
ուիմ: Իմ մամն որ զիս տեսաւ, զինք թալեց իմ վզով, ես ուր
ականջովն ըսեցի «Վանէ՛ ըսկի մի՛ վախենայ, ես Վրիստոնեայ
եմ, հազար դիր լէ մնայ ես չայ իմ»: Բնդտեղ իմ մամն ըսեց.
«Լա՛օ ընծի քօրէ որ շքով չընկնին»: Աս ըսեցի «Ուլայ չըմ
կրնայ, վախնամ քօրեմ, քու խաթըր մնայ». Կրսենք ու կը քե-
լենք: Իդհաղ բանծր ձէնով ըսեցի իմ մամուն «()րի՞ ես ընկի իմ
ետաւ. հըրիր տարի մնայ, ես քու աղջիկ չեմ, հրի մըկայ քումն
էի, մըկայ չէ»: Իմ մամն ելաւ, գնաց: Օհի հանեցին վեր, ընծի
ըսեցին «Լֆարիմ, շատ լաւ երեցիր, որ հուքմըթի գուռն էլ
հմալ ենես քու երես սպիտակ»: Իմ մամ հեղ մը լէ եկաւ: Վացի
իմ մամուն ըսեցի, ընծի գըֆըղերին, «Վու երկինք լէ ելնաս,
մըր ձեռքէն չըս խըլըսի». դէ՛հ գնա՛ շատ չայ ժողլէ, որ եբոր
թախրեր իդամ, զիս առնեն ի գան»: Իմ մամ լէ ըսեց. «Շատ
հայ կան ժողվուկ, հմայ դու դայիմ կեցի»: Վրիգոր լէ էնտեղն
էր. էն լէ ըսեց, «Վայիմ կեցի գՉուրն (գոմշի անուն) մատաղ
եմ կանչի»: Լսգեր լէ գացին: Աուսուն չաճի Տայիքն եկաւ, զիս
խանչեց համոզեց «Լա՛օ չեղնի ըղբղի շաշ ենիս. իմալ որ քու մամուն
ջուաբ տուեցիր, հմալ էլ էնտեղ տուր»: Ինքը գնաց հուքմաթ,
զիս լէ հագըցին, գրին վըր ձիուն: Ոտս եբոր գրի վըր Կագու-
կն (ապստանդակ), ըսեցի «Աա՛ սուրբ Կարապետ, եօթը տարի զքու
պաս գը պահեմ, զիս ազատէ, ո՛վ Վրիստոն Լստուած գու օգ-
նական եղնիս. Վրու զօրութեն շատէ»: չեծայ, սպիտակ գլուխ
մոլլէ մը առեջս, մէկը էս ոտաց դին, մէկը էն ոտաց, մէկ լէ
բռնեց ձիու գեամը ու գացինք: Վացինք սարայի գուռ իջանք,
շատ մարդ կեր, ես իմ սրտովս գինամ թէ էդոնք որ քոմուկ են
էդ տեղ չային. իջայ, շուտ շուտ քեւեցի որ թախրի իտամ ու
դառնամ. բայց Լստուած ենեց որ չտուեցի. ըմէն լէ թուրք են,
չայ մարդ չը կեր, վախեցան են թէ ես քրդի միտք ունիմ: Վեր

Հայեր կ'եղնին, ըսի էնտեղ կ'երթամ»։ Տարան զիս Ոլու կուշտ, էնտեղ լէ Հայ չը կեր։ Ոլին ըսեց թէ, «խօսացի»։ Ես լէ ըսեցի, «Ինչ խօսամ, էստեղ Հայ չը կայ»։ Գարձաւ մէկ լէ ըսեց «Ինչ որ կայ մըջ քու սրտին ըսէ»։ Ես լէ ըսեցի, «Հայեր օրի՞ իմ ետեւ կ'ոլորտին էս երեք ամիս, հըրի չի գան հուտայ, թախրիր չըմ իսայ, հիմայ որ իտամ, հեղ մը լէ Հայեր կ'ընկնին իմ ետեւէն և ընձի կը տանին Ստամբուլ»։ Գարձաւ ըսաւ «Հայ լէ մէկ է, քուրդ լէ մէկ է, ըսէ՛ ինչ որ կայ մըջ քու սրտին, ըզքզի զօրովէն է տարած»։ Ես լէ ըսեցի «Օջորովէն է տարած, բայց իմ սիրտ դարձեր է, (էնդուր համար ըսեցի, որ հայ չկեր էստեղ, էստեղ չեղաւ իմ Հայութեն, թըղ եղնի Ստամբուլ)։ Ես գահ իմ մամու ձէնն եկաւ, էգոնք զդուր փակեցին, որ ներս չը մըտնայ։ Ես ըսեցի «Ինքն ուր տընեն, ես իմ տընեն, թողէ՛ք թըղ իգայ ներս»։ Բացեցին զդուռ, իմ մամն եկաւ ներս, զիս լէ փաթուած են դրած վըր քուրսուն, որ իմ մատ բիլայ չերևայ։ Օ՛ իմ մամն որ տեսայ, թուայ, կայնայ ըսի «Ոլլայ, բիլլայ, թալլայ, ես Հայ եմ, հայ լէ կը մեռնեմ, ես չըմ վախենայ, ինչ կ'ենէք, երեք, էգ երկիր լէ գինայ, աշխարհ լէ գինայ, որ մարդ է սպաննուեր, տուն է թաշնուեր, զիս տկըղ տարեր են, մըկայ ես Հայ եմ, որ հայ եմ, զիս քերթէք, սպանէք ես հայ եմ, իմ կըօնքէն չըմ դառնայ»։ Ես ու իմ մամ փաթաթուանք ու լացինք։ Ոլին ըսեց, «Որ դու Հայ ես, ըզքզի քու մամուն թասլիմ կ'ենենք»։ Եգ գահ տեսանք որ Սիրոն ու Սանիկ Գրիգորը ներս մտան։ Յետոյ մէկ մէկ գրեցին, ինչ որ ընցեր էր իմ գլխէն, իմ մատն լէ զարկեցի վըրէն։ Յետոյ զիմ շորերն հանեցին Սարայի մէջ Հաճի Տայիբն ու ուրիշ Եփեսոսի զիս մերկացուցին։ Գուրս ելանք, զիս սակոյով (վերարկու) ծածկեցին։ Եստեղ հայն ու քուրդ պըտի զարկեն զիրար, անջախ (հազիւ) խըլըսուցին թալեցին ի Կարմրորակ։ Տարան զիս Կարմրորակ, էնտեղ աղօթեցի որ զիս ազատեց Լստուած։ Երկու օր մանցինք երկեղեցի, 13 օր մանցինք հայերու տուն գողտուկ։ Յետոյ 80 Զանդարմայ (զինուոր), եկան ըզմզի տարան մըր տուն, չորս գիշեր զիս մըր տան պահեցին, յետոյ ելանք ճամբայ ընկանք, մըկայ տասնըմէկ ձիաւորով Երդուում կերթանք»։

Գլխաւոր.

Գ.

Պարի այդ աղջիկը Աստուծոյ օգնութեամբ, իւրայնոց աշխատութեամբ և առաւել իւր անվեհերութեան ու հնարագիտութեան շնորհիւ ազատուեցաւ գերութեան կապանքներէն։ Արդ իւր կորուսած պատիւն ու անունը մասամբ իւրիք յետ դարձնելու վրէժխնդրութեամբ լեցուած՝ կերթայ բախել արդարութեան դատաստանը։ Հասաւ Ռարձր՝ այքը հիւրընկալուեցաւ այնտեղ մի քանի օր, անցաւ սարերէն և ձորերէն, գետերէն ու ծովերէն, կոխեց սև ծովու սեաւ ալիքները, հասաւ Պօլիս, ուր կայ այժմիկ իւր պատուոյ թշնամին, զայն ոտնակոխ առնողն, չարագործն Սուսաբէկ, նորան դատախազ լինելու։ Իրեն հետ կան և ուրիշ Սշեցի թշուառներ այր և կին մանուկ և երիտասարդ։ Արագիրներն աւետեցին Սուսաբէկի դատաստանի կանչուելը, հրճուեցանք «Անօրէնը պիտի դատապարտուի», որովհետև անհնարին է նորա փրկութիւն դատաստանի առաջ։ Սակայն ո՞ւր է արդարութեան դատաստանը։ Այն աւաղակը, որ ամբողջ մի երկիր ոտնակոխ է արել, այրել, քանդել, կողոպտել, սպանել, չարիք չէ մնացել, որ չէ գործել, հետզհետէ արդարութեան դատաստանը՝ առաջ անմեղ կը հրատարակուի, մեղաւորն ու պարտաւորը դարձեալ Սշեցի թշուառն է։ «Երա ճակատագիրն է այդ թող գրէ։ Սուսաբէկը իւր դատախազներու դէմ ցարդ անպարտէ հրատարակուել համարեա՛, Պիւլիզարը գեռ չկայ հրապարակի վրայ, չգիտենք թէ ի՞նչ եղաւ։

1890 մարտ 13.

Թաթուլ Անանդեցի

Ուստաւոր Ս. Կարապետի։

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

«ԱՐԱՔՍԻ» խմբագրատանը վաճառվում են հետևեալ գրքերը.
 Историческій памятникъ состоянія Армянской области въ эпоху ея
 присоединенія къ Россійской имперіи. И. Шопена. С.-Петербургъ.
 1852 г. 4°. Եր. 1237. գինն է ճանապարհածախսով 6 ռուբլի.

Սորա Երկրորդ հատորը. գինն է 3 ռուբլի.

Грузія и Армения. Три части. С.-Петербургъ, 8°. 1848 г. Կազմած. գինն է 4 ռուբլի.

Всеобщая исторія Степана Таронскаго-Асохика. перев. Эминъ.
 գինն է 3 ռուբլի.

Նոտարք հայոց հաւաքեալ և ի լոյս ածեալ ձեռամբ Պ. Լոնդ վարդապետի Փիրղաէմեան: Պոլիս, 1888. Եր. 232. գինն է 1 ռ. 20 կ.

Վէպեր և Պատկերներ. Վէորդ Չուբար. Ուստով, 1889.
 գինն է 1 ռ. 50 կ.

Լմենապատիւ Խորիմեան Հայրիկի հետեւեալ հրատարակութիւնները.

Ղարախտի ընտանիք. Պոլիս. 1887. Երկ. տպ. գինն է 60 կ.

Սիրաք և Սամուէլ. բարի հօր կրթական դասեր. Երկ. տպագրութիւն Պոլիս. 1887. գինն է 60 կոպ.

Մարգարիտ արքայութեան երկնից. Պոլիս. 1887. գ. տպ. գինն է 40 կ.

Յիսուսի վերջին շաբաթ և խաչի ճառ. Պոլիս. Երկ. տպ. գինն է 40 կ.

Ս. Սսերեանց. Մանր Ուսմունք ազգային եկեղեցական պատմութեան. Մոսկովայ, 1874. 8°. 56 Եր. գինն է 30 կ.

Պետերբուրգում հրատարակուած «Մանկավարժանոց» ամսագրի մարտ գրքոյկը ծախվում է («Լրաքսի» խմբագրատանը: Գինն է 40 կոպէկ. Խովանդակութիւնն է, Ղալրոցի ոգին, Հնդկաստանի և Իրմանիոյ հայեր, Լաղիստանի հայեր, Տրապիզոնի կրթական վիճակի առթիւ, Օտարակրօն հաստատութիւններ Կիլիկիայում, Թուրքիոյ և առանձինն Պոլսոյ հայ ժողովրդեան արդին վիճակը, «Վզգարար» անդրանիկ հայ ամսագիրը և նրա խմբագիր Յարութիւն քահանայ Շմաւոնեան, Հայաստանի աշխարհագրական և ժողովրդագրական մատենագրութիւն: Դասիու մեծում է 10 օրինակ:

L'URBAINE

ОБЩЕСТВО СГРΑХОВАНІЯ ЖИЗНИ

Высочайше дозвощенное къ дѣятельности въ Россіи.

„ՈՒՐԲԵՆ“

ԿԵՆՈՑ ԱՊԱՀՈՎԱԳՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

ԲԵՐԶՐԵԳՈՑՆ ՏՐԱՄԱՆԵՒ ՍԿՍԵԾ Է ԻՐ ԳՈՐԾՈՒՆԵՌՈՒԹԻՒՆԸ ՌՈՍՏԱՍԵ-
ՆՈՒՄ 1889 թ. ՅՈՒՆԻՍԻ 2-ԻՑ:

ՄԱՅՐ ԳՈՒՄԱՐ 12,000,000 ՖՐԱՆԿ.

ՊԵՇԵՍԻ ԳՈՒՄԱՐ առ 1-Ն յուն. 1889 թ., գոյացել է 60,000,000 Ֆր.

ՄԱՍՆԵՒՐ օժանդակ-ապահովութիւն ապահովագրեալ անձանց հա-
մար Ուսումնաստանում

- 1) ՆԵՆԵՒ 500,000 ռուբլի պահանջում պետական գանձատունը
- 2) ՄԱՍՆԵՒՐ ՊԵՇԵՍԻ ԴԵՄ Լ
- 3) ՄԱՍՆԵՒՐ ՊԵՇԵՍԻ ԱՆՁԵՌՆԱՄԽԵԼԻ ԳՈՒՄԱՐ կայսերական բան-
կայում:

Ընկերութեան գործունէութեան վերայ կարգուած է մշտա-
կան պետական հսկողութիւն:

Բացի վերոյիշեալ ապահովութիւններից Ուրբեն ընկ. առա-
ջարկում է բոլոր ապահովագրեալներին հետեւեալ առաւելութիւն-
ները կենաց ապահովագրական ուրիշ ընկերութեանց դէմ:

Եթէ հիւանդութիւն կամ որեւիցէ անբաղդ արկած ապահո-
վագրեալ անձին ենթարկէ լիովին կամ ժամանակաւոր անընդու-
նակութեան աշխատելու և սորա մասին երկու ամսուայ ընթացքում
Ընկերութեան յայտարարութեան օրից սկսած, ապահովագրեալ անձը
Ընկերութեան բժշկի պահանջման վերայ ստիպուած լինի մնալ
անկողնում կամ տանից դուրս չգալու, այն ժամանակ պրեմիաների
(պրեմի) հապտոցոմն ժամանակաւորապէս ընդհատվում է և Ըն-
կերութիւնը ընդունում է պրեմիաները իր հաշուին, մինչև որ սոյն
վիճակը շարունակուի: Այս դէպքում ապահովագրեալը չնայելով
պրեմիաների չվճարելուն, չէ կորցնում իր իրաւունքները: Բացի
այս չնայելով որ ապահովագրութիւնը արած է միայն մահուան
դէմ, սակայն ապահովեալ դումարի երեք մասը տրվում է նոյն
ապահովագրեալ անձին, եթէ որ և է մի անբաղդ արկած կամ
հիւանդութիւն առաջ բերեն աշխատելու համար մշտական անըն-
դունակութիւն, զոր. կիսամարմնեայ կաթուած կամ լեզուի, մտա-
ւոր ընդունակութիւնների թուլութիւն, խլացում և մինչև անգամ
ձայնի կորուստ երգիչների, դերասանների, դաստիարակների, փա-
տաբանների կամ թէ խելագարութեան կամ այլ հիւանդութիւնների
դէմ, որոնք շարունակվում են երկու կամ երեք տարի: Այլ երոյիշեալ
այս բոլոր դէպքերում ապահովագրեալ անձը սղտովում է յետա-
գայ տուրքերի վճարելուց, սակայն գիտելու է որ ապահովեալ

գումարի վերջին չորրորդ մասը պէտք է հատուցանել ապահովագրութեան ժամանակամիջոցը հասնելուն պէս:

Աւելի մանրամասն տեղեկութիւնները յեղափոխած Բուրք արքայապետին հասնի, որք միայն այս ընկերութեանն է յարուստացանա՞, կարելի է իմանալ միայն Սեդրակեան Վարձակալութեան մէջ:

С.-Петербургъ, Невскій проспектъ, д. № 13.

Պործակալները զտնվում են տերութեան բոլոր նշանաւոր քաղաքներում:

ՆԿԱՐԻՉ ԱՆԴՐԵԱՍ ՍՈՒՍԱԵԼԵԱՆԻ ԱՐՋԵՍՏԱՆՈՅՈՒՍ

Ներդնւում է զանազան տեսակ պարտուէրներ, եկեղեցական կամ պատմական իւղաներկ պատկերներ, իւղաբերներ, դրօշակներ, արքունական զինանշաններ, խանութների վերնագիրներ, տնային ներկելու գործեր, պարկէտներ զանազան տեսակի մարմարիօնի, փայտեղէնի քոյներով, նաեւ երկաթէ արկղներ, մահճակալներ և այլ իրեղէններ: Պատուէրները կատարվում են փայլուն մետաղներով և պարզ զարդարանքներով ժեստի, ցինկի, փայտի, ապակու, մարմարիօնի, կտաւի և մետաքսեղէնի վերայ: Հիշեալ ձեռագործները զանազանվում են առանձին մաքրութեամբ և շքեղութեամբ:

Պաւառներից գործ ունեցողները կարող են դիմել. Баку, Живописцу Андреасу Мусанлову.

РОССІЙСЬ ЦѢННЪ

ТОРГОВАГО ДОМА

„ЦЗИНЬ-ЛУНЪ“

СОЕДИНЕННОЕ ТОВАРИЩЕСТВО КЯХТИНСКИХЪ ЧАЕТОРГОВЦЕВЪ.

Въ С.-Петербургѣ:

Контора и Главный розничный магазинъ: Невскій, № 5. Оптово-розничное и развѣсочное отдѣленіе: Садовая, 51. Кладовая: Гостинный дворъ, № 144.

Адресъ для писемъ: Спб., Невскій 5—для телеграммъ Спб., «Цзиньлунъ».

Телефонъ № 1483.

Черные байховые чаи собственной выписки изъ Китая:

Цзинь-юй 3 р. ф.; Цзинь-чжень 2 р. 80 к.; Цзинь-моу 2 р. 60 к.; Цзинь-бао 2 р. 40 к.; Цзинь-ли 2 р. 20 к.; Цзинь-си 2 р.—ф.; Цзинь-юань 2 р.—ф.; (Чаи отъ 2 р. 60 к. до 3 р. въ шелковыхъ мѣшкахъ).

Черные байхъ вые Кяхтинскіе

(приобрѣтенные отъ китайцевъ въ Маймачинѣ) разныхъ существующихъ фамилій За фунтъ отъ 2 р. 20 к. до 1 р. 48 к. или ящиками по прейсъ-куранту оптоваго склада.

Чаи зеленые, жемчужные, цвѣточное и др. въ шелковыхъ, лакированныхъ, крашенныхъ ящикахъ и плетушкахъ разной вмѣстимости, а также яичные черные отъ 1 до 10 ф. въ каждомъ—продаются согласно мѣтокъ конторы на каждомъ помѣщеніи.

Чаи пресованныя въ Китаѣ русскими торговыми домами изъ высѣвокъ байхового, въ оптовой торговлѣ такъ называемый «Кирпичный Черный» плитками: отъ 2 до 2½ фунтовъ по разчету за фунтъ 50 к; такой же, плитка въ 1 фунтъ 60 к; ½ фунта 30 к; ¼ фунта 15 к;

Чай плиточный, пресованный въ Китаѣ русскими торговыми домами изъ отборныхъ высѣвокъ байхового чая, плитка въ ¼ фунта (раздѣлена на 8 частей) цѣною, смотря по положенію чайнаго рынка.

«ՀԱՅՍՏԱՆ», բերան Հայկական Հայրենասիրաց ընկերութեան, հրատարակվում է հայերէն և ֆրանսերէն լեզուներով. իւրաքանչիւր ամիս 1-ին և 15-ին: Տարեկան բաժանորդագինն է 5 ուրլի: Խմբագրապետ Ս. Սլվազլեան, քաղաքական տնօրէն. Յ. Պրուսալեան: Հասցէն. Redaction du journal «Le Haïasdan» 8, Thanet Place, Strand, W. C. Londres.

«L'Arménie», journal politique et littéraire, paraissant le 15 de chaque mois. Rédacteur en chef Minas Tscheraz. Prix de l'abonnement (payable d'avance), un an, 10 schellings. A la rédaction, 28 Bedford Place, Russell Square Londres S. W.

«L'Arménie» քաղաքական և գրականական ամսաթերթ: Հրատարակվում է ֆրանսերէն լեզուով 1 շնդօնում իւրաքանչիւր ամիս 15-ին, 1889 թ. նոյեմբերի 15-ից: Խմբագրութեամբ Ս. Չերազ: Տարեկան գինն է 10 շիլլինգ (5 ուրլի). Հասցէն. A la rédaction, 28, Bedford Place, Russiel Square, Londres, S. W.

СЪ 1-ГО ЮЛЯ ОТКРЫВАЕТСЯ ПОЛУГОДОВАЯ ПОДПИСКА И
ПРОДОЛЖАЕТСЯ ПОДПИСКА НА 1890 ГОДЪ
на ежемѣсячный литературно-научный и политическій журналъ

„СЪВЕРНЫЙ ВѢСТНИКЪ“.

УСЛОВІЯ ПОДПИСКИ: Годовая цѣна безъ пересылки и доставки 12 р. Съ доставкою въ Петербургъ 12 р. 50 к., съ пересылкой въ предѣлахъ Имперіи 13 р. 50 к. На полгода: 7 р. 50 к. На четверть года 4 р. За границу: 15 р.

Для подписавшихся чрезъ Главную Контору разсрочка допускается на слѣдующихъ условіяхъ: при подпискѣ—5 р. 50 к., къ 1-му апрѣля—4 р., къ 1-му юля и къ 1-му октября по 2 р.

Учащимся, духовенству, сельскимъ учителямъ и учительницамъ журналъ по прежнему высылается на льготныхъ условіяхъ, т. е. со скидкою по 2 р. съ годовой цѣны.

ПОДПИСКА ПРИНИМАЕТСЯ въ С.-Петербургѣ: въ Главной Конторѣ журнала Троицкая улица, д. № 9 и въ отдѣленіяхъ конторы—въ книжномъ магазинѣ Н. П. Карбасникова: въ С.-Петербургѣ—Литейная, д. 46, Москва—Моховая, д. Кохъ; Варшава—Новый Свѣтъ, д. № 67, а также въ книжн. магаз. И. А. Розова: въ Кіевѣ—Крещатикъ, д. Марръ, въ Одессѣ—Дерибасовская ул.; въ Казани въ книжн. магаз. А. А. Дубровина—Гостинный дворъ, № 1.—Книгопродавцамъ уступка 50 к. съ годовой цѣны экземпляра.

Редакторъ А. М. Евреинова.

Издатель В. Б. Глинскій.

ВЫСОЧАЙШЕ УТВЕРЖДЕННОЕ ВЪ 1881 Г.

СТРАХОВОЕ ОБЩЕСТВО „РОССІЯ“

въ С.-Петербургѣ, Большая Морская, № 13.

Основной и запасные капиталы 12,000,000 руб.

Страхованіа жизни

на особо выгодныхъ условіяхъ и съ участіемъ страхователей въ прибыляхъ Общества.

Страхованіа отъ несчастныхъ случаевъ

какъ отдѣльныхъ лицъ, такъ и коллективныя страхованія служащихъ и рабочихъ на фабрикахъ,—съ уменьшеніемъ страховыхъ взносовъ вслѣдствіе зачета дивиденда.

Страхованіа отъ огня

движимыхъ и недвижимыхъ имуществъ всякаго рода.

Страхованіа транспортовъ

рѣчныхъ, сухопутныхъ и морскихъ.

Заявленія о страхованіи принимаются и всякаго рода свѣдѣнія сообщаются въ Правленіи въ С.-Петербургѣ (Большая Морская, № 13), въ Главныхъ Агентствахъ и во всѣхъ Агентствахъ Общества.

Страховые билеты по страхованію пассажировъ отъ несчастныхъ случаевъ во время путешествія по желѣзнымъ дорогамъ и на пароходахъ выдаются также на станціяхъ желѣзныхъ дорогъ, на пароходныхъ пристаняхъ и въ главныхъ гостинницахъ въ городахъ Россійской Имперіи.

Брошюры о страхованіи жизни и отъ несчастныхъ случаевъ выдаются и высылаются по требованію бесплатно.

ՊԵՇՏՈՆԵԿԱՆ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

ԳՈՐԾԱԳԻՐ ՄՆԱՅՈՒՆ ՅԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎՈՅ Յ. ԻԶՄԻՐԵԱՆՑ ԿՏԵԿՆ

Ըստ կտակի բարեյիշատակ Յովսէփայ Իզմիրեանց՝ Վործագիր Սնայուն Յանձնաժողովս պատիւ ունի հրաւիրել այն հեղինակներն ու բանասէրներն՝ որք ազգային զպրութեան և պատմութեան վերաբերեալ որ և է աշխատութեամբ մը կը փափաքին մասնակցիլ Սահակ-Սեբորպեան գրական Սրբանակարաշխութեան, հաճին իրենց աշխատութիւններն յուղարկել մինչև յառաջիկայ 1891 տարւոյ Յունվարի վերջ առ Ամենապատիւ Սրբազան Պատրիարք Հայրն, Յանձնաժողովոյս հասցէին:

Տպագրեալ աշխատութիւնք պէտք է երեք օրինակ յուղարկուին. իսկ ձեռագիրք բնաւ յետ չեն դարձուիր:

Ի. Սկիորխոգովի տպարանը, որը յայտնի է Հայ ընթերցող հասարակութեանը իր ընտիր և շքեղ հրատարակութիւններով, տպագրութեան համար ընդունում է հայերէն զանազան հրատարակութիւններ: Տպարանը այժմ աւելցրած լինելով տառերի քանակութիւնը, այսուհետեւ կարող է աւելի փութով կատարել իրեն հղած պատուէրները: Տպագրութեան պայմանները մասին դիմելու է տպարանին ուղղակի կամ թէ «Արաքսի» խմբագրութեան միջոցով:

Շնորհակալութեամբ ստացանք. Պ. Լևոն Սարգսեանցից «Այց թիւքաց Հայաստանին» թիֆլիս, Պ. Խ. Մալումեանցից «Մաքի Մշակը» թիֆլիս, Պ. Ն. Սուսիկեանցից «Մեր ճանանչիրը», կոմեդիա երեք արարուածով և երկու պատկերով թիֆլիսի կեանքից» թիֆլիս, Պ. Ա. Տոմսոնից. Историческая грамматика современного армянского языка города Тифлиса, С.-Петербургъ, 1890. Պ. Ա. Գաւնդից. Յիշատակ ողբացեալ տիկնոջ Նեկասար դը Գաւնդ ասպետուհւոյ, Պոլիս:

«Արաքսի» այս գիրքը բաղկանում է 17 տպագրական թերթից, փոխանակ 12-ի և 21 նկարից փոխանակ 8-ի:

Հետեւեալ անձինք «Լրաքսի» ներկայ 1890 տարուայ գրքերից նուիրում են մի մի օրինակ հետեւեալ ազգային հաստատութիւններին և ընկերութիւններին.

Պետերբուրգից.

Վերին ազուլիսեցի նուխուաբնակ Քրիստոփոր Սարգսեան Թոմասեանցի կողմից. Նուխուայ տղայոց դպրոցին, Ազուլիսի տղայոց դպրոցին, և Շվէյցարիոյ հայ ուսանողներին:

Թամբուս Սարգսեան Թոմասեանցի կողմից. Փարիզի հայ ուսանողաց գրատարանին և Շամսու հայոց դպրոցին.

Է. Տ. Յ—ից. Վարսի երկսեռ դպրոցին:

Սարգիս Յովսէփեանցից. Սղնախու հայոց օրիորդական դպրոցին.

Սեղրաբնակ Յովսէփ Ներսէսեանցից. Սեղրի գիւղի դպրոցին.

Երմախից.

Սեֆեմ Արքեանցից. Լումաւրի օրիորդաց դպրոցին.

Մոսկուայից.

Է. Ս. Ճ—ից Սեծ-Վարաքիլիսէի դպրոցին.

Եղբ. Ժամհարեանցից. Շուշու բարեգործական ընկերութեան գրատարանին, երկու օրինակ:

«Լրաքսը», որպէս նուէր, կուղարկենք այս արդէ հետեւեալ հաստատութիւններին և ընկերութիւններին.

Ս. Լյմիաճնի մատենադարանին, Սուչովա քաղաքի Լնի ընկերութեան, Սոմանի հայոց դպրոցին, Վալացի հայոց դպրոցին, Վարնայի հայոց դպրոցին, Վարնայի ընկերութեան գրատարանին, Բոթուշանի ազգային դպրոցին, Ֆոքշանի հայոց դպրոցին, Եաշի հայ ընդունի ուսուցչին, Օդեսայի քաղաքական գրատարանին, Լայբցիկի ուսանողաց, Նոր-Լիւքսեմբուրգի, Բիգայի և Վորպատի հայ ուսանողներին, Թիֆլիսի Լճանագին գրատարանին, Սեւսու վանքի միաբանութեանը:

«Արտսի պատասխանիք.

Վլադիկաւկազ. Ս. Խ—ին. Հանգ. օր. Եղիսաբէթ Լրայեանցի բանաստեղծութիւնների մասին կ'գրենք ձեզ նամակով:

Եստրախան. Յ. Ս.—ին. Ձեր բանաստեղծութեանց մասին յետոյ:

Պոլիս. Լ. Ս. Ստացանք «Ձկնավաճառ» վիպակը:

ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆ ԲԱԺԻՆ

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

Plaque en bronze de la porte de la Chapelle.

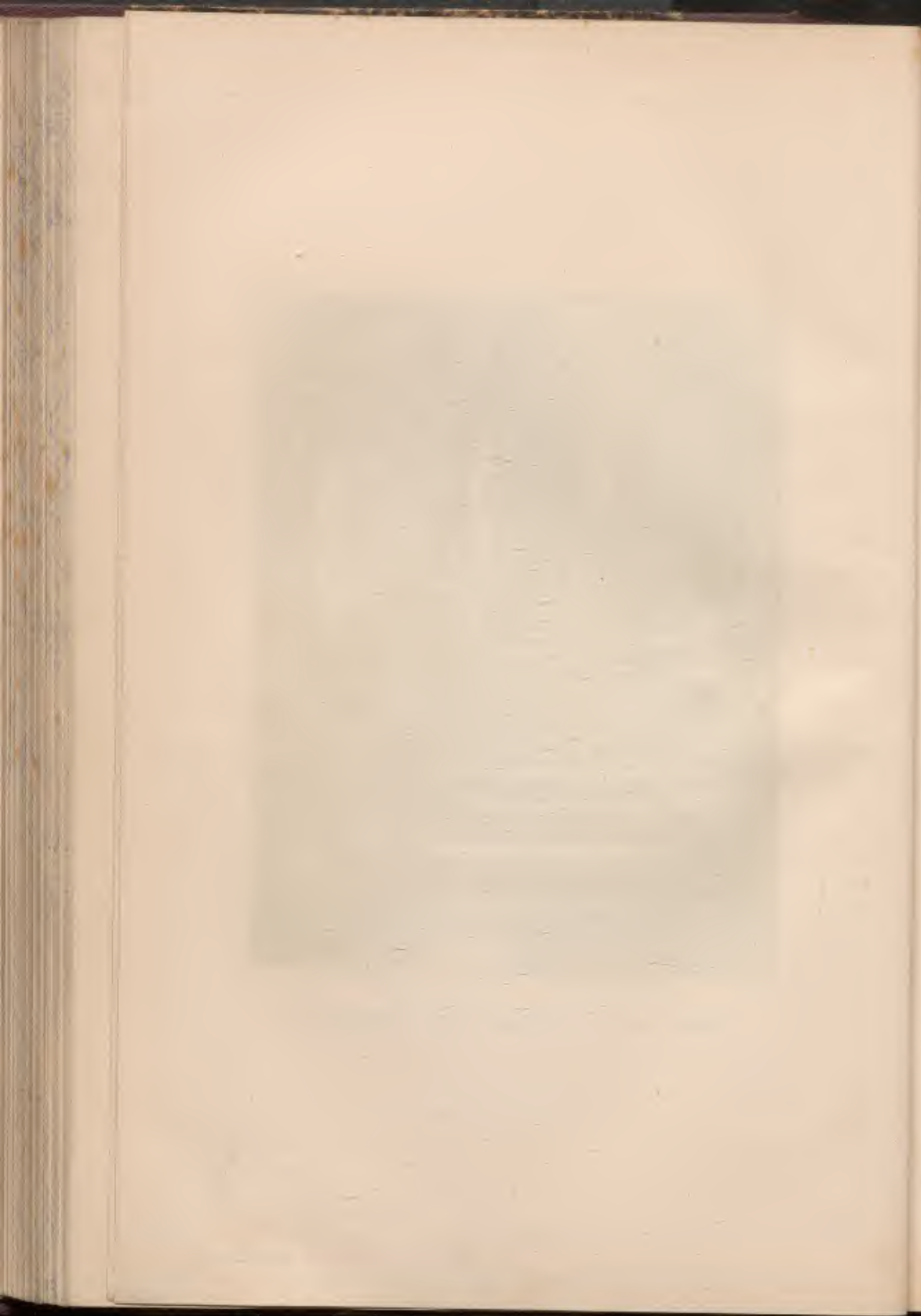
Donnée par M. de la Roche.

Անտառ ուղևոր ժամանակ, նկար Արիստիդես:

Հրատ. «Արար» հանդիս:

ГОРНОУСЛОВИЕ СЪОБЩЕНИЕ

Издание Второе, 1900 г.

ԲԱՆՉԻՍԱՐԱՅԻ ՏԵՍԱՐԱՆԸ

Հ. ԿԱՄԱՆՈՒՄՈՒ ՀԱՆԳԻՆԻ

Wasserschilf im Unterpflanzungsgebiet des J. 1894

Gen. 1894, 1. Aufl.

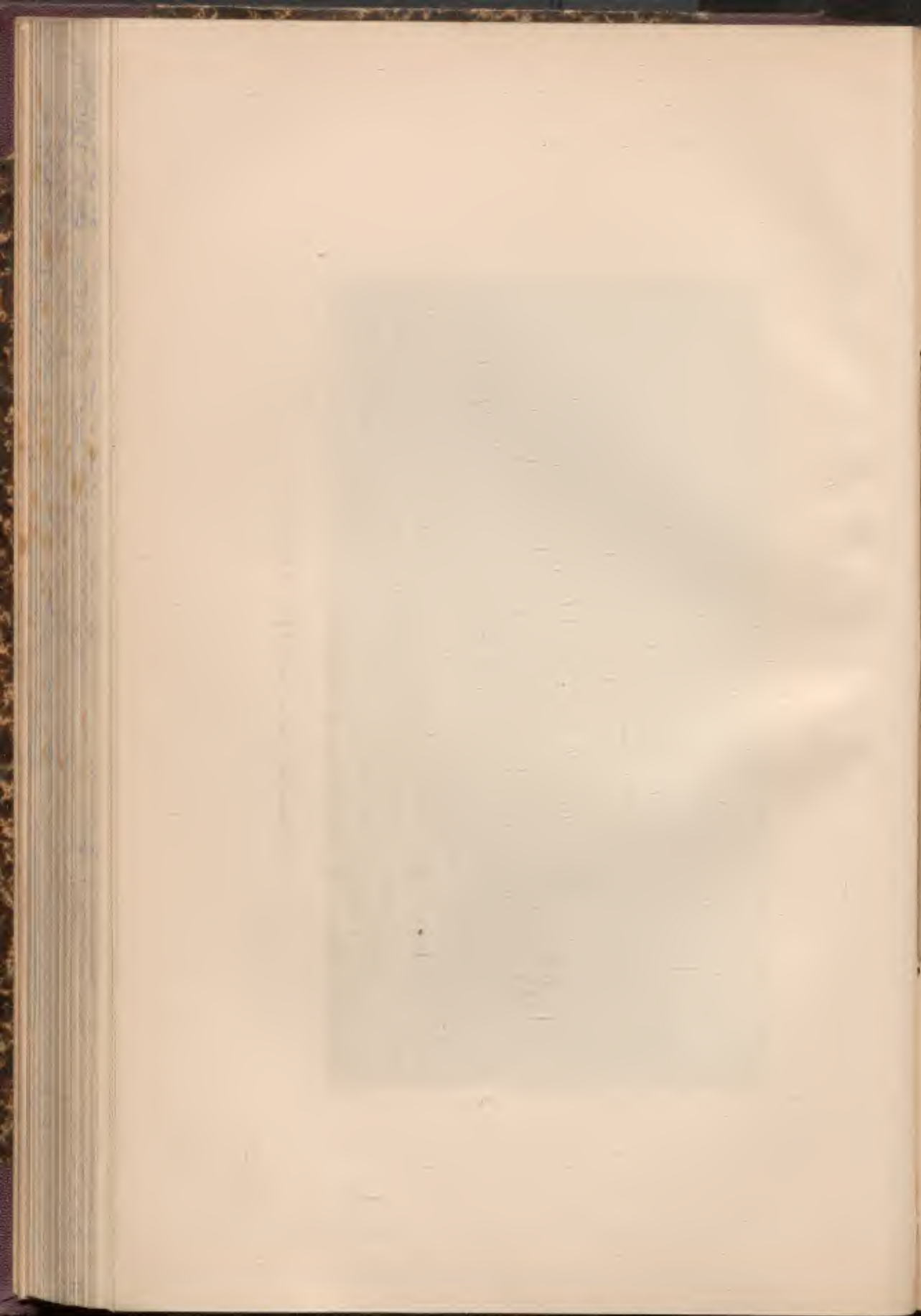

Առփասեան տեսարան, նկար Լազորիօ:

Հրատ. սեբաթ: Հանգիսի:

Original of the original of the original

Original of the original

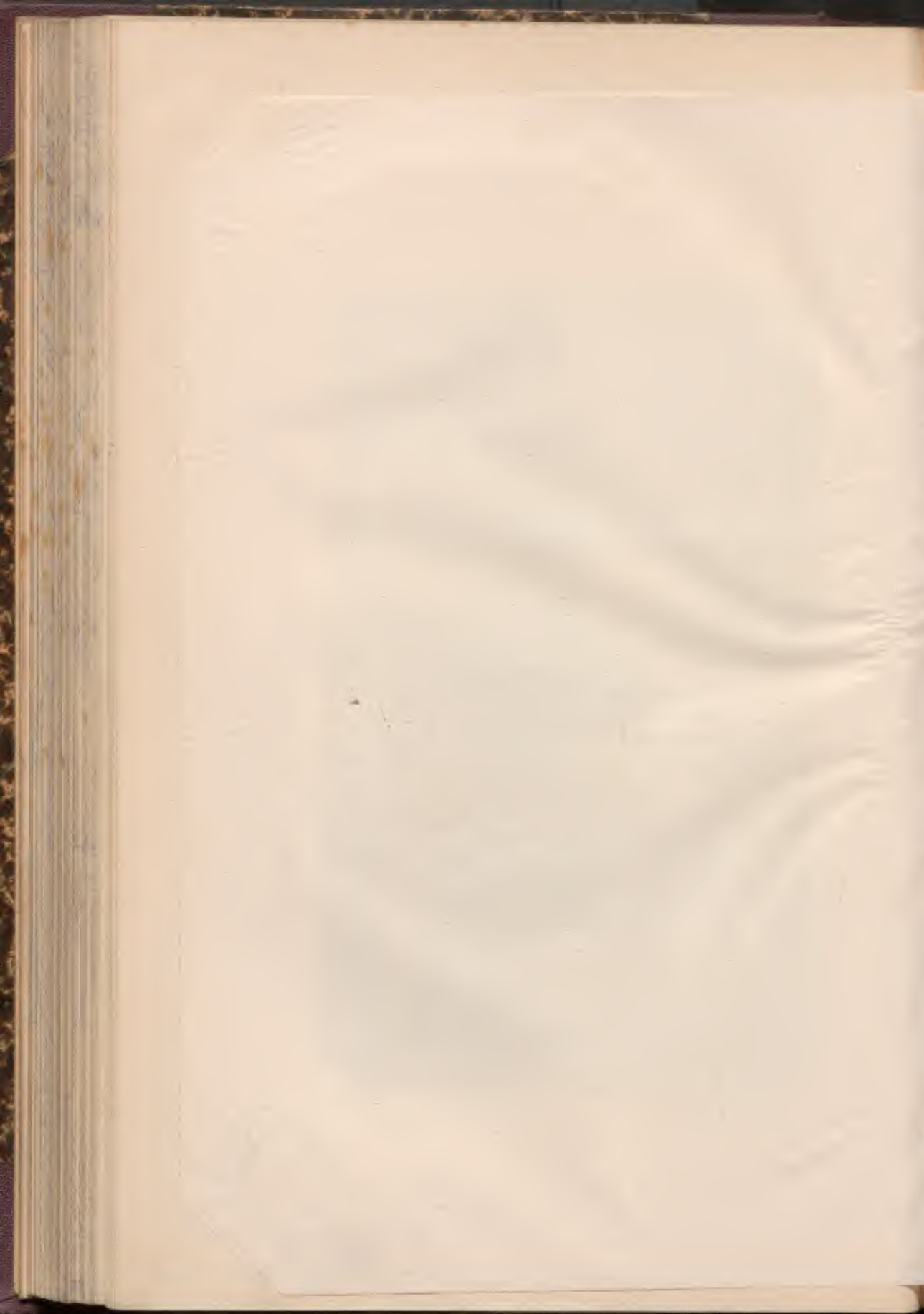

Սուխումի լճի տեսարանը, նկար Վաղորիս:

Հրատ. «Արարտ» հանդիսի

U.S.S. Oregon

Շխաչեր զուլա, նկար Աղայեանի: Հայելուն նայող երեխաներ, նկար
Լալերեցիու:

Պլանկար, նկար Մանուկի:

Հրատ. «Արար» Հանդիսի:

